

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

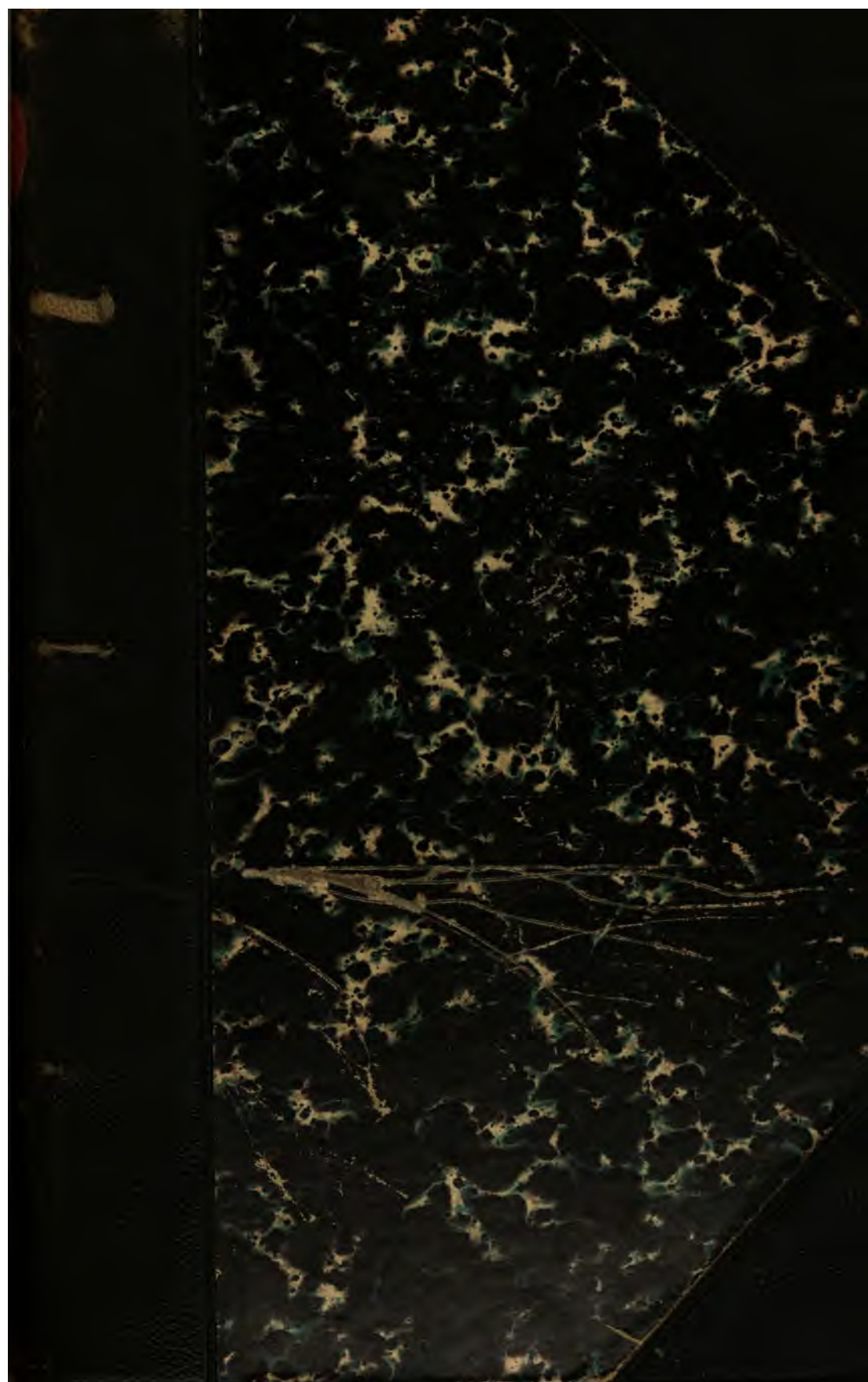
Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

LSoc3061.20 Bd. Aug. 1892.

Harvard College Library

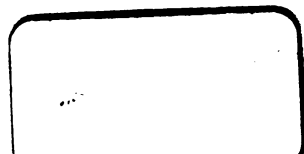
FROM THE FUND OF

CHARLES MINOT

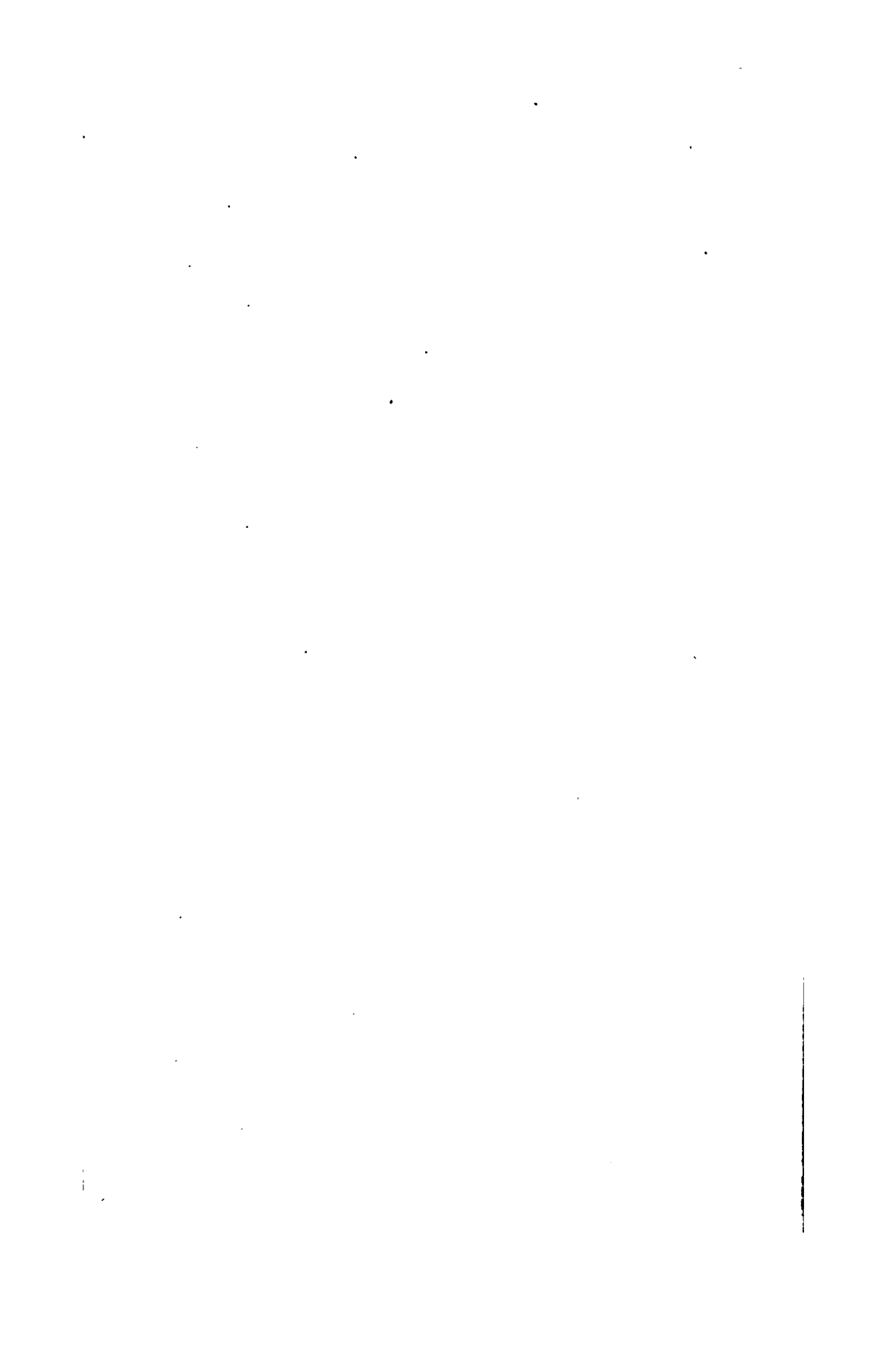
(Class of 1838).

Received 11 Dec. 1891 -
18 June, 1892.

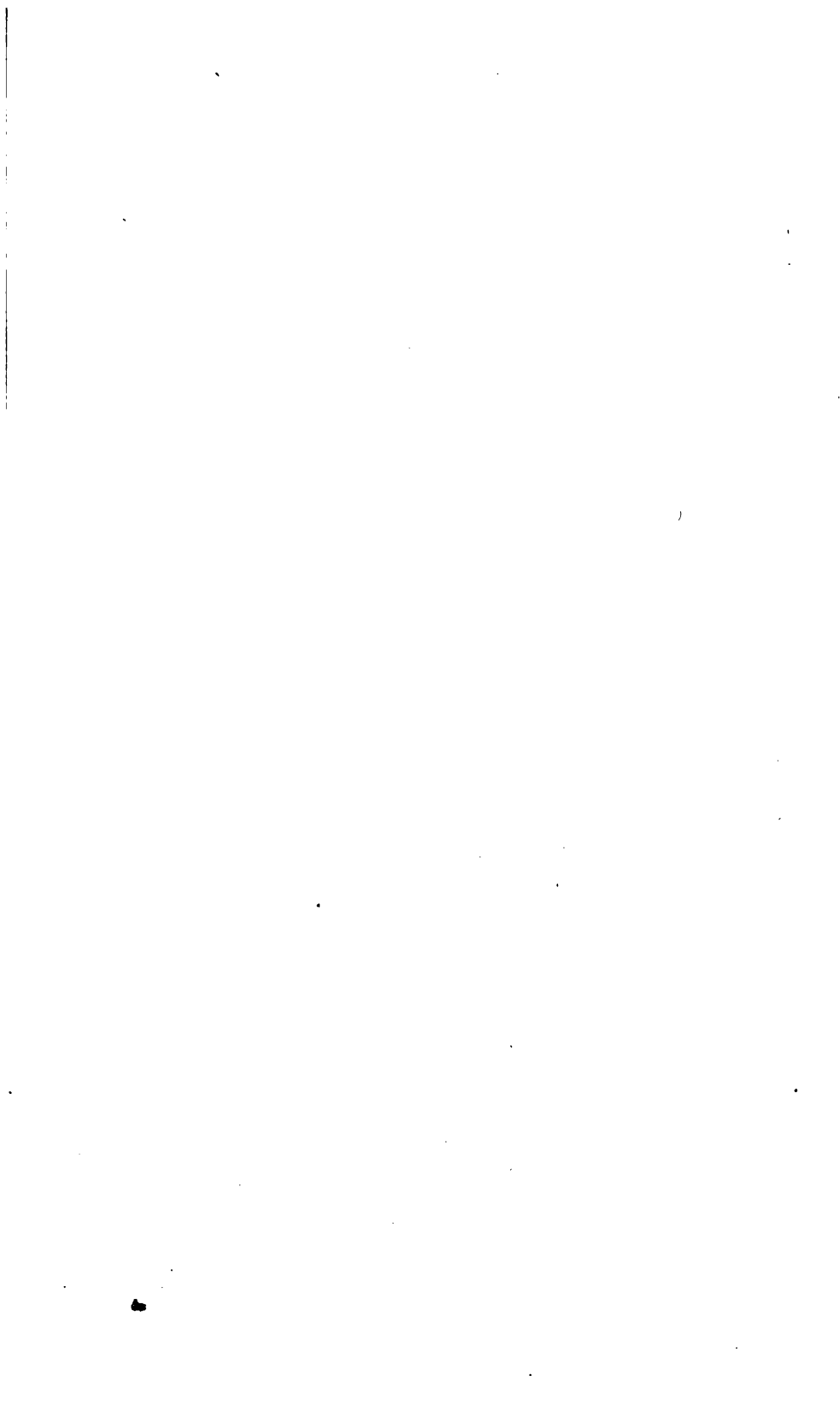

DEC 11 1891

Minist. fund.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE
VAN
WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

DERDE REEKS.

Achtste Deel. — Eerste Stuk.

— — — — —
AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1891.

593-
-1
33

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE
VAN
WETENSCHAPPEN,

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE
VAN
WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE

DERDE REEKS.
ACHTSTE DEEL.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.

1892. 5 18 7 18 2 2

~~FX. 169~~

LSoc3061.20

1891, Dec. 11-

1892, June 18.

Minot Genl.

I N H O U D
 VAN HET
A C H T S T E D E E L
 DER
DERDE REEKS.

PROCESSEN-VERBAAL
 DER
GEWONE VERGADERINGEN.

Vergadering gehouden	8 December 1890	. . . . .	blz.	1.
"	"	12 Januari 1891	. . . . .	" 8.
"	"	16 Februari "	. . . . .	" 47.
"	"	9 Maart "	. . . . .	" 94.
"	"	12 April "	. . . . .	" 119.
"	"	11 Mei "	. . . . .	" 151.
"	"	8 Juni "	. . . . .	" 229.
"	"	27 September "	. . . . .	" 231.
"	"	12 October "	. . . . .	" 253.
"	"	9 November "	. . . . .	" 256.
"	"	21 December "	. . . . .	" 280.
"	"	11 Januari 1892	. . . . .	" 331.
"	"	15 Februari "	. . . . .	" 333.

V E R S L A G E N.

Verslag over eene verhandeling van den Heer J. J. M. de	
Groot, Correspondent der Afdeeling.	blz. 12.
Bericht over den wedstrijd in latijnsche poëzie.	" 86.
Programma certaminis poetici.	" 116.
Verslag over eene verhandeling aangeboden door Dr. C. C.	
Uhlenbeck.	" 177.
Programma certaminis poetici.	" 365.

M E D E D E E L I N G E N.

J. Verdam, Nieuwe aanwinsten voor de kennis van het	
Middel-nederlandsch	blz. 14.
I. M. J. Valetton, Over de drie wetten die in Rome aan	
de plebiscita kracht van wet hebben toegekend.	" 49.
W. Pleyte, Schenkingsoorkonde van Schéle uit het 18 ^{de} jaar	
van koning Tosertasis. (Met 1 plaat)	" 96.
P. L. Muller, Prins Willem I en Frankrijk.	" 125.
J. van Leeuwen Jr., Het onlangs gevonden werk over den	
Atheenschen staat	" 154.
C. C. Uhlenbeck, Baskische Studiën	" 179.

- J. G. de Hoop Scheffer, Exegetische opmerkingen over
Jak. I: 9, 10; II: 1, 8, 9, 18; III: 1, en Efezen III: 18. blz. 237.
- H. E. Moltzer, Beschouwingen en beoordeeling der frag-
menten-Cramer van Aristoteles poetica. . . . . " 259.
- J. S. Speijer, Over den Romeinschen God Janus . . . . . " 285.
- P. D. Chantepie de la Saussaye, Germaansche kosmogonie. " 336.
-

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEBRIGHE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten DECEMBER 1890.

Tegenwoordig de heeren: KUENEN, voorzitter, BEETS, NABER, HOEKSTRA, KERN, VAN BONEVAL FAURE, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, LAND, ACQUOY, COSIJN, PLEYTE, MATTHES, TIELE, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, S. MULLER FZ., FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, SCHLEGEL, P. L. MULLER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, BOOT, secretaris. en de heer DE GROOT, Correspondent.

Afwezig met kennisgeving de heer Leemans.

De voorzitter opent de vergadering en verzoekt den secretaris den brief van Z.Exc. den Minister van Binnenlandsche Zaken te lezen, waarmede aan de Akademie kennis is gegeven van het overlijden van Zijne Majesteit Koning Willem III, op 23 November l.l., welke brief zoodra mogelijk met een brief van rouwbeklag aan Hare Majesteit de Koningin-Weduwe door het bestuur der Akademie is beantwoord.

Nadat die brief is voorgelezen, staat de voorzitter op en richt tot de leden, die hem staande aanhooren, deze woorden

»Meer dan veertien dagen zijn verlopen na de droevig gebeurtenis, waarvan thans het officiële bericht tot onkomt. Reeds heeft het graf zich gesloten over den door-

luchtigen doode. Wat zal ik thans spreken, Mijne Heeren, dat niet reeds elders en bij herhaling is gezegd, beter dan ik het zou kunnen doen? Toch mag onze Afdeeling der Koninklijke Academie van Wetenschappen op de kennisgeving van 's Konings dood niet antwoorden met een eerbiedig zwijgen en handel ik zeker in Uwen geest, als ik de gewaarwordingen tracht te vertolken, die zij in ons wekt.

»Wij betreuren in Willem III den Stichter en Beschermmer onzer Academie. Dankbaar erkennen wij de vele en groote zegeningen, die onder zijne langdurige regeering aan Nederland zijn te beurt gevallen — de verhoogde werkzaamheid en den vooruitgang op menig gebied, ook op het terrein der wetenschap, waarop wij arbeiden. Vrijheid en orde, door Hem geëerbiedigd en gehandhaafd, zijn ook onze werkzaamheid ruimschoots ten goede gekomen en verzekeren Hem ook in de gedenkboeken van onze geschiedenis eene blijvende plaats.

»Met weemoed vervult ons de gedachte, dat vóór den Koning zijne zonen ten grave zijn gedaald en dat geen mannelijke telg uit het Huis van Oranje-Nassau zijne plaats inneemt. De liefde en de hoop van ons volk is nu gevestigd op de Dochter, die Hij ons achterliet, en hoog waardeeren wij allen den zegen, die ons in haar bezit geschonken is. Het komt er nu op aan, ons dien niet onwaardig te betoonen. Meer nog dan vroeger, toen de Koning ons voorging en de glans van den alom bekenden en geëerden Oranje-naam op ons afstraalde — meer nog dan vroeger moet thans, nu wij als het ware aan ons zelven zijn overgelaten, op het bewaren en versterken van onze nationaliteit ons aller streven gericht zijn. Ook onze Academie moet daaraan het hare toebrengen. Ook de Nederlandsche wetenschap moet haar nationaal karakter handhaven en voor den edelen wedijver met die van de andere volken niet terugdeinzen. Dat is de riddertrouw en de ridderdienst, die wij schuldig zijn aan onze jeugdige Koningin en aan de edele gemalin van Willem III, de geëerbiedigde en geliefde Regentes van het Koninkrijk. Zoo schragen wij Haren troon en toonen wij metterdaad, dat het de wensch onzes harten is, dien wij

met de geheele natie ontboezemen: God behoeft onze Koningin en bekwame Haar tot de taak, die Haar wacht!"

Daarop wordt het woord gegeven aan den heer Symons.

Deze levert onder den titel »Sigfrid en Brunhild" het eerste gedeelte van eene bijdrage tot de geschiedenis der Nibelungensage. In eene uitvoerige inleiding wordt door den spreker gewezen op de tot dusver verkregen uitkomsten van het onderzoek naar den oorsprong en de ontwikkeling der Nibelungensage en, tegenover de opvatting, die in den laatsten tijd vooral door Dr. Golther te München is verkondigd, de eisch verdedigd, dat het onderzoek ook ten opzichte van de Sigfridsage, die immers in onze overlevering met de historische Bourgondische sage verbonden is, zijn uitgangspunt neme van de Oudnoorsche bronnen. Elke beschouwing der Sigfridsage behoort volgens zijne meening de Noordsche overlevering tot grondslag te nemen, maar daarbij den Duitschen sagenvorm in zijne drievoudige traditie onafgebroken in 't oog te houden.

Van dit standpunt onderwerpt spreker de verschillende overleveringen over de betrekkingen tusschen Sigfrid en Brunhild-Sigrdrifa aan een nieuw onderzoek, in de overtuiging, dat de oplossing van dit betwist en verschillend beoordeeld vraagstuk van groot belang is ook voor de opvatting van andere punten der Sigfridsage. Terwijl hij zich voor ditmaal tot de Noordsche overleving bepaalt, wil hij eene beantwoording beproeven van deze twee vragen: a) Zijn in de Noordsche poëzie Brynhildr en Sigrdrifa oorspronkelijk opgevat als twee verschillende personen, die eerst in de jongste brounen tot één zijn samengesmolten, of vindt die dubbelheid haren oorsprong in splitsing door misverstand van ééne oorspronkelijke figuur in twee? b) Hoe heeft de Noordsche poëzie de betrekking van Sigurðr tot Brynhildr (-Sigrdrifa) oorspronkelijk opgevat?

Na eene toetsing van de gevoelens, door Duitsche en Skandinavische geleerden over deze kwestie geopperd, wordt de verhouding der Noordsche bronnen onderling in 't licht

gesteld en eene kritische analyse gegeven van de voor het doel in aanmerking komende oudere Eddaliederen. Vervolgens vat de spreker de resultaten van zijn onderzoek, dat hij met het oog op den beschikbaren tijd in bekorten vorm heeft moeten mededeelen, samen in de volgende conclusiën.

1. De eigennaam *Sigrdrifa*, door den verzamelaar der Eddaliederen gebezigd voor de walkyrie, die door *Sigurðr* uit haren tooverslaap gewekt wordt, vindt zijn oorsprong in eene minder juiste opvatting van *Fáfnismál* 44,5, waar *sigrdrifa* ('de zegeverleenende') eene appellatieve benaming (kenning) is ter aanduiding van *Brynhildr*.

2. In geen van de Eddaliederen, met uitzondering van *Gripisspá*, komen twee walkyrien naast elkander voor of wordt eene duidelijke aanwijzing gevonden, dat zij de op *Hindarfjall* slapende jonkvrouw, die *Sigurðr* wekt, als een ander wezen hebben beschouwd, dan *Brynhildr Buþladóttir*, die *Sigurðr* voor *Gunnarr* verwerft.

3. De opvatting van de slapende maagd op den berg als een afzonderlijk, van *Brynhildr* verschillend, vrouwelijk wezen wordt het eerst gevonden in de *Gripisspá*, derhalve vermoedelijk niet vóór het einde der 12^e eeuw, en schijnt de vinding te zijn van den vervaardiger van dit gedicht, hetwelk eene eerste poging geacht mag worden, om de verschillende sagenvormen, waarin de oudere Eddaliederen *Sigurðs* lotgevallen berichten, tot eene biographische schets samen te vatten. — De verzamelaar der Eddaliederen is op dien weg voortgegaan, hij geeft aan de in *Grip*. nog ongenoemde slapende jonkvrouw den door misverstand verkregen naam *Sigrdrifa*. De bewerker der *Snorra Edda*, die eene walkyrie *Hildr*, ook *Brynhildr* genaamd, onderscheidt van *Brynhildr Buþladóttir*, levert in zijn onder den invloed der verzameling samengesteld verhaal eene handige, maar eigenmachtige combinatie zonder zelfstandige waarde. De schrijver der *Völsungasaga* eindelijk verwijdt de dubbele benaming, maar verzuimt de noodige stappen te doen, die uit dien maatregel hadden moeten voortvloeien, en laat zodoende, op den grondslag van verschillende sagenvormen, zijne enkelvoudige *Brynhildr* zich twee-

maal met Sigurðr verloven, alvorens deze haar in Gunnars gedaante nadert.

4. De oudere Eddaliederen kennen twee verschillende hoofdvormen van de betrekkingen tusschen Sigurðr en Brynhildr. Aan beide gemeenschappelijk is de naam der walkyrie Brynhildr of Hildr, hare verlossing door en hare liefde tot Sigurðr, de tooverslaap en de rit door de vlammen die inderdaad onafscheidelijk vereenigd zijn. De belangrijke afwijking tusschen beide hoofdvormen is deze:

- a) Sigurðr wekt de slapende walkyrie door den rit door de vlammen en verlooft zich met haar [Sigdrifumál, aangevuld door de paraphrase der Völsungasaga c. 21].
- b) Sigurðr wekt de slapende, voor hem bestemde walkyrie door den rit door de vlammen; hij verwerft haar echter niet voor zich zelve, maar voor Gunnarr, wiens zuster hij gehuwd heeft. De tragische ondergang van Sigurðr en Brynhildr is het gevolg [Helreið Brynhildar; het lied, waarvan Vs. c. 27 twee strophen bewaart; ondersteld wordt deze sagenvorm door Fáfn. 40—44 en vermoedelijk ook door Sig. sk.].

5. Naast deze hoofdvormen vindt men in de Eddaliederen sporen van twee bijvormen van meer ondergeschikt belang;

- c) Brynhildr wordt opgevoed bij haar broeder Atli [in Sig. sk. 34 met *b* verbonden] of bij haar zwager Heimir [in Helr. met *b* verbonden; zelfstandig behandeld in het lied, dat geparaphraseerd is in Vs. c. 23. 34].
- d) Brynhildr wordt door Atli (= Bupli Vs.) tot een huwelijk gedwongen en door aanwending van geweld verworven [de in Sig. sk. geïnterpoleerde strophen 36—38; Oddrúnargrátr 17 v.; Guðrúnarkviða I, 25 v. — vgl. Vs. c. 29. 31].

6. De eerste ons bekende biographische schets van Sigurðs lotgevallen in het gedicht Gripisspá heeft, steunende op oudere liederen, die den dichter in eene pseudo-chronologische volgorde ter beschikking stonden, de onder *a*, *c* en *b* vermelde sagenvormen, d. w. z. afwijkende voorstellingen van hetzelfde feit, als drie verschillende op elkander vol-

gende gebeurtenissen in het leven van den held opgevat, daarbij tevens de ééne figuur der walkyrie in twee splitsende (zie onder 3). Aan den onbekenden dichter der Gripisspá hebben wij naar alle waarschijnlijkheid de schromelijke verwarring te wijten, die niet alleen de jongere Skandinavische prozabewerkingen, maar ook de in onze dagen gangbare voorstellingen van den Noordschen vorm der Nibelungensage ontsiert. Door hem is niet alleen de tamelijk onschadelijke splitsing van Brynhildr in Brynhildr-Sigrdrifa in de sage gedrongen, maar, wat veel erger is, daar zij het wezen der sage raakt, de hinderlijke, onwaardige onderstelling van eene vroegere ontmoeting en verloving van Sigurðr en Brynhildr, voordat deze in Gunnars gedaante haar nadert.

De spreker besluit met er op te wijzen, dat de eerste hoofdvorm der sage terug wordt gevonden in het Sigfridslied, in eenige sprookjes, in het Oudnoorsche gedicht Svipdagsmál en het Deensche volkslied van den jongen Sveidal of Svendal, terwijl de tweede hoofdvorm de heerschende is geworden in den Opper- en Nederduitschen vorm der Nibelungensage. De bewijzen voor deze laatste beweringen en de verklaring van de onderlinge verhouding der beide hoofdvormen stelt hij zich voor, in eene latere vergadering ter sprake te brengen.

Op de vraag van den voorzitter, of de bijdrage bestemd is voor de Verslagen en Mededeelingen, antwoordt de spreker, dat hij haar elders wenscht te plaatsen, maar voor de Verslagen en Mededeelingen een kort verslag er van zal leveren.

Aan de discussie over de geleverde bijdrage wordt deel genomen door de heeren Schlegel, Cosijn en Fockema Andreae. De heer Cosijn brengt eenige bezwaren te berde tegen de door den spreker gegeven verklaring van het woord sigrdrifa, dat volgens zijne meening niet de »zegeverleende», maar veeleer de »zegeverdrijvende» zoude moeten beteekenen. Daarop wordt door den spreker zijne verklaring nader gestaafd: sigrdrifa vat hij op als »de zegeschenker» bij drífa in de beteekenis »doen stuiven, strooien».

gelijk hringdrife den milden vorst aanduidt als »ring-schenker», eigenlijk »ringstrooier». Op eene vraag van den heer Fockema Andreae, of inderdaad Brynhildr na den kuischen bruidsnacht van Sigurðr een ring als »morgengave» ontvangt volgens het verhaal der Snorra Edda, antwoordt de spreker bevestigend, terwijl hij zijn dank betuigt voor de gemaakte opmerkingen.

Na omvraag sluit de voorzitter de vergadering, die door eene buitengewone moet gevolgd worden.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} JANUARI 1891.

Tegenwoordig de heeren KUENEN, voorzitter, BEETS, NABER, HOEKSTRA, KERN, VAN BONEVAL FAURE, DE GOEJE, LAND, PLEYTE, SPRUYT, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, MOLTZER, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, A. PIERSON, SCHLEGEL, SPEIJER, HAMAKER, VALETON, VAN LEEUWEN en BOOT, secretaris.

De heer Leemans heeft bericht gezonden, dat hij verhinderd is de vergadering bij te wonen.

Na lezing en goedkeuring van het proces-verbaal der vorige vergadering leest de secretaris de kennisgeving dat het rustend lid Mr. L. A. J. W. Baron Sloet van de Beele op den 10^{den} December ll. te Arnhem is overleden.

De voorzitter neemt daarop het woord en zegt:

»In Baron Sloet van de Beele verliest onze Afdeeling het oudste van hare rustende leden. In 1856 werd hij in dezen kring opgenomen; 20 jaren later hield hij op werkend lid te zijn. Van iemand op zijn leeftijd hadden wij niets meer te eischen en mochten wij ook nauwelijks iets meer verwachten. Voor hem zelf was de dood eene verlossing

---

uit smartelijk lijden. Ons doet het leed hem te moeten missen en betaamt, na de kennisgeving van zijn afsterven, een woord van oprechte eerbiedige en dankbare hulde. Het vaderland verliest in Sloet een zeer verdienstelijk burger. In verschillende aanzienlijke betrekkingen, als Griffier der Staten van Gelderland, als Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië, als Curator der Leidsche Universiteit heeft hij zich onderscheiden door ijver en toewijding aan de belangen, die hem waren toevertrouwd. Met de waarneming van die gewichtige ambten wist hij den dienst van de wetenschap te verbinden. In den kring harer beoefenaren, ook in ons midden, gevoelde hij zich te huis. Het was zijn lust en zijn leven zich te verdiepen in geschied- en oudheidkundige nasporingen, bij voorkeur in de ourkonden van zijn geliefd Gelderland. Meer dan één werk van blijvende waarde getuigt van zijne onvermoeide werkzaamheid op dat gebied. Ook de Verhandelingen en de Verslagen en Mededeelingen onzer Afdeeling leveren daarvan de bewijzen. Zoo heeft hij gearbeid tot den einde toe. Zoolang onbaatzuchtige liefde voor de wetenschap gewaardeerd wordt, zal de naam van dezen edelman met eere worden genoemd. Ook wij, Mijne Heeren, willen zijner blijven gedenken!"

Daarop wordt gelezen een brief van den heer M. de Vries, inhoudend kennisgeving dat hij den 9den November ll. den ouderdom van 70 jaren bereikt heeft en dus tot de rustende leden der afdeeling moet overgaan.

De secretaris leest vervolgens de titels en zinspreuken van acht gedichten, die voor den wedstrijd in latijnsche poëzie zijn ingezonden, als I. *Beneficentia et gratus animus* — *Benefico sunt praemia coeli.* — II *Charitas benefica* zonder zinspreuk. — III *Moyse filius Israel* — *Cantemus domino.* Exod. XV. — IV. *Cymacleis*, met twee regels uit Tasso's *Gerusalemme liberata* lib. VII, 44 tot motto. — V. *Luctus publicus.* — *Multis ille bonis flebilis occidit.* — VI. *Genius poesis, prope statuam Jozepi v. d. Vondel Amstelod. monstransque eius tumulum alloquitur cum Hollandiae Virgine,* cet. — Joost van den Vondel. — VII. *Exulis gemitus.* — Pro patria. — VIII. *Praemia.* — *Praemia sanant.*

Deze stukken zijn met het eenige vroeger vermelde gedicht aan de Commissie van beoordeeling ingezonden.

De heer Kern leest het verslag over de verhandeling van den Heer de Groot. De commissie stelt voor haar op te nemen in de verhandelingen. Dienovereenkomstig wordt besloten.

De heer Verdam, door ongesteldheid verhinderd de vergadering bij te wonen, heeft zijne mededeeling over nieuwe aanwinsten voor de kennis van het Middelnederlandsch ingezonden. Zij wordt voorgelezen door den heer Moltzer, en zal in de Verslagen en Mededeelingen worden opgenomen.

De heer Moltzer voegt hieraan toe, dat hij een handschrift uit de 15^{le} eeuw met Legendes en Levens van 18 heiligen voor de bibliotheek der Utrechtsche Universiteit heeft aangekocht, dat ook voor de kennis van het Middelnederlandsch dienst bewijst ¹⁾

---

¹⁾ Het HS. op papier 226 blz. groot bevat :

1. Legende van Sante Panthalioen.
  2. Leven ende pelgrimadse des heiligen abts Brandanus.
  3. Van Sante Gregorius
  4. Legende van Sante Albanus
  5. Van Sante Eliphius.
  6. Legende des heiligen Severinus.
  7. Leven van Sante Elsearius.
  8. Leven van den heiligen confessoer Sante Thomas van Aquinen.
  9. Leven des heiligen confessoers Sante Marcialis.
  10. Passie der heiligen joncfrouwen Sante Columba.
  11. Legende van Sante Joest.
  12. Legende van St. Eusebius, Vincentius, enz. enz.
  13. Legende der vier gecroender Martelaers.
  14. Legende van Sante Eustachius.
  15. Van den heiligen bisscop Sante Basilius.
  16. Legende der heiliger bisscoppen van Trier, Eucharius, Valerius en Maternus.
  17. Van Sante Johannes den Almoesnier.
  18. Legende van Sante Brigida
-

Nadat de voorzitter bepaald heeft, dat de volgende vergadering op 16 Februari zal gehouden worden, omdat de viering van den dies natalis der Leidsche hoogeschool op den tweeden Maandag van die maand zal plaats hebben, sluit hij de vergadering.

VERSLAG

OVER EENE VERHANDELING VAN DEN HEER

J. J. M. DE GROOT,

Correspondent der Afdeeling.

De ons aangeboden verhandeling, getiteld : »Het Wetboek der Mahâyâna-school in China,» is te beschouwen als eene bijdrage tot de kennis van den huidige staat der Buddhistische Kerk in het Chineesche Rijk. Zooals de schrijver in de inleiding doet uitkomen, heeft het Mahâyâna, d. i. de idealistische richting in de Noordelijke Buddhistische Kerk, welke sedert de eerste eeuwen onzer jaartelling in Indië van lieverlede het ouderwetsche, meer realistische Buddhisme, thans nog vertegenwoordigd door de aanhangers van den Pâli-caron, overvleugeld heeft, ook in China het veld behouden. Men vatte dit echter niet zóó op, dat de Mahâyânisten de oude voorschriften aangaande het monnikswezen en het zedelijk leven afgeschaft of de grondstellingen der leer van den Buddha verworpen hebben ; integendeel, zij hebben de oude vormen, zooveel als met hun richting bestaanbaar was, onveranderd behouden, alleen hier en daar iets er aan toegevoegd. Op welke wijze zij dit gedaan hebben, blijkt uit hun in China gezaghebbend Wetboek, getiteld : »Sûtra van Brahma's Net,» waarvan ons de Heer DE GROOT eene vertaling geeft.

Eigenlijk is die vertaling niet de hoofdzaak van de verhandeling ; zij dient slechts als punt van uitgang voor eene vergelijking van het kerkelijk leven, zooals de schrijver dat gedurende zijn verblijf in China heeft waargenomen, met

den inhoud van het Wetboek. Wij zouden dan ook in bedenking willen geven den titel van het stuk te wijzigen, en wel in dier voege dat hij luidt: »Het Mahâyâna-Wetboek in China en zijn invloed op het monnikenleven en de leekenwereld.»

Hetgeen de schrijver der verhandeling ons uit eigen aanschouwing mededeelt, is onzes inziens het belangrijkste, omdat de berichten over den feitelijken toestand der Buddhistische Kerk in China uiterst schaarsch zijn. Ook de menigvuldige aanhalingen uit ongedrukte, in Europa ontoegankelijke geschriften, hebben eene waarde die wij niet gering schatten. Alles tezamen genomen, levert de verhandeling eene nuttige bijdrage tot de kennis der ontwikkelingsgeschiedenis van het Buddhisme.

Wij hebben eenige aanmerkingen op ondergeschikte punten, inzonderheid op de schrijfwijze der Indische woorden. Indien de schrijver aan onze bedenkingen zal willen te gemoet komen — waaraan wij niet twijfelen — stellen wij der Koninklijke Akademie voor, het stuk in de Verhandelingen op te nemen.

Leiden, 11 Dec. 1891.

H. KERN.

G. SCHLEGEL.

NIEUWE AANWINSTEN VOOR DE KENNIS

VAN HET

MIDDELNEDERLANDSCH.

BIJDRAGE VAN

J. VERDAM.

Overeenkomstig mijne gewoonte zal ik ook thans weder een kort verslag geven van nieuw ontdekte, gevonden of wedergevonden mnl. handschriften en fragmenten. Dat ik voor eenigen tijd gelijk had met te zeggen, dat het tijdperk voor het vinden van nieuwe bronnen op dit gebied nog volstrekt niet als afgesloten is te beschouwen, is uit verschillende feiten duidelijk gebleken. Zeer kort nadat ik mij in bovengenoemden zin had geuit, begon de reeks van nieuwe verrassingen met het vinden van een allerbelangrijkst Reinaert-fragment, dat door den Heer E. Martin in „Quellen und Forschungen" werd uitgegeven, door den Heer De Pauw in de Vlaamsche Academie en door den Heer J. W. Muller in den Spectator werd aangekondigd, en waaruit enkele der voor de kritiek merkwaardigste uitkomsten, door mij in het Tijdschrift zijn medegedeeld. Weldra mogen wij ook eene uitgave van de, voor de Reinaert-kritiek onontbeerlijke, proza-bewerking te gemoet zien, welke, zooals men weet, slechts in één exemplaar, berustende in de Koninkl. Bibliotheek, is bewaard: de HH. J. W. Muller en H. Logeman zullen zich met deze dankbare en voor de wetenschap noodzakelijke taak belasten.

Dit Reinaert-fragment werd gevonden te Darmstadt, ook

een ander mnl. fragment is in Duitschland gevonden, en wel te Rostock. Het is door den Heer Krause uitgegeven in het Jahrbuch des Vereins für Niederdeutsche Sprachforschung voor 1889, XV, en uitvoerig beschreven, aldaar bl. 40 en 41, doch daar de bewerker niet de moeite schijnt genomen te hebben, om aangaande het fragment bij de Nederlandsche taalgeleerden inlichtingen in te winnen, is er van deze uitgave weinig te recht gekomen. Het dubbelblad bevat, gelijk mij bij den eersten oogopslag bleek, stukken uit Maerlant's Spiegel Historiael, en wel, uit het 8e boek der Eerste Partie, waar Maerlant, aan de hand van Vincentius, Seneca vertaalt. En omdat het teksths. in dit gedeelte, gelijk u uit mijne vroegere mededeelingen is gebleken, zoovele bedorven lezingen bevat, kan ons het vinden van ieder nieuw fragment, waardoor met name het gezag van den Brusselschen codex bevestigd wordt, niet anders dan welkom zijn. Het fragm. bevat van Cap. 52, vs. 11 tot het einde van Cap. 54; van Cap. 63, vs. 4 tot vs. 44 en Cap. 69 vs. 36 tot vs. 72 (het einde). Van het tusschen deze beide laatste stukken zich bevindende gedeelte zijn alleen de beginletters overgebleven: de rest is weggensneden. Nog een ander blad van den Spiegel Historiael, en wel uit de Tweede Partie, is in België gevonden of liever hervonden: het bevat cap. 64—68 uit het 1ste Boek, in het geheel 608 verzen, waarvan 450 tot heden onbekend. Dit laatste volgens eene mededeeling van den Heer De Pauw, die mij meldt, dat dit het fragment is, vroeger door Serrure gevonden, doch dat weder was zoek geraakt ¹⁾. De Heer De Pauw zal van dit fragment het afschrift nemen, hetwelk bestemd is voor het door hem en mij voorbereide vijfde deel van den Spiegel Historiael. Ook met het oog op hetgeen daarvoor noodig is, ben ik voor eenige maanden naar Gent geweest, ten einde kennis te nemen van het nieuwe hs., waarin zich volgens mijne vroegere mededeeling, eene bloemlezing bevindt uit den Spiegel Historiael, groot meer dan 6000 verzen. Bij nader inzien bleek dit niet een nieuw hs.

---

¹⁾ Serrure, Letterk. Gesch. v. Vlaand. bl. 304 noot,

te zijn, maar een teruggevonden: het is nl. hetzelfde, waaruit Serrure o. a. den Rinclus en den Vierden Martijn heeft uitgegeven, en was uit de nalatenschap van dezen verzamelaar door verkoop uit de hand overgegaan in de Universiteits-Bibliotheek te Gent, waar het eenige jaren, gelukkig goed bewaard, verborgen is geweest, totdat het tot nieuw leven en nieuwe mededeelingen werd geroepen. Van het gedeelte van den Spiegel Historiae is slechts één hoofdstuk uitgegeven, nl. een uit de Tweede Partie, de »Bloemen van Marcus Fabius Quintilianus" bevattende ¹⁾. Het overige is gedeeltelijk reeds bekend. De Rinclus en de Vierde Martijn, beide alleen in dit hs. bewaard, zijn uitgegeven door Serrure in zijn Vaderl. Museum, een klein fragment uit de Rose is gedrukt door Snellaert in zijne »Mnl. Gedichten uit de 14de eeuw'', evenals een ander klein fragment, waarboven de verzamelaar geplaatst heeft:

Noch een redene sal hierna comen,
Die uten leeken spiegel es genomen.

Doch de man vergist zich: het is niet het begin van het tweede boek van den Lsp., waarvan hier 140 regels volgen; maar van het tweede boek van der Wraken, uitg. door Snellaert in de zoo even genoemde verzameling. Verder »der kerken Clage'' van Maerlant; een fragment van het door Blommaert en Verwijs uitgegeven gedicht »Van der Feesten'', en een nog nooit geraadpleegden tekst der drie Martijns. Wel was bekend, dat Serrure dien bezat en Verwijs heeft dan ook, toen hij zijne dissertatie schreef, een afschrift of anders eene nauwkeurige collatie verzocht, doch vruchteloos. Voor de kritiek van Maerlant's beroemde dialogen kon dus deze tekst noch door Verwijs noch door Franck bij zijne systematiek der hss. worden gebruikt. Thans is door mij ook hiervan de collatie gemaakt, en kunnen de uitkomsten er van, die ik elders zal mededeelen, aan eene

---

¹⁾ Zie Willems, Mengelingen, bl. 473 vlgg.; Sp. dl. 2, bl. 11 en de Aant.; Tweede Partie, bl. 65 en de Aant.

volgende uitgave der Strophische Gedichten ten goede komen. Het onbekende gedeelte van het hs. bevat ongeveer 2500 verzen van de juist niet keurige hand van Velthem.

Het terugvinden van dit hs., dat mij door de welwillendheid van den Heer Van der Haaghen toegezonden is, is als eene groote aanwinst te beschouwen voor de kritiek van Maerlant. Enkele der merkwaardigste lezingen, uit het hs. aan het licht gekomen, en van de belangrijkste uitkomsten voor de kritiek van het tekst-handschrift deel ik hier mede. Ik kies thans bij voorkeur die gedeelten uit den Spiegel, waarmede ik vroeger uwe aandacht niet bezig hield.

In de bekende, ook door Jonckbloet in zijne *Gesch. der Mnl. Dichtkunst* aangehaalde plaats, uit *Sp. III*¹, 42, vs. 1 vlgg lezen wij het volgende:

Scuwe, maget sulke clerke,
 Die bidi scuwen de kerke,
 Omdat si kennen willen ende scouwen
 Beede vrouwen ende joncvrouwen,
 Ende priesterscap bidi (*daarom*) ontfæen,
 Dat si te bet (*te eerder*) mogen gaen
 Daer vrouwen sijn ende mageden mede,
 Om te spreken heimelichede.
 Dese setten al haer doen,
 Haer surcoet ende haer caproen
 Hoe hare gescoyte (*schoeisel*) ten besten staet,
 Om specie ende mossceliaet (*muskus*),
 Dat si wel rieken van den crude;
 Nuwe scoen met behagelen hude,
 Thaer gelu enten crooc
 Met vingerlinen verciert ooc:
 Si gaen rechts of si pleyen (*spelevaren*) souden.
 Hier af, maget, saltu di houden (*houden*),
 Ende peinsen dicke ende vele:
 Dit en sijn niet clerke, maer menestrele.

In de aantekening op den tweeden regel zeggen de uitgevers: »voor scuwen lees: *soeken*. Vinc. qui ideo ad presbyterium et ad diaconatum ambiunt, ut mulieres licentius

videant". Zeker zouden zij gaarne zien niet alleen, maar ook verwachten, dat hunne met stelligheid uitgesproken meening door een nieuw hs. werd bevestigd. En toch is dit niet het geval: ook het nieuwe Gentsche hs. heeft *scuwen*. Zullen wij nu ook in dit hs. dezelfde verandering maken of ons buigen voor het gezag der Codices? Zoolang niet gebleken is, dat dit hs. een afschrift is van het tekst-hs., en dus de fout door overerving is ontstaan, geef ik aan het laatste de voorkeur. En dit des te eer, nu het bewijs gegeven kan worden, dat *scuwen* de ware lezing is. Misschien herinneren sommigen uwer zich nog, dat vroeger door mij eene plaats uit den Limborch ter sprake is gebracht, die ons hier te pas komt ¹⁾. Zij staat Boek X, vs. 133 vlgg. en schildert ons den tweestrijd van Demophon, of hij om den wil van zijne geliefde zijn geloof zou prijs geven of niet, in deze woorden:

Hi peinsde, hi soude *scuwen* sine wet
 Ende sinen god Mamet;
 Ooc peinsdi weder, hi soude haten
 Mamet ende sine wet laten.

Hier moest, gelijk wij toen zagen, *scuwen* de bet. hebben van *vereeren*, *vreezen* in den goeden zin; lat. *revereri*; vgl. hd. *scheu*, eerbiedigen schroom. In een soortgelijken zin staat hier het woord, nl. in dien van lat. *colere*, hetgeen van een meisje gezegd, beteekent *het hof maken*, *haar naloopen*, en hier met het obj. *kerke* verbonden, *er betrekking in zoeken*, *er aan verbonden willen zijn*, juist het begrip, dat door het lat. *ambiunt* wordt uitgedrukt.

Ook in eene der andere, straks aangehaalde, regels heeft het hs. eene lezing, die alleszins de aandacht verdient. In plaats van de verzen:

Dat si wel rieken van den crude;
 Nuwe scoen, met behagelen hude,
 Thaer gelu enten crooc,

---

¹⁾ Zie Versl. en Meded. Kon. Acad., Afd. Lett. 3^e R. D. III bl. 355.

heeft het Gentsche hs.:

Dat si wel rieken van den cruden;
Nuwe scoen, behagel huven,
Thaer gelu ende den crooc (*kuif*).

Hier is weliswaar het rijm in de war, maar met weinig moeite kan dat in orde worden gebracht. Men leze:

Dat si wel ruken van den *cruven*,
Nuwe scoen, behagel huven,
Thaer gelu ende den (*of* enten) crooc;

d. i. (zij doen hun uiterste best), om vooral lekker van haarlokken te ruiken; (zij zorgen ook, dat zij steeds hebben) nieuwe schoenen en sierlijke hoofddeksels; blond geverfde lokken en kuiven enz. Met de woorden »met behagelen hude" weet men eigenlijk niet wat aan te vangen, terwijl »behagel huven" een zeer gezonden zin geeft. Dat er in de »huven" veel weelde heerschte, kan men zien o. a. uit eene plaats bij Maerlant, in het Wdb (3, 773) aangehaald, waar men gesproken vindt van »ene goudine *huve*", en eene andere uit *Parth.*, waar wij lezen: »Si wrochten hem mantelsnoeren ende huven ende aelmoniere goet, scone ende diere". En wat *cruven* aangaat, het woord zelf is uit het mnl. op geene andere plaats gevonden, doch het rijm *huven* schrijft de verandering voor, en uit het mnl. zijn wel opgeteekend het deelw. bnw. *cruefd* (K. 28: hij is alsoo groot als een arent myt enen *cruesden* hoofde) en het ww. *cruven* d. i. *krullen* (*Barth.* 71a: kinder, hebbende luttel haers dat *cruvende* is als 't schijnt in den Moren). Het woord is in de germ. talen zeldzaam, doch in de 17de eeuw zijn *kruif* en *kruiven* volstrekt niet ongewoon. Vgl. Oudemans 3, 565 vlg.

Verder noem ik III³, 15, 25:

Want so hogere es die stegher,
So die val es hoger ende leger.

Waar in den tweeden regel het woord *hoger* eigenlijk

onverstaanbaar is en alleen op eene gezochte wijze kan verklaard worden, heeft het Gentsche hs.:

So die val es *swaerre* ende legher.

vervolgens III^a, 55, 89 vlgg.

Miracle scuwede dese here
Te doene utermaten sere;
Wanthi seide, dat sulke saken
Namecont eenen man maken:
Al heeft hi heilecheit beseven,
Hets beter der werelt oncont leven
Ende voer Gode zijn bekennt.

In het Lat. vinden wij: »Mirabilia non conferunt homini iustitiam, sed homini notitiam, que magis fugienda est quam querenda: quisquis enim fuerit hominibus notus, nisi fuerit iustus ad eterna perveniet supplicia condemnatus. Iustus autem in conspectu dei etsi hominibus fuerit incognitus''. De vijfde regel past in den samenhang volstrekt niet; veel beter is de regel van hs. G., al bevat ook die geene letterlijke vertaling van het Lat.:

dat sulke saken
Namecont eenen man maken,
Ende heilecheit negeenen en geven,

d. i. maar aan niemand heiligheid bijzetten, maar niemand heilig kunnen maken, wel bekend bij de menschen.

Sp. I^a, 32, 19:

Andere bouken maecti vele,
Daer die bloemen entie bispele
Ute sijn ghelesen mede,
Ende ghedicht alhier ter stede,

waar G. voor *ghedicht* het veel betere *ghedietscht* heeft.

Het ww. *dietscen* was wel reeds bekend (men vindt twee voorbeelden er van en de samenstelling *gedietscen* in het

Mnl. Wdb.), doch het doet altijd genoeg, een nieuw voorbeeld van dit betrekkelijk zeldzame woord in de middel-eeuwen aan te treffen.

Wat verder in dit hs. merkwaardig is en wat het voor den Spiegel oplevert, zal over eenigen tijd in het straks genoemde vijfde deel worden openbaar gemaakt. Behalve van dit hs.¹⁾ heb ik te Gent kennis genomen van nog een paar fragmenten van hss., waarvan ik het bestaan niet kende. In de eerste plaats een blad uit een tweede hs. van den Walewein.

De beide perkamenten bladen, met twee kolommen van 50 regels per bladzijde, waarvan er aan den onderkant telkens twee zijn weggesneden, bevatten de verzen 7877—7924, 7927—7974, 7976—8024, 8027—8074; en (op het andere blad) 9075—9123, 9125—9173, 9175—9223 en 9225—9273. Het houdt verscheidene goede varianten in op de lezingen van het Leidsche hs., en vult vs. 7910, in dit hs. vergeten, aan, zoodat wij nu met zekerheid weten, dat vs. 7909—11 geluid hebben:

Dat niemen ne ware so vroet van sinne,
Dat hi soude worde (*l.* worden) mogen an inne ²⁾,
Welker neffens ³⁾ dat soe (*de krocht*) stoede.

Dit Walewein-fragment is reeds vóór 40 jaren gevonden: in het zuidnederl. blad, getiteld »de Eendracht» van 1850, deelt Serrure op bl. 31 er 17 regels van mede; na dien tijd heeft niemand, zoover mij bekend is, er notitie van genomen, en het mag dus waarlijk een wonder worden ge-

---

¹⁾ Zie de nauwkeurige beschrijving van het hs. in de Versl. en Meded. der Kon. Vla. Acad. 1888, bl. 381 vlgg. Het aldaar genoemde en ook door mij (Versl. en Med. Kon. Acad. D. VI bl. 98) vermelde tweede Maerlant hs. is van veel minder belang. Het berust op het staatsarchief aldaar, en bevat slechts fragmenten, welke samenvallen met het tot heden onbekende, door Velthem gedichte, gedeelte uit de 4de Partie, uit het andere Handschrift.

²⁾ Vgl. Mnl. Wdb. op *inne*, waar de plaats als een vb. van de zeldzame uitdr. *an inne* reeds gebruikt is.

³⁾ *Fragm. welkers nevens.*

noemd, dat dit blad, hetwelk gedurende al dien tijd in particuliere handen is gebleven, niet voor goed is wegge-
raakt. Ten einde te voorkomen, dat het weder voor de
wetenschap mocht verloren gaan, zal ik de door mij ge-
maakte collatie hier achter als Bijlage doen drukken. Alleen
vermeld ik hier nog, dat de vroeger in deze vergadering ¹⁾
voorgedragen verbetering op vs. 9170 door het fragment
wordt bevestigd. In plaats van:

(si) maecte met haren tranen
So nat sijn anscijn, dat ter stede
Men mocht ghedweghen daer weghe,

stelde ik voor te lezen:

Men mochten *hebben* ghedweghen daer *mede*,

juist de lezing van het fragment, als men *mocht* houdt,
waarvan dan het obj. *anscijn* (fragm. *ansichte*) is, en als men
ghedweghen en *hebben* van plaats laat verwisselen. Ook nog
van eene andere lezing in den Walewein, waarmede ik nooit
raad heb geweten, helpt dit fragment ons af. Voor vs. 9167
en 68

(Si) Omhelseden daer dusgedanen
Waleweine ende maecte met haren tranen (nat)

heeft het fragment:

Omhelsede den welgedanen,
Ende maecte met haren tranen enz.

Verder berusten op het Staats- of Rijksarchief te Gent,
waar de Archivaris, de Heer Diegerick Jr., met de grootste
heuschheid al deze fragmenten te mijner beschikking stelde,
een fragment uit den *Rijmbijbel*, uit Maerlant's *Naturen*
Bloeme, welke ik geene gelegenheid had, meer van nabij te

---

¹⁾ Versl. en Med. 3° R. D. II bl. 293.

leeren kennen, een door Blommaert uitgegeven fragment van Maerlant's *Historie van Troyen*, een fragment van een hs. van den *Sidrac*, waarvan eene uitgave wordt voorbereid door den Heer F. A. Stoett alhier, en een fragment van 2 bladen met 2 kolommen uit de *Dietsche Doctrinale*. Van de eerste helft van het eerste blad is de tweede kolom half afgesneden; zoo ook van de tweede helft van de tweede kolom. In het geheel zijn over de verzen 2314—2485, 2843—3016 (op het eerste blad) en 2489—2664, 2668—2840 (op het tweede). Verder berust aldaar thans het door wijlen Lambin, archivaris van Yperen, in het 2de deel van het *Belg. Museum* uitgegeven fragment van »Van der ziele ende van den lechame», dat met andere vroeger te Yperen gevonden fragmenten aan den Heer Diegerick is ten geschenke gegeven. Doch boven alle andere fragmenten munt door belangrijkheid uit een groot brokstuk van eene tweede bewerking van de bekende vertelling »Van der Borchgravinne van Vergi.» Een zeer kort verslag van dit hs. wordt gegeven door den vinder van het fragment, den zoo even genoemden archivaris van Yperen, Lambin, in *Belg. Mus.* dl. 2, bl. 58. De daar door Willems aangekondigde uitgave van dit fragment door Th. Blommaert is achterwege gebleven. Een afschrift van het fragment is door mij genomen, en weldra zal nu ook dit, gelukkig niet, als zoovele andere opnieuw weggeraakte fragmenten, door den druk worden algemeen gemaakt. Aangaande de verhouding tot den franschen tekst kan eerst geoordeeld worden, als deze, waarvan de uitgave in *Romania* ¹⁾ is aangekondigd, werkelijk verschenen zal zijn: het schijnt wenschelijk, het oordeel daarover tot dien tijd op te schorten, doch dit kan nu reeds worden gezegd, dat de beide bewerkingen moeilijk naar éénen en denzelfden franschen tekst kunnen vertaald zijn. ²⁾ Het fragm. is vervat in 10 kolommen op 2 bladen; van het eerste blad is de derde kolom wegge-

¹⁾ Vgl. Gaston Paris, *Hist. de la Litt. fr. au moyen âge*, 2de dr. bl. 268.

²⁾ Men vergelijke de 1e en 2de bewerking van den *Aiol* (*Tijdschr.*), die van *die Rose*, van den *Reinaert*.

sneden, en bevat ongeveer 500 verzen, die ik hierachter als Bijlage II. zal laten afdrukken. Op hetzelfde blad staat behalve het fragment *Van der zielen* ook nog het slot van een mystiek gedicht in vierregelige strophen geschreven met één rijm, zooals ook het zoo even genoemde gedicht. Het fragment, waarvan *Belg. Mus.* 2, 59 het laatste couplet is medegedeeld, luidt aldus:

Ghi hebt gemaect borne vive ¹⁾.
Ic rade, drincter of so rive (*overbloedig*),
Dat ghi onghescadet blive
Met Jhesumme in den euscen (*eeuwig*) live.

Dochter van Syon, sijt drouve,
Want het sal mi wel gevougen.
Wat holpe, dat ik alleene drouge
Rauwe entie gone louge?

Wies salecheit der ane geet,
Want deise iongelinc, die hier steet,
Doget toren ende leet
Dor u, want ict al wel weet.

Deise Joden, die hier sijn,
Cruseden den zone mijn,
Die ter brulocht Architeclijn (*Bruiloft van Cuna*)
Van den watre maecte wijn. ²⁾

Men zou met de, eens door ons medelid Beets van een versje van Anna Roemers gebezigde woorden, van dit fragment kunnen zeggen: „Mooi is het niet en ook niet duidelijk.”

Eindelijk berust thans te Gent, het perkamenten blad, waarop de gedichten staan, uitgegeven door Willems, *Belg.*

---

¹⁾ De vijf wonden in Christus' lichaam.

²⁾ En dan het *Belg. Mus.* 2, 59 gedrukte slotcouplet, beginnende met Die dit hevet gescreven enz. Wij wilden in plaats van deze algemeenheid liever den naam van den maker weten.

Mus. 8, 447—453. De titels der beide geheel bewaarde gedichten »Een (niet onverdienstelijk) berespen up dleven van der werelt" en »van stervene ende hoe elc mensce mach segghen: ic ga sterven", zijn gekenmerkt als c. LXI en c. LXII (niet CLXI en CLXII, zooals Willems t. a. p. zegt); het is dus een brokstuk van een uitvoerig leerdicht in den trant van *Die dietsce Doctrinale*, waarvan, zoover mij bekend is, elders geen spoor is gevonden.

Moge een gelukkig toeval het volledige hs., waartoe dit blad heeft behoord, aan het licht brengen! Of is het niet ook een gelukkig toeval, dat het fragment van den mnl. *Perchevael*-roman, waarvan Bormans gewaagt, *D. War.* 3, 114, doch waarvan later niemand heeft vernomen, door den Heer F. van Veerdegheem te Luik is teruggevonden? Thans zullen zij in de Bulletins de l'Académie Royale de Belgique worden uitgegeven, en aldus voorgoed voor de mnl. taalwetenschap worden bewaard. Een ander *Perchevael* fragment van 157 verzen, dat tot heden onder den naam *Artur en Keye* bekend was (Serrure, Catal. N°. 2550) zal insgelijks weldra worden uitgegeven door den Heer Nap. de Pauw, die eene uitgave van nieuwe epische fragmenten voorbereidt. Daarin zullen worden opgenomen, behalve het genoemde *Perchevael*-fragment, een nieuw fragment van den *Valentijn en Nameloos*, van ± 350 verzen; een hervonden fragment van den *Limborch* (VIII, 837—1024; 1217—1603 en IX, 38—231), waarschijnlijk, zooals de Heer De Pauw mij schrijft, het bij Petit onder No. 466 *b* voorkomende fragment ¹⁾; het door den Heer S. Bormans aan de Amsterdamsche Universiteitsbibliotheek ten geschenke gegeven fragment van 1200 verzen, van »*Jonitas en Rosafiere*" ²⁾, waarvan ik den Heer De Pauw het afschrift heb toegezonden; het door De Vries voor deze uitgave afgestane *Couchy*-fragment van bijna 600 verzen, dat uit de nalatenschap van Jonckbloet is voor den dag gekomen; een *Alexander*-fragment van 296 verzen

---

¹⁾ Een ander fragment van den *Limborch* berust op het Museum Plantijn te Antwerpen. Het bevat IX, 819—990; 401—603.

²⁾ Zie Tijdschr. 9, 170—176.

uit het VII^{de} en evenveel uit het IX^{de} boek; een fragment van 300 verzen uit een mnl. Bestiaris; een brokstuk uit den Merlijn (vs. 25579—26854) enz.

Al deze nieuwe vondsten en aanwinsten zullen ongetwijfeld eene verrassing zijn voor allen, die zich op de mnl. taal- en letterkunde toeleggen of er belang in stellen. En nog is de reeks van nieuwe of hervonden fragmenten niet ten einde. Ik moet nog melding maken van twee fragmenten uit den *Leekenspiegel*; het eene berustende op de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, waarin o. a. de 34 regels lange monorime voorkomt uit het begin van het tweede boek.

Een tweede tamelijk groot stuk uit den Lsp. staat, gelijk men uit de beschrijving van Kausler reeds wist ¹⁾, in het Combursche hs. Het bevat boek II, cap. 44—54, en Boek III, cap. 6—15. Daar dit gedeelte nooit gecollationneerd was, heb ik de gelegenheid, dat het hs. alhier op de Universiteitsbibliotheek was, gebruikt om de collatie er van te nemen. Wat er belangrijks in is, deel ik wellicht elders mede, maar het levert voor den tekst niet veel nieuws. In hetzelfde Combursche hs. staan nog twee gedichten, die nooit zijn gedrukt. Zij voeren tot titels *Van Seden* en *Van Begrijpe*, en behooren niet, zooals Kausler meende, tot den *Leekenspiegel*. Het laatste is een versje van weinig belang, het eerste daarentegen een uitvoerig en niet onverdienstelijk gedicht van ± 500 verzen in den trant van *De Boec van Seden*, waarvan wij eerstdaags eene nieuwe uitgave mogen te gemoet zien van de hand van den Leidschen Oud-rector Suringar. Van dit gedicht is door den Heer Stoett afschrift genomen, welk afschrift door hem gezonden is aan den Heer Suringar, die het voor de uitgave gereed maakt.

Ten slotte vermeld ik, dat uit den Brusselschen codex, uit Cheltenham afkomstig, door mij de collatie is genomen der Eerste Partie van Maerlant's *Spiegel Historiae*, nadat dit kostbare hs. met de meeste bereidwilligheid door den Heer Ruelens te mijner beschikking was gesteld. De buitengewoon groote hoeveelheid varianten, omstreeks 300 folio

---

¹⁾ Kausler, *Denkm.* I. bl. XLIV—XLVIII.

kolommen bedragende, daaruit opgezameld, behoort tot het belangrijkste, onder het vele nieuwe, dat in den laatsten tijd voor Maerlant's Spiegel aan het licht is gekomen, en dat in het straks genoemde ontworpen vijfde deel van den Spiegel zal worden samengebracht. De collatie van den Leidsch-Cheltenhamschen codex, die ik in de eerste helft van dit jaar hoop te nemen, zal het laatste der, daarvoor noodige, voorbereidende werkzaamheden zijn, doch wij weten reeds nu, dat die in belangrijkheid bij het Brusselsche hs. niet te vergelijken is. Uit hetzelfde Brusselsche hs. is door den Heer Stallaert in De Dietsche Warande (1889) een der kleinere gedichten uitgegeven getiteld »Van der wive wonderlijcheit'', eene vollediger, 114 regels langere redactie van een gedicht, in den bundel »Nederlandsche Gedichten uit de 14de eeuw'' uitgegeven door Snellaert onder den titel »Noch meer van den wiven'' (bl. 276—279). Door denzelfden geleerde, wiens Glossarium van verouderde zuidnederlandsche rechtstermen gevorderd is tot *huwen*, zoodat het nu weldra zoover gevorderd zal zijn, dat er door mij bij de bewerking van mijn Mnl. Wdb. gebruik van kan worden gemaakt, is vanwege de Vlaamsche Academie uitgegeven de tot heden onbekende Mnl. bewerking van den roman »Van den Seven Vroeden van binnen Roman.'' Al laat ook de uitgave veel te wenschen over, aan de Mnl. taalwetenschap is daardoor een groote dienst bewezen. Met loffelijken ijver wordt door de Vlaamsche Academie het eene werk na het andere ter hand genomen; reeds zijn ook twee deelen verschenen der uitgave van het volledige hs. van Maerlant's »Historie van Troyen'', waaruit indertijd »Episodes'' door mij in het licht zijn gegeven. Gelukkig heeft de tegenwoordige grafelijke bezitter aan de Vlaamsche Academie vergund, wat aan mij indertijd niet werd toegestaan, nl. een volledig afschrift van het hs. te maken. Eenen eenigszins vreemden indruk maakt het, dat te gelijk met dezen tekst, afzonderlijk verschijnen al de bekende fragmenten van Maerlant's *Troijen*, en dat men die niet voor de uitgave van het hs., ter vergelijking, opheldering of verbetering doet dienen. Het is alsof men tot ons zegt: Hier hebt gij steenen en kalk, bouw nu zelf daarvan het huis. De tegen-

woordige stand der wetenschap vorderde eene uitgave, anders ingericht en bewerkt dan deze. Het is hier niet de plaats verder kritiek te oefenen over het werk der zuster-academie in Zuid-Nederland, doch wèl voegt het hieraan de opmerking te verbinden, dat de stichting eener Vlaamsche Academie voor ntl. taal- en letterkunde slechts half werk is, indien daarnevens niet voor iets anders wordt zorg gedragen. Aan de Vlaamsche studenten moet nl. de gelegenheid worden gegeven, om grondig Middelnederlandsch te leeren, opdat het volgend geslacht niet meer zij een geslacht van verdienstelijke dilettanten, maar van mannen, in staat om — iets wat de tegenwoordige leden met den besten wil der wereld niet kunnen — de Vlaamsche Academie te brengen op de hoogte der Middelnederlandsche taalwetenschap, welke in den laatsten tijd in Nederland door degelijke hulpmiddelen op allerlei gebied is verrijkt en toegankelijk gemaakt. Van den verdienstelijken bewerker van het nieuwste Etymologische woordenboek, den Heer Vercoullie, mag in dezen niet alles verwacht worden: zijn veelomvattend hoogleeraarsambt verbiedt hem op de studie van het Middelnederlandsch den nadruk te leggen, dien zij vereischt: een afzonderlijk hoogleeraarsambt voor Middelnederlandsch te Gent, in het hart der Vlaamsche beweging, moet de kroon zetten op het goede werk der oprichting eener Vlaamsche Academie.

Januari 1891.

N A S C H R I F T.

Ter voorkoming van misverstand en van misbruik mijner woorden, stel ik er prijs op, hier uitdrukkelijk te verklaren, dat door mij in de verste verte geen aanval tegen de Vlaamsche Academie is bedoeld, maar dat ik integendeel steeds het doel dier stichting zooveel in mijn vermogen is hoop te bevorderen, en dat ik dit ook meen te doen door haar op hare leemten opmerkzaam te maken en de middelen ter verbetering aan de hand te doen.

B I J L A G E I.

COLLATIE FRAGMENT WALEWEIN.

7877 Suldi hier. — 7878 Ne maer. — 7879 T. allegader. — 7880 Uten dangiere van minen v. — 7881 nu *ontbr.*; gescepen. — 7883 u wel. — 7884 U t. van al. — 7885 Doe nammen die ioncfr. b. d. h. — 7886 althant. — 7887 leden. — 7888 Tere ander c. — 7889 ne was in erdr. — 7890 Camer scoenre no diere gel. — 7891 meestrie. — 7892 Soe verlichte van goude r. — 7893 soe s. arde m. — 7894 menige ystorie scone houde. — 7896 of was v. — 7898 goude al dure. — 7899 pingieringe. — 7901 Distorie. — 7902 Dwonder. — 7903 u. — 7904 wonder dat doer. — 7906 int p. — 7907 stont gewrocht ene duwiere. — 7908 subtylic in alre maniere. — 7909 Dat n. waer s. v. — 7910 Dat hi soude worde mogen an inne. — 7911 Welkers nevens. — 7912 tongoede. — 7913 meester. — 7915 T. in elker m. — 7916 Alse h. als hi in (!) die d. — 7917 Vulwrocht e. tw. vulhent. — 7918 Stappants - payem. — 7919 ic sal u. — 7921 Die hovesce entie goedertiere. — 7922 Stappants. — Nemmerme en wert n. — 2de kol. 7927 her Walewein. — U .... lijs d. m. enen w. — 7929 Sidinne clede. — 7930 heefte Ysabele v. — 7931 Haer w. ende al. — 7932 Ende dat also daer b. s. — 7933 duwiere. — 7934 her. — 7935 W. hem beiageder (*aldus*) arde wale. — 7937 ridder. — 7938 ander. — 7939 dat s. vie. — 7940 Dat amors. — 7942 u. — 7943 in cant u g. s. — 7944 speilden. — 7945 minnen. — 7946 u niet g. w. — 7947 Hemelike. — 7948 entie scone ioncfr. — 7950 heeft. — 7952 waer. — 7953 den ridder soude vergeten. — 7954 Walewein stout ende vernieten. — 7955 Die coninc haren vader A. — 7956 de w. f. — 7957 Dat her W. pine heeft gr. — 7958 Ende staerke vangenesse. — 7959 L. weet hi dat hi. — 7960 Es met sire d. — 7961 Te g. — 7962 gloosde dickent. — 7963 Hoe dat hine best dade b. — 7964 diveersen tormenten sterven. —

7965 alsic eer s. — 7966 Ysabele. — 7967 Amoers. —
 7968 Daer ne was haer negheen die c. — 7970 Thaers
 selves boef heeft I roede. — 7971 geploct. — 7972 werter
 arde varinc anc. — 7973 Qualijc en doe geluc of geval. —
 7974 Alsic u hier seggen sal. — 7977 = *ths.* (dage). —
 V^o 1^e kol. 7978 Verradenlike. — 7979 gewacht. — 7980
 seggen ende haer s. — 7981 amoers. — 7982 Dat. — 7983
 rudder stout v. p. — 7988 Ende drevense dickent daer ter
 stede. — 7989 Haer s. ende haer grote iolijt. — 7890 de
 rudder g. n. — 7991 was vroet ende stuer. — 7992 Sub-
 tilijc. — muer. — 7993 dore sach — 7994 driven. —
 7995 her W. de f. — 7996 jegen de maget g. — 7997 me-
 niger. — 7998 an den mont. — 7999 minnen. — 8000
 dicken. — 8001 rudder. — 8003 hine — camer. — 8004
 Hi kn. neder a. — 8006 groten *ontbr.* — 8008 Ghi sult
 bederven c. — 8009 Uwer ere ende uwer crone. — 8010
 U dochter Ysabele de s. — 8011 u. — 8012 U. — 8013
 Groten camp. — 8015 weiten. — 8016 Bestaet mi mijn
 d. t. — 8020 rudder s. mer up I rat. — 8021 Moet men
 mi breken eist. — 8023 u. — 8024 gi sult sien die w. —
 2de kol. 8028 Die rudder s. weten g. — 8029 u leden wale. —
 8030 ghincere met deser t. — 8031 entie rudder w — 8032
 here leeddi. — 8034 te. — 8036 me dan — 8039 maysiere
 e. heeft die (!) hant. — 8041 sitten. — 8042 sire d. d.
 damoys — 8044 score tafle. — 8045 arde. — 8046 plen-
 teit. — 8047 Ende wijn drierande. — 8048 Ende elken
 smaken na sire m. — 8049 Vor. — 8050 morselen. —
 8051 gedaen. — 8052 Dar ic wel seggen sonder w. —
 8953 sire elc andren b. — 8054 minnen. — 8055 helsden
 XL warf. — 8056 van rouwen niet starf. — 8057 De c.
 als hi d. s. — 8058 Dat was wonder hi riep: O. w. —
 8059 Wien so s. m. geloven. — 8061 Mijns selves k. van
 mine ere. — 8062 om. — 8063 Als die algader es v. —
 8064 van danen metter s. — 8065 rudder. — 8067 serian-
 ten — 8068 Verstoremdi. — 8069 deidse doe int arnasch. —
 8070 Menich rudder s. e. rasch. — 8071 Wasser saen g.
 w. — 8072 de co. snel. — 8073 algader. — 2de blad R^o 1ste kol.
 9075 de r. — 9076 sprac I rudder. — 9077 Ende seide

ghi. — 9078 uwen br. — 9079 N. comen sien de w. — 9081 Hi sal mine bedriege. — 9082 sijn *ontbr.* — 9083 rudder. — 9084 u h. b. in der pinen. — 9085 den *ontbr.* — 9086 om sijns neven doot. — 9087 Laten in den carker b. — 9091 dhertoghe octroyeerde. — 9092 selve in v. — 9093 vangenesse. — 9094 hoe gr. m. — 9095 Walewein de deghe — (*niet* mijn here). — 9096 so sere *ontbr.* — 9097 de. — 9098 om de bene. — 9099 kerker ongedoude. — 9100 diepe. — 9101 Nalijx v. w. — 9102 Ende daer l. de z. — 9103 ombate. — 9104 te so menigen. — 9105 Waters vele toten dien. — 9106 Dat si somtijt t. knien. — 9107 hem (hē). — 9108 datter was haer negeen. — 9109 Hine hadder g. sijn l. — 9110 die. — 9112 W. sprac (*niet* Der): soete lief. — 9114 Dor. — 9115 u g. in uwe e. — 9116 niet *ontbr.* — 9117 benre of occusoen. — 9118 Y. seide A. — 9119 lieve a. — 9121 u. — 9122 wesen g. — 2de kol. 9125 de v. — 9126 totem. — 9127 Ende p. wel. — 9129 rudder entie. — 9131 de nacht met d. c. — 9132 hem *ontbr.* — 9133 water nebor wat. — 9134 sniemen geheten. — 9135 karcwerder was fel. — 9137 onger. — 9138 up haer. — 9139 Menichwerf s. d. — 9140 Te Waleweine dat men up I r. — 9141 Soude vl. ende men sire a. — 9142 Soude geven. — 9143 Knechten ende vule garsoen. — 9144 doen. — 9145 Dat s. o. dat hine wille v. — 9146 Hi n. e. s. van verren. — 9148 qualijc. — 9150 prisenier. — 9151 te d. s. — 9153 Doe`scoti achter h. s. — 9154 Ne waer hine mochte niet gaen. — 9155 dat (*als* ths.). — 9156 Om de been waren g. — 9157 droeve ende. — 9158 niet mochte nemen wr. — 9159 ooc *ontbr.* — 9160 De g. damoys. — 9161 Om dese arechhede. — 9163 De dach dore entie nacht (lanc *ontbr.*). — 9164 Bleefsi daer. — 9165 clage dats waer. — 9166 Ysabele in dat m. — 9167 Omhelsde den welgedanen. — 9169 ansichte dat ter stede. — 9170 men mocht gedwegen hebben daer mede. — 9171 de s. m. — 9172 de. — 9173 al *ontbr.* — V°. 9175 Dus h. o. — 9196. Hier nes gheen ontganganghen (!) — 9177 kercwerder. — 9178 sander dages ter ioncfr. — 9184 waters

tenen (*het volgende onduidelijk*). — 9185 hem (hē). — 9186 Si d. wel o. e. — 9187 d. elc andren j. — 9188 Echt heefti gesl. — 9189 kercwerder den rudder. — 9190 sprac; - dus *ontbr.* — 9193 soudi. — 9194 nemmermee. — 9196 fel ende *ontbr.* — 9197 sloughen te mere. — 9198 Her Walewein d. s. sere. — 9199 Verniewede. — 9200 Ende seide wat sl. so v. — 9201 Comdi bat nare. — 9202 Die a. s.: M. — 3203 mi liever s. — 9204 quame *ontbr.* — 9205 Came doe slouchine echt. — 9207 soe. — 9208 saget ende hi verspoede. — 9209 wart uten kere. — 9210 Na v. — 9211 Ja hebstu tebl. — 9213 Hi ghelaude metter iacht. — 9214 Sine vingerline met siere cracht. — 9215 rudder. — 9216 Dat onvermogelijc was te d. — 9217 w. Gods gracie dede. — 9218 Seker w. de w. — 9219 Dat hire hem maecte q. — 9220 Voort liep hi te v. — 9221 Vreselike na den d. — 9222 kercwerder. — 9223 Selven *ontbr.* — 2de kol. 9225 doe *ontbr.*; — uren. — 9226 uter. — 9228 namen. — 9230 stacken. — 9231 Hi tracken te quaden s. (hier; doch er staat eene a voor, en voor vs. 9227 eene b). — 9231 hi de hersine s. d. — 9232 Ende gaf den geest stappans mede. — 9233 Hi sprac *ontbr.*; - hebdi wel. — 9234 B. du waers te m. w. f. — 9236 Nam W. de d. — 9237 ioncfrouwe cam. — 9238 Ende sprac: L. g. — 9239 u. — 9240 hoe sullen wi. — 9241 geslegen. — 9245 dan tonser bate gaet. — 9246 u. — 9248 Hebbic dats w. m. m. g. — 9249 Mire v. ben ic l. — 9250 wesen. — 9251 mijn geluc. — 9252 J. weist niet v. — 9253 In late om g. p. — 9254 An u de vingerline. — 9255 Walewein ghinc harentare (der *ontbr.*) — 9257 Disn heefti up g. — 9260 Ende sprac. — 9262 Dhert. — 9263 Ic s. s. in de s. — 9266 Ende sine meysniede wetic w. — 9267 Ten kercwerder. — 9262 G. heefti hem g. — 9268 (= ths.). — 9270 hi *ontbr.* — 9271 kerkerdore. — 9272 Ende loofde Gode. — 9273 verloost ende also.

B I J L A G E II.

FRAGMENT EENER TWEEDE BEWERKING VAN
DIE BORCHGRAVINNE VAN VERGI.

- 1 Die doemen doget ende ere
Tote dats geware wert die here.
Die hertoge andwoorde: »Bi mire trouwe,
In weet twi ghijt segt vrouwe,
5 Van sulken dingen bem ic vri.
Want genen verrader omtrent mi
Sone lietie bliven om gene noot,
Ic soudene aten toter doot."
»So moeti dan dengonen haten,"
10 Ende noomdene, »die niet wille latene
Mi te biddene elkes dages.
O mine [mine] minne, node ic gewages
Ende seget, datti lange stonden
Heift gesijn in dit gebonden,
15 Ende noit sonder nu hine dorst seggen.
Nu willic u vor ogen leggen
Mijn gepens, omme dat mi dinct
Dat hi uwe ere der in verminct.
Het mach ooc wel weisen waer,
20 Datti lange heift gehaect hier naer;
Bedi wine hebben geweiten twint
Datti els yewer heift gemint.
Waerbi dat ic u bidde here,
Dat ghire in behout u ere,
25 Ende dat ghire of doet berecht
Sulc als u sal dinken recht."
Die hertoge, wient niet mochte becomen,
Seide: »Ic sals wel te hovede comen
Ende ten minen, ic hebs geacht."
30 Tongemake was hi al de nacht,
So datti slapen niene mochte.
Wonder hadde hi in sijn gedochte,
Dattie rudder, dien hi so minde

- Ende over so goet ende so noyael kinde,
 35 So zere iegen hem hadde mesdaen,
 Dat sine vrienſcap moeſte tegaen.
 Ende pensder omme al dure die nacht
 Tote nuchtens datti was bedacht.
 Doe deide hi den rudder voor hem alen,
 40 Die hem ſijn wijf met valscher talen,
 Sonder begerte, deide haten.
 Doene wilt dhertoge niet laten
 Hi ſetten in talen ende ſeide,
 Daert niemen horde ſonder ſi beide :
 45 » Warachtelike hets groot meſkief,
 Dat u al die werelt heift lief
 Om uwe doget, om uwe ſconeide,
 Ende in u es gene getrauwecheide.
 Ghi hebt mi bedrogen zere.
 50 Ic hadde gewaent, bi onsen here.
 Dat ghi getrauwe ha . . . . .
 Ten n . . ten iegen mi e . .
 Ic hebbe te u gehadt g. . . . .
 Nu ne wetic ute wat . . .
 55 U es geporret ſulke ke (he ?) . . .
 Dat ghi dor uwe valſc . . . .
 Dorſt verſouken die hertoginne,
 Ende bidden haer omme *minne*.
 Ghi hebt gedaen dorpernie.
 60 Dorpeliker ne hordic *nie*.
 Vaert ſtappans ute minen lande,
 Of u comter of grote ſcande.
 Ic geve u orlof ſonder gescal,
 Ende verbiede u van al te al
 65 Dat ghire nemmermeer *in ne coomt*.
 Caemdire in, ghi wert verdooſt.
 Bedi mochtic u der in vangen,
 Wett wel, dat ic dade u hangen.”
 . . . . .
 70 Alſe die ridder dat verſtaet,
 Hadde hijs int herte droefheide,

- Sodat hem beven al die leide,
 Als hem gedinct sijns liefs
 Datti niet leven sal moge . . . .
- 75 Hen si dattire wandelen . . . .
 Ende varen ende keren int lant,
 Dat hem dhertoge verbiet *te hant*.
 Of ander zide es hem zwaer,
 Datti verradere uppenbaer
- 80 Gheheten si van sinen here.
 Dus es hi zere uten kere
 Ende hout hem over doot verraden.
 Hi seide hem : »Omme gode, *genade*,
 Ne gelovet nemmermere,
- 85 Dat ic so stout soude zijn, *here*,
 Te pensene, dat ghi mi tyet *ane*
 No nemmermeer werdet v . . . .
 Hi heift mesdaen diet heift *geseit*”
 »Daers geen ontseggen, hets *waerheit*,”
- 90 Sprac dhertoge, »ic weet wel.
 Soe seit mi, ende niemen el,
 In wat manieren ende hoe . . . .
 Ghi haer spraect van minnen
 Als verrader quaet ende vals,
- 95 Ende seit haer sulke dinge in . . . .
 Daer soe lichte of zwiget *stille*.”
 »Here, mijn vrouwe seit har . . . .”
 Sprac de ridder, die drouve *is*.
 »Daers geen ontseggen, sijts *gewis*.
- 100 Neen machics met gere d . . . .
 In wat dat ware, ic sout b . . . .
- V^o1^e kol. . . . . en hare . . . . .
 . . . . . zware . . . . .
 . . . . . oet emmer sijn
- 105 . . . . ft dan wisse so zwaer
 . . . et of hi sal kennen twaer
 . . . . . rumen tlant
 . . . . . gaet hem te hant
 . . . . . eec welc gedogen

- 110 *Die tranen liepen hem uten ogen*
Omme die rauwe die hi besief,
Die hi hadde omme sijn lief.
 . . . . . ave bedichte
 . . . . . sijn ansichte
- 115 . . . . . ichte wert al nat
 . . . . . rwe de hertoge omdat
 . . . . . at els yet ware
 . . . . . eggen wilde uppenbare.
 . . . . . dhertoge: dits dat mi raut
- 120 . . . . . ghi mi niet betraut
 . . . . . ghi wel mocht
 . . . . . ghi wert bedocht
 . . . . . ie (ic?) uwen raet
 . . . . . en soude ic ware quaet
- 125 . . . . . ni goet gelucken
 . . . . . eer de tande uuttrucken
 . . . . . hi dor gode genaden
 . . . . . at seggen ic bem verladen
 . . . . . rauwen ic wane verderven
- 130 . . *lieuer moestic sterven*
 . . . re dat ic verliesen soude
 . . . are geseit also houde
 . . . . aer worde geweiten
 . . . . n raet hadde ghespleiten
- 140 . . . . hertoge nerenstelike
 . . . . . getrauwelike
 . . . . . ic ende up mijn leven
 . . . auwe die mi God hevet gegeven
 . . . . an sculdech up manscap
- 140 . . . nemmermeer gecriget gramscap
 . . . . . nemmermeer gewage
 . . . . . e genen dage
 . . . . . c toge dat ict weet
 . . . . . e met tranen heet
- 145 . . . . . en ende seide: »Ay mi,
Ic minne uwer nichte van Vergy
 . . . . . soe best can

- . . . . . hertoge: »Segt mi dan
. . . . . gi wilt dat ict heile
150 . . . en dan ghi van uwen speile?"
2de kol. Die ridder seide: »Neent groot no clene,
Sonder recht wi II allene."
Doe sprac de hertoge: »Dit noit gevel.
Hoe mochtire toe comen wel
155 Ende hoe gecrege di tijt ende steide?"
»Trouwen here, bi suptijlheiten.
Ic salt u seggen, sonder verlaet,
Nadat ghi dus weit onsen staet."
Doe ghinc hijt hem vor ogen leggen,
160 Ende tgaen ende tkeren algader seggen.
Deerste vorworde ende totroyeren,
Ende van den hondekine de maniere.
Doe sprac de hertoge: »Hoe dat staet,
Ic bidde u, teerst dat ghire gaet,
165 Dat ic u geselle moet sijn
In den wech ende ghi de mijn.
Want ic moet weiten sonder letten
Of ghi die redene moget besetten.
Mer mijn nichte salt weiten niet."
170 »Here, ic wilt also wilgiet.
Mer dat u niet dere, sijt dies bedacht,
Here, ic wilre gaen te nacht."
Dhertoge seide: »Ic wille meide gaen.
Die pine willic onderstaen,
175 Het wert mi solaes ende spel meide."
Ende hebben gevisiert de steide,
Daer si vergadren sullen te voet
In de deiminge; dus dinctem goet,
Bedi soe woonder na genouch,
180 Shertogen nichte, die gherne louch.
Daerwaert hilden si hare vaert,
Tote si quamen in den boomgaert.
Dhertoge hadde daer niet lange gesijn,
Hine sach sire nichten hondekijn,
185 Dat quam ten ende van den boomgerde.

- Daer vant den ridder, diet begerde,
 Die groot spel den hondekine maecte,
 Ende stappans den wech geraecte.
 Ende den hertoge liet hi achtre.
- 190 Mer hi volgede na als .I. wachtre
 Tote bider camere; daer hilt hi stille
 Ende decte hem na sinen wille
 So hi best mochte onder enen boom.
 Daer sach hi ende nam goom,
- 195 Waer sijn nichte uter camere quam
 Enten ridder bider hant nam,
 Ende ontfynckene vriendelike
 Met elsene, met cussene solacelike.
 Hi cussetse weider, sonder meskief,
- 200 Ende hi seide : »Mijn vrouwe, mijn lief,
 2ebl.R^o1 Mine minne, mijn sin, mine herte,
 Mijn soete gepens sonder smerte,
 Mi heift gelanget te sine met u.
 Sint ic hier was, so ic ben nu."
- 205 Soe seide weider : »Mijn lieve here,
 Mijn minljē vrient, wien ic minne zere,
 Jou merren heift mi zere verlanct.
 Nu ne drouvic niet; God sijs gedanct,
 Dat ic u hier hebbe met mie,
- 210 Ende ic u gans ende gesont sie.
 Here, wel moeti comen sijn."
 »Ende ghi wel vonden vrouwe mijn."
 Dit hoorde dhertoge ten ingane,
 Die hem dair bi stelde te stane.
- 215 Ende kende siere nichten biden lude.
 Nochtan ne sprac soe niet lude.
 Ende verkende so hare maniere,
 Datti wert buten dangiere
 Van dat hem dhertoginne seide,
- 220 Dat logene was ende gene waerheide.
 Dit es hem lief, want hi wel siet,
 Dattie ridder mesdaen heift niet,
 Ende dat hine met onrechte wantrouwet.

- Dus staet hem dhertoge ende crauwet
225 Met groter genouchte al die nacht.
Entie gelieve, wel bedacht,
Al de nacht te gader lagen,
Sonder slapen, tote het ghinc dagen,
Met sulker merechte, met sulken spele,
230 Dat redene geift dat ict heile.
Niemen soude weiten sulc leven,
Hine hadde der minnen loon beseven,
Ende met pinen verdient wel.
Bedi hen bestonde niet el,
235 No niemen soude mogen weiten
Wat sulke bliscap heift beseiten,
Of minne ne daet hem verstaen.
Mer sulke doget mach niet ontfaen
Elc die wille, bi mire trouwe;
240 Want hets bliscap sonder rauwe,
Ende solaes met vriendelijceiden.
Ende het dynct hem stappans leiden
Dengone, dies heift te doene,
Ende hets altoos te verdoene.
245 Hoe wel greyt hem der minnen belanc.
Al worde de nacht I wouke lanc,
Die wouke ene maent, de maent .I. iaer
Ende I iaer XX daer naer,
XX iaer C, alst came ten ende,
250 Wildi, dat God weider sende
2de kol. Die nacht, alst dagen soude gaen.
In sulken gepense was gestaen
Dien die hertoge daer ombeet,
Mer hi moeste wech; I geleet
255 Deide hem sijn lief toter dure.
Dat sceden wert hem beden te sure.
Dus sach dhertoge orlof geven,
Elsen, cussen, suchten, beven,
Ende horde neimen die termine
260 Daer te vergaderne ende weider te sine.
Die ridder dus van dane sciet.

- Die vrouwe die dore open liet,
Ende geleeddene metten ogen
Alse verre alsoene conste geogen.
- 265 Alsoene niet langer mochte zien.
So looc soe die dore mettien.
Ende als dhertoge dit versach,
Volgede hi den ridder, het was na dach,
So dat hine achter aelde,
- 270 Die zere iegen hem selven taelde
Ende clagede de nacht in de vaert,
Dat soe tonlange hadde gewaert.
Alsulc gepens, al sulke clage
Hadde sijn lief al toten dage.
- 275 Want haer dochte, dat God de nacht
Al tonlange hadde gewracht,
Entie dach was comen te gereet.
Dat was hem beden harde leet.
Doe cam dhertoge te hem gegaen,
- 280 Ende helsdene ende seide: »Laet staen
Ende penst nemmermeer dat ik u ate
No wantrouwe. dats mine bate.
Bedi ghine hebt mi niet bedrogen,
Mer dhertoginne heift mi gelogen.»
- 285 Die ridder sprac: »Ic bidde u, here,
Omme Gode ende omme uwe ere,
Dat ghi wilt decken deisen raet.
Want ic verlore mijn toeverlaet,
Ende ic storver omme sonderlinge,
- 290 Wiste yemen dan ghi deise dinge.”
Dhertoge seide: »Ne twifelt niet,
Het wert geheilt bet dan el yet,
No nemmermeer werdes gewagen
No gesproken te genen dagen.
- 295 Aldus sprekende sijn si comen
Daer si tporren hadden genomen.
Ende als men ghinc ter tafle reden,
Ghinc de hertoge den ridder leden
Ter tafle waert bider hant

- 300 Ende togedem vele beter samblant,
3de kol. Danne hi te voren noit hadde *gedaen*.
Dit dochte der hertoginne *mesdaen*,
So dat soe van der tafle *upstoet*
Ende ne togede *tgelaet* niet *goet*,
305 Ende gebaerde of soe ziec ware.
Ende spoede ter camere hare,
Ende ghinc haer up haer bedde *strecken*.
Ende hiet dat mense soude *decken*.
Also die hertoge hadde *geheiten*,
310 Sine vrouwe wildi niet *vergeiten*.
Hi ghincse besien met ere hitten,
Ende voren up haar bedde *sitten*,
Ende geboot, dat groot no clene
In de camere bleve sonder hi *allene*.
315 Men deide gereet datti hiet,
Entie hertoge ne liet niet,
Hine vragede wane haer de *siecheide came*.
Ende wat soe heift ende waer soet *name*.
Soe andworde: »So helpe mi god,
320 Inne hilt u niet over so sot.
Nu als ic ter tafle sat,
Ghine hadt meer vroescepen *gehad*,
Danne ghi dengonen ghinc . . . .
Die mi dus wille *sconfieren*,
325 Also ic u hebbe geseit,
Entie iaecht minen arebeit.
Ende als ic sach, dat ghi hem daet
Meerre feeste ende beiter *gelaet*
Dan te voren, in const *gedogen*,
330 In mocht niet langer zien *met ogen*."
Dhertoge sprac: »Lieve vriendinne,
Inne geloofs in genen zinne,
U no andere creature,
Dat nemmermeer, bi gere *aventure*,
335 Gevallen mochte, dat ghi mi *seit*.
Ic weet wel over *waerheit*
Dat hijt noit *pensede*, ic houdes hem *quite*.

- Ic weet so veile van sire vite:
 Nu ne vraechter mi nemmer omme,"
- 340 Sprac dhertoge, ende keerdem omme.
 Soe bleef pensede om de zake,
 Dat soe nemmermeer te gemake
 Wert den dage dat soe leift,
 Voor soe meer ondervonden heift,
- 345 Wat dat haer dhertoge verbiet.
 Van dien verbiedene hout soe niet.
 Nu ginc soe in haer herte creten,
 Ende pensede, dat soet soude weiten,
 Mocht soe toten avende ombiden,
- 350 Enten hertoge hebben bi hare ziden.
 V^o1^ekol. . . . . al mergende lude of stille
 . . . . vinden soude haren wille
 . . . . op toter nacht soe zweech.
Tote soe haren here gecreech
- 355 *Up haer bedde, daer soe haer wende*
Ende hilt haer vaste up teen ende.
Ende ghebaerde of haer geen spel luste.
Nochtanne datse dhertoge custe,
Si liet haer gramlicke ende maecte haer diere.
- 360 *Si conste wel die maniere*
Omme haren here te bringene tonder
Ende seide stappans: »Mi dinct wonder,
Dat ghi so valsch sijt ende so quaet
Ende ghi mi toocht so scone gelaet.
- 365 . . . ghi mi noit te genen dage
 . . . . niet dat es dat ic clage
 . . . . wat ic u seggen hoorde
Ic hilt mi altoos an uwe woorde.
Dicken seidi mi vriendelike,
- 370 *Dat ghi mi minnet hertelike*
 . . i omme dat ghi mi hebt gelogen
Dinke mi, dat ic bem bedrogen."
Doe sprac dhertoge: »Waeran vrouwe?
Hi seit mi bi mire trauwe
- 375 . . i(c?) sie die quaet pogede te doene

- . . c (?) nemmermeer worde so coena
Dat ic u vragede om die wareit
Der zake die ghi wel weit
. . . eit hi up alle beide
380 . . . dat u de rudder zeide
. . . niet bedi inne mics niet veile
Wat holpe dat ict heile
. . . te minne dats cranc spoet.
Inne horde noit quaet no goet,
385 Inne seit u stappans, dat ics wiste.
. . n dat ic noit van worde miste.
Nu sie ic, dat ghi mi wilt heilen
Dat gepens, des moetic queilen.
Mer weit al over waer,
390 Dat al levedic . C . iaer,
Betauwenesse ne hebbe an u,
Die ic gehad hebbe tote nu."
Doe ghinc soe wenen ende clagen,
Versiken ende hare ogen vagen
395 Ende pinets haer al dat soe mochte.
So dats den hertoge ofdochte
Ende seide te hare: »Lieve vriendinne,
In wiste hoe zien in genen zinne
Uwe gramscap no u verdriet.
400 Mer weit in mach u seggen niet,
2de kol. Dat ghi wilt, dat ic u zeide.
Ic dader an grote dorperheide."
Ende soe andworde met aesten:
»Ne segges mi niet, dat es tnaeste.
405 Ic sie wel waert gaet dit spel.
Ghine betraut mi niet so wel,
Dat ic heilen soude uwen raet.
Mi wondert, hoet met u dus staet,
Want ghine horet noit, dats waerheit,
410 Dat ic ondeckte, dat ghi mi seit.
Te mi ne dordijs niet betrauwen
Nemmermeer bi mire trauwen."
Soe ghinc verwenen metten worde.

- Dhertoge elsetse, als hijt horde,
 415 Ende cussetse an hare mont.
 Van herten was hi ongezonst,
 Want hi hem niet onthouden mochte
 Haer te seggene sijn gedochte.
 Doe seide hi tote haer : »Lieve vrouwe,
 420 Ic weet wat doen, bi mire trauwe.
 Mi dinke ic mach u betrauwen wel
 Veile bet dan yemen el,
 Want mine herte entie uwe sijn een.
 Daer es geen decken van ons tween.
 425 Mer wacht, dat ghijs niet spreict een woort.
 Eist dat yemene verhoort,
 Ic segt u wel, wildijt verstaen,
 Ghi sulter omme de doot ontfæen.”
 Soe ne zweech niet langer stille
 430 Ende andworde : »Hets wel mijn wille.”
 Hi waende waers, omme dat hise mint,
 Dat soe daerbi niet liecht een twint,
 Ende ghinct haer tellen van worde te worde,
 So hijt van den ridder hoorde.
 435 Ende hoe hi was in den boongaert
 Metten ridder onvervaert
 Int houkelkin onder hem tween,
 Daer thondekin cam, soot wel sceen.
 Van den ingane, van den uutgane
 440 Deide hijt haer al te verstane.
 Alse die hertoghinne weet
 Dattie rudder so neider minde,
 So eist haer utermaten leet.
 Ende hi hare ontseide sine minne,
 445 Heift soes despijt in haren zinne.
 Mer soene toges geen gelaet
 Ende seide : »Can ic deisen raet
 Niet gedecken ende heilen,
 Ic wille men mi hange bider keile.”
 450 Nochtan wert haer te lanc tonbidene
 3de kol. Te sprekene, die soe mict te nidene,

- Omdat soe weet ende bekint,
Dat soe van dengonen es gemint,
Die haer gedaen heift groot meskief,
455 Omme datti niet sijn wilde haer lief.
So houtse haer vaste in desen nijt,
Tote soe siet steide ende tijt,
Dat soe haers heren nichte spreke.
Soe sal haer seggen aesteleike,
460 Wat soes weet van haren man.
Daer wert ooc geen heilen an.
Mer noit te pointe soene beghincse.
Sonder alst cam tenen chincse,
Dattie hertoge hilt vul hof
465 Omme te hebbene ere ende lof.
Ende sende boden uut menegerande
Omme al de vrouwen van den lande
Ende omme sire nichten, diere woonde bi,
Die casteleine van Vergy.
470 Ende alse dhertoginne sach,
Mochtsoe verbliden niet up den dach,
Mer soe conste haer wel gelaten,
Want soe haetse utermaten.
Soe togede haer beiter gelaet
475 Dan noit te voren, dat was quaet.
Soe hadde te seggene grote herte,
Daer soe sident of hadde smerte
Ende tleven verloos, dat was diere
Soe pensede menege maniere.
480 Alstie tafelen up waren gedaen,
Deide soe in hare camere gaen
Die vrouwen omme te pareirne,
Omme te dansene ende te baleirne.
Soene conste haer niet wachten van sprekene.
485 Soe begonste gonder te rekenne,
Alsoes tijt sach ende steide.
Oft in boerden ware, soe zeide :
»Casteleine, ghi moget wel moy sijn.
Ghi hebt een scone lief ende een fijn.”

- 490 Ende soe andworde semperlike :
    »Vrauwe, inne weet sekerlike,
    Twi ghi mi anspreict van lieve.
    God verde mi van sulken grieve,
    Dat gaen mochte iegen de ere
495 Van mi of van minen here."
    »Ic wilt wel," seide dhertoghinne,
    »Mer ghi sijt meesterigge van zinne :
    Ghi hebt geleert u hondekijn
    Te comene, daer u lief can sijn."
500 Die vrouwen horden dit wel seggen . . . .
-

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEEBIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 16^{den} FEBRUARI 1891.

Tegenwoordig de heeren: KUENEN, voorzitter, LEEMANS, BRILL, G. DE VRIES, SIX, NABER, HOEKSTRA, KERN, DE GOEJE, LAND, DE HOOP SCHEFFER, ACQUOY, DE PINTO, PLEYTE, POLS, TIELE, MATTHES, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, MOLTZER, SYMONS, LOMAN, S. MULLER FZ., FOCKEMA ANDRAE, A. PIERSON, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, DE HARTOG, P. L. MULLER, HAMAKER, VAN LEEUWEN, VALETON, BOOT, secretaris, en DE GROOT, Correspondent.

De heer Dirks heeft bericht gezonden, dat hij verhinderd wordt de vergadering bij te wonen.

De secretaris leest een levensbericht van het overleden rustend lid Th. Borret. Het zal in het Jaarboek voor 1890 worden opgenomen. De voorzitter betuigt den spreker den dank der vergadering.

Vervolgens handelt de heer Valeton over de drie wetten, die te Rome aan de plebiscita kracht van wet verleend hebben. Hij bestrijdt de sedert Niebuhr bijna algemeen aan-

genomen bewering, dat de berichten bij de oude schrijvers op dit punt onvolledig zijn en de daarop gegronde aanvullingen, en leidt uit de woorden van Livius en anderen af, dat die wetten minstens evenzeer op de vroeger gemaakte als op de later te maken plebiscita betrekking hadden. Verder toont hij aan, waarom de bepaling der *lex Valeria Horatia* van 449 v. C., nog tweemaal in 339 en 287 herhaald moest worden.

De heer de Hartog wijst op de *Magna charta*, die ook meer dan eens herhaald is, maar vereenigt zich niet met de verklaring der *plusquam perfecta iussisset* en *statuisset*, tegen welke hij het *uti legassit* van eene wet der XII tafelen overstelt. Naar zijn oordeel pleit ook de sanctie der *lex Valeria Horatia* bij Dionysius tegen de meening van den spreker.

De spreker antwoordt dat hij meent voldoende bewezen te hebben, waarom Dionysius daarin geen geloof verdient en meent dat het beroep op *legassit* voor *legaverit* in de XII tafelen niet tegen zijne opvatting der pl. q. *perfecta* pleit.

Op de vraag van den voorzitter staat hij zijne mededeeling af voor de Verslagen en Mededeelingen.

De heeren Tiele en van Leeuwen, die zich tot mededeelingen bereid verklaard hadden, verzoeken daartoe later in staat gesteld te worden.

Nadat de heer Matthes een exemplaar zijner Boegineesche vertaling van Bijbelsche geschiedverhalen voor de boekerij heeft aangeboden, wordt de vergadering gesloten.

OVER DE DRIE WETTEN
DIE IN ROME AAN DE PLEBISCITA
KRACHT VAN WET HEBBEN TOEGEKEND.

BIJDRAGE VAN

I. M. J. VALETON.

De drie wetten, *leges centuriatae*, die in Rome aan de plebiscita wetskracht hebben toegekend, zijn: *lex Valeria Horatia* van 449, *lex Publilia* van 339, *lex Hortensia* van 287. De eerste vinden wij vermeld bij Livius en bij Dionysius; de tweede alleen bij Livius; de derde bij eenige iuristen als Caius, Iustinianus, Pomponius, bij Plinius in de *Nat. Hist.*, bij Gellius in de *Noctes Atticae*. Afgezien van eenig verschil in de gebruikte woorden, komen de opgaven omtrent den inhoud overeen; naar de genoemde schrijvers dan zijn deze drie wetten *gelijkluidend* geweest, de inhoud van alle kwam hierop neêr: »ut, quod tributim plebes iussisset, populum teneret”; bij alle drie wetten werden de tribusbesluiten der plebs, of (daar alleen de volkstribunen het recht gehad hebben de plebs ter stemming over een wetsvoorstel bijeen te roepen) de door tribunen gemaakte wetten, de plebiscita, telkens opnieuw geldig en bindend verklaard voor alle burgers.

Natuurlijk hebben alle beoefenaars van het Romeinsche Staatsrecht getracht, zich rekenschap te geven van de bedoeling en de beteekenis dezer wetten; daarbij is het hun niet gelukt eene hen bevredigende voorstelling te vinden, die in overeenstemming was met de letter der overlevering.

Sinds Niebuhr zijn alle geleerden (op een enkele uitzondering na) ¹⁾ tot het besluit gekomen dat de berichten over deze wetten onvolledig zijn, en dat of bij alle drie of ten minste bij twee er van juist de hoofdzaak is weggefallen, waardoor ieder zich van de beide anderen onderscheidde. Het kwam er dus maar op aan, zoo meende men, deze verloren bepalingen langs den weg der hypothese weer op te zoeken, en aan te toonen wat het voorname punt was, waardoor elke wet telkens een nieuwe phase vormde in de geleidelijke ontwikkeling der tribunicische wetgeving, die men onderstelde, of, voorzoover men meende ze niet op de stemmingen der plebs alleen te moeten doen zien, in de ontwikkeling der volkswetgeving in het algemeen.

Als ik nu een poging ga wagen om te betoogen, dat men zich hiermede op een verkeerden weg begeven heeft, die steeds verder voerde van de eenvoudige ons door de bronnen aangeboden historische waarheid, dan is het natuurlijk verre van mij, te kort te doen aan de scherpzinnigheid waarmede al deze hypothesen zijn uitgedacht; wie zich, zooals ik, er toe wenscht te bepalen, na te gaan wat Livius en de anderen over deze wetten voor waar gehouden hebben, waartoe inderdaad weinig meer vereischt is dan een nauwkeurig lezen der bronnen, kan het vernuft en de verbeeldingskracht, die in dit punt zijn ten toon gespreid, des te onpartijdiger loven, hoe minder hij voor zich op dien lof aanspraak maakt. Het is dus niet uit gebrek aan waardeering, dat ik sommige theorieën hier onvermeld laat, en van andere slechts de hoofdzaak aanduid, wat niet genoeg is om er recht aan te doen wedervaren; maar voor volledigheid in dezen ontbreekt mij de ruimte, en reeds anderen, als Hennes en Willems, hebben van de geheele reeks hypothesen een voldoende overzicht gegeven. Ik vermeld alleen het volgende: Mommsen

---

¹⁾ J. B. Mispoulet, *les Institutions Politiques des Romains* (1882), l. p. 210 en 220, en *Etudes d'Institutions Romaines* (1887), p. 67—81. — Mispoulet heeft zijne meening meer aangeduid dan uitgewerkt, en is in gebreke gebleven er afdoende gronden voor aan te voeren. Zijne beschouwing zelve is echter volkomen juist.

heeft de twee eerste wetten geheel van de plebiscita en de wetgeving der volkstribunen losgemaakt. Hij wijst er op, dat, zooals men weet, de republiek in den beginne slechts twee soorten van comitia, volksvergaderingen door patricische magistraten geleid, gekend heeft, namelijk die waarin gestemd werd naar 30 curiën, d. i. zoo, dat alle patricische huisvaders die in ééne curie waren, allen met hunne filii in potestate en met hunne cliënten ter stemming opkomende, samen één stemgroep vormden, en die, waarin gestemd werd naar 193 centuriën, waar de kunstmatig gevormde onderdeelen der vijf vermogensklassen als stemgroepen dienden; daarentegen is de stemwijze naar tribus of districten, waarin noch het toezicht der patricische patroni de vrijheid belemmerde, noch aan den rijkdom een overwicht verschaft was, maar elke stem van arm of rijk evenveel gold (de stemwijze die de volkstribunen, en wel, naar het schijnt, voor het eerst, hebben gebruikt) door de patricische magistraten eerst wat later in gebruik genomen. Dit moet hun nu, meent Mommsen, door wetten zijn toegestaan, en toch vinden wij daarvan niets overgeleverd; wat wij bij de plebiscita te veel hebben, hebben wij bij de comitia tributa te weinig. Wat is nu eenvoudiger, dan aan te nemen dat Livius en Dionysius zich vergist hebben; niet de tribusbesluiten der *plebs*, maar die van het *populus*, zijn in 449 en 339 geldig en bindend verklaard, en wel in 449 de *verkiezingen* in comitia tributa (die dan weldra het eerst gebruikt zijn voor de keuzen van quaestoren, later van aediles curules), in 339 de *wetten* in comitia tributa gemaakt. Deze hypothese is door Mommsen nog onlangs in het Staatsrecht staande gehouden; zij verliest wel iets van haar overtuigende kracht, als men bedenkt dat minstens reeds in 357 een welbekende lex tributa door een consul is gemaakt, en verder ook, dat de verandering niet zoo eenvoudig is als zij schijnt; om de lex Valeria Horatia van 449 »ut quod plebs tributim iussisset populum teneret” in dien geest te wijziggen, kan men niet volstaan met *plebs* in *populus* te veranderen; het zoude minstens moeten worden: »ut ei, quos *populus* tributim crearet, essent magistratus populi Romani ut qui

optimo iure creati", ofschoon ook dit nog niet eens voldoet. Maar in elk geval, deze hypothese wijkt geheel van de overlevering af, en mag evenals de andere hypothesen voor ons eerst dan in aanmerking komen, wanneer gebleken is dat de overlevering niet te redden valt. Het is echter de moeite waard, nog op te merken wat er dan nu bij Mommsen voor de plebiscita overblijft. Men zou verwachten, dat hierover iets van dezen aard door hem beweerd werd: de plebiscita zijn van het begin, 494, tot 287, door de volks-tribunen buiten de overige regeeringsorganen om op eigen gezag gemaakt, en met geweld aan den staat opgedrongen; eerst in 287 zijn zij door den staat erkend als wettige besluiten van een wettig regeeringsorgaan; vóór 287 waren zij slechts *feitelijk* bindend voor de burgers, krachtens gedreigd geweld, eerst in 287 zijn zij *rechtens* bindend geworden, krachtens het voorschrift van lex Hortensia. Dit zoude in overeenstemming zijn met Mommsen's bekende theorie over de plebs, volgens welke deze zich in 494 op eigen gezag buiten den staat om heeft geconstitueerd als een nieuw en onafhankelijk staatsorgaan, dat in eigen vergaderingen eigen verkiezingen hield en eigen rechtspraak oefende, en een tijdlang slechts door gedreigd geweld haar wil oplegde aan de oude regeeringsorganen en de burgers; eene periode *in der die Plebs nichts war als die Revolution in Permanenz, und ihr Recht die Möglichkeit der Selbsthülfe* ¹⁾. Maar verre van dien. Mommsen postuleert, na zich de wetten van 449 en 339 op de gezegde wijze van den hals te hebben geschoven, voor de plebiscita een vierde wet, of liever een eerste, van nog ouder dagteekening; een wet waarbij de plebiscita bindend en geldig verklaard werden mits zij gemaakt waren krachtens de Senatus Auctoritas; zoodat door die wet de volks-tribunen tot staatsdienaren, de concilia plebis tot wettig regeeringsorgaan moeten zijn geworden, en hun besluiten door den staat niet langer als oproerige manifesten kunnen zijn gevreesd of gewraakt, daar zij gebonden werden aan de voorafgaande goedkeuring van

¹⁾ Staatsrecht 2, p. 281.

een ander regeeringslichaam. Den tijd van deze gepostuleerde wet duidt Mommsen slechts onbepaald aan, *wir wissen nicht wann, aber vor dem Zwölftafelgesetz* ¹⁾; maar zijn argument (dat hier bevreemdenderwijze uit de overlevering geput is, en niet uit de logica van het staatsrecht, waarmede Mommsen anders de overlevering pleegt omver te werpen) bestaat hierin, dat reeds vóór 449 belangrijke plebiscita gemaakt zijn die gegolden hebben. Daar wij zulk een plebisciet nu reeds minstens uit 471 kennen, zoo zou die gepostuleerde wet al heel kort na 494 moeten gemaakt zijn, en blijft er voor die *Epoche in welcher die Plebs nichts war als die Revolution in Permanenz* al heel weinig tijdruimte over. Maar om dit vooreerst ter zijde te laten — met deze hypothese is ook Mommsen nu geheel en al op dien weg aangekomen, dien van Niebuhr af ook alle andere geleerden behalve Mispoulet hebben ingeslagen; de beperkende voorwaarde, in die gepostuleerde wet van vóór 471 voor het maken van plebiscita gesteld, namelijk dat zij de bekrachtiging van den senaat hadden, is volgens hem in 287 bij *lex Hortensia* weggenomen; sinds dien tijd eerst volgens Mommsen zijn alle plebiscita geldig, met of zonder *Senatus Auctoritas* gemaakt. De theorieën der overige geleerden, waartoe ik dan nu kan overgaan, komen alle hierin overeen. dat zij onze drie wetten of twee er van in verband brengen met zekere beperkende voorwaarden, aan de tribunicische wetgeving eerst gesteld, vervolgens een voor een ontnomen; zij verschillen slechts in het wezen dier voorwaarden. Niebuhr neemt aan: nadat de plebiscita gedurende 494—449 niet veel meer geweest waren dan besluiten van een politieke club, waar de staat slechts uit vrees voor oproer rekening mede hield, erkende *lex Valeria Horatia* van 449 ze als geldige wetten, mits zij èn door *Senatus Auctoritas* voorafgegaan èn achterna door bekrachtiging der *comitia curiata* bevestigd waren; *lex Publilia* van 339 hief de bekrachtiging achterna, *lex Hortensia* de *Senatus Auctoritas* vooraf als onmisbare voorwaarde op. Hennes meent:

---

¹⁾ Staatsrecht 3, p. 157.

lex Valeria Horatia gaf den plebiscita wetskracht mits eene lex centuriata ze bekrachtigde; lex Publilia heeft nooit bestaan maar berust op misverstand, lex Hortensia hief de vereischte bekrachtiging op. Naar Soltau (Gültigkeit der Plebiscite, 173 bladzijden) stelde lex Valeria van 449 de voorwaarde der voorafgaande Senatus Auctoritas, zonder welke de plebiscita alleen voor de plebs geldig zouden zijn en alleen zaken die de plebs betroffen bevatten mochten; deze is dan door lex Hortensia in 287 opgeheven; de daartusschen liggende lex Publilia gaf (en hier neemt 's schrijvers phantasie dus een geweldige vlucht) den volkstribunen het recht, den senaat te praesideeren. De theorie van Willems, gevolgd door Borgeaud (*Histoire du Plébiscite*, 1887), die dit voor heeft dat zij voor elk der drie wetten een eigen verandering in de voorwaarden weet aan te wijzen, en die van anderen (zooals van Madvig *Verf. und Verw.* 1881. 1, p. 241 vlgg.), laat ik hier ter zijde. Genoeg reeds om te doen zien, welke de weg, mijns inziens een dwaalweg, is, waarop zich alle geleerden ieder op zijn eigen wijze bewegen; genoeg om te erkennen dat de overgeleverde tekst der drie wetten geheel moet veranderd worden, wil men ze met een van deze theorieën in overeenstemming brengen.

Ik weet dat het niet gemakkelijk is, hypothesen van dezen aard uit te vinden en vooral ze door te voeren, en heb zooals gezegd is alle bewondering voor de hier ten toon gespreide scherpzinnigheid, die zich eerst recht vrij kon bewegen, nadat ze met zooveel moed het gezag der bronnen op voorbeeld van Niebuhr had afgeschud. Ik zal ze ook niet afzonderlijk trachten te critiseeren, hoewel er bij zijn die uiterst zwakke zijden hebben. Maar ik heb eenige algemeene grieven tegen de makers dezer hypothesen, het meest natuurlijk tegen hen die de zaak het uitvoerigst behandeld hebben. Waarom, zoo zou ik tot hen wenschen te zeggen, waarom hebt gij er in het geheel niet aan gedacht, ons uit de gebeurtenissen zelve aan te toonen, dat telkens de plebs een eind weegs vooruit gekomen is op het te veroveren terrein, het gebied der wetgeving, en wel juist dat eind weegs, dat vroeger voor haar gesloten was door eene belem-

merende voorwaarde. Dat de drie wetten concessies geweest zijn, door de overige regeeringsmachten aan dit nieuwe regeerings-orgaan, het concilium plebis, ingewilligd, kan ik mij zeer wel denken. Ja, de feiten spreken hiervoor; de wet van 449 is gemaakt bij het einde van den tweeden opstand der plebs, van de zoogenaamde tweede secessio plebis; die van 287 bij het einde van de vierde secessio, *post graves et longas seditiones* (Liv. epit. 11); de maker van de laatst genoemde wet was Hortensius, dictator *seditionis sedandae causa*; er is dus in 449 en in 287 oproer voorafgegaan, de wetten zullen zijn afgedwongen. De reden hiervan moet dus volgens u telkens geweest zijn, dat de plebs een wet van welken aard ook, hetzij een regeeringsbesluit of een wijziging van het staatsrecht, wenschte te maken, die zij in den bestaanden toestand niet maken kon, omdat zij niet vrij was de wetten te decreteeren die zij verkoos. Reeds in 449 moet dit volgens de meesten uwer het geval geweest zijn; de gewenschte wetten, zoo heet het, konden bij de plebs wel in stemming komen, maar bonden de burgerij niet dan krachtens gedreigd geweld, nu eischt en verkrijgt de plebs dat hare wetten, zij het dan ook onder beperkende voorwaarden gemaakt, als staatswetten zullen gelden; de plebs moet dus een *wet* op het oog gehad hebben, om wille waarvan zij die concessie afdwong, en die wet moet tot stand gekomen zijn zoodra de concessie verkregen was; waarom laat gij na, mij die wet te noemen? Met nog meer aandrang mag ik die vraag stellen bij de jaren 339 en vooral 287, bij welk jaar zij zich richt tot allen, tot Mommsen en Niebuhr evenzeer als tot Soltau en Willems; indien zooals gij aanneemt vóór 287 slechts plebiscita ex Auctoritate Senatus gemaakt konden worden, en die toestand de plebs verbitterde en tot oproer dreef, moet dan de grond dier verbittering niet deze zijn geweest dat een lang gewenschte, onmisbare hervorming voortdurend door weigering der Senatus Auctoritas werd tegengehouden? Moet dan niet, zoodra nu die voorwaarde eindelijk is opgeheven, terstond na 287 dat allergewichtigste plebsbesluit zijn tot stand gekomen? Dit punt is echter, en ziehier mijn eerste

grief, door niemand besproken, ofschoon toch hier alleen en hier zeker, indien de hypothesen op goeden grond berustten, daarvoor het *bewijs* te vinden geweest ware. Zoo blijft mij niets anders over, dan zelf naar dit bewijs om te zien. En nu vind ik daar bij 449 al zeer weinig van; eerst drie jaar later komt een volkstribuun Canuleius met twee hervormingen aan, waarvan de ééne (huwelijksrecht tusschen patriciërs en plebeiers) vóór 449 nog niet ter sprake was gebracht, en die door de patriciërs na een jaar strijdens slechts wordt toegestaan om de andere (toelating der plebeiers tot het consulaat) met te meer kracht te kunnen weigeren. Is de concessie van 449 afgedwongen met het oog op die eene hervorming, van het huwelijksrecht? Volstrekt niet, er liggen vier volle jaren tusschen, zij was vóór 449 niet vermeld, bovendien, een concessie was er niet voor noodig, want zonder deze had de plebs reeds vóór 449 (b. v. in 492, 471, 451) veel belangrijker dingen gedaan gekregen. Bij 339 is naar sommigen (Niebuhr, Willems) eene belemmerende voorwaarde der plebeische wetgeving weggenomen; ook hier ontbreekt de proef op de som, jaren zijn daarna verlopen, vóórdat weer een belangrijk plebisciet aan de orde gesteld en van de beweerde »concessie'' gebruik gemaakt is. Maar allermeeest geldt dit bij lex Hortensia. De plebs heeft toen naar de algemeene hypothese den laatsten band afgeschud, zij is vrij geworden te besluiten wat haar liefste, voor die vrijheid heeft zij een harden strijd gevoerd; toch wel, zou ik denken, om er gebruik van te maken? Maar, zooals iedereen weet, plebisciten zijn er in de eerste vijftig jaren na 287 niet meer gemaakt, om de eenvoudige reden dat de plebs reeds vóór 287 alles op de patriciërs had veroverd wat zij wenschte en wat met wetten kon verkregen worden; eerst eenige menschenleeftijden later, in 233, is weer eens een plebisciet gemaakt (lex Flaminia agraria), dat echter tot een geheel nieuwe orde van zaken, een geheel anderen stand der partijen, behoort, en met den strijd van patriciërs en plebeiers niets te maken heeft. Er was dus, naar het schijnt, een goede reden, waarom men dit punt liever heeft laten rusten; het bewijs der hypothesen

was niet alleen hier niet te vinden, maar wat men er vond kon slechts dienen om al die hypothesen zonder genade ten val te brengen. Ziehier dan ook den grond, waarom ik vooralsnog aarzel, den overgeleverden tekst der drie wetten naar het voorstel van een der bedoelde geleerden te veranderen.

Mijn tweede grief is deze, dat men zich bij het veroordeelen van de overlevering zoo bitter weinig moeite gegeven heeft om haar goed te verstaan. Men heeft als van zelf sprekend aangenomen, dat de overgeleverde tekst van onze wetten de strekking had, om iets te bevelen dat alleen de geldigheid der in het vervolg te maken plebiscita betrof, en dus voor de plebiscita een nieuw terrein opende; dit eens aangenomen, viel het in het oog, dat de juiste tekst van alle drie onmogelijk gelijkloidend kon zijn, en dus kon de overgeleverde tekst niet de juiste zijn. Wanneer *lex Valeria Horatia* van 449 inderdaad zóó geluid had: »voortaan zal hetgeen de plebs in tribusvergaderingen zal besluiten, voor de burgerij geldig zijn'', dan ware er geen reden denkbaar die er toe had kunnen nopen, ditzelfde nog eens weder, laat staan nog tweemaal, te decreteeren. Maar dit staat er bij de schrijvers volstrekt niet. Er staat: »voortaan zal hetgeen de plebs in tribusvergaderingen *besloten heeft*, voor de burgerij geldig zijn."

In de latijnsche redacties, die de schrijvers geven, vinden wij weliswaar geen afdoend bewijs hiervoor; want het *plusquamperfectum coniunctivi*, dat overal gebruikt wordt (bij Livius 3. 55. 3: »ut quod tributim plebs *iussisset* populum teneret''; bij Gellius 15. 27. 4: »ut eo iure quod plebs *statuisset*, omnes quirites tenerentur; bij Plinius N. H. 16. 10. 37: »ut quod plebs *iussisset* omnes quirites teneret'') kan zeker met niet minder recht opgevat worden als de *coniunctivus* van het *futurum exactum* (voor: »id quod plebs *iusscrit*, populum tenebit''), dan als *coniunctivus* van het verleden (voor: »id quod plebs *iussit*, populum tenebit''); maar in den griekschen tekst van Dionysius is de zaak zoo duidelijk mogelijk aangewezen. Hij zegt (11. 45): »dat de wetten die in de concilia plebis gemaakt waren, (*τεθέντας*, niet *τιθεμένους* of *τεθησομένους*) voor alle Romeinen dezelfde

kracht zouden hebben als de wetten die in de comitia centuriata gemaakt zouden worden (*τεθροσμένους*); blijkbaar heeft Dionysius den futurumvorm, dien hij bij het noemen van de tot vergelijking aangehaalde *leges centuriatae* onnodigerwijze gebruikt, met opzet niet gebruikt bij het noemen der *plebiscita*, en daar ook met opzet het *praesens* vermeden. Er is echter nog meer. Dionysius weet namelijk uit de wet van 449 iets op te geven dat wij nog niet aangevoerd hebben; volgens hem bevatte die wet ook een *sanctio* of strafbepaling, en wel deze, dat wie de *lex Valeria Horatia* trachtte af te schaffen of zou overtreden, als *perduellis*, d. i. des doods schuldig, vervolgd zou moeten worden. Ik laat in het midden of Dionysius hierover juist is ingelicht geweest, ofschoon geen enkele grond daartegen spreekt, maar wijs er op dat naar zijne meening deze wet dus enkel en alleen de geldigheid van vroeger gemaakte, bestaande *plebiscita* heeft kunnen bedoelen; immers een wet die de bedoeling heeft toekomstige *plebiscita* als ze volgens zekere voorwaarden gemaakt zijn, voor het eerst geldig te verklaren, d. i. tegen willekeurige overtreding te beschermen, zal nimmer een sanctie tegen die overtreding bevatten, maar zal het vaststellen der straf overlaten aan de later telkens te maken *plebiscita* zelve, die misschien dikwijls al naar het onderwerp dit vereischt een veel lichtere of een geheel andere straf voor overtreding zullen moeten bedreigen.

Na deze twee grieven tegen de bestrijders der overlevering te hebben te berde gebracht, wensch ik een stap verder te gaan, en te wijzen op de beteekenis die de oude schrijvers zelve volgens hun eigen woorden aan den overgeleverden tekst der wetten hebben gehecht, op de rol die zij zelve in hunne pragmatische bewerking der Romeinsche Geschiedenis aan de wetten toekennen. Ik zou die niet alleen, noch in de eerste plaats, als argument durven aanvoeren, want het is mijne overtuiging dat in al wat de Geschiedenis der oudere Republiek betreft de volkomen betrouwbare, maar geheel onvolledige en onsamenvangende berichten die ons door gelijktijdige opteekening zijn bewaard gebleven, zooveel mogelijk door ons moeten afgescheiden worden van de pragmatische

bewerking en aanvulling die van de schrijvers zelfen is en die dikwijls op misverstand berust. Maar wij mogen de opvattingen der schrijvers, al willen we er niet geheel op steunen, toch niet à priori als noodwendig verkeerd veroordeelen. Eerst dan bij de wet van 449. Livius (3. 55. 3) verhaalt dat deze wet door twee conciliante consuls gemaakt is, »cum velut in controverso iure esset, tenerentur patres plebiscitis''. Dat deze woorden slechts op de toenmaals bestaande, vóór 449 gemaakte plebiscita kunnen zien, (zooals Dionysius in zijn bijna gelijklopend verhaal 11. 45 uitdrukkelijk zegt: *οἱ πατρίοι οὐκ ἄξιόντες περὶ αὐτῶν τοῖς ὑπ' ἐκείνων τεθεῖσι νόμοις*), is duidelijk; was er kwestie over het recht der toekomst, dan zou het hebben moeten luiden: »de patriciërs beweerden dat de plebs geene wetten mocht maken'', of: »slechts onder zekere voorwaarden mocht maken''. Er is hier een strijd de iure constituto, niet de iure constituendo. Deze kan toenmaals wel over niets anders geloopt hebben, dan over de vraag, hoe de volkstribunen voortaan, na het aftreden der tienmannen, gekozen zouden worden. Oorspronkelijk, van 494 tot 471, had die verkiezing plaats gehad in de onder patricischen invloed staande comitia curiata; in 471 waren de patriciërs hier van het stemrecht uitgesloten, en had het plebisciet van Volero de verkiezing der tribunen aan het concilium plebis gebracht, zoodat de volkstribunen zelfen sedert dien tijd hun opvolgers enkel door de plebs lieten kiezen. Maar gedurende het decemviraat was het volkstribunaat geschorst geweest; de adel, na den val der decemviri het bewind hernemende, had zich weliswaar genoodzaakt gezien op nieuw volkstribunen met alle hun toegekende rechten te doen kiezen, zelfs was ten overvloede toegestaan, dat het bestaan en de onschendbaarheid der volkstribunen (waarschijnlijk omdat zij in de XII tafelen niet genoemd waren), om allen twijfel weg te nemen of te voorkomen, nog door een afzonderlijke wet bekrachtigd zou worden ¹⁾; maar de adel had, van de omstandigheden gebruik makende, de keus der volkstribunen thans weer als van ouds in comitia

¹⁾ Liv. 3. 55. 6 sqq., vgl. 3. 37. 5.

curiata doen plaats hebben; het was nu de vraag of dit zoo blijven zoude, wat de patriciërs wilden, of niet. De plebeiers ¹⁾ beriepen zich op de wet van Volero van 471; de reactionnair gezinde sprekers in den senaat antwoordden: dat is een plebisciet dat niet van den senaat is uitgegaan en dus voor ons en onze consuls geen beteekenis hoegenaamd heeft. Deze strijdvraag werd door de conciliante consuls van dat jaar beslist ten gunste der plebs; de lex centuriata die uitsprak: ut eo iure quod plebs *statuisset* omnes quirites tenerentur", beval indirect dat de lex Voleronis weer in werking zou treden; over de toekomst werd door deze wet niets opzettelijk vastgesteld, maar wel gaf zij een belangrijk praecedent ten gunste der toekomstige plebisciten, en zelfs meer dan dat, en daarom zegt Livius er bij: »qua lege tribuniciiis rogationibus telum acerrimum datum est". — Omtrent de wet van 339 bezitten wij geene beschouwingen van oude schrijvers, maar wel omtrent lex Hortensia van 287. Ik noem eerst de bekende verklaring van Caius (Instit. 1. 3.): »plebis appellatione sine patriciis ceteri cives significantur; unde olim patricii dicebant, plebiscitis se non teneri ²⁾, quia sine auctoritate eorum facta essent; sed postea lex Hortensia lata est, qua cautum est, ut plebiscita universum populum tenerent". Dus hier weer dezelfde rechtstrijd; niet over de vraag of de plebs in het vervolg plebiscita mocht maken, noch onder welke voorwaarden ze dat doen mocht, maar, of de bestaande plebiscita geldig waren of niet. Vervolgens wijs ik op Pomponius. Hij verhaalt (Dig. 1. 2. 2. 8): »eens is de plebs met de patriciërs in strijd gekomen. Zij is toen uitgeweken en heeft voor zich zelve wetten gemaakt, die plebiscita genoemd werden; toen zij teruggevoerd was,

---

¹⁾ die bij de instelling van het decemviraat uitdrukkelijk hadden bedongen, dat de leges sacrae van kracht zouden blijven (Liv. 3. 32. 7.), maar hierin geen grond hadden om de uitsluiting der patriciërs bij de tribunenverkiezing te eischen.

²⁾ Hieruit blijkt dat bij Gellius 15. 27. 4 de woorden van Laelius Felix: »quibus rogationibus ante patricii non tenebantur, donec Q. Hortensius legem tulit . . ." vertaald moeten worden: »waardoor de patriciërs zich niet *lieten* binden", d. i., waaraan zij de gehoorzaamheid weigerden.

is er over deze plebiscita veel getwist, en daarom is door lex Hortensia vastgesteld, dat zij ook als wetten moesten gehoorzaamd worden (*pro legibus placuit et ea observari lege Hortensia*). Zeker, het boek van Pomponius de Origine iuris is geen meesterstuk; de schrijver zegt zelden iets zonder zich te vergissen; ook hier is hij zichtbaar in de war, als hij van de besluiten in 494 door de plebs op den Heiligen Berg gemaakt in eens overstapt op lex Hortensia; maar de bedoeling, dat lex Hortensia alle *bestaande, vroeger gemaakte* plebiscita sanctionneerde, is bij hem zoo duidelijk mogelijk, en *hierin stemt hij met al onze bronnen overeen*.

Wanneer nu echter naar de voorstelling der schrijvers onze drie wetten telkens slechts gemaakt zijn met het oog op de toenmaals bestaande plebiscita, dan volgt hieruit dat zij zich de plebiscita hebben voorgesteld als van den beginne, van 494 af, geldig en bindend. Dit is dan ook inderdaad hunne meening. En daar het reeds genoeg gebleken is, dat de opvatting der oude schrijvers in het eerste punt volkomen door mij gedeeld wordt, zal ik beginnen met te zeggen, waarom ook deze meening mij de eenige ware toeschijnt.

De eischen der plebs toch, in 494 op den Heiligen Berg in het zoogenaamde plebiscitum sacratum als besluiten der plebs geformuleerd en met plechtigen eed bezworen, moeten terstond daarna door den Romeinschen staat, die zich daartoe gedwongen zag, aangenomen en tot staatsbesluiten gemaakt zijn. Ik beweer dit, niet hoofdzakelijk op gezag van de bronnen (ofschoon de meeste bronnen er duidelijk op wijzen, naar sommigen is de eisch der plebs achterna door de geheele burgerij bezworen, en daarmede lex sacrata geworden, naar anderen is het een dictator die den staat noopt, de eischen der plebs in te willigen), maar omdat het bewijs er van in de zaak zelve ligt. Neemt men het niet aan, dan moet men naar mij voorkomt tot de erkenning komen, dat er in den Romeinschen staat, van 494 af tot op het jaar waarin de tribuni plebis dan voor het eerst wel, rechtstreeks of zijdelings, als staatsdienaren zijn erkend, geene volkstribunen en geen concilium plebis zijn geweest, iets wat nog door niemand is volgehouden. Dat met de inwilliging der eischen nog niet

onmiddellijk alles, wat de bevoegdheid der tribuni en van het concilium betrof, nauwkeurig was vastgesteld, spreekt van zelf, veel moest aan later overleg en wederzijdsch goedvinden worden overgelaten, en menig verschil van meening heeft zich hierover tusschen de regeeringsmachten voorgedaan, ook heeft het concilium zelf zijne bevoegdheden en die der tribuni later nog b. v. in 492 en 471 op eigen gezag vergroot; maar het punt van uitgang, het bestaan van tribuni en concilium als wettige organen van den staat, zonder hetwelk al die vragen zich niet hadden kunnen voordoen, moet in 494 zijn vastgesteld. De bewering van enkele latere schrijvers ¹⁾, dat de onschendbaarheid der volkstribunen, en daarmede dan ook natuurlijk al hunne andere rechten, b. v. hun wetgevende macht, niet berust heeft op staatswetten, als die van 494 en 449, maar op den ouden eed der plebs in Monte Sacro, komt mij onhoudbaar voor. Hier is, wat zeer licht te begrijpen valt, de vil der ontevreden onderdanen, die den staat een besluit afgedwongen hebben ²⁾, verward met, en in de plaats gesteld van, het afgedwongen staatsbesluit zelf. Mommsen, die, zooals ik straks reeds herinnerde, deze mijns inziens logisch en iuridisch onhoudbare bewering heeft overgenomen, en eene periode erkent, waarin de plebs, zonder orgaan van den staat te zijn, zich toch als zoodanig heeft gesteld en gehandhaafd krachtens eigen revolutionnair geweld, heeft zich zooals ook reeds opgemerkt werd, gedwongen gezien deze periode zoo kort te stellen, dat zij feitelijk zoo goed als vervalft. Hij postuleert zelf, zoo zagen wij straks, een staatswet, die de wetgevende bevoegdheid der volkstribunen geregeld, en dus dezen zelf als staatsdienaren erkend moet hebben, en stelt deze gepostuleerde wet zeer vroeg, vrijwat vóór 449. In mijn oog komt het er zoo eigenlijk slechts op neer, dat door Mommsen het einde van de secessio plebis, den opstand der plebs, in plaats van nog in hetzelfde jaar, een twintigtal jaren te laat wordt gesteld. Over die twintig

¹⁾ Bij Liv. 3. 55. 8 en Fest. p. 318.

²⁾ In zoover heet de potestas tribunicia bij Cicero (leg. 3. 8. 19) terecht: *in editione et ad seditionem nata*".

jaar zouden wij nu verder niet behoeven te twisten, indien deze beschouwing voor Mommsen niet een dwingende reden geworden was, om de eenstemmige traditie over de wijze waarop de volkstribunen van 494—471 benoemd zijn te verwerpen, niet als onbetrouwbaar, maar als ongerijmd. In Mommsen's school is het een geloofsartikel van den eersten rang geworden, dat de volkstribunen niet hebben *kunnen* benoemd zijn, zooals al onze bronnen zeggen, in de comitia curiata, de na waarneming van voortekenen op gezag van den patricischen senaat gehouden vergaderingen der geheele burgerij, patriciërs en clienten. Daardoor heeft dan ook niemand uit die school iets kunnen begrijpen van de traditie volgens welke het concilium plebis eerst in 471 bij de lex Voleronis de verkiezingen der tribunen aan zich gebracht en de patriciërs van het stemrecht uitgesloten heeft; het schijnt in die school wel als regel te gelden, dat ieder naar de mate van zijn verbeeldingskracht over die wet van Volero iets nieuws mag verzinnen, en dit ook vrij mag verkondigen, als het maar geen ketterij bevat. Door mij wordt echter dat geloofsartikel niet onderschreven, omdat naar mijne meening de tribuni plebis van 494 af of niets of staatsdienaren hebben moeten zijn; mij staat dan ook niets in den weg om aan te nemen wat de bronnen geven, ja zelfs het hoogstwaarschijnlijk te achten dat de senaat, toen hij gedwongen werd de eischen der plebs in te willigen, heeft weten gedaan te krijgen dat de benoeming der tribunen zooveel mogelijk naar het belang der patriciërs werd geregeld, en dat de plebeiers hier drie en twintig jaar lang genoeg mede hebben moeten nemen.

Uit het gezegde volgt, dat door de tribuni plebis als zodanig dan ook van 494 af niets is kunnen verricht worden, wat zij niet namens den staat en krachtens de wetten deden; dat zij ooit »namens de plebs'' gehandeld zouden hebben, is een onjuiste voorstelling, waarin de partij die hunne instelling veroorzaakt had, of ook wel het regeeringsorgaan dat hen sinds 471 benoemde, het concilium plebis, bij vergissing gesteld is in de plaats van den staat tot welks organen ook dit concilium plebis behoorde. Het was namens

den staat, dat de tribuni hunne intercessies, hunne dwangmaatregelen tegen andere magistraten, natuurlijk ook hunne taak van wetgeving, uitvoerden. Slechts het vooroordeel dat misleid wil worden, kan zich hier laten misleiden door uitdrukkingen van partijzucht, die Livius aan hunne patricische tegenstanders in den mond legt, waarin het tegendeel geheel ten onrechte wordt beweerd ¹⁾. Als staatsdienaren ²⁾ — zij het dan ook dat hun door den nijd der patriciërs zoowel een tijdlang de naam van magistratus, als de auspicia en het recht om ongeroepen in den senaat te komen en de ambtsinsignia en andere dingen die de patricische ambtenaren hadden, onder het voorwendsel van hunnen plebeischen stand werden onthouden — als staatsdienaren oefenden zij hunne wetgevende bevoegdheid niet minder van staatswege uit dan de consuls en later de praetoren; ofschoon een groot verschil daarin bestond, dat den patriciërs van den beginne af ³⁾ ontzegd was, aan de door tribuni te houden volksstemmingen deel te nemen, en er ook andere punten van verschil waren, zoo berustte toch de bevoegdheid bij hen op denzelfden grond als bij de patricische ambtenaren; hieruit volgt dat een plebisciet, mits op wettige wijze gemaakt, van den beginne af geldig was en al wie het betrof, staat, regeeringslichamen, ambtenaren en burgers, gelijkelijk bond. Van 494 af gold de regel: *»eo iure, quod plebs statuebat, omnes cives tenebantur»*.

In den laatsten tijd is echter niet zelden de meening verdedigd, dat de plebisciten, of altans eenige, die welke

---

¹⁾ Liv. 2. 35. 3: *»plebis, non patrum, tribunos esse»*; id. 2. 56. 11: *»consul Appius negare ius esse tribuno in quemquam nisi in plebeium»*; 2. 56. 12; 2. 56. 13: *»consul privatum esse clamitans, sine imperio, sine magistratu»*; 3. 52. 8. — Hiertoe hoort ook de bewering van enkele patriciërs, dat een trib. pl. een patriciër niet kan aanklagen, Dionys. 7. 30, 7. 52, vgl. Liv. 2. 35. 3, die door den Senaat terecht verworpen wordt, Dionys. 9. 46, 7. 58.

²⁾ Om staatsdienaar te zijn, is het dragen van den naam magistratus volstrekt geen vereischte. Zeker waren b. v. de privati cum imperio die na 211 in Spanje vertoefd hebben, dienaren van den staat; evenzeer ook de priesters enz.

³⁾ Dionys. 7. 16; Gell. 15. 7. 4.

zonder *Senatus Auctoritas* gemaakt waren, werkelijk niet voor *alle burgers*, d. i. voor den staat, maar alleen voor *de plebeiers* geldig zouden zijn geweest. Men ging hierbij van het denkbeeld uit, dat de plebs zich in 494 geconstitueerd had niet (zooals Mommsen wil) als een, zij het dan ook revolutionnair, orgaan van den staat, maar als een *s t a a t* i n d e n *s t a a t*, met eigen ambtenaren, rechtspraak, wetgeving enz. Tegen de geldigheid zijner besluiten als staatswetten, zoo beweerde men, was niets in te brengen mits ze maar niet verder reikten dan de kring der plebs; zoodra zij het terrein van den staat en van de belangen of verplichtingen der burgers in het algemeen betraden, hadden zij de *Senatus Auctoritas* noodig, of anders waren de patriciërs gerechtigd ze af te wijzen. Deze beweringen, hoewel zij voor eenige geleerden veel aantrekkelijks schijnen te hebben, verdienen m. i. nauwelijks ernstige overweging. Ook hier heeft men zich laten misleiden door partijzuchtige uitspraken van patriciërs, zooals wij er zooeven uit Caius aangehaald hebben; of liever men heeft die uitspraken misbruikt — want welk patriciër, die beweerde zelf niet gebonden te zijn door een plebisciet, zou dit zoo bedoelen, dat de plebeiers er wel door gebonden waren? —, en eene theorie gevormd die niet alleen aan de oudheid geheel onbekend is, maar ook tot hoegenaamd niets leidt. Want onder alle bekende plebiscita is er geen een dat dienen kan als voorbeeld van zulk een „*staatlich anerkannter Standesbeschluss*”, en zulk een plebisciet kan in het geheel niet bestaan dat aan beide eischen beantwoordt, alleen de plebeiers te *betreffen* en alleen voor de plebeiers *geldig te zijn*. Het was dan ook genoeg, dat Soltau, door eenige uitdrukkingen in een van Mommsen's oudere geschriften verleid, die theorie in het straksgenoemde boek ging ontwikkelen en als vermoedelijken inhoud van *lex Valeria Horatia* ging voorstellen, om Mommsen te nopen, met een enkel woord aan dien onzin een einde te maken. *Die Auffassung* (zegt Mommsen terecht)¹⁾ *dass diese Gesetze die Plebeier allein*

¹⁾ Staatsrecht 3 p. 155 sq.

angehen, und dass die Plebs das Recht hat die Plebeier zu binden, ist logisch und praktisch verkehrt. Die nie in das Recht der Gemeinde eingreifende Autonomie des Collegiums kann auf die Plebs nicht angewendet werden, da diese kein Collegium ist, sondern selbst ein Gemeinwesen (zooals men weet had Mommsen vroeger ¹⁾ het tegenovergestelde verkondigd, en, door voor de plebs de autonomie van het collegium te vindiceeren, niet alleen Soltau maar ook een groot aantal anderen zelf op dezen dwaalweg gebracht); für die Gültigkeit des von der Plebs gefassten Beschlusses ist dessen Rechtsverbindlichkeit für den Populus nur ein anderer Ausdruck''.

Maar Mommsen begaat de eigenlijk nog veel grooter fout, te beweren, dat de beschouwing die hij bestrijdt door onze bronnen verdedigd wordt, en hij vindt daarin een gewenscht middel, om het gezag der bronnen nog meer aan te tasten. Hij erkent wel dat de bronnen de geldigheid der plebiscita van 494 af aannemen, maar laat daar terstond op volgen: *»dabei liegt die Auffassung zu Grunde dass diese Gesetze die Plebeier allein angehen''* enz. ²⁾. Niets is minder juist. Bij de bronnen komt die bewering — of liever, iets dat er in de verte aan doet denken — altijd alleen als patricische partijbewering voor ³⁾; zij zelven beschouwen de zaak geheel anders, en houden terecht elk plebisciet, dat tot stand gekomen is, terstond voor algemeen geldig; ik meen niet te ver te gaan als ik zeg, dat Mommsen dit gezien zoude hebben, indien hij het had willen zien.

Hierom dan, volgens onze bronnen, is de geldigheid der plebiscieten, die reeds van 494 af vaststond, toch daarna weder, en niet eens, maar driemaal, telkens in nieuwe staatswetten, vastgesteld en afgekondigd, omdat vele patriciërs, natuurlijk juist diegene die dikwijls in het geval kwamen

¹⁾ Röm. Forschungen 1864 I. p. 179.

²⁾ Staatsrecht 3 p. 155.

³⁾ Het zijn ook enkel de patriciërs, die beschuldigd worden »den staat in twee helften te verdeelen''. Dionys. 7, 54, Liv. 4. 4. 10; maar vgl. Dionys. 6. 88.

dat een plebisciet hun iets voorschreef, d. w. z. de patricische magistraten, de consuls, van tijd tot tijd, en telkens weer, het waagden sommige plebiscita te overtreden, hun de gehoorzaamheid te weigeren, te doen als of zij niet bestonden. Deze verklaring van onze drie wetten, die de ouden geven, dat zij dienden om het verzet der patriciërs tegen de plebiscita te keer te gaan, is m. i. begrijpelijk en aannemelijk; om dit te toonen moet ik iets zeggen over den aard en den grond van het verzet dat volgens hen door de patriciërs gevoerd werd.

Ik behoef hier niet uitvoerig te spreken over de betrekkelijke vrijheid, de macht, die elk Romeinsch burger bezat, om met voorbedachten rade eene wet die hem betrof te overtreden of te verwaarloozen, *legem non servare*. Het kon enkel weerspanningheid en gebrek aan plichtsgevoel wezen, dat een burger hiertoe noopte, het kon ook een gemoedsbezwaar zijn, het kon de overtuiging zijn dat de wet niet goed of niet rechtvaardig was, of de persoonlijke meening dat zij niet naar de voorgeschreven vormen was tot stand gekomen. Ten slotte stond daar niets tegenover om dit te beletten, dan de dwangmiddelen der magistraten, en verder aanklacht en veroordeeling in crimineel of privaatrechtsproces. Ongetwijfeld waren ook de regeeringspersonen, ambtenaren en senatoren, zedelijk verplicht alle wetten te gehoorzamen evenzeer als andere burgers, en wegens de aanzienlijke plaats die zij bekleedden zoo mogelijk nog meer; maar aan den anderen kant, hun rang zelf verschaft hun hierin dikwijls nog veel meer vrijheid dan anderen hadden; *wilden* zij overtreden, dan konden zij het dikwijls doen met veel meer vertrouwen dat de straf in den vorm eener aanklacht en veroordeeling hen niet zou bereiken. Vooral bij de magistraten was de houding van lijdelyken tegenstand, die zij tegenover een bestaande wet konden aannemen, dikwijls zeer sterk, ja onoverwinnelijk; zelfs van een *recht* kon hier gesproken worden, voorzoover het tegenovergestelde recht, dat niet gehandhaafd kon worden, er voor bezweek. De rijke schat van voorbeelden, die de geheele Rom. Geschiedenis oplevert, dat zulk een houding door ambtenaren met goeden

uitslag is aangenomen, de middelen die de andere partij uitdacht om wat zij niet kon beletten te voorkomen, als, het afdwingen van bijzondere eeden op zekere wetten, enz., moet ik hier om de beperkte ruimte ter zijde laten. In deze periode stond het nu volgens de aangevoerde plaatsen der schrijvers, Caius en Pomponius, zoo met de patricische consuls; als sommigen van hen de plebiscita opzettelijk verwaarloosden, deden zij het op eigen gevaar; maar dit gevaar was gering, omdat zij van lieden van hun stand, ook al gingen dezen voor zich niet allen zoo ver, geen aanklacht of straf te vreezen, maar veeleer toejuiching en dank te wachten hadden, en omdat zij wisten dat de middelen der plebeische partij zelve, om door strafen aanklacht de plebiscita te verdedigen, niet toereikend waren.

Deze middelen waren vóór 449 nog krachtiger en belangrijker dan later. De volkstribunen hadden, tengevolge van het hun in vollen omvang toegekende strafrecht, sinds 494 de macht, op eigen gezag een proces de perduellione (d. i. een capitaalproces) zoowel als een boeteprocess (de multa irrogata) te voeren, en tot 449 mochten zij in beide gevallen den gedaagde, hetzij patricier of plebeier, daarvoor brengen onder de rechtspraak van het aan hen verknochte concilium plebis ¹⁾; de senaat had in deze interpretatie van de leges sacratae moeten berusten ²⁾, wat de traditie naar aanleiding van het proces van Coriolanus in 491 laat gebeuren ³⁾. Dikwijls zijn dan ook, volgens de pragmatische

¹⁾ Wat Dionysius beweert (9, 46), dat volgens een overeenkomst van den senaat met de tribuni plebis de tribunicische perduellio-processen een tijdlang voor 449 aan het concilium plebis onttrokken en aan de comitia curiata gebracht zijn, is op zich zelf niet zonder waarschijnlijkheid, maar wordt niet door andere schrijvers bevestigd. Bij de wet is die zaak eerst in de XII taf. geregeld, toen eerst werd den volkstribunen voor goed verboden, perduellio-processen in het concilium plebis te behandelen.

²⁾ Slechts één punt, dat magistraten, zoo zij zich niet vrijwillig stelden, eerst na 't eind van hun ambtsjaar konden worden aangeklaagd, is door den senaat altijd met goed gevolg vastgehouden, Dionys. 10, 34; Liv. 29, 37; Val. Max. 7, 2, 6, vgl. Liv. 43, 16.

³⁾ Dionys. 7, 38—62; vgl. 9, 46 en 10, 42.

schilderingen der annalisten, reeds van 476 af ook afgetreden consuls door tribuni plebis vervolgd. Eenmaal nu moet, in 473 door den trib. pl. Cn. Genucius, dit middel ook beproefd zijn, om door een afdoend voorbeeld het verwaarloozen van plebiscita tegen te gaan. Eene *lex agraria*, welke de plebs naar het schijnt het jaar te voren buiten den senaat om had aangenomen ¹⁾, was door de toenmalige consuls onuitgevoerd gelaten; de commissie van tien, die voor de landuitdeeling zou moeten zorgen, was door hen niet benoemd; hierom zouden zij thans voor de plebs terechtaan. Maar op den dag dat de aangeklaagden op de markt voor hun rechter, den volktribuun, moesten verschijnen, liet deze zelf zich wachten; men vond in zijne woning zijn lijk; het spel, waarbij leven en dood de inzet was, was door hem zelf verloren ²⁾. Dat in die periode vóór 449 dergelijke pogingen van tribuni plebis verder niet voorkomen, is hieruit te verklaren, dat er toen nog weinig aanleiding toe was; slechts uiterst zelden kwam een plebisciet dat bepaald de patricische magistraten betrof, zooals eene *lex agraria*, tegen den wil van den senaat tot stand, en opzettelijke overtreding was daarom toen nog zeldzaam. Eerst nadat de *leges Liciniae* van 367 waren gemaakt, begint de passieve tegenstand tegen de plebiscita op groote schaal, in het bijzonder en allermeeest tegen deze Licinische wetten zelve. Welke waren toen de rechtsmiddelen die de plebeische partij daartegen bezat?

Het zou kunnen schijnen dat die krachtiger waren dan vóór 449 Immers de *lex Valeria Horatia* bevatte, naar het reeds door mij aangevoerde getuigenis van Dionysius, een artikel, dat, al was het niet met het oog op toekomstige plebiscita gemaakt, toch natuurlijk ook waar het deze gold

---

¹⁾ Het bekende misverstand van Dionysius, dat de makers der *leges agrariae* zich in deze periode plachten te beroepen op een senaatsbesluit van 486, dat onuitgevoerd gebleven was en dat zij wenschten uitgevoerd te zien, is door mij in het bovenstaande ter zijde gelaten, en t behoud van het overige.

²⁾ Dionysius 9, 37; Liv. 2, 54.

gebruikt kon worden, en dat uitdrukkelijk voorschreef, den overtreders als perduellis te vervolgen. Een poging als die van Genucius in 473 zou dus thans in elk geval niet meer de buitensporige daad van een overmoedigen partijleider kunnen heeten, ze was niet alleen wettig en den consuls als het ware vooraf aangezegd, maar ook plichtmatig. Maar iets anders stond hier tegenover. De XII tafelen hadden den regel ingesteld, dat capitale processen voortaan ook door de tribuni pl. niet anders dan in comitia centuriata mochten gevoerd worden. En zonder nu in nadere uiteenzetting van den aard dezer comitia te treden, durf ik zonder vrees voor tegenspraak beweren, dat hiermede voor de tribuni plebis in dien tijd alle hoop was weggenomen om de meerderheid der stemmen te winnen voor het doodvonnis tegen een gewezen consul, die niets gedaan had dan onder de toejuiching zelfs van vele senatoren, de belangen van zijn stand te stellen boven het voorschrift eener naar het heette partijdige wet. Zoo bleef slechts een proces met hooge boete, in het concilium plebis te voeren, over; maar gesteld al dat de vrees voor een boete, die de helft van het vermogen des aangeklaagden niet mocht overschrijden, en die ongetwijfeld licht uit vrijwillige bijdragen der partijgenooten betaald zou kunnen worden, voldoende geweest ware om heftige aristocraten, die van de billijkheid hunner zaak overtuigd waren, mannen als Appius Claudius den Blinde die het befaamde antwoord aan Pyrrhus in den senaat dicteerde, den trotschen nek te doen buigen onder een plebeisch wetsvoorschrift — wat zij zeker niet vermocht — zoo was toch ook bij deze strafprocedure de kans van eene veroordeeling uiterst gering; immers de meeningen onder de tribuni plebis zelf waren verdeeld, en altans na 367 ontbrak het bijna nooit aan één of twee op zijn minst, die bereid zouden gevonden zijn door hun intercessie de pogingen van hun ambtgenoot te verijdelen, en den voortgang van zulk een proces te beletten.

Maar niet aan alle plebiscita werd door de patriciërs gehoorzaamheid ontzegd; alleen aan die welke hen betroffen en benadeelden, en toch buiten den Senaat om, sine Auctoritate Senatus, gemaakt waren; Caius zegt uitdrukkelijk dat dit

als grond van het verzet aangevoerd werd. Wij moeten dus zien wat die onderscheiding beteekent en een woord zeggen over de *Senatus Auctoritas* en de wijze waarop de plebiscita waren tot stand gekomen.

Ik herinner dat de *Senatus Auctoritas* (in tegenstelling met het bindende, aan intercessie blootstaande *Senatus Consultum*) is het goedkeurend advies, door den Senaat over de toekomstige handeling van een ambtenaar uitgesproken, dat dus of (als het initiatief in dezen door den senaat genomen wordt) de beteekenis heeft van een verzoek aan den ambtenaar (dat echter voor hem niet bindend is), om die handeling te verrichten, of (als het initiatief bij dezen zelf is), van een bekrachtiging en goedkeuring. De algemeene regel, de grondstelling van de Romeinsche aristocratische staatsregeling, is deze, dat geen magistraat iets, dat hem niet rechtstreeks door een wet is opgelegd, *behoort te* doen zonder met den senaat overlegd en de *Auctoritas* verkregen te hebben; daartegenover staat echter het niet minder gewichtige *recht* van elk magistraat om, als hij wil, tegen of zonder de *Auctoritas* te handelen; de verplichting om den senaat te raadplegen berustte namelijk niet op een wet, maar op de gewoonte, en in de meeste gevallen was zij in het belang van den magistraat zelf; maar zonder dit recht zou de Romeinsche staatsregeling een ondragelijke oligarchie zijn geweest, die zeker geen eeuwen lang stand had gehouden.

Slechts in één geval had een overoude wet (die in 509 hernieuwd schijnt te zijn) den regel, dat de *Senatus Auctoritas* *behoorde* gevraagd te worden, verscherpt tot het *verbod* om te handelen zonder *Auctoritas*. Alleen waar het de wetten en benoemingen betrof, door koning en consuls in *comitia curiata* en *centuriata* te maken, hadden de Patricische senatoren van ouds het wettige recht, de gemaakte wet of benoeming achterna naar hun goedvinden te bekrachtigen of te vernietigen; deze *beslissende* *Auctoritas* wordt tegenwoordig eigenlijk minder juist alléén *Auctoritas Patrum* genoemd, omdat, toen circa 400 v. C. de eerste plebeiers in den senaat kwamen, dezen bij de stemming hierover uitgesloten werden,

Bij de benoemingen en wetten die gemaakt zijn met de stemwijze naar tribus of distrikten, welke eerst na 449 door de consuls is gebruikt, is de Auctoritas Patrum, de beslissende Auctoritas, nooit vereischt geweest, omdat de overoude wet die stemwijze niet kende; hierbij behoorde slechts de Auctoritas Senatus gevraagd te zijn.

De verhouding der tribuni plebis tegenover den senaat was nu in dit opzicht dezelfde als die der andere ambtenaren, dat ook zij in hunne ambtshandelingen, en dus bepaald in hunne wetgeving (want andere positieve werkzaamheden lagen niet binnen hunnen werkkring), dus bij het maken van hun plebiscita, niet zonder Senatus Auctoritas behoorden te handelen; maar ook voor hen gold het, dat plebiscita, op eigen gezag gemaakt, zoo zij tot stand kwamen, *rechten* geldig waren. Zoo was het, naar iedereen toestemt, na 287; maar zoo is het ook vroeger van 494 af altijd geweest. Eerst Sulla heeft den regel dat plebiscita behoorden gemaakt te worden ex Auctoritate Senatus verscherpt tot het bepaalde verbod aan de tribuni plebis, plebiscita in stemming te brengen die de senaat niet had goedgekeurd. In de periode waarvan wij spreken heeft zulk een verbod niet bestaan; de overoude wet op de Auctoritas Patrum gold hier niet daar zij de tribusstemwijze niet kende; en toen de patricische partij aan zulk een verbod behoefte gevoelde, was zij reeds niet meer in staat om een lex centuriata hierover door te drijven, niet omdat de meerderheid der stemmen er niet voor te winnen zou zijn geweest, maar omdat zulk een wetsvoorstel toenmaals onherroepelijk afgestuit zou zijn op de intercessie der tribuni plebis zelve. Wij hebben hier de groote fout, die door de makers der bovengenoemde hypothesen is begaan; zij allen denken aan eene door de wet voorgeschreven Senatus Auctoritas bij plebiscita, die (nog daargelaten dat zij als voorgeschreven vóór de komst der plebeiers in den senaat, d. i. vóór ong. 400, dan noodzakelijk Auctoritas Patrum, niet Senatus, zou moeten geweest zijn en heeten) daar niet verplicht heeft kunnen zijn. Ik beroep mij hierbij allereerst op het uitdrukkelijk getuigenis van Dionysius ¹⁾; verder op de lange

¹⁾ Dionys. 9. 41.

reeks plebiscita sine Auctoritate Senatus facta die wij kennen, van de lex Icilia 492 (de iure contionandi) af tot de leges Liciniae Sextiae van 367 en de lex Ogulnia (de sacerdotiis) van 300 toe. Vervolgens wijs ik op den verbitterden en meestal vergeefschen strijd dien de patriciërs dikwijls gevoerd hebben om de stemming over een plebiscitum dat de Auctoritas niet had, te beletten. Eindelijk ligt de zaak klaar en duidelijk in de bewering der patriciërs zelven: *patricii dicebant, se non teneri plebiscitis, quia sine eorum Auctoritate facta essent*; zij ontkenden dus niet dat er plebiscita zonder Auctoritas konden zijn, noch beweerden zij dat deze acten nietig waren, *ea plebiscita non esse*, noch ook dat zij voor de overige burgers niet bestonden, maar alleen verklaarden zij zelven, er niet aan te zullen gehoorzamen, omdat zij het afkeurden dat zulke plebiscita gemaakt waren.

De senaat heeft, toen hij in 494 de eischen der plebs inwilligde, ook de wetgevende bevoegdheid der tribuni erkend. Zijne bedoeling was daarbij echter, enkel zelf hiervan gebruik te maken, en wel slechts dan wanneer hij iets dat buiten zijne bevoegdheid lag door volksbesluit geregeld wenschte te zien. De tribuni plebis zouden dan de plebs, bij haar overleg daarover in de contio, op de wijze der grieksche ἐκκλησία, praesideeren, en de stemming over het voorstel van den senaat leiden; aan deze bedoeling hebben de tribuni plebis dan ook altijd beantwoord, en uit alle eeuwen kennen wij een groot aantal Plebiscita ex Auctoritate Senatus facta, die zoo op initiatief van den senaat gemaakt zijn. Maar dat de tribuni plebis ook een eigen initiatief zouden wenschen te nemen, dat hebben de patriciërs toenmaals, in 494, niet voor denkbaar gehouden, of liever, zij hebben het op de eenvoudigste wijze trachten te voorkomen, door hun namelijk het recht van toegang tot den senaat niet te verleenen. De consuls zouden hun als dit noodig was den last van den senaat wel overbrengen; zij zelven waren niet in de gelegenheid hun denkbeelden in de vergadering mede te deelen. Maar juist dit hooghartig negeeren van het initiatief der tribunen, heeft dezen er toe uitgelokt, in het bewustzijn van hun recht van wetgeving, buiten den senaat om eigen

wetsvoorstellen te gaan maken, en die zonder Auctoritas direct in stemming te gaan brengen bij het concilium plebis.

De tijd laat mij niet toe, hier verder uitvoerig over te spreken. Er zijn eenige weinige plebiscita die, ofschoon uitgegaan van de volkstribunen, toch de Senatus Auctoritas verkregen hebben, omdat de volkstribunen of zelfden zich tot de consuls gewend hadden, of, op bevel van den senaat door de consuls binnengeleid, daar instemming met hun denkbeeld hadden gevonden ¹⁾; er zijn andere, rechtstreeks tegen den senaat gericht, die desniettemin zonder verzet van patricischen kant in stemming zijn gebracht, omdat ze geen belangrijke of blijvende nadeelen toebrachten aan de voorrechten der patriciërs; het bestaan van dergelijke plebiscita bevestigt de straks gestelde en bewezen bewering, dat de Senatus Auctoritas geen wettig vereischte was voor de geldigheid

---

¹⁾ Hiertoe behoort de wet van 357, die het aantal tribuni van vier op tien bracht; de tribuni pl., in den senaat toegelaten, wisten daar hun denkbeeld, dat ook voor de patriciërs zijn voordeelige zijde had, aanneemelijk te maken, en er werd daarover een Senatus Auct. (δέγμα, πρ βούλευμα) gemaakt, Dionys 10. 30, Liv. 3. 30. 5. Verder hoort hiertoe het plebisciet (zoogenaamde lex Terentilia) dat de instelling van decemviri legibus scribundis voorschreef; de loop dezer zaak is bijzonder merkwaardig. In 463 namelijk had C. Terentilius Arsa buiten den senaat om aan de plebs voorgesteld, dat vijf mannen uit de plebs zouden worden benoemd om nieuwe wetten te schrijven, waardoor de macht der consuls zou worden beperkt, Liv. 3. 9. 5. Telken jare werd de stemming hierover belet, maar voor de consuls werd dit steeds moeilijker. In 460 verzochten de consuls nu aan de tribuni, het ontwerp te mogen inzien, om het beter in de contiones te kunnen bestrijden, en dan aan de plebs de beslissing over te laten, zij wilden aanwijzen wat er in het ontwerp was, dat met de bestaande wetten streed, *edocere plebem, quae fraus* (d. i. παράνομον) *ab tribunis occulta lege ferretur*, Liv. 3. 18. 6. Eerst in 458 werd dit den consuls toegestaan, en het geschreven ontwerp voor den tijd van twee maanden in hunne handen gelegd, *ut edoceren populum quid fraudis occultae ferretur*, Liv. 3. 25. 4. Zoo kwam het in den senaat; deze stelde aan de tribuni pl. eenige belangrijke wijzigingen voor, waarover men het na vijf jaar, in 453, eens werd; namelijk dat er tien wetgevers, enkel patriciërs, zouden zijn, Liv. 3. 31. 8 en 3. 32. 7, en de omvang en strekking der nieuwe wetgeving werd anders bepaald; zoo werd het gewijzigde ontwerp in 451 ex Auctoritate senatus ingediend en aangenomen.

der plebiscita, en dat ook geen patriciër dit beweerde; voor velen van de hedendaagsche geleerden zijn zij echter de aanleiding geweest tot het ongelukkige denkbeeld, dat de plebs een bijzondere bevoegdheid had, besluiten te maken die haar zelve betroffen; alsof dit b. v. van den triomf van patricische consuls gezegd kon worden! ¹⁾). Maar verreweg de meeste zijn niet zonder langer of korter verzet van den senaat tot stand gekomen. De middelen van dit verzet waren velerlei. De patricische tegenstanders van het ontwerp vereenigden zich soms om in de aan de stemming voorafgaande *contio*, waar ieder burger recht van spreken had ²⁾), en die slechts plaats kon hebben op een marktdag, nadat twee marktdagen voor de aankondiging er van gebruikt geworden waren, dus slechts op zeer weinige dagen van het jaar, den tijd door spreken in beslag te nemen, *diem dicendo erimere*; soms deed een werving of zomerveldtocht dienst om de burgerij het stemmen te beletten. Het veiligste en doeltreffendste middel was natuurlijk de *obnuntiatio* of *intercessio* van een aan het senaatsgezag verknochten volkstribuun, maar of er zulke voorhanden waren hing eenigzins van het toeval af ³⁾).

---

¹⁾ De eerste maal geschiedde dit als het ware bij overrompeling: de *lex Icilia de iure contionandi* van 492 was tot stand gekomen, eigenlijk vóórdat de senaat van het voornemen der tribuni onderricht was, Dionys. 7. 17. Verder behoort hiertoe het plebisciet dat in 449 den triomf op staatskosten vergunde aan de twee conciliante consuls Valerius en Horatius, die de senaat voor hun houding had willen straffen door hun den triomf te weigeren, Liv. 3. 63. 8, en in 356 een dergelijk plebisciet over den triomf van den eersten plebeischen dictator, Liv. 7. 17. 9, enz.

²⁾ Deze *contio*, *in qua lex fertur*, die alleen bij de *tribusstemmingen* is ingevoerd naar het voorbeeld van de grieksche *ἐκκλησία*, moet vooral onderscheiden worden van de overige *contiones* die door alle magistraten kunnen belegd worden, om iets aan het volk mede te deelen of een rede te houden, en waarin niemand recht van spreken heeft dan de leider en wie door den leider daartoe is opgeroepen (*producitur*).

³⁾ Bij Livius wordt over de *intercessio* vooral op twee plaatsen gehandeld, 2. 44. 2—7 en 4. 48. 6, in 480 en 416, waar telkens een Claudius den senaat op de voortreffelijkheid van dit middel wijst. Om aan de tribuni de *obnuntiatio* mogelijk te maken, is hun in 449 bij eigen wethetius de caelo servandi toegekend, Zonar. 7. 19, pag. 348 C., zie Mnemosyne 19, 1891, pag. 90 vlgg. Had de senaat altijd tribuni die *intercedere* wilden tot

In den regel nam de senaat, als hij een consul of dictator aan zijne zijde had op wien hij rekenen kon, tegenover geheel en al verwerpelijke wetsvoorstellen van tribuni deze houding aan: hij besliste dat dit voorstel niet in stemming mocht komen, dat wie het voor de plebs bracht zich aan een oproerige daad schuldig zou maken (*contra rempublicam facturum*), dat de consul verzocht werd, zijn uiterste middelen van dwang of geweld, *vindicta consularis*, toe te passen om het te beletten. Dan werd, zoo zachtere middelen geen resultaat opleverden, het concilium plebis op gezag van den senaat door de consuls eenvoudig met geweld uiteengejaagd of door hunne helpers uiteenge-drongen; en het waren de jongere patriciërs die nog niet in den senaat waren, de *iuniores patrum*, die hun hierbij gewoonlijk gaarne de behulpzame hand leenden. Men kent de aanschouwelijke beschrijvingen, die Livius en Dionysius hiervan geven. Den tribuni plebis stond geen andere weg open, dan voor het geweld te zwichten, en op den eerstvolgenden marktdag die bruikbaar was weer van nieuws te beginnen, of ook de voortzetting aan hun opvolgers in een volgend jaar over te laten. Andere middelen baatten niet; wel hebben zij dikwijls om een voorbeeld te stellen de rad-draaiers der *iuniores patrum*, en zelfs de consuls zelven na hun aftreden, aangeklaagd, maar al is er menigeen veroor-deeld, dit schrikte de anderen niet af; vruchteloos was het ook dat het concilium plebis kort na 470 in een eigen wet (die niet schijnt belemmerd te zijn) zijne bevoegdheid om buiten den senaat om te stemmen, constateerde ¹⁾. Deze strijd om de wetten is de voorname oorzaak, dat de recht-stelling der plebs in den strijd met de patriciërs zoo dikwijls verkeerd is opgevat. Van hier al die gezochte en onheldere hypothesen waarin de plebs naar den een als een »staat in

---

zijne beschikking gehad, dan zouden er in het geheel geene plebiscita sine Senatus Auctoritate zijn tot stand gekomen; b. v. in 415 verklaren negen tribuni pl., *nullum plebiscitum nisi ex Auctoritate senatus passuros se perferri*, Liv. 4. 49. 6.

¹⁾ Zonar. 7. 17, p. 345 C.

den staat'', naar den ander als een op eigen gezag en op revolutionnaire wijze zich opwerpend niet erkend staatsorgaan, met den staat krijg voert. Inderdaad is, wat men op deze wijzen zoekt te verklaren, slechts de strijd tusschen twee wettige regeeringsorganen, het concilium plebis en de senaat, die het over de grenzen hunner bevoegdheden niet eens zijn, en die beiden een deel der bevolking, een groote politieke partij, achter zich hebben; in dien strijd had de senaat dit voor, dat de uitvoerende macht (consuls en dictatoren) in den regel aan zijne zijde stond, en hij dus, zooals gezegd is, in geval van nood in staat was geweld te gebruiken. Maar toch — dit middel veroordeelde op den duur zich zelf. Het geweld lokte geweld uit; de spanning der gemoederen bereikte een onrustbarende hoogte; voor den senaat bleef ten laatste telkens slechts te kiezen over tusschen twee dingen: toegeven, of de kans wagen dat een oproer uitbrak en dat het recht van den sterkste besliste; en ten slotte is door den senaat altijd het eerstgenoemde verkozen. Dan kreeg de consul of dictator van den senaat het verzoek, de stemming niet meer te beletten, of m. a. w. het besluit dat de stemming contra rempublicam zou zijn werd ingetrokken; de verhandeling der plebs werd in kalmte voortgezet, en het plebisciet, sine Senatus Auctoritate in stemming gebracht, werd aangenomen. Zoo zijn alle groote hervormingen, al die welbekende en zoo dikwijls genoemde plebiscita, die aan de plebeiers hunne rechten hebben verzekerd en aan de patriciërs hunne voorrechten hebben ontrukkt, meest na jaren strijdens tot stand gekomen. Bij deze wordt door Livius de afgedwongen toestemming of berusting van den senaat meestal uitdrukkelijk vermeld. Zoo bij lex Voleronis van 471: »*consul victus patrum consensu quievit, lex silentio perfertur*'' (Liv. 2, 57, 4); bij lex Canuleia de connubio van 445: »*victi tandem patres ut de connubio ferretur convenere*'' (Liv. 4, 6, 3); bij leges Liciniae Sextiae van 367 die o. a. een plaats in het consulaat voor plebeiers reserveerden: »*dictator senatusque victus, ut leges tribuniciae acciperentur*'' (Liv. 6, 42, 9); bij lex Ogulnia van 300 die de priesterschappen voor ple-

beiers openstelde: »*eam rem aegre passi patres... minus tamen tetendere, adsueti iam tali genere certaminum vinci*» (Liv. 10, 6, 9—11). Nooit is door Mommsen een grooter fout begaan, dan toen hij dit toestemmen van den senaat om van het gewelddadig beletten der stemming in het concilium plebis af te zien, verwarde met het verleenen der *Senatus Auctoritas* aan de tribuni ¹⁾. Niet alleen blijkt het verschil uit de woorden van Livius, maar ook kan men er slechts door willekeurig misbruik maken van een woord toe komen, om voor de *Senatus Auctoritas* die de consuls uitnoodigde zich stil te houden, in de plaats te stellen eene *Senatus Auctoritas* die verklaren zoude dat het wetsvoorstel der tribuni na onderzoek goed was gebleken en behoorde in stemming te komen. Verder hebben de pogingen, die de senaat dikwijls gedaan heeft om eene stemming met geweld te doen beletten over zekere *Plebiscita* die de *Auctoritas* niet hadden, den geschiedschrijver Appianus aanleiding gegeven om op te merken, dat de regel die in 88 v. C. door Sulla is ingesteld, waarnaar geen wetsvoorstel tenzij *ex Auctoritate Senatus* gemaakt mocht in stemming komen, ook in het begin der republiek door het gebruik en de gewoonte (*νενομισμένον*) was voorgeschreven ²⁾. Deze opgave van Appianus, waarvan Mommsen niet heeft opgemerkt dat zij vooral op de *leges tributae* van consuls en praetoren ziet ³⁾, is ook voor de *plebiscita* ongeveer juist, voorzoover men haar laat

¹⁾ Staatsrecht 3 pag. 157 n. 3; vgl. Röm. Forschungen 1 pag. 211 vlg.

²⁾ Appian. b. civ. 1. 59: *εἰσηγοῦντο μηδὲν ἔτι ἀπρεβύλευτον ἐς τὸν δῆμον ἐπεί σφ' οὐκ ἐνομισμένον μὲν οὕτω καὶ πάσαι, παραλελυμένον δ' ἐκ πολλοῦ.*

³⁾ Het eerste voorbeeld dat een consul of hoofdamptenaar de omstreeks 449 verkregen vrijheid, om *tributum* te doen stemmen en *leges tributae* te maken, misbruikt heeft ten einde eene *lex tributa sine Senatus Auctoritate* te maken, valt in het jaar 389 (Diodorus 14. 113: *ἡμὲν οὖν ἡμεῖς τοῖς ἑμποροῦσιν χρόνοις πάντα πειθόμενος τῇ γερουσίᾳ, τότε πρῶτον ἤρξατο διαλύειν τὰ κριθεῖν ὑπὲρ τῆς συγκλήτου*), en staat dan nog geheel op zich zelf. Een ander voorbeeld behoort in het jaar 167 v. C., Liv. 45. 21. Bekend zijn de *leges Juliae* van Caesar in 59 en de wetten van Antonius in 44 die op deze wijze zijn doorgedreven, nadat Pompeius in 70 het voorschrift van Sulla had opgeheven.

slaan op den feitelijk bestaanden toestand van den eersten tijd na 494, omdat toen zeer zelden een stemming tegen den wil van den senaat gelukte, ofschoon toch enkele plebiscita sine Senatus Auctoritate die in dien tijd zonder verzet zijn doorgegaan (zooals lex Icilia van 492 en de leges de triumpho van 449 en 356) en eenige andere die afgedwongen zijn (als lex Voleronis van 471 en lex Canuleia van 445) bewijzen dat zij niet te streng naar de letter moet worden opgevat; maar als beschrijving van het toenmaals bestaande *recht*, zooals men haar tegenwoordig tegen de eigen woorden van Appianus in opvat, is zij geheel verkeerd, zooals boven afdoende bewezen is.

Om thans tot de uitvoering der plebiscita terug te keeren, wij zien dus, wat de grond van het verzet der patriciërs was, en wat hunne bewering inhield, *se non teneri plebiscitis quia sine Senatus Auctoritate facta essent*; deze groote hervormingen, die de senaat niet had kunnen tegenhouden toen zij door de plebs geeischt werden, zouden dan nu als het op de uitvoering aankwam door de consuls voor een groot deel en voor zoover zij henzelfen betroffen feitelijk worden teruggenomen; zij zouden afstuiten op de macht der consuls die ook in zekeren zin een recht was omdat zij niet onderdrukt kon worden, op den lijdelyken tegenstand van hen die verklaarden zich er niet door gebonden te achten.

Ik mag thans niet nalaten, den eisch dien ik straks aan de bestrijders der overlevering te vergeefs gesteld heb, om mij uit de feiten zelfen aan te toonen dat hunne hypothesen over de drie wetten op goeden grond berusten, van mijne zijde te vervullen; ik moet doen zien dat de wijze, waarop onze drie wetten door de oude schrijvers zijn verklaard, volkomen met de feiten overeenstemt, dat werkelijk plebiscita sine Auctoritate facta herhaaldelijk zijn overtreden, en dat de wetten gediend hebben om dit misbruik te bestrijden.

Niets is dan ook gemakkelijker dan dit. Wat de eerste wet betreft, heb ik reeds aan dien eisch voldaan; ik heb aangetoond, dat voor 449 leges agrariae door de consuls onuitgevoerd gelaten zijn, en dat het in 449 de vraag was, of de lex Voleronis van 471 ook voortaan zou gelden; het

onmiddellijk gevolg van lex Valeria Horatia was dat de verkiezing der tribuni voor goed op den ouden voet werd hersteld. Maar in 367 is het de plebs na langdurigen strijd gelukt, de belangrijke en velerlei onderwerpen tegelijk regelende wetsvoorstellen van Licinius en Sextius, die de Senatus Auctoritas niet hadden, tot plebisciet te verheffen. Nu zouden wij ook van andere artikels dezer wet kunnen spreken, naar aanleiding van de vraag of zij ernstig nageleefd is; maar ik laat die weg en heb hier slechts te doen met het hoofdpunt der Licinische wetten: *ut alter consulum ex plebe crearetur*". Dit artikel schreef aan de consuls die de verkiezingen leidden voor, de patricische kandidaten slechts voor één van de twee posten toe te laten, en plebeische kandidaten niet alleen niet als onverkiesbaar af te wijzen, maar voor hen zelfs een der posten te reserveeren; verder mocht, wat misschien bij dezelfde wet is voorgeschreven, en altans zeker uit haar voortvloeiende, ook voor praetuur en censuur geen kandidaat wegens plebeischen stand worden afgewezen. Toch zijn nog acht malen de consulscollegia geheel patricisch geweest, in 355, 354, 353, 351, 349, 345 en 343, m. a. w. de wet is even zoo veel malen overtreden, en van de zeventien malen dat zij voor 343 is uitgevoerd, is dat bijna altijd slechts onder den dwang der tribunicische intercessie geschied. Bijna elk jaar worden de verkiezingen door den senaat, als hij op de kracht der consuls niet genoeg vertrouwt, aan een dictator opgedragen; slaagt ook deze niet een patricisch college te benoemen, dan begint het nieuwe jaar met een reeks, dikwijls een zeer lange reeks, interreges, totdat eindelijk een van beide partijen toegeeft. De uitvoerige en leerzame mededeelingen van Livius over dezen strijd kan ik hier niet aanvoeren; wat ik hier met een enkel woord afdoen moet, de strijd om het hoofdambt, waarin ook nog zooveel andere middelen van beide zijden zijn uitgedacht en aangewend, de vraag of de verkiezingen *secundum* of *contra legem Liciniam* zouden gehouden worden, heeft jaren lang de gemoederen in Rome in koortsige spanning gehouden. Daarbij moet opgemerkt worden, dat de hoofden der patriciërs, de patricische senato-

ren, zich in al die gevallen dat consuls of anderen de wet overtraden, met hen medeplichtig gemaakt hebben. Volgens de wet hadden zij de Patrum Auctoritas moeten weigeren aan al die benoemingen, bij welke de lex Licinia verkracht was. Maar zij werd verleend, en hierdoor steunde het patricische deel van den senaat de consuls in hun streven, en wekte ook volgende magistraten op evenzoo als zij te handelen; vandaar de algemeenheid van Caius' uitdrukking: *patricii* (niet alleen consules, of dictatores) dicebant se non teneri plebiscitis. Dat nu hiermede, met het overtreden van lex Licinia, ook lex Valeria Horatia van 449 werd overtreden, wat dan toch geen plebisciet, maar eene lex centuriata was, is zeker. Maar hieruit is niets anders af te leiden dan wat reeds van den beginne door ons vastgesteld en bewezen is, dat het hier niet inderdaad een *rechtsstrijd* gold, al had het er den schijn van; de patriciërs waren *naar het recht* ongetwijfeld in het ongelijk, en er was geen beroep op lex Valeria Horatia noodig om hen daarvan te overtuigen; maar die wet kon hen dan ook niet tegenhouden hunne macht tegenover het recht te plaatsen. De plebeische partij, die zooals wij zagen tegen dit machtsmisbruik geene voldoende rechtsmiddelen bezat, moest naar andere middelen omzien om het te bestrijden. Hiertoe behoort o. a. reeds een van de plebiscita die in 342 door L. Genucius onder bescherming van den plebeischen consul C. Marcius Rutilus gemaakt zijn, *uti liceret consules ambos plebeios creari*, waardoor de patriciërs voor de mogelijkheid gesteld werden, beide posten van het consulaat in plebeische handen te zien komen, wat zij misschien als een waarschuwing te beschouwen hadden om altans niet langer beide posten voor zich te willen behouden. Maar verder ging een der beroemdste plebeiers van dien tijd, Q. Publilius Philo, toen hij er in 339 in geslaagd was, zich tot consul te doen verkiezen. Tegen den wensch van den senaat in dat zelfde jaar door zijn met hem bevrienden collega tot dictator benoemd, maakte hij hiervan gebruik om met andere wetten ook die lex Publilia centuriata te doen aannemen, die thans ons onderwerp uitmaakt: *ut eo iure quod plebs*

statuisset, populus teneretur". Een bevel dus door de geheele burgerij, de patricisch-plebeische centuriën waarin de rijke stand het overwicht had, gericht aan de overmoedigste leiders der patricische partij, om hun verzet te staken, en zich onder de plebiscita te buigen. Ook een persoonlijke aanleiding voor Publilius, om die wet te maken, laat zich aanwijzen. Hij wenschte na zijn consulaat (zooals toen de gewoonte was) de praetuur te vragen, waarvoor nog nooit een plebeier was toegelaten, en had dus een bijzondere reden om vooraf nadrukkelijk aan de consuls te herinneren, dat een plebeier ook hier niet mocht uitgesloten worden; een onmiddellijk gevolg van *lex Publilia* zal dan ook geweest zijn, dat Q. Publilius Philo zelf in 337 als *primus praetor de plebe* optrad. Maar mag hierin de aanleiding der wet gezocht worden, de strekking was zoo algemeen mogelijk. Zeker, iets nieuws bevatte zij niet, maar zij had een groote zedelijke beteekenis; en wel omdat zij een uitspraak was, midden in den strijd zelven door de geheele burgerij gedaan; niet, zooals van *lex Valeria Horatia* gezegd kon worden, over onbekende plebiscita der toekomst, waarvoor toenmaals als het ware in den blinde gehoorzaamheid was geëischt, maar over die plebiscita wier overtreding thans aller gemoe-deren vervulde. Deze uitspraak der burgerij, hoewel rechtens overbodig, en bij onwil der tegenstanders waardeloos, heeft dan ook het schitterendste en meest tastbare resultaat dat men denken kan opgeleverd; de tegenstand was voorbij, de *fasti consulares* kennen tot op Caesar's tijd geen consuls-paar meer, waaraan een plebeier ontbreekt.

En toch — nog eens heeft het recht der plebeiers gevaar geloopt, kort na *lex Publilia*. Dat gevaar kwam van Appius Claudius den Blinde. Als interrex opgetreden, en als zoodanig met de leiding der consulskeuze belast, heeft deze nog eens vooraf durven verklaren: dat hij zich niet houden zou aan *lex Licinia*, dat dus ook (wat hieruit volgt) *lex Valeria Horatia* en *lex Publilia* door hem zouden verwaarloosd worden; dat hij geen plebeisch candidaat tot de verkiezing zou toelaten, en dat hij de stemmen op plebeiers uitgebracht van onwaarde zou rekenen. Het was toen alleen de moed

en de kracht van den volkstribuun van dat jaar M'. Curius Dentatus, den man die naderhand als consul Pyrrhus verslagen en uit Italië gedreven, en daarmede aan het trotsche woord van Claudius in den senaat »dat Rome met geen gewapenden vijand onderhandelde'' eerst kracht en werkelijkheid bijgezet heeft, het was Dentatus die deze aankondiging van Claudius verijdelde, door de Patricische senatoren te bewegen, ja met zijne welsprekendheid te dwingen, de Patrum Auctoritas, die toenmaals eerst *achterna* behoefde gegeven te worden, *vooraf* te geven en wel overeenkomstig de wet, voor de verkiezing van een patriciër en een plebeier; door deze Patrum Auctoritas was Claudius gedwongen, ook een plebeier te doen verkiezen ¹⁾. Het jaar van dit feit staat niet vast, omdat wij hier de annalen van Livius missen volgens Mommsen's juiste aanwijzing moet het kort voor 290 v. C. vallen ²⁾. Maar zie hier aanleiding genoeg voor onze derde wet, lex Hortensia van 287; zij mag reeds voldoende verklaard heeten als wij aannemen dat zij diende om te voorkomen dat volgende consuls in Appius' houding een voorbeeld ter navolging zagen en een praecedent van overtreding der lex Publilia. Hiermede heb ik alleen op feiten gewezen. Het is echter te vermoeden dat de aanleidingen tot lex Hortensia talrijker geweest zijn. Misschien werd de pas gemaakte lex Maenia, een plebisciet ³⁾ dat de Patres voorschreef hun Auctoritas bij keuzen steeds vooraf te geven, door dezen niet gehoorzaamd, en was dit ook met andere plebiscita nog altijd het geval ⁴⁾. Wij weten verder dat

¹⁾ Cic. Brut. 14. 55; Aur. Vict. vir. ill. 33.

²⁾ Röm. Forsch. 1. p. 312, Staatsrecht 3 p. 1042 n. 1.

³⁾ Vgl. Mommsen Staatsrecht 3 p. 1042 n. 3.

⁴⁾ Waarschijnlijk behoort hierbij de overtreding van lex Ovinia door de consuls van 310 en volgende jaren begaan, toen zij weigerden de geringe plebeiers die Appius Claudius als censor in den senaat gebracht had, daarin toe te laten (Diod. 20 36), en dus tegen het voorschrift van lex Ovinia weigerden het daarbij ingestelde recht van den censor om de lectio senatus te houden, te erkennen. Dat lex Ovinia zonder de Auctoritas van den Senaat gemaakt is, is zeer waarschijnlijk; dat de op lex Ovinia berustende censorische lectio senatus ook in andere gevallen door patricische

het langdurige oproer, dat Hortensius als dictator bestemd was door bemiddeling ten einde te brengen, uitgelokt was door de ellende der boeren die hun schulden niet konden betalen, *propter aes alienum* (Liv. epit. 11); hoogstwaarschijnlijk werden dikwijls in de private rechtspraak der patricische consuls de oudere plebiscita die den woeker beperkten niet als geldig behandeld, en was dit de eigenlijke grond van het oproer. In dat geval heeft Hortensius evenzoo als de bekwaamste leiders der plebeische partij in dien tijd reeds lang gedaan hadden, de belangen der geringe plebs, *commoda infimae plebis*, gecombineerd met de belangen der veel kleinere groep rijke plebeiers die in de stad woonden en met de patriciërs meedongen om de regeering; de verbittering der armen om de verwaarloozing der woekerwetten zal hem een welkome aanleiding zijn geweest, om de wet te maken die ook voor zijne partijgenooten om andere redenen zoo gewenscht was.

Heeft dus *lex Hortensia* onmogelijk gemaakt, dat de strijd over de plebiscita later weer herleefde? Volstrekt niet, zij kon dit evenmin doen als de beide vorige wetten. Dat toch na 287 dit kwaad niet meer voorkomt, heeft een geheel andere reden, namelijk dat de strijd der standen uitgestreden was. *Lex Hortensia* valt in den tijd dat patriciërs en plebeiers in den senaat en de regeering elkander nog ongeveer het evenwicht hielden; sedert dien tijd begint de patricische partij als zoodanig te verdwijnen; thans volgt de ineensmelting van den patricischen adel met den plebeischen; de regeering der nobiliteit begint, die geheel andere partijverhoudingen heeft te weeg gebracht. Er was voor de patriciërs weldra niet meer aan te denken, iets terug te winnen op den plebeischen adel die hen in aantal en macht ver boven het hoofd groeide; zij waren meer dan tevreden, als zij hun plaats mochten behouden, en zich niet geheel verdrongen zagen. Maar het is geen wonder dat latere schrijvers, die op den

---

consuls een tijdlang niet als geldig erkend en eenvoudig als niet geschied ter zijde gesteld is, is juist in overeenstemming met Caius' algemeene opgave: *patricii dicebant se non teneri plebiscitis*.

aldus geeindigden strijd der standen terugzien, en het eindpunt van den strijd om de plebiscita willen aangeven, daarvoor *lex Hortensia* noemen; inderdaad is het ook die wet, als de jongste die over dat punt gemaakt is, en die dus de oudere vervangt en opheft, waarop voortaan de geldigheid der plebiscita berust.

Hiermede meen ik den eisch vervuld te hebben, waarin de makers der hypothesen zijn te kort geschoten. De stof is echter niet door mij geleverd, maar door de bronnen; het is geen nieuwe hypothese die ik u hiermede heb aangeboden, maar eenvoudig datgene wat de schrijvers zelven ons over dit punt hebben medegedeeld.

B E R I C H T

OVER DEN

WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE.

M. H. Daar ons medelid de Heer Cornelissen door eene ernstige ziekte verhinderd is aan de beoordeeling deel te nemen, heeft de heer A. Pierson welwillend die taak overgenomen en dit verslag mede onderteekend.

Binnen den daartoe bepaalden tijd zijn negen gedichten ingezonden. Hieruit blijkt dat de lust tot mededinging naar het uitgeloofde eermetaal niet is uitgedoofd, allerminst in Italie, waarvan op één na alle stukken afkomstig zijn. Maar niet ieder die latijnsche versen maakt, kan zich in die taal zuiver uitdrukken en verdient den naam van dichter. Verre de meesten van dit negental voldoen niet aan matige eischen, en wij konden nauwelijks de verzoeking weerstaan om over enkelen *la mort sans phrase* uit te spreken. Wij hebben evenwel de oude gewoonte gevolgd en zullen over ieder afzonderlijk vonnis vellen.

Beneficentia et gratus animus is het opschrift eener elegie, die 96 versen bevat. De eerste achttien behelzen eene opsomming der ondeugden en gruwelen van onzen tijd. Daarop roept het koor der deugden Gods hulp in (19—26) en God roept haar naar den hemel (27—48). De tweelingen *Municipentia* en *Gratia* naderen tot den Heer, die haar kust en toesprekt en door haar omarmd wordt (49—72). Na een gesprek tusschen die zusters (73—80), worden zij naar de aarde gezonden. Maar *Gratia* raakt verdwaald (81—96).

Er heerscht in dit gedicht eene verwarring van heidsche en kristelijke voorstellingen, die wel is waar meermalen bij nieuwere dichters gevonden wordt, maar toch met onzen smaak in strijd is. De taal is doorgaans zuiver, al ontbreken niet onjuiste uitdrukkingen, als *spes alta* en *tolerantia dura* in v. 7. Maar toch bevredigt dit gedicht ons niet, en blijft te ver beneden de verhevenheid van het onderwerp.

Een soortgelijk onderwerp wordt behandeld in *Charitas benefica*, een lofdicht van 268 hexametri, aangeboden aan den eerwaardigen grijsaard Philadelphus, die uitmunt door groote milddadigheid. De loop van het gedicht is deze. De behoeftigen moeten juichen en vreugdeschoten lossen, en de lier moet klinken ter eere van Philadelphus (v. 1—17). De Erinny's stijgt op uit de onderwereld en doolt met haar gevolg van rampen op aarde rond (18—67). De vrede en voorspoed verdwijnen, overal heerscht ellende (68—91). Het grauw dreigt de koningen te verjagen (92—103). Tegen al dat kwaad roept moeder Natuur Gods hulp in (104—120). Drie deugden heffen een lofied aan, waarvan wij alleen *Sanctus! ter Sanctus* hooren. God spreekt alleen de voornaamste, de *Virtutum regina* aan, en zendt haar naar de aarde (121—144). Zij landt aan op de rooskleurige randen van Golgotha (145—166), waar zij de menschen oproept om den *Squalor* te bestrijden (167—176) en eene lange toespraak tot hen richt (177—230). Deze blijft niet zonder gevolg. Allen bejiveren zich goed te doen, vooral Philadelphus (231—268).

In dit lange gedicht heerscht dezelfde verwarring als in het voorgaande; naast Christus, wiens naam meermalen voorkomt, worden Erinny's, Tartarus en Olympus genoemd. Voorts vinden wij een aantal centones Vergiliani en vergrijpen tegen taal en versmaat, bijv. in v. 43:

It comes Eluvies tumefacta mentibus nudis
en:

Et querulis suspiria vocibus interrupta,
die ons verplichten het ter zijde te leggen.

Het gedichtje getiteld *Moyses filius Israel* is een lied van Moses aan de kinderen Israels, nadat zij door de Roode zee getrokken zijn, maar geene dichterlijke navolging van het lied, dat wij in Exodus XV lezen. Het is vrij onbeduidend en niet zonder fouten. Reeds in het eerste distichon

Progenies Jacob, caelo gratissima, siccis
Ut pedibus rubrum transiit Oceanum

hindert die genetivus *Jacob* en *rubrum Oceanum* in plaats van *mare rubrum* of *Erythraeum*. Ook klinkt het vreemd in den mond van Moses God als *terribilis regnator Olympi* aangeduid te vernemen.

Cymacleis is de titel van een uitvoerig leerdicht. Wij leeren uit v. 24 en volgende dat *Cymachus* de naam is eener stad in de buurt van Olana (Volana) en van het ostium Spineticum (Porto di Primaro) aan de Adriatische zee:

Huc duce provectos perhibent Diomede Pelasgos
In tumultis prima e mediis extantibus undis
Fundamenta sibi posuisse antiquitus urbis,
Circum tuta loco, quae nunc sublimis ad auras
Exit, et ostentat longe super aequora turres,
Cymaclumque rati similem dixere natanti.

De dichter beschrijft hoe daar visschen, vooral palingen gevangen worden met eene afmattende uitvoerigheid tot v. 160. Dan gaat hij voort:

Nunc Cymaclensis pisces quot cogat in usus
Dicere tempus adest,

en wijdt daaraan nog 90 versen.

Hij verdient den lof van over het geheel zuiver latijn te schrijven en goede versen te maken, maar vergt te veel van het geduld van den lezer, die onbekend met dat soort van vischvangst telkens op duisterheden stuit. Want zou er wel iemand hier gevonden worden, die bijv. deze versen verstaat?

Angulus Adriacum laterum qui respicit aequor,
 Extrema in morem pertusi claustra cuculli
 Invadit, medium quem dividit angulus alter,
 Interiore cavo illabens, iunctusque priori
 Compagi, qua textilibus scrobs panditur ansis.

Wij erkennen dat deze beschrijving van het net, zelfs met de op den kant vermelde italiaansche benamingen, voor ons een raadsel is gebleven. Dat echter een dergelijk onderwerp niet ongeschikt is voor eene smaakvolle behandeling, heeft de Xiphias van Diego Vitrioli, die in 1845 door het Ned. Instituut bekroond is, bewezen.

Van geheel anderen aard is het vloeiend gedichtje *Luc-tus publicus*. Zoowel die titel, als het motto: *Multis ille bonis flebilis occidit*, laat een gedicht op den dood van Koning Willem III verwachten. En zoo is het. De laatste Oranje-vorst wordt geprezen, omdat hij niet zooals vele zijner voorgangers in den oorlog heeft uitgeblonken, maar een man des vredes is geweest, en omdat hij zich buiten of boven de partijen heeft gehouden. Dit schijnt althans de bedoeling van dit distichon:

Partesque oppositas nullo discrimine agebat,
 Regminis et iustas cessit utrisque vices.

De Koning was ongelukkig met zijne zoonen en heeft veel en zwaar geleden. Hij laat eene dochter na, op wie nu Nederlands hoop gevestigd is.

Dit is in weinige woorden de inhoud van het korte dichtstuk, waaraan wij gaarne den lof van duidelijkheid en zuivere latiniteit geven. Een paar minder gelukkige uitdrukkingen, zooals *Salomona sequi* en *partes agere*, wijzigen ons gunstig oordeel niet; maar onze hoofdbedenking betreft den geheelen inhoud, die ons te leur heeft gesteld. Naast en boven den twijfelachtigen lof aan Willem III geschonken, had gesproken moeten worden van zijne goedhartigheid, die hem in den watersnood aanspoorde om met levensgevaar de noodlijdende streek te bezoeken, van zijne liefde voor de schoone

kunsten, en van meer andere goede qualiteiten. Met een woord, de dichter is onder het peil van zijn onderwerp gebleven.

Dezelfde versenmaker, die ons al meermalen uit Rome gedichtjes heeft gezonden, die niet beantwoorden aan een der eischen van den wedstrijd en daarom telkens ter zijde zijn gelegd, zond nu twee stukken, die ten minsten beoordeeld moeten worden, daar het een 51, het ander in elegische versmaat 52 regels bevat. Het eerste is eene uitbreiding van een ten vorigen jare afgewezen stuk. De titel is ook uitgebreid en luidt nu: *Genius Poesis, prope statuam Jozephi v. d. Vondel Amstelod. monstransque eius tumulum, alloquitur cum Hollandiae Virgine (representante totum Regnum, populumque totum).*

Reeds deze soeperige titel geeft geen hoog denkbeeld van 's dichters taalkennis; de vertaling van Joost door *Jozephus* en *alloqui cum Virgine* zijn voldoende om weinig goeds te laten verwachten. Als een proefje van prulldichtkunst halen wij de zes laatste versen aan :

Dum jacet in tumulo functus certamine heros,
Virtus atque Fides erecta fronte supersunt:
Utraque viva manet, vinci utraque nescia restat,
Athletasque suos servans a morte vicissim:
Quamque tuebantur causa tutante sepulchrum,
Ipsi immortales etiam post funera vivunt.

Het andere gedicht *Exulis gemitus* is ook een oude kennis in een nieuw pak gestoken, maar die nog een veel treuriger figuur maakt dan zijn medgezel. De balling komt nergens voor den dag, zijn vaderland is Rome, dat onder anderen aldus wordt aangesproken :

Patria, ad sacras utroque ab cardine ripas
Tendere dum peregrinos tua terra vides;
Luctibus si caderes, multisque infracta ruinis,
Restaret laudis nec levis umbra meae.

Het is ons niet gelukt deze versen te verstaan, en daar

de rest niet beter is, verwijzen wij dit stukje naar den tardipes deus, aan wien Catullus de jaarboeken van Volusius wilde schenken.

Aan het dichtstuk *Praemia* gaat een brief van den auteur aan zijne beoordeelaars vooraf, waarvan het slot aldus luidt: »Parum forsitan experta aut multo mediocris ars et virtus mea poetica fuit. Sed latinus sum, et latine sentio. Naturam et verum colui, avito more. Id est, secutus sum *Sensum*, *Intellectum* et *Artem* majorum meorum, quo meliore conamine potui". Al is hij volgens deze opgaaf in Latium geboren, bewijzen toch deze woorden dat hij de kunst niet verstaat om zich in goed Latijnsch prosa uit te drukken.

Het dichtstuk, 284 versen groot, bevat vijf afdeelingen, met de opschriften 1 pro studiis. 2 pro moribus. 3 pro studiis et moribus. 4 pro meritis jam neglectis. 5 pro Amore. In de drie eersten wordt het woord gericht tot leerlingen van gymnasien, in de vierde tot een grijsaard, wiens verdiensten niet genoeg erkend worden, in de laatste tot Sylvia, in wie de dichter hoopt eene echtgenoot te vinden.

Het geheel wemelt van fouten tegen taal en versmaat en is deels plat, deels onverstaanbaar, vooral waar de auteur met Genesis en Palingenesis gaat schermen, zooals in de derde afdeeling en in de epilogus der vijfde afdeeling geschiedt. Tot bewijs halen wij deze versen aan :

Naturae viventis Amor *Vis* maxima fervet;
 Moralis vero, *Spiritus* ipse micat.
 Impetns antevius Naturae fervor abundat:
 Spiritus educat, seligit, aedificat.
 Est *Genesis* quodquod Natura est; quae usque recurrit.
 Quodquod Naturam corrigit, *Historia*.
 Hic Leges Mores Artes retinacula pangunt
 Totius vitae; hic sanctificatus Amor
 Conjugium patitur, civili renovatur in aevo;
 Et *Palingenesim* volvit ex Genesi.

Voor dezen manken pentameter had de maker althans moeten schrijven: *Et Palingenesis volvitur ex Genesi*.

Er blijft nog een gedicht ter beoordeeling over, eene elegie met het opschrift: *Maria Virgo in monte Calvariae, sepulto Domino*, en de woorden uit Psalm 29, *Ad vesperum demorabitur fletus et ad matutinum laetitia* tot zinspreuk dragend.

In het Evangelie van Johannes lezen wij dat de moeder bij het kruis heeft gestaan, toen haar zoon daaraan hing, en de eerste woorden van het *Stabat mater* verklaren hetzelfde; maar of zij, nadat Jezus van het kruis genomen en begraven was, daar is teruggekeerd en hare smart geuit heeft, wordt niet gemeld. Wij weten niet of de auteur hier eene oude overlevering heeft gevolgd, of zich heeft voorgesteld wat had kunnen geschieden. Hoe dit zij, het stuk beveelt zich aan door zuiverheid van taal en vloeiende versen, en al kan de behandeling van het onderwerp ons niet geheel bevredigen, is dit gedicht toch het beste, dat wij ontvingen, en verdient eene loffelijke vermelding. Om eenigszins over de waarde te laten oordeelen, kiezen wij de woorden, die aan Maria in den mond gelegd worden, als zij op weg is naar den Kruisberg, v. 40 en eenige volgende:

- » Hic mihi, fatalis olivi dum culmina carpit,
- » Est visus dirae pondera ferre crucis,
- » Et dulci aspexit blandissimus ore Parentem,
- » Quaque licet miserae tristia corda levat.
- » Hic matrum pia turba gemens fert obvia gressus,
- » Et plangit crebra pectora tunsa manu:
- » Et dolet, et lacrimis pudibunda rigantibus ora
- » Contendit patriae triste piare nefas.
- » Hinc inter medios equitum peditumque tumultus
- » Lapsantem video succubuisse cruci.
- » Erigitur; trepidos quatit aeger anhelitus artus;
- » Tota rubet fuso tineta cruore via”.

Als het geheele gedicht zoo onberispelijk was, als deze versen, en als wij niet nu en dan eene onjuiste uitdrukking en eene onnatuurlijke voorstelling gevonden hadden, die waarschijnlijk door den auteur wel kunnen verbeterd worden,

zouden wij hem met goud beloond hebben. Nu zal hij zich met eene eervolle vermelding en de uitgaaf van zijn werk moeten vergenoegen.

J. C. G. BOOT.

S. A. NABER.

ALLARD PIERSON.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9^{den} MAART 1891.

Tegenwoordig de heeren: KUENEN, voorzitter, LEEMANS, BEETS, FRUIN, SIX, NABER, HOEKSTRA, KERN, VAN BONEVAL FAURE, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, LAND, ACQUOY, DE PINTO, ASSER, PLEYTE, POLS, TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, DE LOUTER, MOLTZER, LOMAN, S. MULLER FZ., FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON, SCHLEGEL, VAN RIEMSDIJK, P. L. MULLER, HOUTSMA, WILKEN, VAN LEEUWEN, VALETON en BOOT, secretaris.

Van den heer Francken is bericht ontvangen, dat hij op 7 December l.l. den zeventigjarigen leeftijd heeft bereikt, en derhalve tot de rustende leden overgaat.

De heer Acquoy leest eene schets van het leven en de werken van wijlen het rustend lid M. F. A. G. Campbell. Deze zal nog in het Jaarboek voor 1890 worden geplaatst. De voorzitter zegt den spreker dank voor het verrichtte werk.

De heer Boot leest het bericht over de Latijnsche prijsverzen. Acht van de ingezonden gedichten worden geoordeeld beneden het middelmatige te staan. Alleen de elegie *Maria Virgo in monte Calvariae, sepulto Domino* heeft ge-

noegzame verdiensten om met lof vermeld en uitgegeven te worden. Daar de inzender in dat geval vrijheid verleend heeft het daarbij behoorend naambriefje te openen, geschiedt dit en daaruit blijkt, dat Don Andrea Sterza te Parma de inzender is.

De naambriefjes, gevoegd bij de overige stukken, worden ongeopend verbrand.

Vervolgens handelt de heer Pleyte over een hieroglyphisch opschrift, door den heer Ch. E. Wilbour in 1889 op een granietblok op het eiland Sehéle ontdekt. De spreker laat twee photographien van het opschrift, die de heer Wilbour hem gezonden heeft, zien en levert eene vertaling. Volgens zijne meening, is het uit den tijd der Ptolomaeën van de laatste of voorlaatste eeuw voor onze jaartelling, maar geantdateerd, het 18de jaar van Koning Iosertasis, den zesden vorst der derde dynastie.

Over deze bijdrage, die voor de Verslagen en Mededeelingen wordt afgestaan, kan, om het ver gevorderde uur, geene discussie plaats hebben. In de volgende vergadering zal daartoe gelegenheid worden gegeven.

Bij de rondvraag biedt de heer van Riemsdijk een overdruk uit de Jahresberichten der Geschichtswissenschaft aan, waarin het verslag van J. E. Heeres staat over hetgeen in den laatsten tijd tot 1888 op geschiedkundig gebied in Nederland is uitgegeven, de heer Naber namens Dr. J. van der Vliet diens *Studia ecclesiastica*, bevattende critische en exegetische aantekeningen, op de werken van Tertullianus, I, en de secretaris het eerste deel van de Rechtsgeleerde opstellen van Mr. P. van Bemmelen. Deze geschenken worden aangenomen met dankbetuiging aan de gevers.

De Voorzitter sluit daarop de vergadering.

SCHENKINGSOORKONDE VAN SEHÉLE

UIT HET

18DE JAAR VAN KONING TOSERTASIS.

BIJDRAGE VAN

W. P L E Y T E.

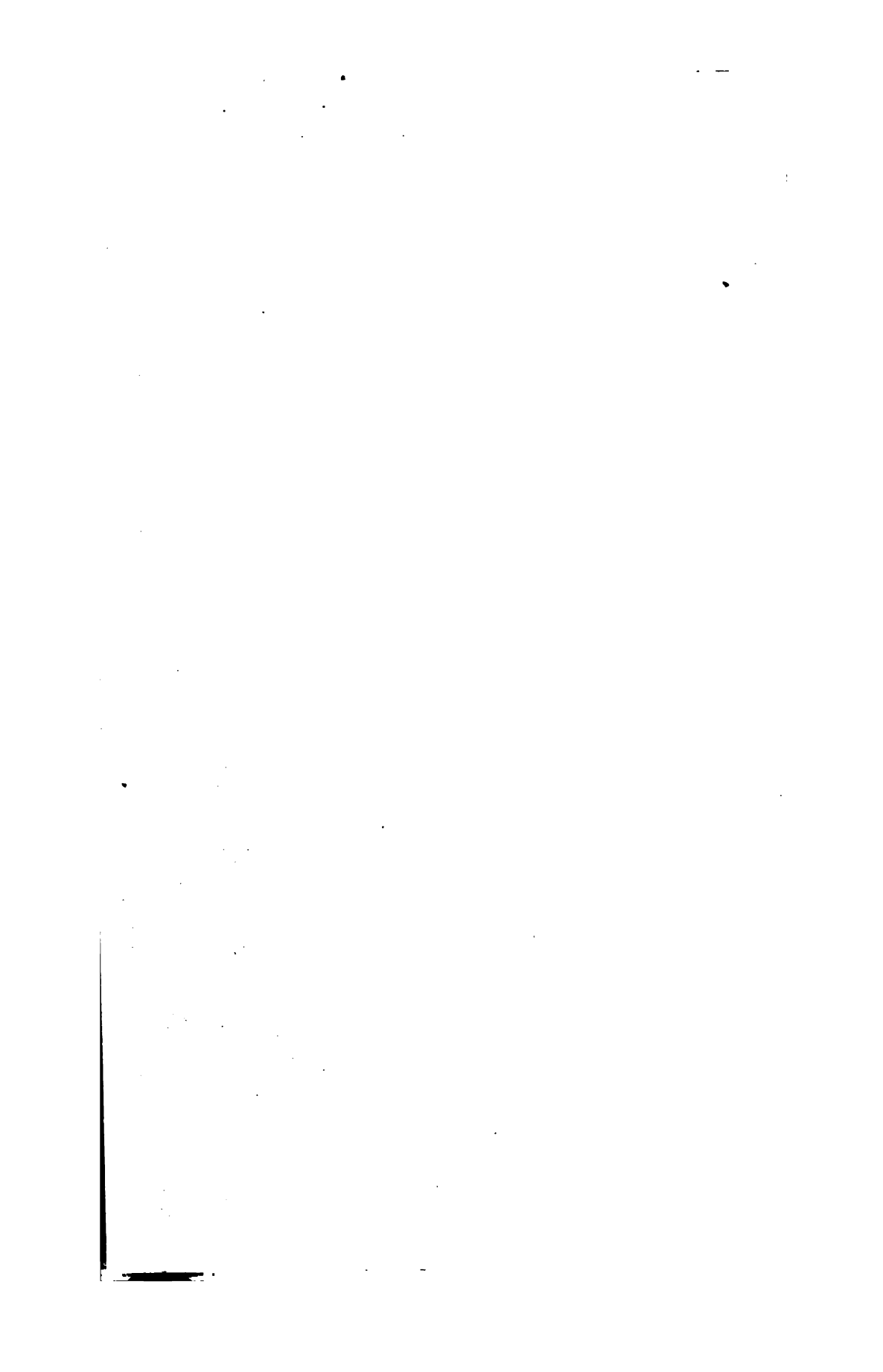
In allerlei nieuwsbladen heeft binnen en buiten ons land een bericht de rondte gedaan, dat er in Egypte een opschrift was gevonden, waarin de zeven jaren van hongersnood tijdens Jozef's verblijf aldaar waren vermeld, en wat deze bij die gelegenheid gedaan had.

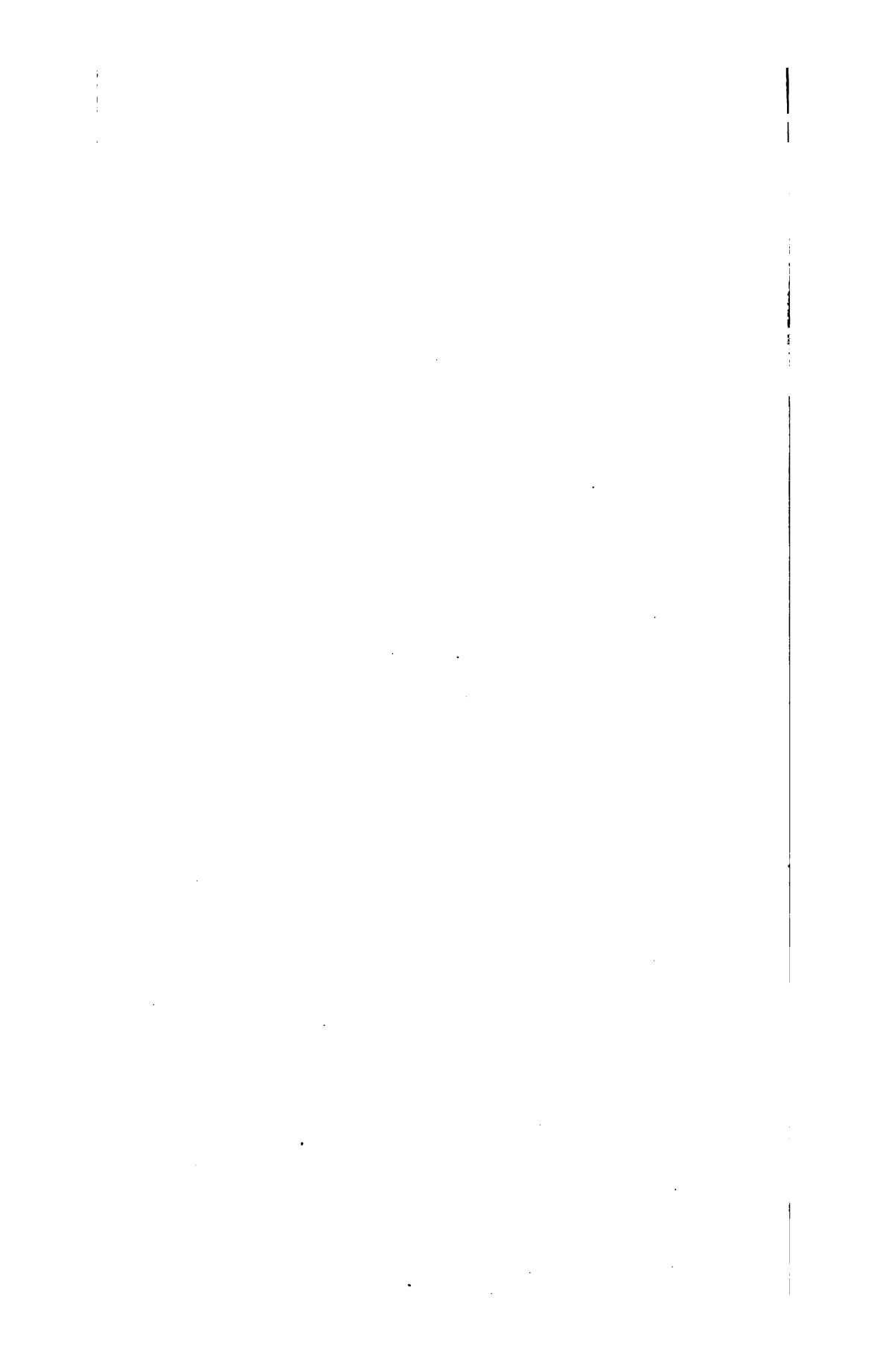
Hij, die zich met recht den vader van dit bericht mag noemen, is onze veteraan Egyptoloog, Heinrich Brugsch. In de Deutsche Rundschau van Julius Rodenberg, Mei jongstleden, schreef hij pag. 237—254 een artikel: »Joseph in Aegypten».

Vele lezenswaardige kleinigheden vermeldt hij, en toont aan, dat het leven van Jacobs lieveling in een echt Egyptischen geest is geschreven; de parallellen van de geschiedenis der twee broeders, de verklaring der eigennamen, de hongersnood onder Ameni zijn daarvan zoovele bewijsstukken, om »die kostbare Perle» te doen schitteren in haar montuur.

Zooals zijn artikel aanvangt, is het verder geschreven. Voor het nuchtere van het onderwerp wel wat overdreven. »Wie eine kostbare Perle, leuchtet uns die Geschichte vom »Joseph in Aegypten, aus dem offenen Schatzkastlein der »biblischen Ueberlieferungen des Alten Testaments entgegen».

Op pag. 252 in de IV^{de} afdeeling zijner studie zegt hij :

»Een met mij bevriende Amerikaansche geleerde, de heer Ch. E. Wilbour, die telken winter in de laatste jaren in Egypte doorbrengt, en die reeds vele stukken vond, en ter kennismeming toezond, gaf mij onder den datum van 28 Januari van Luxor het bericht, dat hij juist in het bezit was gekomen van een kostbaren steen met den titel van een onbekenden Pharao.

De inhoud van den gedeeltelijk afgeschreven tekst betreft zekeren Chit-het, die in het 14de jaar van dezen Koning allerlei geheimzinnige dingen verrichtte, en, zoo het woordelijk heet, »wegens het zeer groote ongeluk, tengevolge van den tijd van zeven jaren, waarin er geen Nijl-overstroming geweest was”.

Daarop zegt Brugsch: »die stelle ist so einschneidend für Joseph, und die sieben Hungerjahre, dasz eine kritische Prüfung der neu aufgefundenen Inschrift geradezu geboten erscheint. Legen wir den zeitlichen Maszstab an den König selber an, mit Berücksichtigung der Epoche Joseph's, so müsste der gemeinte Fürst zu der Dynastie der fremden Herrscher, Turanischer Herkunft gehört und etwa um das Jahr 1800 vor Chr. den Thron des Landes inne gehabt haben. Sein Namen wird in der Inschrift genannt. Die Schriftzeichen aus welcher er zusammengesetzt erscheint, können *Ahsor* oder *Chasor* und bei der Flüssigkeit des Aegyptischen Buchstabens auch *Ah-sol Chasol* gelesen, und »durch »kampfbereit” übertragen werden”.

Die naam komt echter nergens voor, doch behalve dezen eigennaam droeg de Egyptische vorst nog een bijnaam en deze naam komt wel voor »mit denselben Thronnamen welchen ein uralter König des Landes aus der ersten Dynastie, auf einem einzigen übriggebliebenen Denkmale aus seiner Regierungszeit trägt. Es handelt sich um die Thür, und die Thürinschrift aus dem untersten Raum der grössten unter die Pyramiden von Sakkara, welche Lepsius in den vierziger Jahren an Ort und Stelle losbrechen liesz, um ihr einen Platz im Berliner ägyptischen Museum anzuweisen”.

Deze Pharao was niet de Pharao van Jozeph, maar de sage, op dezen steen vermeld, behoort tot den sagenkring.

waaruit nog andere zijn geput. Zij heeft een historischen achtergrond, de zeven magere jaren rusten op historischen grond, en »Der Stein von Luxor wird daher für alle Zeit, »trotz seines sagenhaften Inhalts als das wichtigste Beweisstück für die einst wirklich eingetretenen sieben theuren »Jahre in der Geschichte Josephs gelten müssen und die »Deutsche Rundschau" sich des Vorzugs erfreuen, zum ersten »Male die genauere Kunde darüber in die Welt getragen »zu haben".

Aan Brugsch dus de eer van op dit gedenkteeken de aandacht gevestigd te hebben. Nemen wij zijne resultaten bijeen, dan beschouwt hij de zeven magere jaren als eene oude sage, die al dagteekent van den vijfden vorst der derde dynastie. De koningsnaam is te onduidelijk geschreven om ieder kenner te overtuigen van de waarheid der lezing.

A. Wiedemann van Bonn leest den naam anders, evenzoo G. Steindorff. Wij moeten dus zien wat er meer van gezegd kan worden.

In het Tijdschrift für Aegyptische Sprache und Alterthumskunde 1890, pag. 109, behandelt dezelfde Brugsch meer wetenschappelijk, doch met hetzelfde resultaat dit opschrift. Hij ziet echter dat de Stèle van den Ptolemäischen tijd dagteekent en eindigt met den wensch, dat Wilbour zoo spoedig mogelijk »den Mitforscher" het opschrift onder de aandacht brengt en den tekst mededeelt in zijn geheelen omvang. Dit stuk is gevolgd door een »Bemerkung" van George Steindorff, die den koningsnaam niet *Achsor*, *Chaser* of *Cholsar*, maar *T"aser* of *Doser*, gelijk dien van den *Tosorthros* van Manetho leest. Daardoor wordt met een de pyramidenbouwer van de trappenpyramide van Saqqara bekend, en is het verklaarbaar, dat onder dezen Koning zooveel merkwaardigs gebeurde, dat de Turijnsche koningsannalen met een nieuw hoofd bij dezen vorst beginnen.

Of Wiedemann dat laatste stuk reeds kent, weet ik niet, maar het opschrift kent hij wel. Hij schrijft er over in de »Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande", 1890, pag. 251 en zegt: »Even zoo min heeft zich het bericht bevestigd, dat er eene Stèle ontdekt zou zijn,

waarin de 7-jarige hongersnood, tijdens Joseph's werkzaamheid in Aegypte zou vermeld staan. Het opschrift is er, dagteekenende, zooals de ontdekker zag, uit den Ptolomaeën tijd. Het is uit het 10de jaar van zekeren koning *Chers* of *T'es-a* of *-r* overigens onbekend. Daar de Stèle in Thebe gevonden is, ligt het voorhanden in dezen vorst een Aethiopier te zien, die onafhankelijk van Aegypte destijds en later van Rome heerschte. Men had toen dikwijls hongersnood, bijv. onder Cleopatra, Tiberius en Trajanus. Omtrent eene dezer gebeurtenissen handelt de steen, niet over die van Genesis. Men ziet met hoeveel wantrouwen de berichten van groote ontdekkingen in het Oosten moeten ontvangen worden".

Aan het verzoek van Brugsch is door Wilbour gevolg gegeven, en ik ontving van hem twee cabinet-formaat photographieën met daarachter opgeschreven tekst in het Engelsch: »Stèle of the seven years Famine":

»Ik heb het genoege u de photographieën te zenden
 »van een der meest belangrijke Hieroglyphen teksten, die in
 »de laatste jaren zijn gevonden. Hij bedekt de zijden van
 »een rond blok graniet, 8 of 9 voet hoog, in het Zuid-
 »Oostelijk deel van *Seheyl*, opkomend uit het water in het
 »volle gezicht van het rivierpad van *Mehallah* naar *Philae*.
 »Nadat ik zeven winters achtereen het eiland was voorbij-
 »gevaaren, meenende, dat het door Lepsius en Mariette was
 »uitgeput, door de honderden inscripties, die uitgegeven zijn
 »in de »Denkmäler" en de »Monuments divers", was het
 »een verrassend genot bij de eerste landing, 6 Februari 1889,
 »vlak vóór deze groote Stèle te staan, meer dan 5 bij 6
 »voet in omvang. Ik schreef haar af en zag mijne kopie
 »laatstleden Februari na, toen mijn vriend, de heer Maudslay,
 »de ervaren Americanist, zoo vriendelijk was de negatieven
 »te maken waarnaar deze kopieën zijn genomen. Zij zijn
 »grootendeels beter te lezen dan het graniet, waarop de
 »karakters eenvoudig zijn geschrapt. Een afdruk in papier
 »vertoonde niets. De cartouche geeft hoofdbreken (is a
 »puzzle).

»Om dezen Koning eene plaats te geven, is niet gemak-

»kelijk. Volgens regel 8 regeerde hij over geheel Egypte »van Seheyl tot Samhood in zijn 18de regeeringsjaar, naar »de taal te oordeelen vóór de Ptolomaeën. Ik vertrouw, »dat gij in staat zult zijn om een anderen Koning beter »dan *Ochus* aan te geven, die volgens Manetho Egypte ver- »overde eerst in het 20ste jaar zijner regeering, en wiens »naam toch eigenlijk de hieroglyphen teekens niet weergeven, »ook al lezen wij het eerste teeken ah, zooals op de hippo- »potamos godin in Cairo.

»Afgescheiden hiervan en van de 7 jaren hongersnood ma- »ken de levendige schildering van het lijden, dat veroorzaakt »werd, en de buitengewone maatregelen, die genomen wer- »den om het te eindigen, en zooveel als de stèle toevoegt »aan onze kennis van Mythologie en Geographie van den »eersten nome, dit opschrift eene zorgvuldige studie van de »slecht gevormde teekens alleszins waard”.

Charles Edwin Wilbour,
43 rue de Courcelles. Parijs, 1 Juli 1890.

Ik heb eene poging tot verklaring gewaagd. Inderdaad, het is zeer moeilijk te lezen en alleen door over en weer vergelijking der teekens, is het mij gelukt eene geregelde vertaling te leveren. Het opschrift bevat 32 regels, zooals opgegeven is, loopt eenigzins bolvormig, zoodat op ééne photographie het beeld niet verkregen kon worden. Van daar de twee photographiën, die elkander hier en daar aanvullen. Alleen van het begin en het slot missen wij den dubbelen tekst. Ik zond een afschrift met voorloopige vertaling 11 Dec. j.l. aan den heer Wilbour, met verzoek het afschrift naar zijne kopie te verbeteren, en de vertaling den heer Maspero te laten lezen. Tot heden heb ik geen antwoord daarop gekregen, ook niet van Maspero, wien ik dit medegedeeld had, doch heb verder op den tekst gestudeerd met het plan daarvan mededeeling te doen in deze afdeeling. Terwijl ik bezig was de laatste hand er aan te leggen verscheen eene nieuwe bewerking van Brugsch: »Die bibli-

›schen sieben Jahre der Hungersnoth nach dem Wortlaut ›einer altägyptischen Felsen-Inschrift. Leipzig 1891". Eene uitvoeriger bewerking, gevolgd door eene doorlopende vertaling en 32 platen met interlineairen tekst. Iedere plaat bevat ongeveer een regel. Daar niet zoozeer mijne vertaling dan wel de lezing van verschillende groepen van Brugsch afwijken, meen ik wel te doen eenigszins korter, dan hij het heeft gedaan mijne lezing u aan te bieden. Ongeveer gelijktijdig verscheen de ›Revue Critique" van 19 Jan., waarin Maspero eene recensie geeft van de laatste werken van Naville. Hij toont aan hoe de kleine aantekeningen bij Manetho omtrent de eerste vorsten geen verzinselfabuleuse", zooals de Egyptenaars die zelf op hunne gedenkteekenen vertelden.

Tot die ›histoire fabuleuse" behoort ook onze stèle, die gevonden werd niet in Thebe, maar op het eiland Séhele (of Seheyl).

Boven aan den gedenksteen ziet men het hemelgewelf gesteund door twee schepters met dierenkoppen. Links houdt de koning, gekroond met de dubbele kroon, een wierooklepel in de hand, en offert aan de triade van Elephantine. Achter, voor en boven den Koning leest men eenige teekens. De gulden Sperwer met dubbele kroon staat boven den koningsnaam.

Voor den Koning leest men :

›Ik heb dit geofferd vader Chnum, den Heer van Elephantine".

Achter den Koning leest men :

›Leven en rijkdom, alles wat hij lief heeft".

Boven Chnum :

›Woord voor Chnum, den heer van het verfrisschingsoord (de Cataract), goddelijke Sothis, meesteres van Elephantine in den nomos Nubie".

Vóór Xnum leest men :

»Ik geef u terug het water der overstroming, allerlei aangename en goede dingen”.

Boven de godin Sate leest men :

»Woord voor de godin Isis (Sothis?), de hoogste meesteres van Elephantine, de meesteres van den Nomos Nubie”.

En boven Anuke :

»Woord voor Anuke, de meesteres van Sati, Sehèle de welvoorzene van den Nomos Nubie”.

Vele groepen hebben geen bepalingsteeken achter zich, doch leveren geen bezwaar op voor de verklaring.

Elephantine, de Olifants- of ivoorstad, was de hoofdstad van den eersten Nomos van Boven-Egypte, *Tachont* het grensland of den Nomos Nubia. De goden en godinnen, die hier genoemd worden, zijn Chnum, Sate en Anuke, dan Isis, die de plaats inneemt nevens Hathor, en alle vrouwelijke godinnen, en Sothis, die hier ook als ster van Isis, onze Sirius of hondsster tehuis behoort.

De plaatsnamen zijn de volgende : de stad der verfrissching, in verband met de watervallen van den Nijl, de stad van het ivoor, als middelpunt of aanvangspunt van den ivoorhandel, en de stad van het grensland of den eersten nomos.

Het offer des Konings is dus aan de hoofdgoden van Elephantine gebracht en wordt door de goden aangenomen.

Dat geeft aan, in welken zin de gedenksteen moet worden opgevat.

De beschrijving en vertaling van dit gedeelte vindt men bij Brugsch pag. 147—151. Men kan mijn afschrift vergelijken met de door Brugsch opgegeven hieroglyphen, en, ofschoon de zin niet veel verandert, zal men zien, dat vele teekens door hem anders zijn gelezen. Moge de vergelijking ten mijnen voordeele uitvallen.

Vertaling.

Regel 1. In het 18de jaar van den Koning Nuter-Xet,

den Horus van Opper- en Neder-Egypte, het goddelijk lijf, de zon, het goddelijk lijf, gebieders van Zuid en Noord, den grooten god, den gulden Sperwer, T'aser: U den aan het hof verbundene, den bevelhebber, den vorst, den heer der kasteelen van het zuiden, den overste der grensbewoners in Elephantine, Madar wordt gebracht dit schrift, om u kennis te geven, dat ik bekommerd (1) ben, reg. 2, op den hoogen zetel met (2) hen die het paleis bewonen. Mijn land (3) verkeert in ellende wegens de zeer groote ramp, dat de Nijl niet gestegen is op den tijd (4) van het wassen zeven jaren aan een. Klein is het graan, verdroogd zijn vruchten en planten, alle dingen hangen slap; men eet bedorven dingen (5).

Reg. 3. Allen vereenigen zich. Zij bewegen zich doch loopen niet (6). Het kind weent. De jongeling waggelt op de beenen. Het hart der oudren is verlamd. De dijen zijn gebonden. Op den grond liggen de handen in ons midden. De edelen zijn zonder raad. De voorraad kasten (7) worden iederen dag opengebroken. De adem gaat uit. Reg. 4. Alles is duister.

Mijn hart overwoog om mij te keeren tot het begin van mijn leven (8). Wees met mij dienaren van den Ibis-god, Thot, eerste bewaarder der boeken Im(h)otep, zoon van Ptah van Memphis. Welke is de zetel van de geboorte van den Nijl? Wie toch is de aangebedene (10) godheid aldaar? Hoedanig is het beeld? Zal hij bevestigen op mijne kruin (11) reg. 5. de godin des overvloeds, dan reis ik naar den hoofdgod van Hermopolis, die straft en bemoedigt ieder naar zijne handelingen. Ik ga de school der hierogrammaten binnen; ik breid de papyrusrollen uit; ik leg de hand er op.

Toen ging hij, Madar, op reis (12) en bracht ze mij terstond mede. Nadat hij mij ingelicht had omtrent het wassen van den Nijl, reg. 6. en omtrent allerlei dingen die zij daarover geschreven (13) hadden, legde hij mij bloot wat verborgen was en welken weg de voorvaderen voor zich hadden bewandeld, zooals geen tweede hunner als Koning, sedert het begin van den tijd.

Hij sprak tot mij:

Er is eene stad in het midden van den stroom. De rivier nadert deze, reg. 7. Elephantine is haar naam. Dat is *Hahu* (14), dat is *S'opha* (15) bij het land der Uaua. Hier is het begin (16) van het land.

De trap der twee hoeken, die hooge van Rā (17). Deze is er opdat men zou kunnen berekenen hoe het leven voor iedereen te verlengen. »Zeer aangenaam leven» is de naam van zijne herberg. »Kerti» is de naam van het water, dat zijn de twee borsten, die alle goede dingen schenken voor de tong, dat is het, reg. 8. rustbed in den Nijl. Daar wordt hij verjongd (op zijn tijd), hij geeft de overstroming, hij bevrucht in het voorbijgaan gelijk de jonge stier de koe (18). Daarna herhaalt hij het als volwassene. Verfrisschend stijgt hij tot 23 ellen en stroomt uit bij Samhud (19) reg. 9. 7 ellen gewassen.

Daar heeft de vereeniging plaats met (den God van het water). Zijne voetzolen betreden iedere plaats. De grendel van de poort is in zijne hand. De deuren openen zich voor zijn stroom. Hij is eerwaardig als S'u, heer van Elephantine (20) aangeroepen bij zijn naam als hij, die meet het land van het Zuiden en het Noorden, reg. 10. om daarvan een deel te geven aan iederen God. Hij voert aan planten en vruchten (21), vogels en visschen, allerlei dingen waarvan zij leven.

Daar is een koord om te meten en eene tafel om op te schrijven.

Er is daar een standaard (22) met zijne poort, ten Zuiden van zijne plaats boven Elephantine. Zijn voorgevel is gekeerd naar het Westen des hemels (23) reg. 11. Daar is zijn tempel, die opent naar het Zuid-Westen. De zon staat in zijn midden iederen dag. Het water is onstuimig aan zijne zuidzijde, in den arm der rivier van de omheining, bewoond door den heer der bergbewoners. Er zijn granietrotsen in zijne omgeving ten Oosten, en allerlei groote steenen om te behouwen (24) en allerlei dingen.

Reg. 12. Men heeft gezocht allerlei tempels ten Zuiden en ten Noorden te bouwen, en stallen voor de heilige die-

ren en eene pyramide voor den Koning en allerlei beeldzuilen.

Zij staan in het binnenste van den tempel op een standaard.

Men brengt hun reukoffers, tegenover en in het aangezicht van Chnum, den heer met zijne namen, reg. 13. als ook ruikers van frissche planten en allerlei soort van bloemen; het zijn de eerste van Elephantine en de laatste van Syene? Zij zijn ten Oosten; zij zijn ten Westen; zij zijn in het midden, de rivier kleedende in haar jaargetijde.

Eene plaats, die ieder aangenaam doet rusten, die arbeidt aan de zuilen aan hare beide oevers.

Er is reg. 14, eene plaats aan de rivier, die uitzielt op de stad Elephantine zelf. Men bearbeit aldair de māt (syeniet), die veracht is om zijn uiterlijk, dat hij met zich draagt, steen van Elephantine wordt hij geheeten.

Ken de namen der Goden, die in den tempel van Chnum zijn.

Sapt (Sothis), Anq (Anukis), de Nijl, S'u, Seb, Nu, Osiris, Horus, Isis, Nebtha.

Beroemd (25) zijn de namen reg. 15, van de steensoorten, die daar zijn in het midden van de bergspleet. Zij zijn ten Oosten, zij zijn ten Westen, zij zijn in de rivier van Elephantine, zij zijn in Elephantine, zij zijn ten oosten en ten Westen, zij zijn in het midden van den vloed (26). *Bechen*, Dioriet, (Groene bazalt), *Mimi*, *Mutebleb*, *Rakas*, Witte *Ut'i* ten Oosten, *Pert'i* ten Westen, *Tes'i* ten Westen. Zij zijn ook in den stroom.

reg. 16. De namen der steensoorten, die verborgen zijn in de oppervlakte; Daarvan zijn de navolgende verspreid over 4 Schoinen: goud, zilver, koper, ijzer, *Lapis lazuli*, Turkoois, Topaas, Robijn, *Kai*, Mallachiet, Kristal, *Temi*, stukken Miltsteen van het Noorden, Māki reg. 17. Smaragthithes, Siderites, Beril, Stibium Arragonites, *Sehi*, *Mems*, *Setpen*.

Nadat ik dit daarin had opgemerkt, ging mijn hart uit. Ik riep het hoofd der oversten over de feestkleeders om de reiniging te doen, de geheimzinnige handelingen, die haar vergezellen, te verrichten, en de groote offerande te brengen, een plengoffer van wijn, brood, gevogelte, vee, reg. 18,

al wat goed is voor de goden, die in Elephantine zijn, wier namen worden aangeroepen in den tempel, om een leven in overvloed.

Ik tref den god aan staande. Ik zie hem oplettend aan. Hij had een welbehagen in de aanbidding en mijn lofzang in zijne tegenwoordigheid. Hij schittert; ik verteederde zijn hart; hij verheft zijne stem: Ik ben Chnum, uw formeerder. Mijne armen zijn achter u, om uw lichaam te beschermen, reg. 19. om uwe leden krachtig te maken. Ik verorden voor u de steenen en de gereedschappen, het materieel gelijk voorheen, maar men werkt er niet mede om tempels te bouwen, om te herstellen wat in stukken is gevallen, en om de heiligdommen, die voor zijn heer zijn gebouwd, met snijwerk te voorzien, sedert dat ik heer van het formeeren ben. Ik ben het, die hem zelf heeft gevormd, den Noun, den zeer groote, die bestaat van den aanvang af, den Nijl, die stijgt reg. 20. naar zijn believen, om te reinigen, die voor mij arbeiden.

Ik beveel de leiders van allen op hun tijd, *Tennu*, den vader der goden, *S'u*, den grooten heer des hemels. De beide zijden van den Nijl dienen mij tot woning. Er is eene bronwel voor mij van de godin der kennis; de Nijl, welke het veld omarmt. Zijne omarming geeft leven aan iedereen, reg. 21. evenals de omarming van het veld. Wordt hij oud, dan treedt hij terug.

Ik doe voor u den Nijl stijgen zonder een jaar in gebreke te blijven; hij rust op ieder land.

Alle tuinen spruiten uit. De graandragende planten buigen zich; de godin van den oogst is in alles; en alle dingen gedijen millioenenmalen.

Terstond vullen de familiën hunne schuren, reg. 22. bij iederen ramp, die komt, en er gebrek ontstaat in hunne voorraadskamers.

Egypteland (*Ptimuris*) gaat naar den oogst. De velden schitteren geelkleurig. De terreinen zijn uitgelezen, en zij bloeien beter dan het te voren was. Merk dat op.

Ik keerde terug tot de anderen, kalm en gerustgesteld, en gaf reg. 23. dit bevel ten opzichte van mijn vader Chnum.

Koninklijke gave voor Chnum, den heer van het verfrischingsoord, in het grensland; als belooning voor hetgeen gij voor mij doet, geef ik een terrein, ter uwer rechter *Manun*, ter uwer linker *Bech*, bij Elephantine te samen een terrein van 20 schoinen, ten oosten en ten westen met bloementuinen, met vijvers, en reg. 24, wegen en een kanaal in iedere plaats, binnen die schoinen afgepaald.

Elke boer, die voor ons den akker beploegt om de arbeiders te doen leven, die het water in de greppels voor ieder terrein putten binnen de schoinen. Hun oogst in elk magazijn wordt belast daarenboven als, reg. 24. deel voor u.

Alle visschers met het net, alle jagers, alle vogelvangere, die binnen *Aub* zijn, en ieder dier, of alle wild, dat gevangen wordt op het land, daarvan neem ik een tiende als inkomst van hun geheel bedrag. Alle kalveren die van koeien binnen deze schoinen geboren worden voor een (tiende) reg. 26. te geven als gestempelde dieren voor alle brandoffers, als dagelijksche rantsoenen, en te geven een tiende van het goud, ivoor, ebbenhout, zoethout, chenti, hertes, s'esmeru, doumpalmen?, dadelpalmen, en allerlei houtsoorten, die aangevoerd worden van de bewoners der Oase ten Zuiden, en van de grensbewoners ten Zuiden van Egypte en van iedereen. Reg. 27. Men late hem de handen vrij, er zullen geen schrijvers zijn op bevel van mijn woord binnen deze huizen, om dingen van hen af te nemen, of om zaken uit welk magazijn te belasten.

Ik geef u dit veld, de plaats met hare steengroeven, het bouwland dat uitstekend is.

Niemand is onwetend; iedereen beschermt alle dingen reg. 28. aldaar, om tevreden te stellen de opschrijvers van den voorraad en de inspecteurs van het zuiden, die alle zaken beoordeelen, welke de steensnijders aanbrengen, en de beeldhouwers, en de timmerlieden, de goudsmiden, en de steenslijpers, reg. 29. en de kopersmeden, en de metaalarbeiders en de slaven. Ieder werk, dat zij gebracht hebben tot voltooiing, van steen, met goud, zilver, koper, lood, en allerlei kleuren, riet soorten van het veld, van dingen, die iedereen gebruikt, voor allerlei werk, dat men maakt, reg. 30, moet

berekend worden een tiende, evenzoo voor alles dat gemaakt wordt van de verborgen steensoorten, die aldaar aangevoerd worden, allerlei dekplaten van het Oosten.

Er is een overste voor het wegen van het gewicht van het goud, het zilver, het koper en de echte steenen, en de dingen, die de kunstenaars bewerken voor het huis van het goud reg. 31. en de beeldsnijders, die de standbeelden oprichten.

Er zal daar geen gebrek zijn aan het noodige materieel; alle dingen worden gegeven binnen het magazijn, voedsel en bovendien allerlei andere dingen.

Groote overvloed is er in uw tempel zooals het was bij zijne eerste vestiging.

Reg. 32. Dit bevel worde gegraveerd op een gedenksteen, op eene zichtbare plaats, in schrift daarop, zooals het was vervat op de houten plankjes, de heilige geschriften van de tempels van de stad staan daarop.

Die er op spuwte wordt aan den gerechtsdienaar overgeleverd.

Alle oversten der priesters, iedere persoon van den tempel doe mijn naam blijven in den tempel van Chnum, den heer van Elephantine die voortdurend vormt.

De voorgelezen tekst heeft als historisch gedenkteeken geene waarde. Er is dunkt mij geen twijfel aan, of hij is, zooals Maspero het noemde eene bijdrage tot de »histoire fabuleuse" van Egypte, maar als zoodanig behoort hij tot de meest volledige, afkomstig van een priestercollege, dat opkwam voor de rechten van zijn tempel, tijdens de Ptolomaeën, wellicht toen Euergetes II Koning was ¹⁾).

De aanhef noemt den persoon, wien het geldt, Madar, een hooggeplaatst persoon, den eerste na den Koning, een prins, die over het Zuiden regeert, en de belangen van den vorst voorstaat. De eigennaam van »Madar" is mij nimmer voorgekomen. Ook kan ik van dien naam geene afleiding

---

¹⁾ Brugsch Die biblischen Siebenjahre, p. 23.

uit het Egyptisch geven, die zal moeten gezocht worden in de talen, die in het Zuiden van Egypte werden gesproken.

Deze zou geleefd hebben tijdens Koning *T'aser* of *T'er*, den *Tosertasis* van Manetho, waaraan ook Brugsch eenige pagina's wijdt, 5—21.

Er waren evenwel twee vorsten van dien naam: *T'er* en *T'erteta*, waarvan de eerste door Manetho Σωτήρις wordt genoemd. Met *T'erteta* begint de Turijnsche koningslijst eene nieuwe dynastie, en geeft hem 19 jaren en 3 maanden regeeringstijd. Deze 19 jaren komen dus overeen met de 18 van den vorst van ons opschrift, doch de naam is meer overeenkomstig met dien van den vijfden koning *T'er*. (Vergelijk A. Erman, Papyrus Westcar 1890, p. 17). De eenige historische aanwinst en ook voor de kunst van belang, is dat hem als bijnaam wordt gegeven, dezelfde naam als die van den Pyramiden bouwer van Saqqarah, zoodat daardoor de plaats in de geschiedenis voor dit monument is aangewezen. Eene kleine bevestiging daarvan zou men mogen zien in het bepalingsteeken, dat in onzen tekst aan het graf van den Koning wordt toegevoegd, n.l. eene Pyramide met trappen, l. 12.

Nog is een andere tekst van belang, die zich aansluit aan den onze en waarop door Lauth in zijn »Manetho» is gewezen (Leps. Denkmäler III, 275 b). In dit korte opschrift wordt een opperbouwmeester genoemd van het Noorden en Zuiden, gouverneur van de plaats, eerste bewaarder der boeken van den Koning *T'aser*, *Imhotep*, zoon van den opperbouwmeester van het Zuiden en het Noorden, *Kanofre*, voortgebracht door de meesteres des huizes *Set-Nofre-Toum*. Hij blijve tot in eeuwigheid.

Uit deze plaats volgt, dat tijdens Koning *T'aser* een zekere *Imhotep* opperbouwmeester en *Cher-heb-her-tep* was. Deze naam zoowel als die van den god, genoemd in den 4^{den} regel van ons opschrift herinnert aan de uitdrukking van Manetho. Τίσσορθρος οὗτος Ασκληπιος Asklepius was de Grieksche naam voor *Imhotep* of Ἱμοῦθης.

Uit den titel van dezen *Imhotep* zou men mogen afleiden, dat in plaats van den god *Imhotep* op de stèle ook

deze persoon is bedoeld. Dan zou men moeten vertalen:
 »Bij mij zijn de dienaren van den Ibis en de eerste schrift-
 »geleerde Imhotep van Ptah van Memphis''.

Zeven jaren lang was de Nijl niet gestegen en een algemeen gebrek was gevolgd evenals tijdens den hongersnood in Genesis. Deze zeven jaren zijn de oorsprong van de verkeerde opvatting van ons opschrift.

Al kan ik ook niet verklaren hoe men aan dit zevental gekomen is, evenmin als dat der zeven koeien met hun stier uit hoofdstuk 148 van het Doodenboek, zoo moge het opmerkelijk zijn, dat het getal zeven in de Egyptische inscriptie wordt genoemd evenals in 't boek Genesis. Voor het boek Genesis als semitische oorkonde, waarin het getal zeven zulk eene groote rol speelt, heeft dit niets bevreemdends; voor Egypte met zijn tientallig stelsel heeft het dit zonder twijfel, doch voor de verklaring van Genesis' oorkonde, hoegenaamd geen waarde.

De Koning zendt zijn bode om te Hermopolis de schriften te onderzoeken. Hij komt terug, en in die boeken leest hij alles wat wij weten omtrent Elephantine, tijdens de Ptolomaeen, doch dit wordt zoo voorgesteld alsof reeds voor den tijd van *T'aser* alles zoo schoon was ingericht.

Toen de Koning dit gelezen had, ging hij naar den tempel van Chnum, deed een gebed en bracht een offer, waarop de god antwoordde, dat de toestand nog zoo zijn kon, maar dat men alles had laten vervallen, en dat, wanneer de tempels werden opgebouwd, men verder voorspoed zou hebben. Toen deed de Koning eene schenking aan den god, en gaf als inkomst een tiende van alles wat de streek opbrengt over eene lengte van 10 aturs of schoinen, aan weerszijden van den Nijl, en liet de oorkonde op een gedenksteen beitelen.

Zooals uit den tekst blijkt, werd aan den tempel een tiende gegeven van alle opbrengsten. Dit gold in den tijd der Lachiden of Ptolomaeën voor geheel het land, en na hetgeen daarover geschreven is door Dr. August Eisenlohr¹, F. Robiou en G. Lomboso, mag men dit als algemeen be-

¹) Ein Mathematisches Handbuch der alten Aegypter 1878, pag. 213.

kend achten. De vraag is evenwel, is die tiendheffing, die wij kennen, voor onze maatschappij, al loopt ze thans op haar einde, voor de geheele middeleeuwen, voor Romeinen en Grieken, voor de Israëlieten van Abraham tot op Christus, voor Egypte van ouderen datum? De gedenkteeken mogen de bewijzen leveren, dat de opbrengst in natura als belasting aan de tempels en den staat sedert den tijd der Pyramidebouwers werd opgebracht, bepaalde teksten, die over een tiend spreken zijn er nog weinige.

Eéne wil ik boven allen vermelden, daar zij, naar het mij voorkomt, duidelijk de tiendheffing leert. Het is een brief uit het begin der 19de dynastie, den tijd der Ramesiden ¹⁾. Een hooge beambte verwijt de bedriegelijke handelingen aan een ondergeschikte. De tiende der eenden moest 80 stuks opbrengen. De beambte leverde er slechts 40.

Uit al het bovenstaande moge blijken, dat het opschrift, door Wilbour ontdekt, genoeg van belang mag heeten om u te worden voorgelegd, en om de bijzonderheden, die ik heb vermeld, en om voor teleurstelling te bewaren, waar de inhoud overschat werd.

Woord voor woord wordt de »*histoire fabuleuse*» van Manetho bevestigd. In de nog steeds uitmuntende uitgave van Manetho, door ons medelid Fruin in 1849 bewerkt, leest men hetgeen van de derde dynastie bekend is op pag. 12.

Omtrent Tosorthros, die eenigen tijd als 2e Koning der IIIe dynastie, voor Tosertasis den Koning regeerde, wordt gezegd, dat deze vorst om zijne medische kennis »Asklepius» werd genoemd. Hij was het, die het bouwen met gehouwen steen uitvond, en zich ook bemoeide met het samenstellen van geschriften. Lauth paste dit toe op Tosertasis. In onzen tekst staat de Koning in betrekking tot Asklepius en Thot; in werkelijkheid bestaat nog van hem, het oudste gebouw in Egypte, »de trappenpyramide van Saqqarah». Het op-

---

¹⁾ Anastasy V, pag. 11, l. 2. Vergelijk G. Maspero: »Genre épistolaire», pag. 14.

schrift spreekt van tempels ten noorden en ten zuiden, de trap, waarop de hoogte van den Nijl werd berekend, den welbekenden Nijl-meter, waarop het wassen kon worden aangeeteekend, tot op eene hoogte van 28 el, nog een gedenkteeken, waarvan eveneens de overblijfselen worden gezien. »De tempel van Chnum» was een der merkwaardigste en best bewaarde monumenten uit den tijd van Amenophis. De overige gebouwen waren in 1822 nog alle aanwezig ¹⁾ en wat wij van Elephantine weten, komt geheel overeen, met hetgeen in den tekst daaromtrent wordt verteld.

Jomard, die door al de volgende schrijvers is nagesproken, zegt: de ligging van Elephantine midden in den Nijl op de grenzen van Nubië, zou voldoende zijn, om die oude stad onder de verschillende plaatsen van Egypte te onderscheiden, ware zij niet merkwaardig om hare oudheden, en om den rang, dien zij in de geschiedenis van het land inneemt. Het groene en frissche van haar landschap zijn zoo aangenaam in tegenspraak met den dorren grond, die haar omringt, dat men het eiland den naam heeft gegeven van »het bloeiende eiland», »den tropischen tuin».

De reiziger, wiens nieuwsgierigheid vermoeid is, uitgeput door lastige wandeltochten, door het aantal monumenten en afbeeldingen van allerlei aard, die hij zag, sinds hij Philae verliet, stapt met een gevoel van vreugde, op dit eiland aan wal, dat zich aan hem voordoet, op eens, als een tooverland, tusschen de zwarte rotsspitsen en gloeiende roode zandhoopen, die den horizont verbergen.

Niet dat dit land zooveel vruchtbaarder is, dan het overige Egypte, maar de tegenstelling van den woestijn en de ligging van de rotsen, geven het eene bijzondere waarde.

Palm, dadel en acacia zijn de voornaamste boomen; zij vormen kleine bosschen, hagen en grenzen van tuinen; andere vormen ten noorden eene laan, onophoudelijk klinkt het rad met potten voor de besproeiing, als tijdens Strabo in de ooren. Deze besproeiing onderhoudt eene onuitputbare vruchtbaarheid.

---

¹⁾ Sedert afgebroken.

Geen plekje is op dit eiland onbebouwd gebleven, het minste stukje Nijlslib wordt bezaaid met groenten, tot het genoeg is toegenomen en het den ploeg kan ontvangen.

Men wandelt, men rust met genot in de schaduw der altijd groene boomen, de zuivere en frissche lucht, die men inademt, geeft een gevoel, onuitsprekelijk bekoorlijk, en alleen waarneembaar voor hen, die er zijn.

De beschrijving van Jomard komt met die van ons opschrift volkomen overeen.

» Overheerlijk leven is de naam van die plaats''.

» De Nijl is bekleed met bloemen, ten oosten en ten westen; de eerste van Elephantine, de laatste van Syene, dienen den goden ten reukoffer'' ¹⁾.

Met een woord van dank aan Wilbour voor de bekendmaking zijner ontdekking, aan Brugsch voor zijne grondige bewerking, eindig ik deze mededeeling.

Leiden, 9 Maart 1891.

---

¹⁾ Zie Description de l'Egypte en vooral K. Baedeker, Ober-Aegypten. 1891, p. 301.

A A N T E E K E N I N G E N .

---

(1) *Ik ben in kommer*. Het teeken achter *un* is niet te lezen. Misschien moet het slaan op het volgende woord, en vertaald worden door: *zijn in kommer*.

(2) *Met hen, die 't paleis bewonen*, of: *om hen, die het paleis bewonen*.

(3) *Mijn land*. Brugsch: *mijn hart*. Het teeken is, dunkt mij, duidelijk.

(4) *Op den tijd*. Brugsch: *op mijn tijd*. Het teeken van den eersten persoon behoort hier bij het teeken van de zon, aanduidende de eenheid.

(5) *Bedorven dingen*. Het woord is bijna onleesbaar, vandaar de verschillende vertalingen van Brugsch en mij.

(6) Deze vertaling is van Brugsch, doch de zin is niet zeker. Het woord *dkk* komt hier voor de eerste maal voor.

(7) Dit woord is door Brugsch verkeerd gelezen. Zie *Chem* = galerij, kast.

(8) Brugsch leest *net'a*, ik lees *anch-a*.

(9) *Dienaren*. Brugsch leest: *tijd der goden* in den zin van jaren. De *ketiu* zijn bekend, het teeken *ket* is hier anders geschreven dan het teeken *renpi*.

(10) De aangebedene *Hkent*. Brugsch leest *Hks*. Ik geloof dat hier mijne lezing de juiste is.

(11) Deze teekens zijn hier onduidelijk.

(12) Uit het zinverband te oordeelen *Madar*.

(13) Dit teeken schijnt het zittende beeld *senen* te zijn, ofschoon het later voorkomt voor de zuil *an*.

(14) *haka*. De twee kapen of hoofden.

(15) *s'opha*. Het distrikt van het begin.

(16) Dit woord is bij gissing ingevoegd.

(17) *Ra* door Brugsch aldus gelezen.

(18) Brugsch leest hier *hims*.

(19) *Diospolis* in Beneden-Egypte volgens Brugsch.

(20) Brugsch leest *ateb* = een stuk grond.

(21) Deze plaats is geschonden.

(22) Brugsch vertaalt *ha* door huis.

(23) De vertalingen van Brugsch en mij verschillen hier aanmerkelijk. Ik hecht eene andere waarde aan deze groepen. De algemeene zin van den tekst wordt er niet door veranderd.

(24) Hier is de tekst slecht te lezen.

(25) Dit woord is onzeker.

(26) Deze tekst komt hier dubbel voor.

De overige verschillen zijn eveneens ontstaan, doordat de teekens moeilijk zijn te lezen. Uit den inhoud zal men echter zien, dat de zin der beide vertalingen dezelfde is.

P R O G R A M M A

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA
EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MDCCCXCII INDICTI.

Superiori anno novem carmina certamini oblata sunt, de quibus in conventu Ordinis litterarii a. d. VII Id. Martias habito iudicium factum est. Summa iudicii haec est:

Elegia Beneficentia et gratus animus non respondet argumenti gravitati.

In carmine, quod inscribitur *Charitas benefica*, offendunt vitia sermonis pluresque centones Vergiliani.

Quod *Moses filiis Israel* cecinisse fingitur, tenue est nec vitiis vacat.

Longa inscriptio *Genius poesis prope statuam Jozephi v. d. Vondel Amstelodami monstransque eius tumulum*, alloquitur cum *Hollandiae Virgine* cet. non commendat breve carmen, in quo illius Genii vix ullum vestigiumprehenditur.

Non melioris notae est *Exulis gemitus*.

Cymacleis commendatur sermone latino, sed versatur in argumento tenui et tam obscurum est, ut lectori taedium creet.

Longum carmen *Praemia* scatet vitiis grammaticis et metricis, et modo humi repit, modo obscurum est.

Luctus publicus. In hac elegia Rex Gulielmus III laudatur

ob pacis amorem. Scripta est terso sermone versibusque canoris, sed poeta regem defunctum non satis digne laudavit.

Maria Virgo in monte Calvariae, sepulto Domino est carmen elegiacum, quod, etsi insunt quae improbanda sint, ceteris praeferri debet. Eius auctori iudices honorificam mentionem decreverunt.

Aperta cum venia auctoris scidula apparuit hoc carmen Parma missum esse ab ANDREA STERZA.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus, ut carmina latina non ex alio sermone translata neque iam edita argumentive privati neque L versibus breviora, nitide et ignota iudicibus manu scripta, sumptu suo ante Kalendas Ianuarias anni proximi mittant IOANNI CORNELIO GERARDO BOOT, Ordini litterario Academiae ab actis, munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit.

Praemium victoris erit nummus aureus CCC florenorum. Carmen praemio ornatum vel laude affectum, si poeta scidulae aperiundae veniam dederit, sumptibus ex legato faciundis typis describetur.

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Martio pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus reiectis additae comburentur.

Amstelodami

a. d. X Kal. April. a. MDCCCXCI.

A. KUENEN,

Ord. litt. Praeses.

INHOUD

VAN

DEEL VIII. — STUK 1.

	blads.
Gewone vergadering, gehouden 8 December 1890.....	1.
Gewone vergadering, gehouden 12 Januari 1891.....	8.
Verslag over eene verhandeling van den Heer J. J. M. de Groot, Correspondent der Afdeeling.....	12.
J. VERDAM. Nieuwe aanwinsten voor de kennis van het Middel- nederlandsch.....	14.
Gewone vergadering gehouden 16 Februari 1891.....	47.
I. M. J. VALERON. Over de drie wetten die in Rome aan de ple- bisclita kracht van wet hebben toegekend....	49.
Bericht over den wedstrijd in latijnsche poëzie.....	86.
Gewone vergadering gehouden 9 Maart 1891.....	94.
W. PLETTE. Schenkingsoorkonde van Schéle uit het 18de jaar van koning Tosertasis. (Met 1 plaat.).....	96.
Programma certaminis poetici.....	116.

STOOMDRUKKERIJ DE ROEVER KRÖBER BAKELS.

LIBRARY.

Minat. &
(VII. 2.)

DEB

VAN

A feeling LETTERKUNDE.

DERDE REEKS.

Achtste Deel. — Tweede Stuk.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1891.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13^{den} APRIL 1891.

Tegenwoordig de heeren: KUENEN, voorzitter, BRILL, DIRKS, FRUIN, BEETS, SIX, NABER, HOEKSTRA, KERN, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, LAND, ACQUOY, DE PINTO, PLEYTE, POLS, SPRUYT, TIELE, MATTHES, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, SYMONS, LOMAN S. MULLER FZ., FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, P. L. MULLER, SPEIJER, HAMAKER, WILKEN, VAN LEEUWEN, VALETON, BOOT, secretaris en de Correspondent DE GROOT.

Van de heeren Leemans en Moltzer is bericht ontvangen, dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Nadat het proces-verbaal der vorige vergadering gelezen en goedgekeurd is, biedt de secretaris boekgeschenken aan van de buitenlandsche leden B. Windscheid en R. Hildebrand, en van den heer Abendanon te Batavia.

Daarop sprak de heer P. L. Muller over de Franschgezindheid, die aan Prins Willem I meermalen, en vooral door den Belgischen geschiedschrijver Kervyn de Lettenhove, in zijn werk *Les Huguenots et les Gueux* te laste is gelegd.

Hij bewees, dat de Prins om zijn doel, de onafhankelijkheid der Nederlandsche gewesten, te bereiken, steeds de hulp van Frankrijk heeft gezocht, maar daarbij niet door baatzuchtige bedoelingen is geleid geworden.

De heer Fruin betuigt zijne instemming met het betoog van den spreker, maar acht het minder juist om van gezindheid van den Prins te spreken. Hij wilde de Nederlanden van den band met Spanje losmaken, en sloeg daarvoor den weg in, die met de vrijheidszin en de wenschen der ingezetenen, vooral in Holland en Zeeland, het meest strookte. De Prins zou ons land aan Frankrijk hebben willen afstaan, als dit zich aan constitutioneele voorwaarden had onderworpen.

Ook de heer Brill heeft geene aanmerking op het betoog van den spreker. Wel verre dat de Prins de Nederlanders aan zijne eerezucht opgeofferd heeft, heeft hij zich zelven voor hen opgeofferd. Ware het hem om aanzien en macht te doen geweest, dan had hij de belangen der Nederlanders moeten verzaken. Hij zag in dat Frankrijk, onverschillig de geaardheid en het geloof van zijn Koning, zich steeds tegenover Spanje en zelfs tegenover Engeland zou hebben te handhaven, en dus een bondgenootschap met de Nederlanden op hoogen prijs zou stellen.

De heeren Beets en Acquoy komen op tegen den titel, De Franschgezindheid van Prins Willem I, daar die gezindheid niet heeft bestaan, zooals de spreker bewezen heeft. Zij wenschen dat dit blijken moge door de bijdrage te betitelen: De beweerde of de vermeende Franschgezindheid van Prins Willem I.

Op de vraag van den heer Pierson of de Nederlandsche protestanten, zooals vroeger hunne Zwitsersche geloofsgenoten, misschien toen nog hoopten dat de Fransche natie het protestansch geloof zou aannemen, geeft de heer Muller een ontkennend antwoord. Hij verklaart zich bereid den titel zijner bijdrage te wijzigen en staat haar af voor de Verslagen en Mededeelingen.

Vervolgens vestigt de heer Loman de aandacht op een

bedorven plaats van Flavius Josephus (Antiq XVIII, 5. 1), en zegt nagenoeg het volgende:

»De bedoelde plaats is corrupt in den gewonen zin des woords, d. w. z. foutief door de schuld van den afschrijver. Reeds de eerste uitgever van den gedrukten griekschen tekst, Bazelsche uitgave van 1544 Arn. Peraxylus verwijderde zich van het HS. en corrigeerde, zonder er verder een woord over te verliezen en als sprak het vanzelf, *τῷ τε πατρὶ αὐτῆς* van den codex in *τότε πατρὶ αὐτῆς*. Deze lezing der editio princeps werd behoudens kleine afwijkingen door de opvolgende editores als de ware overgenomen, totdat de jongste uitgever, B. Niesen, in het IV deel zijner uitgave, de lezing van den codex, ondanks haren corrupten toestand in den tekst opnam. Onlangs heeft professor Schürer deze bedorven lezing als de ware in bescherming genomen, zeker niet zonder eene zeer eigenaardige opvatting van de grieksche grammatica. (Men zie de Theol. Litt. Ztg. 27 Dec. 1890 en mijne opmerking daarover in het Theol. Tijdschr. 1891 bldz. 236).

Het zal niet moeilijk vallen aan te toonen, dat wij hier te doen hebben met een nog niet behoorlijk gezuiverden tekst, al bleef de lezing der editio princeps bijna 3¹/₂ eeuw zoo goed als onaangevochten door de kritiek.

Josephus verhaalt 11. hoe in de laatste regeeringsjaren van Herodes Antipas de vrede tusschen dezen viervorst en zijn schoonvader Aretas, koning van Nabataea, werd verstoord, ten gevolge van Herodes' voorgenomen tweede huwelijk met zijne nicht Herodias en het plan tot verstooting der eerste gemalin. Josephus legt blijkbaar een groot gewicht op de omstandigheid, dat Antipas zijn huwelijksplan voor zijne gemalin zorgvuldig trachtte geheim te houden, dat hij echter in haar zijn meerdere in slimheid vond, daar zij, eenmaal achter het geheim gekomen, door haar intijds getroffen maatregelen den trouweloozen gemaal wist te verschalken. Zonder iets van hare plannen te vermoeden, zonder te gissen, dat zij op de hoogte was van het haar dreigende gevaar, liet hij haar naar Machaerus gaan, *εἰς Μαχαίρουνα τότε πατρὶ αὐτῆς ὑποτελῶ*, gelijk het in den geëmendeerden

tekst van 1544 luidt. Wat ons in dit verhaal moet verwonderen, is: 1°. dat Herodes' argwaan niet werd gaande gemaakt door het verzoek zijner gemalin, om juist nu naar Machaerus te worden gebracht, indien juist toen die vesting in Aretas' handen was; 2°. dat de bedreigde gemalin niet alleen er op uit was om dáár, in Machaerus, te komen, maar ook van te voren zorgde voor een gewapend escorte, dat haar van Machaerus naar Petra de residentie haars vaders moest brengen; 3°. dat Josephus schrijven kon, dat de Arabische prinses, zoodra zij in Machaerus kwam zich haastte naar Arabië, terwijl toch, volgens de geëmmende lezing, destijds Machaerus tot het gebied van Arabië behoorde. Teruggaande tot de lezing van den codex *εἰς Μαχαιοῦντα τῷ τε πατρὶ ἀντὶς ἵποτελῇ*, wordt het ons duidelijk, dat wij hier met eene lectio defectiva te doen hebben en dat vóór de woorden *τῷ τε π.* á. een ander persoon moet zijn vermeld geweest, aan wien nevens Aretas Machaerus behoorde. Die persoon kan niemand anders geweest zijn dan Antipas. De oorspronkelijke lezing moet dus geweest zijn: *εἰς Μαχαιοῦντα τῷ Ἡρωδῇ τῷ τε πατρὶ ἀντὶς ἵποτελῇ*.

De zaak hier behandeld verkrijgt eenige meerdere beteekenis voor ons, als wij in het oog houden welk verband er bestaat tusschen Josephus' verhaal in deze en de volgende paragraaf aan de eene en de synoptische voorstelling van de inhechtenisneming en de terechtstelling van Johannes den Dooper aan de andere zijde. Uit Josephus blijkt, dat de executie van Johannes in Machaerus plaats had en veroorzaakt werd door Herodes' vrees voor politieke beroering ten gevolge van het optreden des joodschen profeets.

Even duidelijk blijkt uit Josephus' verhaal, dat de stappen door Aretas' dochter gedaan de vredebreuk tusschen Herodes en Aretas onmiddellijk ten gevolge hadden. Dat Aretas gebruik heeft gemaakt van de omstandigheden om terstond zich meester te maken van Machaerus, hetwelk sedert het huwelijk zijner dochter met Herodes neutraal grondgebied en gemeenschappelijk bezit van beide vorsten was geweest, lijdt geen twijfel. Uit een en ander volgt,

dat de voorstelling der Evangelisten, volgens welke Johannes de Dooper door Herodes werd vervolgd, omdat de profeet den viervorst wegens zijn tweede huwelijk had bestraft, bezwaarlijk is overeen te brengen met het feit, dat de executie, gelijk Josephus uitdrukkelijk verzekert, in Machaerus plaats vond, over welke vesting Herodes, sedert de ontvluchting van Aretas' dochter, geen beschikking kan hebben gehad.

Het ligt niet in mijn tegenwoordig plan verder op dit belangrijke probleem in te gaan. Ik vergenoeg mij thans met de opmerking, dat mijns inziens tot nu toe door de critici te weinig acht is gegeven op het verschil van standpunt door Josephus en de Evangelisten ingenomen. De eerste schrijft politieke geschiedenis. De minnehandel van Herodes en Herodias en het huiselijk schandaal heeft voor hem slechts ondergeschikte beteekenis; de hoofdzaak is de politieke verwickeling met den Arabischen nabuur en de catastrophe, die de viervorst over zich en zijn land bracht door dezen roekeloozen oorlog. De Evangelisten daarentegen schrijven ethisch-religieuze beschouwingen. Voor hen is de tegenstelling tusschen den Profeet Gods, den woestijnbewoner, den heiligen boetgezent en den machtigen vorst, die in weelde leefde en goddelijke en menschelijke wetten met voeten treedt, de hoofdzaak en ter wille van die hoofdzaak moeten desnoods enkele détails en bijomstandigheden worden gewijzigd of opgeofferd."

De heer Kuenen vindt de herstelling niet zonder bezwaar. Hij zou, daar in den voorgaanden zin Herodes genoemd wordt, liever tusschen *Μαχαροῦντα* en *τῷ τε πατρὶ αὐτῆς ὑποτελῇ* eenvoudig *αὐτῷ* aanvullen, en onderwerpt die gissing aan het oordeel van den spreker.

De heer Kern biedt namens den auteur Baskische Studien von C. C. Uhlenbeck, ter uitgave door de afdeeling aan. De voorzitter verzoekt de heeren Kern en Houtsma daarover verslag uit te brengen.

Door den heer Beets wordt de beknopte spraakkunst der Galillareesche taal door M. J. van Baarda, Utrecht 1891, en door den heer Matthes, De Spreuken van Salomo door hem in het Makassaarsch vertaald, Amst. 1890, voor de boekerij aangeboden.

Daarna sluit de voorzitter de vergadering, die door eene buitengewone moet gevolgd worden.

PRINS WILLEM I EN FRANKRIJK.

BIJDRAGE VAN

P. L. M U L L E R.

Onder het overgroot aantal grieven, dat tegen Prins Willem I is te berde gebracht, staat er één op den voorgrond, die wel een nader onderzoek verdient. Zij betreft zijne Franschgezindheid.

Van die Franschgezindheid heeft de Prins zelf nooit een geheim gemaakt. Van het begin van den opstand af heeft hij er naar gestreefd om den steun van Frankrijk te verwerven; onder alle wisselingen van den strijd heeft hij aan die staatkunde vastgehouden. Niets is in staat geweest hem daarvan af te brengen, noch de kenlijke tegenzin van het Nederlandsche volk en zelfs van het grootste gedeelte van zijne ijverigste aanhangers, noch het inzicht in de niet geringe gevaren, die uit de nauwe aansluiting aan Frankrijk konden ontstaan, noch de vele teleurstellingen van Fransche zijde ondervonden, noch zelfs gebeurtenissen als de Bartholomeüsnacht en de Fransche Furie. Ja, na zijn dood heeft zijn invloed nog de Staten Generaal bewogen het landsheerlijk gezag aan den koning van Frankrijk op te dragen.

Dat hij eene dergelijke staatkunde heeft gevolgd, moge men betreuren of niet, ieder, die zich met zijne geschiedenis bezig houdt, moet rekening houden met het feit, dat hij alleen daardoor zijn doel heeft meenen te kunnen bereiken. Van een *farà da se* is bij hem evenmin ooit sprake geweest als bij Cavour, den staatsman, wiens handelwijze zoo dikwijls aan de zijne doet denken. Maar ik geloof ook niet,

dat dit de grief is, die tegen hem wordt uitgesproken. Veeleer verwijt men hem, dat hij door zijne Franschgezindheid de zaak, waarvoor hij beweerde op te treden, de zaak der Nederlanden, ernstig heeft benadeeld. en, nog erger, dat die Franschgezindheid voortkwam uit zelfzuchtige bedoelingen, die met het ware belang der Nederlanders in strijd waren.

Er wordt beweerd, dat Willem van Oranje met die staatkunde niet anders beoogde dan de Nederlanden aan Frankrijk over te leveren, op voorwaarde van een gedeelte zelf in bezit te krijgen. Vrij wat erger dus dan wat Cavour deed, die met een afstand van een klein, minstens half Fransch deel van zijn land, Frankrijks medewerking kocht, om aan Italië de nationale zelfstandigheid te verzekeren, en die, wat hij deed, niet deed voor zichzelf, maar voor zijn koning en althans voor zijne partij, als men niet wil erkennen, dat hij 't voor zijn volk deed.

Door de uitgave der *Documents concernant les relations entre le duc d'Anjou et les Pays-Bas*, ben ik genoodzaakt geweest mij dikwijls met die grief bezig te houden, die nergens zoo dikwijls en met zooveel nadruk is uitgesproken, als in het boek, dat ik bij die uitgave voortdurend moest ter hand nemen, *Les Huguenots et les Gueux*, van den kort geleden overleden president der Belgische Commission royale d'histoire, den zoo ijverigen en verdienstelijken geschiedvorscher, maar ongelukkig zoo weinig onpartijdigen geschiedschrijver, baron Kervyn de Lettenhove.

In de noten van de *Documents* echter heb ik mij maar op enkele punten met die grief kunnen bezig houden, hier wensch ik haar in haar geheel te behandelen. Ik zal dat doen aan de hand van den heer Kervyn zelven, wiens werk, zooals genoeg bekend is, eene doorlopende acte van beschuldiging tegen Prins Willem inhoudt. 't Is ook het eenige dat ik hier zal aanhalen. Bij het bespreken van de betrekkingen tusschen den Prins en Frankrijk na 1576 heb ik mijn beoogen bijna uitsluitend getrokken uit de *Documents*, waarheen ik dan ook in 't algemeen verwijs.

I.

De betrekkingen tusschen Frankrijk en Prins Willem I dagteekenen eerst van 1568. Vóór dien tijd is er geen spoor van te vinden. Bestond er al bij de Hugenenot natuurlijk groote sympathie met de Nederlandsche beweging, de Prins zelf stond toen nog veel te ver van hen af, om gemeene zaak met hen te kunnen maken ¹⁾. Zelfs bleek de invloed der Fransche Calvinisten noodlottig voor zijn streven, want juist die invloed was oorzaak, dat de beweging aan zijne leiding ontsnapte. Hij zocht in die dagen bovenal steun in Duitschland. Zelfs toen hij zijne eerste onderneming ter bevrijding van het land aan het hoofd der Nederlandsche ballingen beproefde, deed hij dat blijkbaar wel in overleg met de hoofden der Hugenenot, Condé en Coligny (dat blijkt voldoende uit het ontwerptractaat van wederzijdsche hulp, uit den zomer van 1568, van welks voltrekking wij echter niets weten), maar de bijstand, dien hij van hen ontving, was zeer gering. En nog minder bestaat er eenige aanwijzing, dat het Fransche hof tot hem in betrekking heeft gestaan, vóórdat hij, bij den noodlottigen afloop zijner onderneming, het Fransche grondgebied betrad.

Juist echter toen hij genoodzaakt was met het overschot van de macht, waarmede hij de Nederlanden had willen bevrijden, de wijk naar Frankrijk te nemen, was de staatkunde der Fransche regeering weder een dier tijdperken van tijdelijke toenadering tot de Hugenenot ingetreden, die het gevolg waren van de dubbelzinnige staatkunde van Catharina de Medicis. Zij stelde dan ook den Prins in de gelegenheid zich door Frankrijk en Lotharingen heen naar Duitschland te redden. En hoewel hij daarop met zijn broeder en een klein gedeelte van zijne volgelingen zich bij de Hugenenot

---

¹⁾ Onder de opschriften van de onderdeelen der hoofdstukken in het eerste deel van *Les Huguenots et les Gueux* vindt men verscheidene die zouden doen denken, dat men het bewijs van het tegendeel zou kunnen vernemen, maar bij nader onderzoek vindt men op die plaatsen niets wat door bewijzen gestaafd wordt. Vgl. l.l. p. 57, 169 vv. 214 vv. 353/4.

aansloot en ze ook in het volgend jaar bleef bijstaan, bellette dat niet, dat koning Karel IX en zijne moeder in hem een bondgenoot, althans een werktuig zagen tegen den invloed van Spanje, die hun boven het hoofd dreigde te wassen.

Zoodra zij vrede hadden gesloten met de Hugenoten, staken zij hem dan ook de hand toe. Daaruit ontstond eene verbinding van verstrekkende gevolgen voor de Nederlanden.

Na den vrede van 1570 helde Karel XI hoe langer hoe meer over tot eene tegen Spanje gerichte staatkunde. Het gevolg er van was, dat uit de verschillende plannen, die er geopperd werden om de Spaansche macht in de Nederlanden omver te werpen, zich eindelijk het ontwerp van een grooten aanval op die macht ontwikkelde, een aanval, waaraan allen zouden deelnemen, die om de een of andere reden gevaar van Spanje te duchten hadden. De ziel der onderhandelingen daarover was graaf Lodewijk van Nassau, die in Frankrijk was gebleven, toen, na den vrede, de Prins naar Duitschland was teruggekeerd.

't Sprak van zelf, dat de deelnemers aan dien algemeenen aanval dat niet wilden doen zonder belooning. Noch van Frankrijk, noch van Engeland was 't te verwachten, dat zij een herstel van den toestand van vóór 1567 in de Nederlanden een voldoende prijs achten zouden voor zulk een gevaarlijk bestaan. Wilden de ballingen zich van hunne medewerking verzekeren, en zonder deze hadden zij geen kans van slagen, de onderneming van 1568 had het volgend bewezen, dan moesten zij 't met hen eens zijn over den prijs. Zij hadden geen keus. Geen wonder dus, dat graaf Lodewijk tot alle toezeggingen bereid was, geen wonder evenmin, wanneer de Prins die toezeggingen heeft bevestigd.

Maar van dit laatste weten wij niets. Wij kunnen slechts vermoeden. Wanneer wij nagaan wat wij omtrent dit alles weten, dan komt dat hierop neder: Graaf Lodewijk heeft in 1571 een plan ontworpen, volgens hetwelk, als de algemeene aanval op de Nederlanden slaagde, Frankrijk zijne oude kroonlanden, Vlaanderen en Artois, zou verkrijgen, Enge-

land daarentegen in 't bezit worden gesteld van Holland en Zeeland, terwijl de overige gewesten aan het Duitsche Rijk zouden komen, om in leen te worden gegeven aan den prins van Oranje. Dit plan heeft nu een jaar lang gediend bij allerlei onderhandelingen en is daarbij meermalen aanmerkelijk gewijzigd. 't Schijnt verder vrij zeker, dat het in gewijzigden vorm tot grondslag heeft gestrekt aan het geheime tractaat, dat in April van 1572 te Blois, tusschen Frankrijk en Engeland is gesloten.

Verder weten wij *niets*, allerminst of de Prins het plan heeft goedgekeurd. Wie de wijze kent, waarop de katholieke historiographie pleegt te werk te gaan, begrijpt, dat de heer Kervyn dat laatste als bewezen aanneemt, hij noemt dit plan *le point de départ de la politique personnelle du prince d'Orange pendant dix années*¹⁾.

Een positief bewijs voert hij er natuurlijk niet voor aan²⁾. En dat zou te meer noodig zijn, omdat men zich m. i. wel kan begrijpen dat graaf Lodewijk, die, moet ik opmerken, tegenover de Nederlanden evenmin plichten had als jegens koning Philips, met zulk een plan voor den dag

¹⁾ *Les Huguenots et les Gueux* dl. II, p. 312.

²⁾ Ten minste als daar de aanhaling uit Mézeray of die uit Mémoires van Aubery du Maurier niet voor moet gelden. (ll. p. 311). En deze laatste aanhaling kan weder als een voorbeeld dienen van de eigenaardige wijze van citeeren, den heer Kervyn eigen. Hij zegt n.l. dat du Maurier „rapporte que Charles IX promet au prince d'Orange la souveraineté de la Hollande, de la Zélande et d'Utrecht, et que de son côté le prince d'Orange abandonna à Charles IX les provinces méridionales des Pays-Bas. Ter aangehaalde plaatse (Aubery du Maurier, *Mémoires*, p. 34) leest men: „On (het Fransche hof) promet au prince d'Orange etc. qu'on lui laisseroit la Hollande, la Zélande, Utrecht et la Frise en souveraineté et qu'on joindrait au royaume les autres provinces des Pays-Bas”. Van het *overlaten* der zuidelijke gewesten door den Prins aan Karel IX staat daar dus niets in. Zelfs wordt er niets gezegd van iets dat de Prins van zijne zijde zou beloofd hebben. Er is alleen sprake van wat van *Fransche* zijde werd geopperd.

Ook de aangehaalde plaats van Mézeray bewijst niets; er wordt alleen gesproken van een *partage lequel donnoit au roi . . . et à eux . . .* Door wie de verdeling werd voorgelagen staat er niet bij, van *abandonner* door den Prins is er geen woord te vinden.

kwam, dat hij aan de uitvoerbaarheid er van zelfs geloofde, maar bezwaarlijk, dat een man als Prins Willem I, die niet gewoon was zich illusiën te vormen, toch in 1571, de verwachting heeft kunnen koesteren, dat hij zich zou kunnen handhaven in 't bezit van een groot aantal gewesten, waar hij of geen persoonlijken invloed had, of bij de invloedrijkste klassen der bevolking, zoo niet bij alle, sterken en voortdurenden tegenstand had te wachten.

Wanneer men bedenkt, hoe diep geworteld de gehechtheid aan den landsheer bij vele Nederlanders was en hoe goed hij ten allen tijde bewees de Nederlanders te kennen, dan kan men, dunkt mij, kwalijk aannemen, dat hij het plan van zijn broeder voor uitvoering vatbaar achtte. Trouwens, 't moet hem maar te doen zijn geweest om de onderneming op gang te brengen. Voor zulk een doel kon het plan misschien zeer geschikt zijn.

Wanneer men daarenboven bedenkt, hoe weinig op Frankrijk en Engeland te rekenen viel en hoe gering de kans van een volledig slagen was, dan wordt het nog minder waarschijnlijk, dat hij zulke verstrekkende bedoelingen heeft gekoesterd. Integendeel, wanneer men dat bedenkt, dan wordt het zeer begrijpelijk, dat hij in denzelfden tijd, dat hij over die plannen spreekt, handelt over iets anders, dat daar rechtstreeks mede strijdt, over zijne verzoening met koning Philips ¹⁾.

Ik behoef niet te zeggen, dat hem dat als een bewijs wordt toegerekend, dat hij alleen om eigen belang dacht.

Maar, daargelaten nog, dat men wel mag bedenken, dat noch de Prins, noch graaf Lodewijk *in dien tijd*, 1570/2, rechtens *verplichtingen* jegens Nederland hadden, dat de Prins met geen ambt of gezag was bekleed, dat méebracht, dat hij goed en bloed opofferde om het land van het Spaansche juk te verlossen, dat hij zelfs niet jegens de ballingen de verplichting had om aan hun hoofd te blijven, daar hij eerder voor *hunne* zaak streed dan zij voor de *zijne*,

---

¹⁾ *Les Huguenots et les Gueux*, t. III, p. 194 v.v.

mag men toch wel vragen, of 't hem alleen niet vrijstond te beproeven om vrede te sluiten, wanneer alle kans om met goed gevolg den strijd voort te zetten vervlogenscheen?

En, men vergunne mij de opmerking, die onderhandelingen tusschen den Prins en den Koning, komen alleen dan op den voorgrond, wanneer de uitzichten van den Prins om den strijd vol te houden zoo goed als vernietigd schijnen. Evenwel, ik zou op dien wijze van mijn onderwerp afdwalen, ik wensch hier allerminst als apologeet op te treden. En hier schijnt dat te minder noodig, omdat alle onderhandelingen van die jaren zoo bijzonder nevelachtig schijnen. Een resultaat hebben zij niet, en wij weten veel te weinig van de bedoelingen van den Prins, om gevolgtrekkingen te maken uit het weinige wat wij positief van al die ontwerpen en onderhandelingen weten. Maar al wisten wij daar vrij wat meer van, 't zou zeer moeilijk zijn om te bewijzen, dat hij door zijne plannen datgene, wat hij voor de belangen van Nederland hield, meende te schaden. Want voor hem kon het alles overwegende belang van het land geen ander zijn dan bevrijding van het juk van Alva. Kon dit op geen andere wijze worden verkregen dan tot den in de ontwerpen van graaf Lodewijk gestelden prijs, dan moest die betaald worden.

Van al de ondernemingen en plannen van het jaar 1572 is niets gekomen. Alleen één feit, op zich zelf van zeer geringe beteekenis, dat zoo goed als in geen verband stond met al die grootsche ontwerpen, heeft dat jaar tot een der gewichtigste der nieuwere geschiedenis van Europa gemaakt. De verovering van den Briel door de watergeuzen deed den opstand in Holland en Zeeland uitbreken en gaf daardoor aan Willem van Oranje gelegenheid op geheel andere wijze dan alleen als emigrantenhoofd op te treden.

Hij nam nu verplichtingen op zich tegenover een deel van Nederland. De Hollandschen en Zeeuwsche rebellen en hunne bondgenooten erkenden feitelijk geen gezag dan dat wat zij hem hadden opgedragen. Wanneer hij dus van nu voortaan onderhandelde met vreemde mogendheden, had hij in de eerste plaats op *hunne* belangen te letten. Zij waren

in opstand gekomen in vertrouwen op zijn bijstand en zijne leiding, de band was nu gelegd tusschen Nederland en Oranje. Dat was een heel andere band, dan die den Prins met zijne medeballingen had verbonden. Wanneer hij thans het noodig achtte ze onder de bescherming te stellen eener vreemde macht, dan mocht hij dat alleen doen op de voorwaarden, die zij goed vonden. Maar als dat eenmaal het geval was, dan stond hem even goed vrij ze onder het gezag eener vreemde mogendheid te stellen, als 't hem vrij stond ze tegen den Koning aan te voeren. Had hij dat recht niet, hadden zij niet het recht in opstand te komen, dan hadden hij en zij zeker ook geen recht om vreemden bijstand in te roepen. Van daar, dat wij hier op een punt zijn aangeland, waar wij met de meeste katholieke geschiedschrijvers niet in debat kunnen treden. Want zij ontkennen een recht, dat wij erkennen. Alleen nog maar dat ééne punt blijft discutabel, of 't het *belang* der Nederlandsche rebellen was, dat de Prins behartigde, of alleen zijn eigen belang.

De gelegenheid tot behandeling dier vraag wordt reeds geboden door 't geen in het volgende jaar, in 1573, plaats had. Want, zooals bekend is, waren maar weinige maanden sedert den Bartholomeüsnacht verlopen, of Karel IX keerde terug tot de staatkunde van 1571 en stak de hand uit naar de rebellen van den koning van Spanje.

Voor dezen bestond geene keus: Prins Willem zelfs was in nog veel grooter benauwdheid dan te voren, want in 1573 scheen 't niet anders, of hij en de rebellenconfederatie, wier hoofd hij was, zouden samen hun ondergang vinden. Van de koningin van Engeland was gebleken, dat zij zich in 't minst niet aan een strijd met Spanje wilde blootstellen, tot den prijs van een beschermheerschap over Holland en Zeeland. Toch had die prijs veel verleidelijks, hij bracht het bezit van die gewesten zelve mede. Heel wat minder was 't waar Karel IX zich mede tevreden stellen moest, toen hij op nieuw met graaf Lodewijk over een optreden tegen Spanje onderhandelde. Want hij zou van de Nederlanden slechts verkrijgen, wat hij zelf veroverde, maar Hol-

land en Zeeland zouden zelfstandig blijven onder het gezag van den prins van Oranje, en slechts onder nomineele souvereiniteit van Frankrijk ¹⁾.

Natuurlijk geldt deze laatste voorwaarde al weder als bewijs voor 's Prinsen zelfzuchtige politiek, voor zijn vast plan om de Nederlanden aan Frankrijk op te offeren, als hij maar een deel, en wel met name dit deel, Holland en Zeeland, in bezit kon krijgen. Te meer, daar al weder in dezelfde dagen van uiterste benauwdheid over een opgeven van den strijd door een vergelijk met den Koning gesproken werd ²⁾. Mij dunkt, 't is eerder een tegenbewijs. Want in die voorwaarde lag de eenige waarborg voor de godsdienstige en staatkundige vrijheid der beide gewesten, die, onder een vorst als Karel IX, door niemand veilig geacht kon worden.

Bij de onderhandelingen met Elizabeth was dan ook van een dergelijken exceptioneele toestand geen gewag gemaakt ³⁾. 't Was dan ook geen bepaling, gesteld ter wille van den Prins, maar eene, gemaakt in 't belang van Holland en Zeeland. En mij dunkt, bij *deze* onderhandelingen had de Prins niet voor andere belangen op te komen. 't Mocht misschien voor andere Nederlandsche gewesten minder gelukkig zijn in 't bezit van den koning van Frankrijk te geraken, doch dat behoefde hem niet te deren, hij had niet voor ze te zorgen; integendeel, zij waren op 't oogenblik zijne vijanden. En dan, het belang van Holland en Zeeland, het belang van de zaak, waarvoor hij streed, eischte, dat er aan Frankrijk een prijs voor den te bieden bijstand werd beloofd. En welken anderen kon hij bieden?

Zoomin echter als in 1572 volgde op die onderhandelingen eene overeenkomst. De onderneming, die graaf Lodewijk in 1574 beproefde en die zoo rampspoedig op het slagveld bij Mook eindigde, had wel plaats met Fransche en Duitsche hulp, maar zonder dat er eenig formeel verdrag met de

---

¹⁾ *Les Huguenots et les Gueux*, t. III p. 216—221.

²⁾ *Les Huguenots et les Gueux*, t. III, p. 202.

³⁾ *Les Huguenots et les Gueux*, t. III. p. 161 v.v.

Fransche regeering aan was voorafgegaan. Zoo bleef het tusschen Frankrijk en den Prins steeds bij dikwijls vrij onbestemde plannen en vrijwel doodgeboren ontwerpen. Evenwel bleef de Prins altijd op Frankrijk het oog richten, als op de eenige macht, die hem werkelijke afdoende hulp kon verleen.

Na twee jaar moest daar opnieuw over worden gehandeld, nu niet met den Koning, maar met diens broeder. Voortaan is 't niet het rechtstreeksch verbond met Frankrijk, dat de Prins zoekt, maar het Fransch protectoraat door eene nauwe verbinding met den hertog van Alençon, of zooals hij sedert 1576 heette, van Anjou.

Hoe minder de man, wien hij de Nederlanden, volgens de katholieke historieschrijvers, verkocht, waardig bleek een land, en dan nog wel een land als de Nederlanden, te regeeren, des te schuldiger is hij naar de meening dier schrijvers.

En daarbij komt nog iets ergers. Willem van Oranje doorzag de onwaardigheid van dien laatsten Valois zoo goed als wij dat doen; hij was niet, als zooveel zijner tijdgenooten, voor langer of korter tijd diens dupe. Waarlijk, willens en wetens een land aan zulk een onwaardige over te leveren, is op zichzelf al erg, nog erger zeker, als die onwaardige een vreemdeling, in zekeren zin een landsvijand is, 't ergste zeker, als 't geschiedt alleen om zelfzuchtige wenschen te bevredigen, ter wille eener *insatiable convoitise de dominer*, zooals Kervyn de Lettenhove 't krachtig uitdrukt.

Tegen dat alles zou men kunnen volstaan, dunkt mij, met de enkele opmerking, dat er geene keus was. Toen in Mei 1576, nadat de onderhandelingen met Requesens waren afgesprongen en die met Elisabeth over een protectoraat opnieuw, en nu, naar 't scheen, voor goed, waren afgestuit op haren onwil om met Spanje te breken, stond de zaak van de Nederlandsche rebellen vrij hopeloos. Alleen uit Frankrijk kon nog hulp komen en die hulp kon niemand anders brengen dan de hertog van Anjou. Evenmin als Cavour in 1858 had Willem I eene keus. Hij moest Anjou te hulp roepen, zoo goed als Cavour Napoleon. En toen, in 't voorjaar van 1576, had Anjou zeker wel reeds bewijzen genoeg

geleverd van zijn aard, maar toch was hij nog altijd in de eerste plaats de vijand van Spanje en van wie met Spanje heulde, en ook nog altijd de beschermer der Hugenoten.

Verder bood een verbond met hem het groote voordeel, dat men hem, die geen koning was, veel gemakkelijker aan zijne willekeur sterk beperkende voorwaarden kon binden dan vroeger zijnen broeder, den koning. De hoofdzaak, waar 't voor den Prins op aankwam, bestond eigenlijk daarin, of Anjou in staat zou zijn hem de hulp van den koning te verschaffen. Daartoe scheen toen te eerder kans, daar Anjou juist door zijn optreden in Frankrijk den stand van zaken van vóór den Bartholomeüsnacht had hersteld.

Vandaar dan ook dat, nu 't een uitgemaakte zaak bleek, dat op Englands hulp geen staat viel te maken, de onderhandelingen zeer vlug van stapel liepen en er vóór het eerst, in plaats van vage plannen en ontwerpen omtrent allerlei eventualiteiten, een werkelijk officiëel erkend ontwerp voor den dag kwam. Den 6^{den} Mei 1576 werd het stuk geteekend, dat de voorwaarden bevatte, waarop de Staten van Holland en Zeeland bereid waren den hertog van Anjou als landsheer aan te nemen. 't Behoefde alleen maar diens goedkeuring om voltrokken te worden.

Merkwaardig is 't, dat in dat stuk geen enkel artikel voorkomt, dat den Prins van Oranje betreft. Kervyn de Lettenhove, die het eerst het bestaan van dit stuk en zijn inhoud heeft bekend gemaakt, ¹⁾ is dan ook van meening, dat er meer achter stak. Maar wij zijn omtrent deze aangelegenheid bijna geheel ontbloot van bewijsmiddelen. Er is om zoo te zeggen niets over, althans tot nu toe niets bekend, van de handelingen, die tot het opstellen van dit stuk geleid hebben. Noodig is 't echter niet geweest, dat de Prins bepalingen maakte over eene bijzondere verhouding tusschen hem en de landen, die hij tot nog toe had bestuurd, zoo min als bij de onderhandelingen over het Engelsche protectoraat. Want, als aan Anjou niets overbleef dan een titel en aan den Prins het eigenlijke gezag bleef

---

¹⁾ *Les Huguenots et les Gueux*, t. IV, p. 50.

voorbehouden, dan was de prijs te gering voor de er aan verbonden verplichting. En om aan den hertog thans de nog te veroveren gewesten aan te bieden, zooals in 1573 aan Karel IX, daarvan kon bij zulke benauwde omstandigheden toch kwalijk sprake zijn. De waarborgen voor de godsdienstige en staatkundige vrijheid van Holland en Zeeland, die in 1573, evenals later, lagen in hunne bijzondere verhouding tot den Prins, waren thans opgenomen in het tractaat. Daarenboven, het bestaan van een tweede, particulier en geheim verdrag wordt zoo goed als onaanneemlijk wegens den inhoud van het ontwerp, tenzij de daar gemaakte bepalingen zuiver voor de leus waren.

Drong de Prins, wat zoo goed als zeker is, nu tot het aannemen van Anjou als landsheer op de in dat stuk vermelde voorwaarden, zoo *kan* hij dat dus niet wel hebben gedaan met het doel om zelf een deel van de Nederlanden te verkrijgen.

Maar al hebben deze eerste onderhandelingen met Anjou dat boven de vroegere onderhandelingen met Frankrijk voor, dat zij tot iets wezenlijks hebben geleid en, om eene Fransche uitdrukking te bezigen, *avaient pris corps en un traité*, er kwam evenmin iets van als van de vorige. De gebeurtenissen van den zomer redden Anjou uit de verlegenheid om verplichtingen te moeten aangaan, die hij bezwaarlijk na kon komen en waaraan hij daarom zich ook zooveel hij kon, zonder zich openlijk bloot te geven, zocht te onttrekken.

Want de groote muiterij der Spaansche soldaten deed eindelijk de sinds jaren smeulende ontevredenheid der getrouwe gewesten uitbarsten. De aanslag tegen den Raad van State gaf aan die beweging een revolutionair karakter. De Staten-Generaal van 1576, eene vergadering, die ik niet wettiger bijeengekomen acht dan de Staten van Holland van 1572, sloten met de rebellen het verdrag, dat de Pacificatie van Gent heet, en de Nederlandsche omwenteling trad in een nieuw tijdperk.

II.

De Nederlandsche beweging van 1576, een der eerste uitingen eener zich bewust wordende nationaliteit, werd door alle vijanden van Spanje met vreugde begroet. 't Sprak van zelf, dat Frankrijk er zijn voordeel mede hoopte te doen, dat de hertog van Anjou in de eerste plaats er groote plannen op bouwde. Hoewel hij in dien tijd meer en meer de macht verloor, die hij in 't voorgaan had bezeten en de katholieke partij in Frankrijk veld won, ja, bij de Statenvergadering te Blois, bleek verre de overhand te hebben, liet hij niet na zich met allen, die aan de beweging deel namen, met den Waalschen adel zoowel als met de hoofden der Brusselsche democraten, in verbinding te stellen. Van zijne vroegere verbindingen met Holland en Zeeland daarentegen werd niet meer gerept, alleen met den prins van Oranje bleef hij in nauwe betrekking, zonder dat het echter mogelijk is te onderscheiden, welk het karakter dier betrekking is ¹⁾. Zoover wij kunnen waarnemen, zocht de prins een optreden van Frankrijk tegen Spanje uit te lokken. Maar of hij andere plannen koesterde dan de gezamentlijke Nederlanden te vereenigen tot den strijd tegen Spanje en hun den steun van Frankrijk en in 't geheel van het toenmalige Europa, in 't bijzonder van het protestantsche Europa te verschaffen, blijkt nergens.

Ik voor mij geloof het kwalijk. Daartoe was zelfs de toestand van Holland en Zeeland nog veel te onvast, waar de verzoening met de katholieke deelen dier gewesten nog lang niet bereikt was. En nog minder doet de zeer wankelende positie van Anjou in Frankrijk vermoeden, dat de Prins daarop een plan zal hebben gebouwd.

Dat hij echter toenadering van die zijde niet afwees sprak van zelf. Tegenover Don Juan hadden beiden één belang.

---

¹⁾ De uitdrukkingen, die Kervyn omtrent die betrekkingen bezigt, zijn uiterst onbestemd. Hij spreekt wel (*Les Huguenots et les Gueux*, t. IV, p. 127) van de voorstellen van den Prins, maar van andere voorstellen dan van zulke, die strekken moesten om militairen bijstand te verschaffen, kan in dien tijd geen spoor gevonden worden.

Onze kennis echter is op dit punt uiterst onvolledig. Ik heb in de *Documents* gehandeld over 't geen wij van die betrekkingen in de jaren 1576/77 weten; 't is, dunkt mij, veel te weinig om er eenige gevolgtrekking uit te maken. En daarbij moet men niet vergeten, dat de Prins nog geene *verplichtingen* tegenover de andere gewesten had, maar alleen tegenover Holland en Zeeland, wier belang hij dus in de eerste plaats had in 't oog te houden.

Eerst toen in den zomer van 1577 Don Juan naar de wapens greep, werd dat anders. De groote heeren haalden toen den aartshertog Matthias in het land. Maar juist dit was 't wat den Prins eene ambtelijke betrekking ten opzichte van het geheele land verschafte. Als luitenant-generaal van den aartshertog werd hij het eigenlijke hoofd der algemeene revolutionaire landsregeering, terwijl ook zijne verheffing tot ruwaard van Brabant, zijne erkenning als stadhouder van Utrecht, later zijne verkiezing als stadhouder van Vlaanderen en nog later van Friesland, hem ook tot een aantal andere gewesten in betrekking bracht. Zijne positie werd dus uitermate gecompliceerd, wat men bij 't handelen over zijne verhouding tot Frankrijk en Anjou wel in 't oog moet houden.

In den loop van 1577 was Anjou, niettegenstaande zijne allerjammerlijkste houding tegenover de partijen in Frankrijk, er toch in geslaagd zich onder den katholieken adel in Henegouwen, waar de Lalaings den meesten invloed hadden, eene eigen partij te verwerven. Door deze gesteund, zocht hij, toen in het najaar de Staten-Generaal zich behalve tot koning Hendrik III, ook tot hem persoonlijk om bijstand wendden, gedaan te krijgen, dat hij in de plaats van den aartshertog met de landvoogdij werd bekleed. De Prins echter wilde daar blijkbaar niet van weten, en hoewel uiterlijk op goeden voet met hem, schijnt diens invloed er toe te hebben medegewerkt om ook de Staten Generaal eene zeer gereserveerde houding te doen aannemen en hem met onbepaalde verzekeringen van vriendschap en erkentelijkheid af te schepen.¹⁾

¹⁾ Ik moet hier opmerken, dat ik in de noot op blz. 105 van het 1e

Dat duurde tot de nederlaag van het Statenleger bij Gembloux in Januari 1578.

Toen achtte Anjou zijn tijd gekomen. Terwijl zijne zendingen overal in het zuiden des lands de katholieken bewerken, verschijnt in Mei een gezantschap, dat voor hem het protectoraat der Nederlanden komt eischen; zijne raadslieden achtten dat een noodzakelijken eersten stap tot zijne verheffing tot landsheer. Het verbeteren zijner positie in Frankrijk, waar op nieuw alles wat tegen Spanje was zich om hem schaarde, kwam hem daarbij te stade. Hij kwam in de eerste plaats op voor de belangen der katholieken, die evenzeer den Spaanschen als den Calvinistischen dwang wilden ontwijken. Dientengevolge negeerde hij den aarts-hertog volkomen, den Prins evenwel zocht hij te winnen, wel inziende, dat anders zijn pogen ijdel zou zijn.

Maar deze bleek in 't minst niet geneigd hem voet te geven. Hoogstens wilde hij zijn bijstand aannemen, maar in geen geval hem eenigen invloed op de regeering gunnen. Anjou's raadsliden blijven hem dan ook als een tegenstander beschouwen, dien men niet wel kan bestrijden, maar tot elken prijs aan zijne zijde moet zien te lokken.

In Juli kwam Anjou, blijkbaar in overleg met de Lalaings, die in alle geval den invloed van den prins van Oranje willen breken, zelf in het land en dwong daardoor den Prins en de Staten te kiezen tusschen zijn bondgenootschap of zijn vijandschap. Die keus kon voor hen niet moeilijk zijn, en zoo kwam het tractaat van 13 Augustus 1578 tot stand.

Een aanzienlijk deel van de *Documents* handelt hierover.

---

deel der *Documents* een eenigszins ander gevoelen heb uitgesproken. Ik was toen, ruim twee jaren geleden, van oordeel, dat de Prins zelfs aan Anjou's aanbiedingen niet geheel vreemd was, om daarmede Matthias aanneming tegen te gaan. Maar nader onderzoek van de houding van den Prins in die jaren doet mij gelooven, dat hij zeker daar de hand niet in had, dat zijne verhouding tot Anjou in die tijd alleen uitwendig goed was, omdat hij in geen geval met hem breken wilde. Bepaalde bewijzen bestaan, zoover mij bekend is, noch voor 't eene, noch voor 't andere gevoelen.

Welnu, ik geloof niet, dat iemand uit al de daar medege-
deelde stukken, en dat is alles wat ik althans daarover heb
kunnen vinden, een bewijs zal kunnen halen. dat de Prins
in die dagen in 't geheim in nadere verbinding met den
hertog is getreden.

Ook diens raadslieden en gezanten blijven daartegen ge-
tuigen, zij beschouwen den Prins als een tegenstander. Maar
nu eenmaal de onderhandeling ernstig was aangevangen,
wilde de Prins ook, dat zij tot een resultaat zoude leiden
en doet hij zijn best den tegenstand der talrijke oppositie,
in de eerste plaats der Vlamingen, te overwinnen. Te meer,
daar de zwarigheden zich al meer en meer opstapelden. De
door Engeland bewerkte komst van Johan Casimir van de
Palts met zijn leger, de daardoor tot voortdurend stouter
optreden aangevuurde Calvinistische beweging aan de éene,
de aandrang der mogendheden, waarbij zich nu ook Frank-
rijk voegde, om onder hare bemiddeling een vredehandel te
beginnen, en de toenemende ontevredenheid der katholieke
Walen, die met afscheiding begonnen te dreigen, aan de
andere zijde, waren zooveel waarschuwingen om zich in geen
geval den hertog tot vijand te maken. En zóó groot was
reeds toen 's Prinsen gezag, dat, zoodra hij er zich ernstig
voorspande, de onderhandelingen vlot verliepen. Trouwens,
de hertog vergenoegde zich met zeer weinig. Tegen de
verplichting van gewapenden bijstand op eigen kosten, stelde
hij zich tevreden met den niets zeggenden titel van *Defen-
sor libertatis belgicae*, (want dien van protector had men ver-
meden, omdat daar te veel het begrip van staatkundig ge-
zag aan was verbonden) met het recht van bezetting in een
paar kleine grenssteden, met een uiterst beperkt opperbevel
in geval van gemeenschappelijke krijgsbedrijven en met eene
belofte, dat hem de voorkeur zou worden gegeven, ingeval,
na het mislukken van den vredehandel, tot de keuze van
een nieuwen landsheer werd overgegaan.

Het tractaat werd dan ook van zóó weinig gewicht ge-
acht, dat de ratificatie door de afzonderlijke provinciën
achterwege werd gelaten, iets wat anders waarschijnlijk nim-
mer van de leden der Staten Generaal ware te verkrijgen

geweest, omdat bij het volk in het Zuiden de impopulariteit van een Fransch verbond grooter dan ooit was en de protestanten in het Noorden den katholieken Anjou als hun vijand beschouwden, en vooral omdat de algemeene staatkundige belangen in de gewestelijke en stedelijke vergaderingen nooit konden opwegen tegen wat het belang der provincie of stad geacht werd.

Oogenschijnlijk is 't vreemd, dat een verdrag, dat op die wijze en onder zulke omstandigheden tot stand kwam, den prins van Oranje ooit als een grief zou worden toegerekend en als een bewijs zijner uitsluitend zelfzuchtige politiek. Maar de haat is vindingrijk, en zoo is de heer Kervyn de Lettenhove er in geslaagd juist hier het sterkste bewijs te vinden van zijne geliefkoosde stelling ¹⁾.

Ik heb in een aanhangels van het eerste deel der *Documents* zijn beweren in den breede besproken en zou er hier van kunnen zwijgen, wanneer ik niet iets aan dat betoog had toe te voegen. Daarom is 't hier dan ook noodzakelijk de bewering van den heer Kervyn en den grondslag, waarop zij opgebouwd is, na te gaan.

In het tractaat was geene melding gemaakt van de godsdienstquaestie, welke juist in dezelfde dagen, door het aannemen in de Staten Generaal van den door den Prins ontworpen godsdienstvrede, meer dan ooit eene question brûlante was geworden. Want vooral tegen die poging tot verzoening was de beweging in Henegouwen gericht, waarvan de Lalaings ten bate van Anjou gebruik trachtten te maken. Blijkbaar als waarborg tegen een optreden van den hertog aan het hoofd der katholieken, had de Prins van hem vóór het sluiten van het tractaat eene belofte geëischt, dat hij niet alleen niets tegen den gereformeerden godsdienst doen zou, maar zelfs zou trachten te beletten, dat katholieke provinciën zich afscheidden op grond, dat in andere gewesten de gereformeerde godsdienst werd ingevoerd.

Bussy d'Amboise, Anjou's vertrouwde, had ook werkelijk

---

¹⁾ *Les Huguenots et les Gueux*, t. V, p. 192.

in naam zijns meesters die belofte afgelegd, maar de Prins eischte eene schriftelijke verklaring.

Ook deze werd een paar dagen na het sluiten van het traktaat verleend doch natuurlijk geheim gehouden, daar zij rechtstreeks tegen de Walen gericht was. Zij is dan ook eerst door Kervyn uit de Fransche archieven bekend gemaakt. Die ontdekking nu heeft hem blijkbaar op het denkbeeld gebracht, dat er meer geheime handelingen tusschen den Prins en Anjou hebben plaats gehad. En nu vond hij in een ander tot nog toe onbekend stuk, in de verklaring, waarbij de hertog in Januari 1581 aan Holland, Zeeland en Utrecht de vrijheid waarborgde om zich onder 's Prinsen souverein gezag te stellen, een volzin, waarin melding werd gemaakt van eene belofte van Augustus 1578. Dat was hem bewijs genoeg. Hij ging niet na of die belofte ook de belofte omtrent den godsdienst kon zijn, ook niet of er eene dergelijke acte als die omtrent den godsdienst mede kon worden bedoeld, maar verklaarde zonder omwegen, dat bij eene tweede acte, van gelijken datum als die omtrent den godsdienst, de hertog den Prins het souverein bezit der drie gewesten had gewaarborgd. Ja zelfs deelt hij van beide stukken den inhoud mede, van het eene naar den tekst, dien hij voor zich had liggen, van het andere, zooals hij vermoedde, dat hij moest geweest zijn.

In het boven aangehaalde aanhangsel der *Documents* heb ik trachten aan te toonen, en ik meen niet zonder goed gevolg, dat voor het bestaan van het tweede stuk geen schaduw van bewijs is, dat het zelfs hoogst onwaarschijnlijk is, dat het *kan* bestaan hebben. Die quaestie zal ik dan ook laten rusten. Maar er is nog iets anders op te merken. Als aan het artikel in het traktaat zelf omtrent de eventueele aan Anjou te verleen voorkeur bij de keuze van een nieuwen vorst, de beteekenis moet gehecht worden van eene bedekte belofte van verkiezing, dan was 't eenigzins noodzakelijk, dat reeds terstond de exceptioneele toestand der drie gewesten werd gewaarborgd en dat daarover, zooal niet eene formeele verklaring, dan althans eene mondelinge belofte werd gegeven, op welke dan de volzin in quaestie uit het stuk van 1581 kan doelen.

Ik voor mij echter kan die beteekenis moeilijk aan het artikel betreffende de eventueele verkiezing hechten.

Mij schijnt de staatkunde van Willem I juist in 1578 minder Franschgezind dan ooit en allermintst gericht op de souvereiniteit van Anjou. Mij ontbreekt hier de plaats om dat in den breede uiteen te zetten. Maar mij schijnt het artikel, evenals trouwens het geheele tractaat, bovenal een middel om Anjou te bevredigen, hem en het Fransche hof gunstig te stemmen. De omstandigheden waren er niet naar om den Prins, die altijd vermeed zich te compromitteeren, te bewegen tot eene afspraak van zoo ver reikende strekking.

En 't komt mij voor, dat de gebeurtenissen van het najaar die meening bevestigen. In dien tijd werd Anjou in de beweging der Malcontenten gemengd op eene wijze, die licht zeer groot gevaar voor de Nederlanden had kunnen doen ontstaan. Hadden er reeds toen geheime afspraken tusschen hem en den Prins bestaan, dan zou er, dunkt mij, in dien tijd eenige samenwerking, althans drukkere correspondentie tusschen hen hebben moeten zijn. En daar is geen spoor van te ontdekken. Ik zou zelfs meenen, dat sommige dingen dan niet, of althans niet zóó, hadden kunnen gebeuren. Maar daar kan ik hier niet breeder over uitweiden.

Alleen dit durf ik beweren, dat wat wij hieromtrent weten, en dat heb ik alles in het tweede deel der *Documents* opgenomen, ons geen recht geeft om iets meer te veronderstellen dan dat de Prins den hertog en Frankrijk te vriend zocht te houden door trouwe uitvoering van het tractaat, iets waarin de Staten, zij 't ook buiten hun schuld, tekort schoten. Dit gelukte niet. 't Was al veel, dat Anjou, na zijn vertrek in Januari 1579, zich niet over het treurige figuur, dat hij gemaakt had, wreekte door eene meer vijandige houding. Dat dit niet geschiedde lag misschien bovenal aan de omstandigheden, die bij hem de hoop levendig hielden, dat de eventualiteit, die in het tractaat van Augustus was voorzien, verwezenlijkt stond te worden.

Want toen in den nazomer van 1579 het Keulsche vredes-congres mislukt bleek en de toestand der Nederlanden

door de afscheiding der Walen en den voortgang van Parma's wapenen al hachelijker werd, bleef er niets anders voor den Prins en de Nederlanden over dan, door hem als landsheer te kiezen, zich den steun van Frankrijk te verzekeren.

Ook toen heeft Willem van Oranje geen oogenblik er aan gedacht een *farà da se* uit te spreken, hoewel hij vooral nadat hij de Calvinistische partij te Gent had ten val gebracht, met vrij wat minder moeite zijne eigene verkiezing dan die van den hertog had kunnen verkrijgen. In vele gewesten is dat herhaaldelijk openlijk uitgesproken. Zonderlinge zelfzucht zeker, die met zóóveel zelfbeheersching gepaard gaat, die zich met zoo weinig vergenoegt, als waarmede de Prins tevreden was! Want waarlijk, de macht, hem door Holland en Zeeland aangeboden, ja opgedrongen, was geen schitterende prijs.

't Gelukte den Prins in den winter van 1579/80 't zoover te brengen, dat de Staten Generaal een ontwerp goedkeurden van de voorwaarden, waarop Anjou tot landsheer zou worden gekozen. Maar toen moest dat in de gewestelijke statenvergaderingen worden geratificeerd. Want 't ging niet aan er mede te handelen als met het weinig zeggende tractaat van 13 Augustus 1578. Met werkelijk verbazende en onvermoeide inspanning, geholpen door den steeds sterker wordenden drang der omstandigheden, wist hij 't eindelijk zoover te brengen, dat niet alle, maar althans eenige gewesten, die samen de meerderheid der Staten Generaal heetten uit te maken, de keuze van Anjou en de voorwaarden dier keuze goed keurden, zoodat in Augustus het gezantschap kon vertrekken, dat op 19 September 1580 met den hertog het tractaat van Plessis lès Tours sloot, waarbij Anjou als landsheer van een aantal Nederlandsche gewesten werd aangenomen en dat, na ratificatie door de Staten Generaal, door den hertog, bij de verklaring van Bordeaux van 23 Januari 1581, werd bindend verklaard.

Hoewel in naam het werk van de Staten Generaal, die hier optreden als bewaarders der algemeene landsheerlijke souvereiniteit, zooals die door den koning van Spanje was bezeten en

uitgeoefend, wist iedereen, dat het werk van den Prins was, wiens staatkunde hier hare grootste zege behaalde, eene zege, zóó beslissend, dat zij zelfs nog na de Fransche Furie, ja zelfs na den dood van den Prins, de verbinding met Frankrijk als den grondslag der Nederlandsche staatkunde wist te handhaven. Dat die staatkunde eindelijk werd opgegeven, lag meer aan de omstandigheden, vooral aan het gebrek aan moed van Hendrik III, dan aan eene verandering in die staatkunde. En nauwelijks waren die omstandigheden anders geworden en was de eerste Bourbon in de plaats van den laatsten Valois getreden, of de verbintenis werd, zij 't ook op andere wijze, weder aangeknoopt en bleef bestaan, zoolang de strijd tegen Spanje de machtigste factor in de Nederlandsche politiek bleef. Oldenbarnevelt zoowel als Frederik Hendrik hebben de juistheid van inzicht van Willem I bevestigd, dat er tegen Spanje voor Nederland geen natuurlijker bondgenoot bestond dan Frankrijk, zelfs (of liever misschien bovenal) een katholiek Frankrijk.

Ons rest nu nog de vraag te bespreken, in hoeverre Willem I bij de verkiezing van Anjou en bij het vaststellen der voorwaarden, waarbij deze tot landsheer werd verkozen, het belang der Nederlanden aan zijn eigen persoonlijk belang heeft opgeofferd. Van de exceptie, die wij vroeger konden opwerpen, dat hij voor dat belang niet, of althans niet in de eerste plaats, had te zorgen, kan nu geen sprake zijn. Want hij was thans ontegenzeggelijk het eigenlijke hoofd van den Nederlandschen opstand, van den geheelen Nederlandschen staat, in zoover men daarvan al kan spreken. 'tIs hier de plaats niet dat uiteen te zetten, maar ik kan verzekeren, dat mij bij voortduring duidelijker gebleken is, dat hij door alle Nederlanders als zoodanig werd erkend, al geschiedden de regeeringsdaden ook niet op zijnen naam. En natuurlijk nog minder kan men van het tractaat van Plessis lès Tours beweren, zooals van dat van 13 Augustus 1578, dat het niet veel beteekende.

In zekeren zin is dit tractaat van Plessis lès Tours een terugkeer tot de ontwerpen van graaf Lodewijk; de Fransche vorst krijgt de Nederlanden, maar den Prins wordt een deel

voorbehouden, waar de souvereiniteit van den algemeenen landsheer alleen in naam zou gelden. De Prins verkreeg daarbij dus wat, volgens de katholieke historieschrijvers, zijn doel bij den opstand was, een eigen landbezit, eigen zelfstandige vorstelijke macht.

Voor dien prijs leverde hij de Nederlanden over aan Frankrijk, aan een vreemde, vijandige mogendheid, of liever nog erger, aan den vorst, die van alle tijdgenooten de nietswaardigste was, tenzij men zijn broeder Hendrik op dat punt boven hem wil stellen. En hij deed dat willens en wetens, want hij schijnt geen oogenblik de illusiën gedeeld te hebben, die zooveel, in de eerste plaats Marnix, tot uitbundige loftuitingen over den hertog verleidden.

Tegen die redeneering heb ik maar drie dingen over te stellen. In de eerste plaats was de prijs, het souverain gezag over Holland, Zeeland en Utrecht, niet schitterend, zooals ik strakjes al gezegd heb en zooals ik, voor vele jaren, al heb uiteengezet in mijn *Staat der Vereenigde Nederlanden*. Mij dunkt, zelfs een man van zeer geringe persoonlijke eer- en heerschzucht, moest zich maar weinig aangelokt voelen door zulk een in alle opzichten beperkt gezag, als hem in Holland met den graaflijken titel werd aangeboden. En in Zeeland en Utrecht, in welk laatste gewest zelfs niet over de opdracht gehandeld is, maar hij steeds alleen over een zeer beperkt stadhouderlijk gezag beschikte, kan hij niet gehoopt hebben meer te verkrijgen. En om den titel alleen behoefde de prins van Oranje en graaf van Nassau 't waarlijk niet te doen. Aan titels had hij geen gebrek, dat bewijst ieder document, waarop ze vermeld staan.

En zou men kunnen verwachten, dat hij hoop had eenmaal het voorbeeld te kunnen volgen, dat Anjou hem weldra geven zou, en door een staatsgreep zich van het absolute gezag meester te maken? Waarlijk, ik geloof niet, dat iemand hem ooit voor zóó lichtzinnig, ja, ik mag wel zeggen, zóó dom heeft aangezien.

Dat wat betreft het punt van de zelfzuchtige bedoelingen, van de insatiable convoitise de dominer, die hem wordt toegeschreven.

Ten andere stel ik de vraag: staat het opdragen van de landsheerlijke waardigheid aan Anjou gelijk aan een overleveren van het land aan dezen?

Mij dunkt, wie het traktaat van Plessis lès Tours zelfs maar even inziет, zal zulk een beweren vrij naïef vinden. 't Legde den hertog vrij wat meer verplichtingen op dan het hem rechten verleende. Wanneer deze er eenig voordeel van had, dan was 't zeker dit, dat het zijne positie in de wereld verhoogde, zoowel tegenover de Franschen als tegenover Engeland. En wie weet, of dat niet voor hem eene zeer groote waarde had, terwijl zeker bij hem, zooals bij velen onder zijne raadslieden, het denkbeeld was vastgeworteld, dat er eenmaal gelegenheid zou zijn, zoowel het gezag over al de Nederlanden uit te breiden, als zich te ontslaan van de banden, waarmede de opdracht hem omknelde.

Maar al verdacht de Prins Anjou van zulke booze plannen, wat wij volstrekt niet weten, maar voor 't oogenblik willen aannemen, was dat dan een reden om het eenige middel af te wijze, dat overbleef, wilde men den strijd met Spanje volhouden? Moest niet liever die kans gewaagd worden, eene kans, die, ook de uitkomst heeft het bewezen, wel gewaagd *kon* worden? Of moet men nog verder gaan en het denkbeeld opperen, dat den Prins een verkrachten der vrijheid in de Nederlanden onverschillig was, daar hij zich veilig binnen zijne drie hem gewaarborgde gewesten kon verschuilen? Daargelaten nog, dat de uitkomst en 's Prinsen houding na de Fransche Furie, dit tegenspreken, mag men daar tegen wel vragen: Wat waarborgde hem dan, dat hij niet het tweede slachtoffer zou zijn? Waarlijk, er behoorde eene grootere lichtvaardigheid toe dan iemand hem ooit heeft toegeschreven, om zulk een onzekere kans te wagen.

Van zelf zijn wij zoo op het derde punt gekomen, dat de Prins de Nederlanden niet alleen overleverde, maar zelfs overleverde aan eenen nietswaardige en dat willens en wettens. Alles daargelaten wat ik hier al gezegd heb, stel ik daartegen slechts de vraag: Of de Prins kans kon zien op andere wijze zich van de Fransche hulp te verzekeren, die

hem onmisbaar scheen? Mij dunkt, die vraag is al beantwoord. Er bleef in het najaar van 1579 geene keus dan tusschen bescherming van Frankrijk, door middel van Anjou, en een opgeven van den strijd. Wie Willem I veroordeelt, omdat hij het eerste verkoos, moet hem ook veroordeelen, omdat hij den strijd niet opgaf. En dat is per slot van rekening ook de grief. Voor de katholieke geschiedschrijvers zijn de Malcontenten de ware vaderlanders. Zij zouden aan de Nederlanden de vrijheid verzekerd hebben, die deze noodig hadden, maar de booze revolutionairen, met Oranje aan het hoofd, hebben dat onder dekmantel van den godsdienst verijdeld en, ten koste van het Zuiden, in het Noorden de Republiek der Vereenigde Nederlanden voorbereid.

Nog één punt moet ik aanroeren. Als 't niet was uit zelfzuchtige bedoelingen, waarom zonderde de Prins dan Holland, Zeeland en Utrecht uit bij het tractaat, iets wat (Marnix verklaarde het in 1585) koning Hendrik III zeer had gehinderd en de uitvoering van het tractaat van zijne zijde had in den weg gestaan?

Het antwoord is al weder hetzelfde. Er was niet de minste mogelijkheid om eene meerderheid te verkrijgen voor het tractaat met Anjou, als aan die gewesten niet de zelfstandigheid en het gezag van den Prins gewaarborgd was. Alleen daardoor was de toestemming van Holland en Zeeland te verkrijgen. Die van Utrecht zelfs is daardoor niet eens verworven. Verder stemden onder allerlei voorbehoud nog Brabant, Vlaanderen, die beiden in den uitersten nood verkeerden, het sedert de herovering door de Staten kwalijk als zelfstandig te beschouwen Mechelen, Friesland en de Ommelanden er voor. Als bij de tegenstrevende gewesten, Gelderland, Utrecht, Overijssel en Doornik en het Doorniksche, zich ook Holland en Zeeland hadden gevoegd, dan had van de zaak niets kunnen komen. Zelfs de voorloopige opdracht van Vlaanderen in Februari 1580 werd eerst mogelijk door Holland en Zeelands toestemming; daardoor ook alleen de goedkeuring der vergadering der Nader geünieerde Provinciën, die zoo veel tot het doorgaan van het tractaat bijbracht. Dat alles zal, hoop ik, door de stukken,

die weldra in het derde deel der *Documents* zullen worden medegedeeld, volkomen duidelijk worden.

Misschien zullen ook die, welke later, naar ik hoop, in het vierde zullen worden uitgegeven, er toe bijbrengen. Maar zoover wil ik hier mijn betoog niet uitstrekken. Trouwens, wat na Januari 1581 plaats had is slechts een uitvloeisel van wat vóór dien datum geschiedde. De staatkunde van Willem I levert in die laatste jaren geen nieuwe keerpunten op.

Eer ik echter eindig, wensch ik nog even te resumeeren.

Prins Willem I heeft na het mislukken der onderneming van 1568 steeds in de eerste plaats hulp van Frankrijk gezocht en heeft, om die te verkrijgen, meermalen het gezag over een deel en zelfs over alle Nederlandsche gewesten aan Frankrijk aangeboden. Tegelijkertijd heeft hij meermalen bij die aanbiedingen zich het gezag over eenige gewesten voorbehouden.

Doch hij heeft nimmer het eerste gedaan om het laatste te kunnen verkrijgen en hij heeft daarbij nimmer de belangen, voor welke hij optrad, opgeofferd aan eigen belang. In 1571 kan uit de weinige gegevens, die wij bezitten, niet anders worden opgemaakt dan dat hij toeliet, dat er toezeggingen werden gedaan, die alleen het beproeven van den strijd mogelijk maakten. In 1573 deed hij niet anders dan te laten handelen over een verdrag, waarbij als prijs voor eene hulp, die het deel des lands, waar hij voor streed, ten goede kwam, en daarvoor dringend noodig, ja onontbeerlijk werd geacht, de andere deelen, daar hij als vijand gold, zouden worden overgelaten aan den Franschen bondgenoot. In 1576 stond hij, door den nood gedwongen, het gezag over dat ééne deel af aan hem, die het in bescherming wilde nemen, zonder dat wij er iets van weten of hij voor zich eene schadevergoeding eischte. In de volgende jaren zocht hij wel Frankrijks bijstand, maar geen schaduw van bewijs is er, dat hij dien toen voor zulk een prijs wilde koopen, of voor zich zulk een voorbehoud eischte. In 1578 deed hij wel een verdrag sluiten, dat, zoo al niet Frankrijk, dan toch een Franschen vorst in den strijd bracht, maar hij

deed het vooral om zich tegen de vijandschap van dien vorst te waarborgen, terwijl het eischen van gezag over een deel des lands voor zich zelven vrij onwaarschijnlijk is en, al werd het bewezen, volstrekt niet tegen het algemeen belang zou zijn geweest. Ten slotte was de opdracht der souvereiniteit aan Anjou door het tractaat van Plessis lès Tours eene volstrekte noodzakelijkheid, het eenige middel om den dreigenden ondergang te ontkomen, en kon die niet verkregen worden dan door het verzekeren van de zelfstandigheid der drie gewesten, eene voorwaarde, die hij, 't zij hij ze begeerde of niet, *moest* stellen, of alles zou mislukken.

Waar blijft bij dit alles de zelfzucht, waar de insatiable convoitise de dominer, die hem wordt aangewreven? Waarlijk, als men de nagedachtenis van Prins Willem I wil aantasten, dan moet men 't anders aanleggen, dan door op zijne Franschgezindheid te wijzen als op een bewijs van de slechtheid zijner bedoelingen.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11^{den} MEI 1891.

Tegenwoordig de heeren: KUENEN, voorzitter, LEEMANS, BEETS, SIX, NABER, HOEKSTRA, KERN, VAN BONEVAL FAURE, DE GOEJE, VAN HERWERDEN, LAND, ACQUOY, DE PINTO, PLEYTE, POLS, TIELE, DE HOOP SCHEFFER, MATTHES, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, DE LOUTER, MOLTZER, S. MULLER FZ., A. PIERSON, FOCKEMA ANDREAE, DE HARTOG, P. L. MULLER, HOUTSMA, WILKEN, VAN LEEUWEN, VALETON en BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Daarop wordt gelezen een schrijven van Z.Exc. den Minister van binnenlandsche zaken in dato 6 Mei 11., waarbij bericht wordt dat de benoemingen van de heeren A. Kuenen tot voorzitter en S. A. Naber tot onder-voorzitter der afdeling door Hare Majesteit de Koningin-Weduwe Regentes zijn bekrachtigd.

De secretaris biedt namens den heer Fruin een present-exemplaar aan van Brieven van Cobet aan Geel uit Parijs

en Italië, Nov. 1840—Juli 1845, uitgegeven door Dr. R. Fruin en Dr. H. W. van der Mey, Leiden 1891 en vestigt de aandacht op het belangrijke van dat boekdeel.

De heer Kern leest het verslag der commissie, in wier handen zijn gesteld de Baskische Studien van Dr. C. C. Uhlenbeck. De vergadering vereenigt zich met de conclusie om dat stuk op te nemen in de werken der afdeling, en besluit op voorstel van den secretaris het te doen plaatsnemen in de Verslagen en Mededeelingen.

Daarna spreekt de heer van Leeuwen over het onlangs in het Britsch Museum op vier papyrus-stroken ontdekte werk over den Atheenschen staat. Hij acht het te bevatten het werk van Aristoteles, waarvan eenige fragmenten tot ons gekomen zijn, en bespreekt naar aanleiding van het daarvan uitgegeven facsimile den vorm en den inhoud. Hij geeft voorbeelden van stellige onjuistheden, die deels aan den auteur, deels aan de afschrijvers — want het handschrift is het werk van vier kopiïsten — moeten geweten worden, terwijl enkele aan den eersten uitgever te laste komen. Het werk bevat eene beschouwing van den Atheenschen staat in aristocratischen geest geschreven en, hoewel het onvolledig tot ons gekomen is, verdient het een nauwkeurig onderzoek, al voldoet het niet aan hoog gespannen verwachtingen. De spreker staat zijne mededeeling voor de Verslagen en Mededeelingen af.

De heer van Herwerden betuigt zijne instemming met de voorstelling van den spreker. Ten bewijs dat het werk van Aristoteles is wijst hij op woorden, die alleen in diens geschriften en ook hier voorkomen, zooals *μίσχομαι*.

De heer Naber houdt het geschrift niet voor een afgevoerd stuk van Aristoteles, maar voor eene verzameling van materiaal voor diens *πολιτεία Ἀθηναίων*. Misschien heeft de schrijver de hulp van amanuenses gebruikt voor

eene latere bewerking. In dat geval laat zich veel verklaren, dat anders bevreemding wekt.

Nadat de heer Pierson het eerste deel van Hellas, en de secretaris uit naam van den heer Loman een afdruk van eene meer uitvoerige behandeling van het in de vorige vergadering door hem besproken vraagstuk voor de boekery hebben aangeboden, wordt de vergadering gesloten.

HET ONLANGS GEVONDEN WERK OVER DEN ATHEENSCHEN STAAT.

MEDEDEELING VAN

J. VAN LEEUWEN Jr.

Ongeveer gelijktijdig werd voor eenige weken het beschaafde Europa verrast door twee opzien-barende dagblad-berichten, waarin de uitvinding werd aangekondigd van een geneesmiddel tegen de meest gevreesde ziekte van ons wereld-deel, en de ontdekking van een der belangrijkste werken der oudheid. Nog ligt ons versch in het geheugen de opwinding, door het eerste bericht veroorzaakt. Met één slag de held van den dag geworden, ondervond de beklagenswaardige ontdekker al spoedig het hartzeer, dat het middel niet proefhoudend bleek, en toen de overspannen verwachtingen van het onnadenkende publiek niet werden verwezenlijkt, wendde de belangstelling zich naar het eerstvolgende onderwerp van den dag. Toen kon de kalme weg van wetenschappelijk onderzoek, die ter kwader ure was verlaten, weder worden ingeslagen, en zeker zal te zijner tijd wel blijken, dat de geleerde, wiens welgevestigde naam op zóó ongewenschte wijze voor een poos over aller tong is gegaan, inderdaad een ontdekking heeft gedaan van duurzame waarde.

Eene opwinding van soortgelijken aard veroorzaakte in Januari j.l. het bericht van de *Times*, dat het werk van Aristoteles over den Atheenschen staat was gevonden in het Britsch Museum, en weldra zou worden uitgegeven. Een opwinding natuurlijk binnen kleiner kring; er is uit den aard der zaak meer algemeene belangstelling voor een leven-

reddend geneesmiddel, dan voor een Grieksch handschrift ; maar op het meer beperkt gebied der oude letterkunde viel inderdaad een soortgelijke geestdrift waar te nemen als door de tuberculine was opgewekt. Er waren er, die schenen te meenen dat nú, als met een tooverslag, de meeste geschilpunten op het gebied der Atheensche oudheden zouden zijn beslecht ; veel, waarover men tot dusverre slechts gissingen of meeningen had geopperd, zou nu punt voor punt tot klaarheid kunnen worden gebracht ; in het nieuwgevonden werk zou een antwoord zijn te vinden op tal van vragen, betreffende Athene's staats-instellingen, zijn politiek, zijn financiën, zijn verhouding tot zijne bondgenooten, die tot dusverre door verschillenden in verschillenden geest plachten te worden besproken.

Zulke toemeloove verwachtingen konden wel niet anders dan beschaamd worden, en — als terugslag daarop — zijn reeds van verschillende zijden, inzonderheid in Engeland, klachten vernomen over de onvolledigheid, de onbelangrijkeheid, ja — erger nog — over het onduidelijke en onwaarschijnlijke van veel wat ons door den nieuwen zegsman wordt medegedeeld. Ook hier is ongetwijfeld de waarheid nòch aan het ééne uiterste nòch aan het andere te vinden, en eerst na een zorgvuldig, geruimen tijd voortgezet onderzoek van velen zal het mogelijk zijn de waarde van de nieuwe vondst met juistheid te schatten. Wat ik thans reeds hier in het midden waag te brengen, moge slechts worden beschouwd als een bijdrage, teneinde dat nog verwijderde doel te helpen bereiken.

Op de vraag, die natuurlijk allereerst bij elken belangstellende is gerezen, »kan er wellicht sprake zijn van een nieuw Oera Linda-boek ?” kan met beslistheid »neen” worden geantwoord. Met het werk van een modernen vervalscher of grappenmaker hebben wij zeker niet te doen. In de geschiedenis van de vondst en in het voorkomen van het handschrift is anders wel een en ander wat tot twijfelen zou kunnen nopen. Het bestuur van het Britsch Museum heeft namelijk niet bekend gemaakt hoe de strooken papyrus,

die het geschrift bevatten, in zijn bezit zijn geraakt. Ver-
moedelijk is dit een blijk van verstandig beleid; men zal
hoop hebben langs denzelfden weg nieuwe schatten te ver-
werven, en wenscht nu de aandacht van anderen niet in die
richting te leiden. intusschen mist het publiek diensenge-
volge alle contrôle over de waarborgen van echtheid, die
wellicht zijn gelegen in de wijze waarop het werk is ont-
dekt geworden of in den persoon van den vinder. Evenmin
biedt het materiaal een dergelijken waarborg aan. Het
werk is geschreven op de keerzijde van oude Egyptische
acten uit den tijd van Vespasianus; doch een moderne be-
drieger, die toevallig in het bezit was gekomen van derge-
lijke, aan de ééne zijde onbeschreven, stukken papyrus, zou
natuurlijk gretig gebruik maken van dat gemakkelijke mid-
del om aan zijn werk den uiterlijken schijn van echtheid
bij te zetten. Dat verder de talrijke reeds vroeger bekende
fragmenten uit het veel geciteerde werk van Aristoteles na-
genoeg alle letterlijk in het nieuwe handschrift worden aan-
getroffen (de ontbrekende kunnen in de verloren geraakte
gedeelten hebben gestaan), bewijst op zichzelf niets voor de
echtheid; immers een bedrieger, die kennis en talent genoeg
bezat om een dergelijke fraus te plegen, zou natuurlijk wel
zoo slim zijn geweest die fragmenten, die hij in de uitgave
van Rose ordelijk bijééngevoegd kon vinden, in zijn eigen
maaksel in te lasschen; hij zou dat dan echter hebben moe-
ten doen na het jaar 1883, daar ook de toen ontdekte
Berlijnsche fragmenten van de Politeia in het nieuwe werk
suo loco worden aangetroffen. Ook het schrift biedt geen
afdoend bewijs voor de echtheid; veeleer zou de ongewone
wijze, waarop vele woordjes en uitgangen worden afgekort,
tot wantrouwen kunnen stemmen.

Toch twijfel ik niet of het werk is hetgeen waarvoor het
zich uitgeeft, namelijk een afschrift, dat in of niet lang na
de eerste eeuw onzer jaartelling is vervaardigd, en wel op
grond van den inhoud. Om zóó te kunnen vervalschen, had
een commissie moeten werkzaam zijn, bestaande uit eenige
der grootste geleerden en vernuften van onzen tijd; een
Boeckh, een Mommsen, een Kirchhoff, een Cobet — zoo

het geen impieteit is aan dergelijke namen het denkbeeld van misleiding te verbinden — zouden daartoe hunne medewerking hebben moeten verleenē; tevens zou die commissie dan blijk hebben gegeven van een zeldzame vindingrijkheid in het uitdenken van feiten en namen. Terecht heeft bovendien een Engelsche criticus er op gewezen, dat een product van modern bedrog zich waarschijnlijk enger dan het thans ontdekte werk zou aansluiten bij den stijl der echte geschriften van Aristoteles, en over het geheel meer zou beantwoorden aan hetgeen men verwacht had in dit werk te zullen vinden.

Wij kunnen dus met den eersten uitgever veilig aannemen dat het onlangs gevonden handschrift inderdaad echt is, en zijn dan wegens den inhoud wel gedwongen het met hem te beschouwen als een exemplaar van het boek over den staat der Atheners, dat op naam van Aristoteles door Harpocraton, Pollux en anderen op vele plaatsen wordt geciteerd. Een titel intusschen of eenige andere rechtstreeksche aanwijzing van den auteur is er niet in te vinden.

Dat exemplaar is blijkbaar niet uit den boekhandel afkomstig, maar onder ongewone omstandigheden afgeschreven en voor particulier gebruik bestemd. Vier verschillende handen zijn er aan het werk geweest; de eerste en vierde zijn die van beschaafden, de tweede die van een onontwikkelde schoonschrijver, de derde kan niet zoo scherp worden gekarakteriseerd, maar onderscheidt zich door bijzonder leelijk — ofschoon niet onduidelijk — gevormde letters. Voor eenheid van uitvoering is niet veel zorg gedragen; de regels zijn in de eene kolom wel driemaal zoolang als in de andere, terwijl hier en daar tusschen twee op één volgende kolommen nauwelijks een behoorlijke ruimte is gelaten.

De akten, op wier rugzijde het werk is geschreven, hadden blijkbaar reeds eenigen tijd van verwaarloozing achter zich, toen zij voor het nieuwe doel werden aangewend; immers hier en daar vonden de kopiisten de papyrus door insecten aangevreten of afgebladderd, en ontweken die beschadigde plekken met hunne pen. Later is door dergelijke kleine vijanden nog weer nieuwe schade aangericht, en

bovendien is in sommige gedeelten van het werk de inkt grootendeels weggewischt. Ik vermoed dat inzonderheid *rocht* aan de letters is verderfelijk geweest; het werk is blijkbaar niet als *rollen* in het bezit van het Britsch Museum geraakt, althans de uitgever spreekt van vier stukken papyrus, die oorspronkelijk zelfstandige rollen schijnen te zijn geweest." Wellicht is er grond voor de gissing dat de stukken papyrus ter inwikkeling van een mummie of voor een ander doel op elkander zijn geplakt, gelijk inderdaad bij een soortgelijke vondst, die onlangs door de Engelsche geleerden Sayce en Mahaffy is beschreven, het geval was; ik meen hier en daar de vegen te zien van een natte borstel. Wanneer en waar die op elkander geplakte stukken dan weder zijn losgeweekt, voor zoover dat nog mogelijk bleek, is voorschands niet na te gaan.

Nog verdient te worden vermeld, dat de verdeeling over vier stukken papyrus niet samenvalt met de verdeeling naar vier handen; de *eerste* copiiist heeft het geheele eerste stuk beschreven en de eerste kolom van het tweede; toen had hij een passend punt van den text bereikt en staakte daar het werk; de rest van het tweede stuk is grootendeels volgeschreven door hand *twee*, en verder door hand *drie*, die halverwege een kolom begint; het derde stuk — slechts drie voet lang — is geheel gevuld door hand *vier*, die daarin nog een aanvang maakt met de beschrijving van de rechtspleging, doch grootendeels valt deze op het vierde stuk, waarvan slechts het slot in leesbaren toestand is bewaard gebleven; dat vierde stuk is — of was — weder door hand *drie* beschreven.

Hoogst opmerkelijk — ik zeide het reeds met een enkel woord — is het systeem van afkortingen, dat, doch nagenoeg uitsluitend door de 1^e en 4^e hand, en niet door beiden op volkomen dezelfde wijze, wordt gebezigd. De meest gebruikelijke conjuncties (*καί, μέν, ὅτι, γάρ, οὐν*), de meeste voorzetsels, eenige lidwoordsuitgangen (*τιν, τῆς, τῶν*), worden namelijk aangeduid door de eerste letter, met een schuinsch streepje (hetzij als gravis hetzij als acutus) er boven; deze teekens dienen voor diezelfde lettergrepen ook

dàn wanneer zij deel uitmaken van een grooter woord, bijvoorbeeld -και- in *δίκαιος*, *συν-* en *-συν-* en *-των* in *συννοικούντων*, *δε-* en *-μεν-* in *δεχομένους*. Even eenvoudige teekens worden gebezigd voor *ἐστί*, *εἰσὶ* en *εἶναι*. Daarenboven vindt men, vooral in eigennamen, eindlettergrepen afgekort op een wijze die zich aansluit bij hetgeen van elders bekend is. Zie ik wel, dan zijn verscheidene van de bovengenoemde afkortingen identisch met — hoewel meerendeels in vorm afwijkende van — de teekens die in de minuskelhandschriften der middeleeuwen gebruikelijk zijn. Het is echter hier niet de plaats om over dit onderwerp uit te weiden, en ik wend mij dus van den vorm tot den inhoud.

Die inhoud vervalt duidelijk in twee deelen, een *historisch* en een *systematisch*.

Van het eerste ontbreekt de aanvang, en daarmede — jammer genoeg — de titel; de kopiist schreef namelijk een onvolledig exemplaar na, en had zich vermoedelijk voorgesteld het begin later van elders aan te vullen. In deze pars prior geeft de schrijver een overzicht van de ontwikkeling der Atheensche staatsvormen.

In de pars altera, die uiterlijk van het voorafgaande niet is gescheiden, maar midden in regel 4 van kolom 21 begint, wordt de laatstaangenomen en sedert geldig gebleven staatsvorm — die van het jaar 403 — beschreven in zijne verschillende deelen; de volksvergadering, de raad en magistratuur, en daarna de rechtspleging — doch hetgeen op laatstgenoemde betrekking heeft is grootendeels verloren gegaan — worden achtereenvolgens tamelijk uitvoerig behandeld. Diezelfde rangorde neemt Aristoteles in acht *Politica* IV 14, waar hij den staat in deze drie deelen verdeelt: 1°. *τὸ βουλευόμενον περὶ τῶν κοινῶν*, de be-raadslagende macht, 2°. *τὸ περὶ τὰς ἀρχάς*, d. w. z. raad en beamten, 3°. *τὸ δικάζον*, de rechtscolléges.

Bij een eerste, vluchtige kennismaking met het geschrift wordt men vooral getroffen door den aangenamen en gemakkelijk te volgen stijl, die wel nergens sierlijk of gespieerd mag heeten en weinig diepte bezit, maar zich door eenvoud

en helderheid aanbeveelt. Hier en daar hapert er wat, maar wanneer men het handschrift zelf raadpleegt, wat in facsimile thans voor allen toegankelijk is, dan blijkt dat niet de auteur maar de overlevering de schuld draagt; de tekst is op zoodanige plaatsen doorgaans moeilijk leesbaar. Daar, waar het manuscript niet heeft geleden, is ook de inhoud over het geheel licht verstaanbaar en nagenoeg zonder fouten.

Bij een tweede lezing echter wordt onze aandacht al spoedig getrokken door de ongelijkmatigheid, waarmede de stof is behandeld. Met voorliefde verwijlt de schrijver bij enkele momenten in de ontwikkeling van Athene's staatsregeling, om over andere met opmerkelijke snelheid en onverschilligheid heen te glijden. Aan welke zijde zijn sympathie is te zoeken, behoeven wij wel niet te vragen. De mannen naar zijn hart, degenen die voor de besten onder Athene's zonen mogen gelden, zijn Thucydides Melesias' zoon, Nicias en Theramenes, de mannen der behoudspartij derhalve; en daar, waar Athene's wetgeving in den geest dier partij wordt gewijzigd, deelt de schrijver ons breedvoerig mede welke maatregelen er werden genomen, ja schrijft zelfs — en wij zijn er hem erkentelijk voor — eenige psephismata letterlijk voor ons af. Omtrent de gebeurtenissen van 411 en 404 wordt ons dus vrij wat te lezen geboden. Maar zoo dikwijls de tegenovergestelde strooming in het Atheensche staatsleven de overhand heeft, betoont de schrijver zijn tegenzin òf door duidelijk uitgesproken afkeuring òf door een veelzeggend zwijgen. Dat bij voorbeeld Pericles een groot man — ja dat Athene een tijd lang een machtig rijk is geweest, zou men uit dit boek niet licht opmaken. Van Cleon wordt nauwelijks, van Hyperboulos in het geheel niet gerept; ook Alcibiades wordt niet genoemd. Van Cleophon, den tegenstander van Theramenes, wordt gezegd »dat hij het volk tot verkwisting »heeft verleid door de uitkeuring van theorica uit de staatskas in te voeren, maar hij kreeg loon naar werken, want »dezelfde volksmenigte, die hij op zoo onwaardige wijze »gunstig voor zich had trachten te stemmen, veroordeelde

»hem later ter dood; zóó gaat het: wanneer het volk zich »heeft laten misleiden, pleegt het later degenen te haten »die het tot een slechte handeling hebben opgezet". — Zullen wij deze voorstelling, waarvan de stijl bezwaren oplevert die ik op het oogenblik niet kan bespreken, vol goed vertrouwen aannemen? Zullen wij gelooven dat Cleophon is gevallen ten gevolge van het ontwaakte rechtsbewustzijn der natie? Of verdient veeleer Lysias geloof? Deze namelijk verhaalt ons uitvoerig (XIII § 7—12 en XXX § 10—14) hoe Cleophon na de ramp van Aegospotamos gevallen is als offer van een gerechtelijken moord; hoe hij gedood is geworden niet »door het volk dat hij had verleid" maar door zijn politieke tegenstanders, de met Sparta heulende aristocraten, die ook Cleon indirect en Hyperbolus rechtstreeks van het leven hebben beroofd; hoe hij is gedood geworden door het wapen dat reeds lang voor hem gereed lag — Aristophanes had het feit immers al lachende voorspeld, toen hij aan het einde der Ranae door Aeschylus een zwaard uit den Hades liet medebrengen als geschenk voor Cleophon:

*urbs nostra hunc ensem mittit tibi — tradidit ensem —
et iubet ex merito scire quid iste velit,*

zóó kunnen wij de strekking dier passage met de woorden van Ovidius omschrijven, en de scherts doet den lezer, die weet hoe de grap weinig maanden later tot bloedige werkelijkheid is geworden, allerpijnlijkst aan.

Waarlijk het kan niet twijfelachtig zijn of de schrijver heeft bij voorkeur gebruik gemaakt van bronnen, waarin van de Atheensche democratie, »den gevloekten demos, die door eenige weldenkenden een tijdlang gebreedeld is geworden", gelijk op het grafschrift van Critias stond te lezen, niet veel goeds werd verhaald. Pericles voerde de bezoldiging der rechtbanken in »daar hij geen geld genoeg bezat om, evenals zijn politieke tegenstander Cimon, de groote menigte geschenken te maken uit eigen middelen". Klinkt het niet als een aardigheid van Hermippus? — »De politiek

van Aristides had tengevolge dat er twintigduizend Atheners uit de staatsruif werden gevoederd". Wien komen daarbij niet de spotregels uit de Wespen van Aristophanes te binnen: »indien de volksmenners, Cleon en consorten, het werkelijk met den minderen man zoo goed voor hebben, wel, Athene heeft immers een duizendtal verbonden steden: laat elk van deze twintig onzer burgers voor hare rekening nemen, dan zijn er al dadelijk twintigduizend geborgen". — Cleon trad »met zijn schootsvel voor" in de volksvergadering op, Cleophon »dronken". — Doch reeds genoeg om te doen zien in welken geest over de ontwikkeling der Atheensche democratie wordt gesproken; een onpartijdige beschrijving, met waardeering van het streven der staatslieden, die Athene een tijd lang tot meesteres der Middellandsche zee hebben gemaakt, moeten wij hier niet zoeken.

Intusschen, laat ons den schrijver het recht gunnen zijn staatkundige overtuiging te uiten. Van bedenkelijker aard zijn de plaatsen, waar ons mededeelingen worden gedaan, die indruischen tegen hetgeen tot dusverre voor zeker of waarschijnlijk gold. Vroeger, toen het werk van Aristoteles slechts uit aanhalingen bij de grammatici bekend was, heeft men wel eens gezegd: »waar het feiten betreft uit de Grieksche Antiquiteiten, mag Aristoteles onfeilbaar heeten; wat op zijn gezag ons wordt bericht, moet als onbetwistbare waarheid worden aangemerkt." Thans ligt het werk in zijn samenhang vóór ons, en hoe nu, indien er een en ander in blijkt voor te komen, wat onmogelijk waar kan zijn? Zullen wij dan niettemin geneigd blijven ons in andere, twijfelachtige gevallen blindelings neer te leggen bij hetgeen ons op gezag van Aristoteles wordt meegedeeld? Natuurlijk niet. Eén stellig bewezen onjuistheid is toereikend om dat vertrouwen te schokken, en ons te dringen tot dezelfde behoedzaamheid, die wij elders ten opzichte van berichten uit de oudheid plegen in acht te nemen. Welnu, zulke onjuistheden kunnen worden aangewezen.

Toen Pisistratus zich van de alleenheerschappij had meester gemaakt, bedacht hij een list. Hij riep de burgerij samen

tot een wapenschouwing in het heiligdom der Dioskuren, het Anakeion, en toen de manschappen waren aangetreden, begon hij het woord te voeren, maar — opzettelijk met gedempte stem. »Wij verstaan u niet!» riep men hem toe. Toen noodigde Pisistratus zijne toehoorders uit, hem te volgen naar een nabij gelegen plek, waar zijn stem beter zou kunnen doorklinken; dat deden zij, en lieten hunne speeren en schilden daarginds op rotten staan. En terwijl nu Pisistratus zijne rede hield, werden ongemerkt de onbeheerd achtergebleven wapenen door zijne garde weggedragen en achter slot en grendel geborgen. Aan het einde van zijn toespraak deelde Pisistratus toen mede wat er was geschied, en vermaande de burgers, die daar weerloos voor hem stonden met de lijfwacht in hun rug, zich rustig te houden, aan hunne bezigheden te gaan, en de zorg voor de openbare veiligheid aan hem over te laten.

Deze anecdote — onze schrijver is namelijk opmerkelijk mild met anecdotes, indien men het beknopte bestek van zijn werk en den rijkdom der stof in aanmerking neemt —, deze anecdote was reeds bekend. Polyaenus namelijk, die zijn verzameling krijgslisten onder M. Antoninus bijeenbracht, verhaalt hetzelfde. Maar op een paar punten wijkt zijn verhaal van het nieuwgevonden werk af, en die punten zijn van gewicht. Polyaenus zegt namelijk, dat de toehoorders, die Pisistratus in het Anakeion niet verstaan konden, *προελθεῖν αὐτὸν ἤξιωσαν εἰς τὸ προπύλαιον* — hem verzochten zich in de vestibule van dien tempel te plaatsen; en dat terwijl zij aan zijne lippen hingen, de lijfwacht ongemerkt de wapens wegbracht naar het nabijgelegen heiligdom van Agraulos: *ἀράμενοι τὰ ὄπλα κατήνεγκαν εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ἀγραύλου*. Dat alles is — misschien niet historisch, maar in elk geval mogelijk, het is eenvoudig en begrijpelijk. Het Anakeion, een tempel met ruim voorplein, die ook later wel voor wapenschouwingen diende, lag noordelijk aan den voet van de Acropolis, en dicht daarbij in den noordwand zelf van den burchtheuvel was het Agraulion, welks gewelf, door een steilen onderaardschen rotsgang met het bovenplateau der Acropolis verbonden, inderdaad

een geschikte bergplaats moest aanbieden voor de wapens die men in veiligheid wenschte te brengen.

En nu Aristoteles. Toen de lieden riepen »wij verstaan u niet'', verzocht Pisistratus hen met hem op te klimmen naar het voorportaal der Acropolis: *προσαναβῆναι πρὸς τὸ πρόπυλον τῆς ἀκροπόλεως*; en terwijl hij daar zijne rede hield, droeg zijn lijfwacht de wapenen ongemerkt *εἰς τὰ πλῆστον οἰκίσματα τοῦ Θησείου*. Dit is niet eenvoudig, dit is niet begrijpelijk, dit is ongerijmd. Wat onder het voorportaal der Acropolis, die propylaeen uit den tijd van Pisistratus, waarvan hier gesproken wordt, mag zijn te verstaan, laat ik liefst in het midden; maar wie zich in het Anakeion bevindt, heeft nergens in de nabijheid een geschikt punt om de stadsburcht te bestijgen. Vragen wij het aan Lucianus, die (Piscator § 42) de filosofen storm laat loopen op de Acropolis; terwijl de groote massa zich verdringt op de heirbaan, die van den zuidwestelijken hoek naar boven leidt, zijn er enkelen die met de behendigheid van gemsenjagers tegen de rotsen opklauteren; onder anderen klimmen er een stuk of wat bij het Anakeion naar boven, langs ladders die zij hebben meegebracht. Moeten wij ons wellicht Pisistratus met zijne militieplichtigen op soortgelijke wijze langs de rotsen van de Acropolis voltigeerende voorstellen? Of nemen wij aan, dat zij — zonder eenig verklaarbaar motief — gezamenlijk den heuvel zijn omgewandeld tot aan het tamelijk afgelegen punt, waar de open weg begint die opwaarts voert? Maar het ergste komt nog. De wapens heeten te zijn weggeborgen in het nabij gelegen Theseum. Het Theseum was niet nabij het Anakeion gelegen, tenzij men in dergelijk verband bijvoorbeeld het paleis op den Dam nabij het Trippenhuys gelegen wil noemen; het Theseum lag evenmin dicht bij de Acropolis, waar Pisistratus resideerde, maar noordwestelijk vandaar, midden in de stad; en ten tijde van Pisistratus lag het in elk geval nòch dicht bij het Anakeion nòch veraf: het lag nergens, want — gelijk te Athene aan ieder kind, om zoo te zeggen, bekend was — het is gesticht een halve eeuw na den dood van Pisistratus, toen Cimon het gebeente van

Theseus als heilige reliquie uit Skyros had medegebracht.

Wie zich zóó kan vergissen omtrent algemeen bekende en gemakkelijk te verifieeren feiten, is, dunkt mij, niet bijzonder tehuis in de topografie en geschiedenis van Athene. Zullen wij eenvoudig zeggen »errare humanum'', en overgaan tot de orde van den dag? Of zien wij veeleer in dit wél geconstateerde geval, waar een Polyaenus beter ingelicht blijkt te zijn dan onze nieuwe zegsman, het bewijs dat die zegsman geen onvoorwaardelijk geloof verdient? Mij dunkt het laatste. Wat er dus geloofwaardigs is in het nieuwe werk, zullen wij dankbaar aanvaarden, maar in dubiis abstinebimus, ook dan nog wanneer het mogelijk mocht blijken aan te toonen, wat door gezaghebbende geleerden wordt beweerd, dat inderdaad niemand anders dan Aristoteles er de vervaardiger van is. Wie zich eens zóó kon vergissen, heeft zeker wel meer onjuistheden gezegd.

Ziet hier een ander, niet minder sprekend voorbeeld, dat reeds door den Engelschen uitgever behoorlijk is in het licht gesteld. In het nieuwe werk lezen wij (cap. 34): »na den »strijd bij de Arginusen werden de tien strategen, die in »dien zeeslag de overwinning hadden behaald, in één stem- »ming allen ter dood veroordeeld, ofschoon sommigen hun- »ner niet eens aan den strijd hadden deelgenomen, anderen »zich zelf op een vreemd schip hadden moeten redden.'' — Wien treft niet aanstonds de schromelijke onjuistheid dezer voorstelling van algemeen bekende feiten. Niet alle tien, slechts zes der strategen — en het was waarlijk reeds erg genoeg — werden ter dood gebracht, omdat zij niet behoorlijk hadden zorg gedragen voor het opvisschen der schipbreukelingen na het gevecht; en die zes, met nog twee, die zich bij tijds uit de voeten maakten, hadden wel degelijk allen aan den slag deelgenomen; niet present waren daarbij Conon en Leon, maar deze werden dan ook niet beschuldigd of gevonnist.

Waarlijk, zóó schrijft iemand die niet op de hoogte is, of wellicht een pleiter, die een requisitoir opstelt tegen de Atheensche democratie zonder zich om nauwkeurigheid en

goede trouw veel te bekommeren; maar kan men een volzin als dezen verwachten van een historicus of een wijsgeer wien het om waarheid is te doen?

Ik geloof dat het goed is zich deze lessen ten nutte te maken bij de beoordeeling van hetgeen ons over Themistocles wordt verhaald. In de *Politica* lezen wij bij Aristoteles (II, 12): »de Areopagus is door Ephialtes en Pericles »gefnuikt, de vacatiegelden der juryleden zijn door Pericles »ingevoerd”. Het laatste lezen wij *suo loco* met dezelfde woorden in het nieuw-ontdekte werk; maar van de gebeurtenissen, waardoor anno 462 de macht van den Areopagus is gebroken, wordt ons een — vrij onduidelijk — verhaal gegeven, waarin de hoofdrol nevens Ephialtes niet door Pericles maar door Themistocles wordt vervuld. Zullen wij nu gissen — met Diels — dat derhalve in de *Politica* de naam van Pericles moet worden vervangen door dien van Themistocles, en zullen wij dan tevens op gezag van den nieuwen zegsman moeten aannemen, dat Themistocles zich nog in 462 te Athene bevond als invloedrijk staatsman, hoewel wij meenden te weten dat hij een jaar of tien vroeger door het ostracisme verbannen, daarna in zijn ballingschap van verraad beticht, en dientengevolge naar Perzië was gevlucht? Is het verder geloofelijk dat Plutarchus van een zoo belangrijke gebeurtenis in het leven van Themistocles geen kennis heeft gedragen of het niet te moeite waard vond er met een woord melding van te maken? — Misschien zou het antwoord op dit alles »ja” behooren te luiden, al werd dan ook de oudere geschiedenis van Athene er als ’t ware door gerevolutioneerd, indien wij te doen hadden met een onwraakbaren getuige. Maar degeen, die Theseion schreef in plaats van Agraulion en Conon liet ter dood brengen na den slag bij de Arginusen, kon zeker ook wel bij vergissing Themistocles noemen in plaats van Pericles. De schuldige is dan echter niet een afschrijver, maar de auteur zelf, en blijkbaar met het oog op deze passage schreef de grammaticus die het argumentum van den Areopagiticus van Isocrates heeft opgesteld: »Aristoteles zegt in den staat der Atheners dat Themistocles heeft mede-

gewerkt tot de beperking van de macht der Areopagiten". Maar al is dat zoo, al is de schrijver van het vóór ons liggende werk inderdaad Aristoteles, en niet een anonymus die geen recht heeft den beroemden naam van den Stagiriet te voeren, dan nog »provocabimus ad Philippum sobrium", immers in de passage der *Politica*, die zooveel overeenkomst vertoont met het nieuwe geschrift, noemt Aristoteles zelf, gelijk wij zagen, den naam dien wij verwachtten te zullen hooren, namelijk dien van Pericles. Ja ook in het nieuwgevonden werk zelf is een sterk argument te vinden tegen hetgeen over Themistocles wordt beweerd, immers daarin wordt eenige regels verder getuigd dat *Pericles* de bevoegdheid der Areopagiten heeft verminderd (c. 27).

Ik acht het overigens waarschijnlijk, dat in den voor ons liggenden tekst ook ernstige verkeerdheden zijn ingeslopen waaraan de auteur geen schuld heeft. Wellicht is een voorbeeld daarvan te vinden in hetgeen in cap. 37 wordt verhaald. Het fraai gestileerde gedeelte der *Hellenica* van Xenophon, waarin het einde van Theramenes wordt beschreven, moet als onhistorisch worden verworpen, indien wij met den nieuwen schrijver hebben aan te nemen dat Theramenes ten gevolge van een door den raad aangenomen wet aan de jurisdictie der dertig was vervallen, zoodat geen buitengewone maatregelen meer noodig waren om hem in handen te krijgen en ter dood te brengen. Het is zeker mogelijk dat dit inderdaad de juiste voorstelling is; wij hebben dan het welbekende tooneel uit Xenophon, waar Theramenes uit den raad wordt weggesleurd door de handlangers van Critias, naar het gebied der anecdoten te verwijzen, waarheen reeds zoovele zoogenaamde feiten der politieke en letterkundige geschiedenis zijn verhuisd; het blijft dan echter hoogst opmerkelijk dat onze schrijver, die op zoo belangrijke punten van Xenophon afwijkt, niettemin in ditzelfde verhaal ten deele woordelijk met hem overeenstemt. Maar zij dit hoe het zij, *niet* mogelijk schijnt mij hetgeen er volgt in onze nieuwe bron: »nadat Theramenes was ter dood gebracht, werd de burgerij op drieduizend na ontwapend en ving een schrikbewind aan; er werden ge-

zanten gezonden naar Sparta om Theramenes te beschuldigen en hulptroepen aan te vragen; toen de Lacedaemoniërs dat hoorden, zonden zij Callibius met zevenhonderd man, en deze benden bezetten de Acropolis." Deze volgorde der gebeurtenissen is strijdig — niet slechts met de voorstelling van Xenophon, maar, wat erger is, met het gezond verstand. Theramenes, het hoofd der gematigden, gedood; — de burgerij ontwapend; — de stad vervuld van moordtooneelen; dat alles geschiedt zonder buitenlandsche hulp, en daarna wordt Theramenes, de doode, in staat van beschuldiging gesteld en de steun van Spartaansche huurbenden ingeroepen? Bona verba! Ik twijfel intusschen of deze allerzonderlingste wijze van voorstellen aan den schrijver zelve mag worden toegeschreven; er ontbreekt namelijk een verbindend woordje (*καί* of *ὅτε*) om den volzin »er werden gezanten gezonden enz." met het voorgaande in samenhang te brengen. Kan het zijn dat daarin een aanwijzing ligt eener ernstige verstoring van het verband? Indien de hier bedoelde zinsnede oorspronkelijk op een andere plaats stond, n.l. aan het einde van hoofdstuk 36, dan was de volgorde der feiten in overeenstemming met hetgeen door Xenophon verhaald wordt en schier vanzelf spreekt, dat Critias en de zijnen eerst zich den steun van Spartaansche troepen verzekerden en daarna het schrikbewind invoerden en Theramenes ten val brachten.

Verder mag ik niet verzwijgen dat in de eerste editie op tal van plaatsen verkeerdheden staan, waaraan nòch de libarius nòch de auteur schuld heeft; zij zijn door den uitgever in den tekst gebracht. *Hier* is zeker het »errare humanum" van toepassing. De verdienstelijke Engelsche geleerde, door wien de eerste druk is bezorgd, heeft aanspraak op groote erkentelijkheid voor de toewijding, waarmede hij het buitengewoon lastige werk der transcriptie van het op vele plaatsen nauwelijks leesbare handschrift over het geheel gelukkig heeft volbracht, en de scherpte van zijn blik, zijn bekwaamheid in het ontraadselen van schaduwen en schimmen van letters heeft mij althans, die hem op den voet ben gevolgd met het facsimile voor mij, vaak tot bewondering genoopt;

buitenlandsche geleerden van erkenden naam en ervaring hebben zich in gelijken geest uitgelaten. Bij zooveel verdienstelijks ziet men dan ook gaarne de zwakheden voorbij die deze editio princeps ontsieren, en het is waarlijk niet in een geest van bedilzucht dat ik hier een paar zijner vergissingen wensch aan te wijzen, maar uitsluitend in het belang der zaak zelve.

Nadat de schrijver ons van Solon's hervormingen een en ander heeft verhaald, gaat hij volgens den gedrukten tekst (hoofdstuk 10) aldus voort: »vóór zijne wetgeving bracht »Solon de schulddelging tot stand, en ná zijne wetgeving »de vergrooting van munten, gewichten en maten; onder hem »werden namelijk de maten grooter gemaakt dan die van : Phidon; *τὴν τῶν μέτρων καὶ σταθμῶν καὶ τὴν τοῦ νομίματος αὐξήσας ἐπ' ἑαυτὸν γὰρ ἔνευε τὰ μέτρα μείζω τῶν Φειδωνέων*», enz. — Dit strijdt volkomen met de feiten; het is bekend genoeg dat Solon een kleineren standaard voor de maten en de daarmee samenhangende gewichten en munten heeft ingevoerd, die tot de tevoren gebruikte stond als 73 tot 100 of als 100 tot 138. Op deze plaats vestigde ik de aandacht in het April-nummer der Mnemosyne, en kwam toen tot de conclusie dat de voorgelezen volzin scheen te zijn geschreven door iemand, wien de onduidelijke bewoordingen, waarin Plutarchus in het leven van Solon deze aangelegenheid bespreekt, hadden in de war gebracht. Plutarchus zegt daar ter plaatse namelijk ongeveer het volgende: »Androtion en anderen beweren »dat Solon geen schulddelging heeft doorgezet, maar slechts »den rentestandaard heeft verlaagd en tevens de maten en »de munt heeft verhoogd; hij bracht namelijk de mina op »honderd drachmen, terwijl zij er tot dusverre maar drie-en- »zeventig had». — Dat mijn gissing allerouwaarschijnlijkst was — immers toen het nieuwgevonden handschrift werd vervaardigd was Plutarchus zelf misschien nog in leven — ontging mij natuurlijk niet. Thans, nu ik het inmiddels verschenen facsimile heb kunnen raadplegen, heb ik de oplossing van het raadsel; mijn bewering was juist, maar niet de schrijver, slechts de Engelsche uitgever heeft zich

door Plutarchus laten verschalken; hij heeft gemeend *μεῖζω* te lezen waar het manuscript, inderdaad duidelijk genoeg, *μείω* geeft, en hij heeft *αὔξησις* gemaakt van eenige nagenoeg onleesbare letters, die ik eerst na veel moeite heb kunnen ontcijferen: er staat *κατάστασις* (*K'CTACIN*). En zoo blijkt dus hetgeen de schrijver ons te dezer plaatse mededeelt even eenvoudig als juist te zijn: »ná zijne wetgeving bracht Solon de *regeling* van maat-, gewicht- en »muntwezen tot stand; onder hem werden namelijk de »maten *kleiner* gemaakt dan de tot dusverre gebruikelijke'' enz. — Duidelijk blijkt hier weer de waarheid van het oude woord: *ροῦς ὀρᾷ*. De uitgever meende te zien wat hij verwachtte te *zullen* zien.

Een soortgelijk geval doet zich voor in cap. 55. De pas benoemde archonten begeven zich bij hunne ambtsaanvaarding naar de staatsmarkt, en leggen daar een plechtigen eed af, staande op den steen *ἐφ' ᾧ τὰ ταμεία εἰσὶν*, *waaronder de kassen zijn*. Zoo staat bij Pollux te lezen, die deze passage uit Aristoteles aanhaalt, en zóó laat de uitgever van het nieuw-gevonden werk afdrukken. Nu had Bergk echter de plaats van Pollux op schitterende wijze verbeterd; *ἐφ' οὗ τὰ τόμια εἰσὶν* wilde hij lezen, *den steen waarop de offerstukken liggen*, — offerstukken, die bij een dergelijke eedsaflegging niet gemist kunnen worden. In de Mnemosyne heb ik er op gewezen hoe men schier gedwongen zou worden aan bedrog te denken, indien het ongerijmde *ταμεία* nu toch in het werk zelf, waaruit Pollux zijn wijsheid putte, werd teruggevonden; immers een zóó onzinnige fout kon wel door gedachtelooze afschrijvers worden begaan, maar bezwaarlijk door Pollux worden overgenomen uit een ouder voorbeeld. Het verheugde mij dan ook zeer uit het facsimile te zien, dat in het handschrift *ΕΦ* en *TOMI* duidelijk staat te lezen, en ook *OY* gereedelijk kàn worden gelezen zonder de eenigzins uitgewischte letterteekens geweld aan te doen. Zoo wordt dus de gissing van Bergk op glansrijke wijze bevestigd door de nieuwe vondst, en de auteur van het pas ontdekte werk blijkt ook hier, evenals op de zooveen behandelde plaats, geen onzin maar voor-

den van waarheid en gezond verstand te hebben neergeschreven.

Dat de tekstkritiek volop te doen vond en nog vindt op het nieuwe arbeidsveld, behoeft na het aangevoerde wel geen verder betoog, en evenzeer spreekt het vanzelf dat ik de aandacht dezer vergadering niet mag bepalen bij de vrij talrijke plaatsen waar het mij, naar ik hoop, gelukt is den juisten tekst te herstellen. Slechts ééne uitzondering zij mij nog geoorloofd, omdat zij zulk een sprekend bewijs is voor het geliefkoosde woord van Cobet, dat in de philologie, gelijk in den oorlog, ook kleinigheden niet mogen worden veronachtzaamd. In het tamelijk uitvoerige verhaal der samenzwering van Harmodius en Aristogiton lezen wij dat de eedgenooten, toen zij besloten hadden hun slag te slaan, daartoe het tijdstip uitkozen waarop Hippias, ter gelegenheid van de Panathenaeën, zich op de burcht bevond: *ἐτίγγανεν γὰρ οὗτος μετερχόμενος ὁ δ' Ἰππαρχος ἀποστέλλων τὴν πομπήν*. Het onverstaanbare *μετερχόμενος* heeft toen aanstonds tot verschillende gissingen aanleiding gegeven, maar eerst het facsimile maakt het mogelijk de ware lezing te herstellen. Er staat namelijk in het handschrift, scherp en duidelijk, een *M*; daarachter is, tengevolge van een scheur in den papyrus, een kleine lacune van één letter; en dan volgt, weder volkomen duidelijk, *XOMENOC*. Schijnbaar is het onmogelijk dat het ontbreken van één letter hier vergissing kan stichten, en evenmin begrijpt men aanstonds welke letter tusschen *M* en *X* kan zijn in te voegen. Het is een *Δ* die ontbreekt; maar schuins daarboven is in de lacune tevens het streepje verdwenen dat de *M* tot *μὲν* stempelde, en schuins daarachter stond eveneens een nog grootendeels bewaard gebleven streepje dat de *δ* als de afkorting van *δε* kenmerkt. Er staat dus feitelijk *μὲν δεχόμενος (M Δ XOMENOC)*: — *ἐτίγγανεν γὰρ οὗτος μὲν δεχόμενος ὁ δ' Ἰππαρχος ἀποστέλλων τὴν πομπήν*. Hippias wachtte de processie af op de Acropolis, Hipparchus ordende haar in den Ceramicus, aan het andere einde van de stad.

Nadat de van verschillende zijden ondernomen pogingen tot tekstzuivering aan het nieuw gevonden werk zullen zijn ten goede gekomen, zal men overhouden een over het geheel goed leesbaar geschrift, waarin op bevattelijke wijze de hoofdzaken der politieke geschiedenis en staatsinstellingen van Athene worden behandeld in aristocratischen geest. Het is er echter verre vandaan dat dit boek voortaan zal mogen gelden als een autoriteit van den eersten rang. Ik vrees veeleer, dat de tegenovergestelde overtuiging zich meer en meer zal vestigen, en dat alleen datgene, wat òf reeds bekend was òf thans van elders kan worden bevestigd, als zeker zal mogen worden beschouwd. Maar al mocht na eenigen tijd blijken dat inderdaad het eindvonnis der wetenschap in dezen geest moet worden geveld, ook dàn nog zou de vondst van zeer groot gewicht zijn; immers de korte aanhalingen uit Aristoteles bij de grammatici, die wij tot dusverre zonder kritiek plachten aan te nemen, kunnen wij thans in haar samenhang beoordeelen, en gelijk een keten niet meer kracht heeft dan haar zwakste schakel, heeft een citaat uit de *Ἀθηναίων πολιτεία* voortaan — afgezien van zijn inhoud — niet meer gezag dan de minst betrouwbare mededeelingen die in het thans gevonden werk voorkomen. Slechts wat op zichzelf geloofwaardig is en zich aansluit bij hetgeen wij reeds wisten of vermoedden, zal blijvende waarde behouden; niet om den persoon van den zegsman, maar om den inhoud zelven der mededeeling zullen wij het dankbaar aanvaarden. En dàn nog blijft voorzichtigheid zeer aan te bevelen. Vergunt mij dit aan een voorbeeld duidelijk te maken.

Wanneer is men te Athene begonnen aan de burgers, die ter volksvergadering verschenen, een vacatiegeld uit te betalen? Vroeger placht men met Boeckh aan te nemen, dat reeds ten tijde van Pericles die regeling was ingevoerd. Intusschen heeft men sedert terecht gevraagd: hoe komt het dan dat wij bijvoorbeeld in de Acharniërs van Aristophanes er niets over lezen? Op grond hiervan en van hetgeen in de *Ecclesiazusae* en de scholia op die comédie te lezen staat, hebben Kirchhoff en anderen aangenomen dat

die vacatiegelden voor het eerst zijn ingevoerd door Agyrrius, eenige jaren na Euclides. Schitterend schijnt nu deze opvatting te worden bevestigd door hetgeen wij aan het slot der eerste afdeeling van het nieuwe werk lezen (in hoofdstuk 41): »aanvankelijk besloot men geen presentiegelden voor de volksvergadering uit te keeren; maar toen de »burgerij niet in voldoende aantal ter vergadering opkwam, »zoodat vaak alleen de prytanen hun stem uitbrachten, voerde »Agyrrius een vacatiegeld in van één obool, later verhoogde Heraclides dat bedrag tot twee obolen, en daarop »Agyrrius tot drie.” — Hiermede schijnt inderdaad het bewijs voor de bewering van Kirchhoff geleverd, maar — is het wel inderdaad zoo? De schrijver handelt hier namelijk over de staatsregeling die in 403 is tot stand gekomen; indien hij bedoeld had ook het geheele voorafgaande tijdvak van Athene's geschiedenis in dezen volzin te omvatten, zou hij dan hebben geschreven: »aanvankelijk besloot men geen vacatiegelden uit te keeren?” Kunnen die woorden beteekenen dat sinds de dagen van Draco, of wie het geweest mag zijn die de ecclesia instelde, de burgerij nooit schadeloosstelling had ontvangen voor haar tijdverlies in de volksvergadering? Of moeten wij veeleer de bedoeling van den schrijver aldus omschrijven: »toen na de verdrijving der dertig de nieuwe staatsregeling werd vastgesteld, besloot men voortaan geen geld voor het bijwonen der ecclesia meer toe te kennen, en een jaar of wat heeft men met die regeling de proef genomen; maar het ging niet.” Zóó opgevat zou de plaats veeleer tégen dan vóór de stelling van Kirchhoff getuigen; immers, er zou dan in liggen opgesloten dat vroeger wel degelijk een vacatiegeld was uitgekeerd geworden. Ik blijf intusschen geneigd mij bij Kirchhoffs meening aan te sluiten; maar wat moet men dan met deze passage aanvangen? Stemt zij toch inderdaad met Kirchhoffs opvatting overeen en is zij slechts wat slordig gesteld? Dat acht ik niet onwaarschijnlijk, maar zeker is het niet; en een nieuw bezwaar doet zich voor zoodra wij hoofdstuk 62 vergelijken, waar gezegd wordt, dat degenen, die ter volksvergadering opkomen, gewoonlijk zes obolen, maar in de

πεντα έκκλησία negen obolen per hoofd ontvangen, dus het twee- of drievoud van de zooeven genoemde som, zonder dat inmiddels van een verhooging is sprake geweest.

Genoeg om duidelijk te doen uitkomen hoe het pas ontdekte werk ons veeleer nieuwe vragen stelt, dan helpt om de oude te beantwoorden.

Ik herhaal: wat in het nieuwgevonden boek zich aansluit bij van elders vaststaande feiten, zullen wij met erkentelijkheid aannemen en ons ten nutte trachten te maken; op die wijze zal onze kennis van verschillende détails op niet onbelangrijke wijze worden uitgebreid. Maar wat daarbuiten gaat mag, naar het mij voorkomt, voorloopig niet als bruikbaar materiaal der wetenschap worden aangemerkt. Wij mogen bijvoorbeeld den nieuwen zegsman niet volgen als hij ons mededeelt, dat Draco niet slechts wetten heeft gegeven, maar op zeer doortastende wijze een geheele staatsregeling heeft tot stand gebracht, waarvan dan de bijzonderheden de meest mogelijke verbazing opwekken. Vernuftig — ofschoon al te onzeker om er veel op te bouwen — is de gissing van een Engelsch geleerde, dat de op Draco betrekking hebbende passage zou zijn ingelascht uit een ander werk, welks schrijver wenschte te bewijzen dat de oligarchische staatsgreep van 411 ten doel had gehad de voor-Solonische staatsregeling te herstellen: inderdaad stemt de regeling, die in het nieuwe werk aan Draco wordt toegeschreven, opmerkelijk goed overeen met de kortlevende constitutie van 411.

Van minstens even bedenkelijken aard is de opsomming, die wordt toegevoegd aan de bitse opmerking, waarop ik reeds de eer had uwe aandacht te vestigen, dat tengevolge van het systeem van Aristides twintigduizend lieden te Athene uit de staatskas werden onderhouden. Hoe dat cijfer 20,000 werd verkregen, moge door belangstellenden te zijner plaatse worden nagelezen: ik zie geen kans er uit wijs te worden, en verbaas mij over de onverstoorbare kalmte, waarmede in sommige referaten over het nieuwe boek deze passage wordt uitgeschreven, als ware het een stukje nieuw verworven wetenschap. Is ook dit een onecht gedeelte, door een onkundige hand ingelascht? en zoo niet, wat ter

wereld is het dan wèl? Ik heb reeds — *ad incitas redactus* — mij afgevraagd of daar ter plaatse wellicht een volzin uit een der andere Politeiai, op Samos of Lesbos betrekking hebbende, kon zijn verdwaald?

Zou er niet veel te zeggen zijn voor de meening dat het werk niet is te beschouwen als een welafgerond geheel, maar veeleer als een verzameling van materiaal, door of ten behoeve van Aristoteles — omstreeks 329—325, naar het schijnt — bijeengebracht, waaraan later zoo goed mogelijk een vorm is gegeven, die wellicht nog verschillende wijzigingen kan hebben ondergaan? Volledig althans is wat ons hier geboden wordt zeker niet; ik wijs slechts op het feit dat van den *ταμίας ἐπὶ τῇ διοικήσει* of *τῆς κοινῆς προσόδου*, welk vierjarig ambt ten tijde van Aristoteles een der gewichtigste zoo niet het gewichtigste was van den geheelen staat, met geen enkel woord wordt gerept¹⁾. Verder komt het mij voor, dat een krachtig argument voor deze opvatting ontleend kan worden aan hetgeen over het ostracisme wordt gezegd. Gelijk bekend is werd deze, door Clisthenes ingevoerde, volksrechtspraak na de beruchte verbanning van Hyperbolus in 417 niet meer toegepast, en ongetwijfeld bestond zij na Euclides ook in de wetgeving niet meer; wellicht was zij reeds vroeger officieel afgeschaft. In het nieuw gevonden werk nu wordt, bij het bespreken van de werkzaamheden der boule, zonder eenige toelichting gezegd: »de raad legt jaarlijks in Januari aan de volksvergadering »de vraag voor, of het ostracisme dit jaar zal worden toe- »gepast”. Let wel dat deze mededeeling voorkomt in dat gedeelte van het werk, wat de onder Euclides ingestelde en sedert niet gewijzigde staatsinrichtingen beschrijft. Is het denkbaar dat Aristoteles of een zijner zaakkundige discipelen zóó schreef over zijn eigen tijd? Ja, de man van het The-

---

¹⁾ Dit bezwaar althans vervalt, indien men de gissing van een Engelschen criticus aanneemt, dat in hoofdstuk 43, waar onder de bij volksstemming gekozen beamten een *ἐπιμελητὴς τῶν κρηνῶν* wordt genoemd, in plaats van *κρηνῶν* te lezen is *κοινῶν*.

[Bij de correctie bijgevoegd.]

seion kon allicht op deze manier redeneeren, maar was dat dan niet een vreemdeling in Jeruzalem, een allesbehalve betrouwbare gids?

Een der geleerden, die van de nieuwe vondst hebben melding gemaakt, begint zijne aankondiging met de woorden: »der geschichtlichen Alterthumswissenschaft ist ein unermessliches, ungeahntes Heil widerfahren". Ik vrees dat deze ontboezeming van een enthousiasme dat ons weldadig treft, onder den eersten indruk der verrassende ontdekking neergeschreven, met de werkelijkheid niet veel meer in overeenstemming zal blijken te zijn dan de verwachting, die ik voor eenigen tijd in een Duitsch tijdschrift vond uitgesproken, dat een volgend geslacht de tuberculose ongeveer op één lijn zal zetten met den zwarten dood en andere schier vergeten geesels der menschheid uit vroeger dagen. »Onverwacht" is de vondst zeker; »onmetelijk" misschien, voorzoover het onmogelijk mocht blijken de waarde der nieuwe mededeelingen aan andere betrouwbare gegevens te toetsen; een »geluk" mag de ontdekking ongetwijfeld heeten, ook zelfs dan nog wanneer het gevonden werk in geloofwaardigheid mocht blijken te kort te schieten. Maar zullen wij ons dat geluk waardig toonen en er blijvende vruchten van plukken, dan zullen zeker zelfstandig onderzoek en ongeloovige kritiek nog geruimen tijd werkzaam moeten zijn nadat de juichtoonen eener al te luid uitgesproken bewondering zullen zijn weggestorven. Door machtspreuken wordt de wetenschap niet gebaat.

VERSLAG OVER EENE VERHANDELING

AANGEBODEN DOOR

Dr. C. C. UHLENBECK.

De ons aangeboden verhandeling, getiteld »Baskische Studiën" levert eene bijdrage tot de leer der klanken en der woordvorming van het Baskisch. Een onderzoek naar de ontwikkeling van het Baskische klankstelsel is een eerste vereischte, wanneer men het onderneemt voor het Baskisch aanknoopingspunten met andere taalfamilies op te sporen; eene stelsellooze vergelijking van woorden uit verschillende talen op den klank af kan nimmer tot vaste, onwraakbare uitkomsten leiden. Het heeft niet aan beoefenaars van het Baskisch ontbroken die deze taal bij de Finsch-Ugrische familie hebben willen inlijven, doch hun betoogtrant is zoo weinig klemmend, dat het pleit nog verre van beslist mag heeten.

Ook Dr. Uhlenbeck bestrijdt het gevoelen dergenen die het Baskisch als een lid der Finsch-Ugrische taalfamilie of als naverwant beschouwen, en toont aan dat de voorstanders van bedoelde theorie althans voorbarig zijn geweest. Juist de overtuiging dat men, om tot eene onbetwistbare uitkomst te geraken, nauwkeuriger dan tot nog toe geschied is, het Baskische klankstelsel en zijne ontwikkeling, alsook de woordvorming, inzonderheid de primaire, behoort te bestudeeren, heeft hem bewogen eene bijdrage in die richting te leveren.

Wij achten het niet noodig in nadere bijzonderheden te treden aangaande den inhoud der verhandeling, wier strekking wij in 't kort hebben aangeduid. Het geschrift van Dr. Uhlenbeck munt uit door zaakrijkheid, vooral in dat gedeelte, waar hij de uitkomsten van zijn eigen onderzoek ontwikkelt. Het hoofdstuk der secondaire woordvorming wordt slechts even door hem aangeroerd, daar dit reeds door van Eys grondig behandeld is, daarentegen is bijna alles wat over de primaire afleiding gezegd wordt, nieuw en wel geschikt om andere beoefenaars der taal tot een nader onderzoek uit te lokken. Op dien grond meenen wij dat de verhandeling alleszins verdient in de werken der Kon. Akademie te worden opgenomen.

H. KERN.

M. TH. HOUTSMA.

BASKISCHE STUDIËN

VON

C. C. UHLENBECK.

„bilha eçaque, eta eridenen duque”
Liçarrague Matth. VII, 7.

Das baskische nimmt bekanntlich eine ganz isolierte stelle unter den sprachen der alten welt ein. Vergebens hat man versucht es bei den ägyptosemitischen und uralaltaïschen sprachen einzureihen oder eine nähere verwandtschaft des baskischen mit den ursprünglichen idiomem Amerika's zu begründen und jeder, der sich ernsthaft mit baskischen forschungen beschäftigt, geht von dem unumstösslichen grundsatz aus, dass die Eskuara der einzig übergebliebene zweig ist eines grösseren sprachstammes (wenn Wilhelm von Humboldt, Phillips und andere gelehrten recht haben, des iberischen), der mit dem indogermanischen, dem ägyptosemitischen, dem uralaltaïschen, dem malayopolynesischen ebenbürtig und keineswegs als eine unterabteilung irgend einer sprachfamilie zu betrachten ist. Mit der annahme dieses grundsatzes ist jedoch nicht gelegnet, dass die baskische sprache mit obengenannten gruppen verwandt sein könne, jedenfalls aber liegt die einheit des baskischen mit andern sprachstämmen ungleich weiter zurück als z. b. die indogermanische periode. Der erste, der mit wissenschaftlicher methode die baskische sprache untersucht hat, ist der verdienstvolle gelehrte Jonkheer W. J. van Eys, dessen

wörterbuch ¹⁾ und vergleichende grammatik ²⁾ den weg für weitere forschungen geebnet und einen lichtstrahl geworfen haben in das mystische dunkel, womit die Eskuara umgeben war.

Weil die meinung, dass das baskische dem uralaltaïschen stamme angehöre, noch nicht gänzlich verschwunden ist, kann es wohl einigen nutzen haben dieser falschen hypothese einige aufmerksamkeit zu widmen und die gründe zu prüfen, welche von Hyacinthe de Charencey ³⁾, Pr. Lucien Bonaparte ⁴⁾ und Arno Grimm ⁵⁾ zu ihrer verteidigung angeführt sind und hauptsächlich mit einander übereinstimmen.

»Ce qui rapproche — schreibt de Charencey — l'Eskuara des dialectes de l'Oural, c'est la formation par voie d'agglomération, l'idée de relation étant toujours marquée au moyen de suffixes, facilement séparables du mot principal." In andern worten: das baskische hat wie das uralaltaïsche eine suffigierende declination und die casusendungen sind nicht so enge mit dem wortstamme verbunden als im indogermanischen. Dieses kann jedoch nicht als beweisgrund für den uralaltaïschen ursprung des baskischen angeführt werden, denn es giebt in allen theilen der welt eine grosse menge von agglutinierenden sprachen (zu welchen im grunde auch die indogermanischen und ägyptosemitischen gehören), welche die casusbegriffe durch suffixe bezeichnen, und nur, wenn man die identität der von verschiedenen sprachen angewendeten suffixe beweisen könnte, würde man etwas zur begründung ihrer verwandtschaft beigebracht haben. Es ist nicht zu verkennen, dass es wirklich anhaltspunkte zur vergleichung der baskischen und uralaltaïschen declination giebt:

---

¹⁾ Dictionnaire basque-français par W. J. van Eys, Paris, Londres 1873.

²⁾ Grammaire comparée des dialectes basques par Jhr. W. J. van Eys, Paris 1879.

³⁾ La langue basque et les idiomes de l'Oural, par H. de Charencey, Paris 1862.

⁴⁾ Langue basque et langues finnoises, par le Prince L. L. Bonaparte, Londres 1862.

⁵⁾ Ueber die baskische sprache und sprachforschung, von Arno Grimm, Breslau 1881.

10. Das genitivsuffix des baskischen ist (neben *go*, *ko*) *en* oder *n* ¹⁾, z. b. *gizon*, mensch, gen. *gizonen*, *gizona*, der mensch, gen. *gizonaren* ²⁾, *bat*, ein, gen. *baten*, *seme*, sohn, gen. *semeren*. Verschiedene uralaltaische sprachen haben ebenfalls einen genitiv auf *n*, nl. mordwinisch, tscheremissisch, lappisch, vepsisch, finnisch, »auch livisch, estnisch und votisch hatten früher dieselbe endung ³⁾." » Auffallend ist zugleich, dass die meisten samojedsprachen *n* als genitivsuffix gebrauchen." So auch türk. *el*, hand, gen. *elün*, *taş*, stein, gen. *taşın*, plur. *taşlar*, steine, gen. *taşlaryn* ⁴⁾. Aus den finnisch-ugrischen sprachen citieren wir z. b. finn. *talo*, haus, gen. *talon*, *isä*, vater, gen. *isän*, *naapuri*, nachbar, gen. *naapurin*. Dieser finnisch-ugrische *n*-genitiv hat sich aus dem allativ-possessiv entwickelt, dessen suffix im ostjakischen *na*, im vogulischen *ne*, im magyarischen *nek*, *nak* (z. b. *ember*, mensch, dat. *embernek*, *ház*, haus, dat. *háznak*) lautet ⁵⁾ und der mit dem locativ auf *na* verwandt ist ⁶⁾.

¹⁾ „Le *e* qui précède le suffixe est une voyelle de liaison“, van Eys, Gramm. comp., s. 46.

²⁾ Von diesem *r* in *gizonaren*, *aitaren* u. s. w. sagt De Charencey, s. 4: „Le basque a eu tant de crainte de voir les divers éléments de flexion se confondre l'un avec l'autre, qu'il ne manque guère, lorsque l'occasion se présente de les séparer au moyen de lettres euphoniques.“ Van Eys (Dict. basque-français, s. XXXV f. f.) hat bewiesen, dass *a*, der (postpos.), aus *ar* entstanden ist: das *r* blieb im gen. *aren*. Von De Charencey's „lettre euphonique“ bleibt also nichts übrig. Schwierigkeit bietet jedoch das *r* in *semeren*, *Pedroren*, das auch von Jhr. van Eys euphonisch genannt wird (Gramm. comp., s. 59. „le *r* est euphonique, pour éviter l'hiatus“). Die sache verhält sich jedoch anders: aus *semearen*, *gizonaren* wurde, nachdem *semeare*, *gizonar* schon *semea*, *gizona* geworden waren, ein suffix *ren* abstrahiert (statt des richtigen *en*) und auch einfachen wortstämmen zugefügt. *Smeren*, *Pedroren* u. s. w. sind also analogiebildungen nach *semearen*, *gizonaren*. Natürlich wurde *ren* nur vocalisch auslautenden wörtern angehängt und blieb das richtige *en* bei den consonantisch auslautenden, z. b. *gizonen*, *baten*.

³⁾ Donner. Die gegenseitige verwandtschaft der finnisch-ugrischen sprachen, s. 476.

⁴⁾ Rosen, Türkischer sprachführer, Leipzig 1891, s. 4.

⁵⁾ Donner, s. 475, 476.

⁶⁾ Donner, s. 472,

Nun ist es gerade treffend, dass auch die baskische sprache ihren locativ mit einem *n*-suffixe bildet, denn

20. in der Eskuara ist der locativ von *Bayona*, Bayonne, *Bayonan*, von *burua*, das haupt, *buruan*. »L'origine de ce suffixe — sagt van Eys — est selon toute probabilité le démonstratif *non*, au sens de localité." Vgl. also finn. *metsä*, wald, loc. *metsänä*, *tupa*, zimmer, loc. *tupana*.

30. Das allativsuffix des baskischen ist *ra*, des magyari-schen *re*, *ra*, z. b. bask. *eche*, haus, all. *echerà*; magy. *szék*, stuhl, all. *székre*, magy. *asztal*, tisch, all. *asztalra*.

40. Hierbei ist noch das pluralzeichen zu fügen, nl. bask. *k*, magy., lapp. *k*, schwed.-lapp. *h*, vog., ostjak., mordv., finn., vot. *t*, estn., veps., liv. *d*. Diese übereinstimmung wird von De Charencey, Pr. Bonaparte und Arno Grimm als eine sehr wichtige betrachtet und nicht ohne grund, weil die ältere form des finnisch-ugrischen suffixes wirklich *k* ist. Beispiele: bask. *buru*, haupt, *burua*, das haupt, plur. *buruak*; magy. *kert*, garten, plur. *kertek*, magy. *ház*, haus, plur. *házak*.

Diese ähnlichkeit der baskischen und finnisch-ugrischen declinations- und pluralendungen ist wohl sehr auffallend und mag vielleicht auf uralte verwandtschaft beruhen, doch kann ohne weitere stütze die annahme, dass die Eskuara zur uralaltaischen gruppe, oder gar zur finnisch-ugrischen abteilung derselben zu rechnen sei, nicht rechtfertigen. Ausserdem hat das baskische auch mit den indogermanischen sprachen ein casuszeichen gemein, nämlich das *i* zur dativbildung, und das pluralzeichen *k* ist vielleicht ebenfalls in der indogermanischen grundsprache vorhanden gewesen, denn der nom plur masc. und fem. des armenischen hat *k* als endung ¹⁾. Es ist auch zu beachten, dass zwischen den indogermanischen und uralaltaischen sprachen im acc. sing und in der pluralbildung ähnlichkeit existiert: in beiden sprachfamilien wird ein accusativsuffix *m* und ein pluralsuffix *i* ge-

---

¹⁾ Vgl. jedoch Brugmann, Vergl. gramm., II, 2e hälfte, 1e lfg., s. 660.

funden ¹⁾. Dies zusammengekommen, ist das entstehen des baskischen, uralaltaischen und indogermanischen (wozu auch noch andere sprachgruppen gefügt werden könnten) aus einer grundsprache nicht unmöglich, doch es wäre unrichtig auf grund einiger suffixe das baskische zum uralaltaischen oder indogermanischen sprachstamme zu ziehen.

Auch »la structure souvent inverse de la phrase" und »la mutation de préposition en postposition" werden von De Charencey hervorgehoben. Dagegen ist jedoch einzuwenden, a) dass die syntax in den sprachen derselben familie oft sehr verschieden ist, vgl. z. b. das Sanskrit und das engl., b) dass in sehr weit von einander stehenden sprachen oft dieselben syntactischen erscheinungen vorkommen, z. b. der emphatische gebrauch des infinitivs im balto-slavischen und semitischen, das weglassen der copula im magyarischen und russischen u. s. w., c) dass auch das indogermanische ursprünglich nur postpositionen gehabt hat, wie aus der flexion und dem Sanskrit klar hervorgeht, d) dass auch wichtige unterschiede in der baskischen und uralaltaischen syntax constatirt werden können, z. b. in den relativsätzen. Es soll auch erwähnt werden, dass die Eskuara nur in der declination einen ausschliesslich suffigierenden charakter zeigt: die intransitive conjugation ist bekanntlich praefigierend und dem transitiven verbum werden sowohl praefixe als suffixe zugefügt. Z. b. *nator*, ich komme, *hator*, du kommst, *dator*, er kommt, *dakart*, ich trage es (ihn, sie), eigentlich »es (ihn, sie) trage ich" u. s. w. Auch in der wortbildung finden wir präfigierte elemente (*ma* und *sa*), wie ich unten näher beweisen werde.

»L'absence de distinction entre les genres masculin et féminin" ist ebenfalls nicht nur baskisch und uralaltaisch, sondern auch polynesisch u. s. w. Solche negative gründe können niemals sprachverwandtschaft beweisen. Dasselbe gilt von »le peu de flexibilité de la racine pronominale",

---

¹⁾ Donner, s. 468—470. Vgl. für die verwandtschaft des uralaltaischen und indogermanischen Anderson, Studien zur vergleichung der indg. und finn.-ugr. sprachen, Dorpat 1879.

»l'absence de composés verbaux tels que nous en rencontrons en Sanscrit et surtout de prépositions accolées au verbe et au nom" und »la répugnance à admettre une double consonne initiale."

»La confusion entre les diverses catégories grammaticales" ist eben so wenig eine spezielle eigentümlichkeit des baskischen und uralaltaischen und kann also nicht zur bestätigung der baskisch-finnischen hypothese beitragen.

»Zu der annäherung des baskischen an die uralischen sprachen" führt Arno Grimm ¹⁾ noch ein anderes moment an, das er als ein »sehr wichtiges" bezeichnet. Das baskische besitzt nämlich die objective conjugation »auf einer hohen stufe der ausbildung" und incorporiert pronominal-affixe in accusativischer und dativischer beziehung, während drei der finnisch-ugrischen sprachen, nämlich das magyarsche, das mordwinische und das dem magyarischen sehr nahe stehende vogulische ebenfalls, doch in nicht so hohem grade, zu den einverleibenden gehören. Doch auch dieses kann den finnischen ursprung der Eskuara nicht begründen, denn a) die incorporation des objectes ist vielleicht in der finnisch-ugrischen grundsprache vorhanden gewesen ²⁾, doch keineswegs in der uralaltaischen, b) von der incorporation des dativs ist im uralaltaischen, soweit mir bekannt ist, keine spur, c) die incorporation des objectes ist nicht nur baskisch und finnisch-ugrisch, sondern auch semitisch, d) es giebt sprachen, welche die einverleibung in demselben, ja noch in höherem grade besitzen als die Eskuara, e) zwischen den zur objectiven conjugation vom baskischen und finnisch-ugrischen gebrauchten affixen ist nicht die mindeste ähnlichkeit.

Trotzdem würde man geneigt sein das baskische für uralaltaisch zu halten, wenn die »affinité incontestable dans les mots les plus usuels et les plus importants" wirklich existierte, doch leider wurzelt sie nur in der fantasie des Herrn de Charencey. Nicht mit unrecht hat der grosse

---

¹⁾ s. 58.

²⁾ Donner, s. 549.

sprachforscher Pott ¹⁾ sich folgendermassen darüber ausgedrückt: »Die wenigen etym. annäherungen s. 52—56 sind wild, ohne alle vorläufige gramm. analyse und sonach kritik- und deshalb wertlos''. Auf grund von wörtern wie z. b. bask. *ama*, mutter, *eme*, weibchen, *emazte*, weib, gegenüber ostjakisch *ima*, *imi*, weib, finn. *emäntä*, hausfrau (vgl. skr. *ambā*, mutter, hd. *amme*; hebr. *ēm*, mutter; russ. *mamka*, amme, franz. *maman*, hd. *mulme*, *memme* u. s. w.) darf man, wie Pott hervorhebt, nicht auf sprachaffiliation schliessen, denn dergleichen naturlaute kommen bei allen völkern vor und können sehr wohl unabhängig von einander entstanden sein. Man beachte z. b. bask. *aita*, vater, magy. *atya*, tatarisch *atai*, vater, finn. *äiti*, mutter, got. *atta*, slav. *otci*, vater, russ. *tata*, *tjatja*, vater, friesisch *heite*, vater, lat. *atta*, u. s. w.; türk. *baba*, vater, russ. *babaj*, vater, *baba*, weib geringen standes, altes weib, *babuška*, grossmutter, *babocka*, schmetterling, bulg. serb. *baba*, vater, hind. *bāpā*, jav. *bapa*, maori *papa*; magy. *néne*, ältere schwester, kaschubisch *nana*, mutter, russ. *njanja*, kinderwärterin, ältere schwester; bask. *anai*, bruder, magy. *anya*, mutter; magy. *bátya*, älterer bruder, bulg. *bašta*, russ. *batja*, vater, zu welchen wörtern viele anklänge in den polynesischen, amerikanischen, afrikanischen, australischen sprachen herangezogen werden könnten. Lautgesetze haben die verteidiger der finnischen hypothese nicht gefunden und, freilich, auch nicht gesucht; wenn man De Charencey's etymologien glauben beimessen wollte, so würde man gezwungen sein anzunehmen, dass jeder consonant des baskischen mit jedem uralaltaischen consonanten übereinstimmen und in allen fällen eingefügt werden und verschwinden könnte. Unten werde ich zeigen, dass die baskische sprache in lexicalischer hinsicht vieles mit dem indogermanischen stamme gemein hat; ich bezweifle nicht, dass einmal ein festes verhältnis zwischen den baskischen und indogermanischen lauten nachgewiesen werden kann und vielleicht auch mit den lauten anderer sprachgruppen, doch wilde etymologien, wie De Charencey

---

¹⁾ Zur litteratur der sprachenkunde Europas, Leipzig 1887. s. 14.

gegeben hat, können nur den fortschritt der sprachvergleichung hemmen. Ich verweise nur nach De Charencey's zusammenstellung von bask. *bizar*, bart, mit finn. *viikset*, schnurrbart, von bask. *beldur*, furcht, mit finn. *pelko*, furcht, feigheit, von bask. *bide*, weg, mit skr. *panthān*, *pathin*, *path*, von bask. *ikhusten*, sehen, mit skr. *ikṣ*, von bask. *zakhur*, hund, mit poln. russ. *suka*, hündin, von bask. *har*, nehmen, mit skr. *har*, welche keiner ernsthaften widerlegung wert sind ¹⁾).

Wir haben jetzt gesehen, dass die von De Charencey, Pr. Bonaparte und Arno Grimm beigebrachten gründe für den finnischen ursprung des baskischen nicht die mindeste bedeutung haben, im folgenden werde ich die tatsachen zusammenstellen, welche diese hypothese geradezu als fehlerhaft erweisen.

10. Die finnisch-ugrischen sprachen stimmen unter einander in den zahlwörtern bis 8 gänzlich überein, während die baskischen zahlwörter nicht nur mit den finnischen, sondern auch mit den numeralien anderer uralaltaischen sprachen keinerlei ähnlichkeit haben. Man vergleiche nur folgende tabellen:

Baskisch.	Finnisch.	Magyarisch.	Tungusisch.	Türkisch.	Burjatisch.
1. <i>bat</i>	<i>yksi</i>	<i>egy</i>	<i>umun</i>	<i>bir</i>	<i>nigen</i>
2. <i>bi, biga</i>	<i>kaksi</i>	<i>kettő</i>	<i>džur</i>	<i>ikji</i>	<i>chojir</i>
3. <i>hirur</i>	<i>kolme</i>	<i>három</i>	<i>ilan</i>	<i>üč</i>	<i>gurban</i>
4. <i>laur</i>	<i>neljä</i>	<i>négy</i>	<i>digin</i>	<i>dört</i>	<i>durbön</i>
5. <i>bortz</i>	<i>viisi</i>	<i>öt</i>	<i>tonga</i>	<i>beš</i>	<i>taban</i>
6. <i>sei</i>	<i>kuusi</i>	<i>hat</i>	<i>nungun</i>	<i>alty</i>	<i>zorgän</i>
7. <i>zazpi</i>	<i>seitsemän</i>	<i>hét</i>	<i>nadan</i>	<i>jedi</i>	<i>dolön</i>

Eher könnte man behaupten (wie auch schon oft geschehen ist), dass die baskischen zahlwörter anklänge mit den

¹⁾ Es ist nicht zu leugnen, das wirklich auffallende übereinstimmungen zwischen dem baskischen und uralaltaischen wörterchatze vorhanden sind, wie z. b. bask. *kukula*, gipfel eines berges, finn. *kukkula*, *kukkelo*, berg, hügel; bask. *hil*, sterben, *kali*, tödten, finn. *kuolen*, ich sterbe; doch solche sind wohl zwischen allen sprachgruppen der alten welt nachzuweisen. Bei bask. *kukula* wäre z. b. auch lit. *kaukara*, hügel, *kaukas*, beule, got. *hauhs*, hd. *hügel* zu vergleichen.

ägyptosemitischen zeigen; man vergleiche bask. *sei*, *seir* mit kopt. *soou*, aramäisch *šetā*, hebr. *šiššāh* (das von skr. *ṣaṣ*, *ṣaṭ*, lat. *sex*, gr. *ἕξ*, lit. *szeszi*, slav. *šestī*, got. *saihs* u. s. w. ferne wird gehalten), bask. *zazpi* mit kopt. *sašf* (das auch dem skr. *sapta*, lat. *septem*, gr. *ἑπτὰ* u. s. w. ähnlich ist), welche übereinstimmungen vorläufig noch keinen grossen wert haben. Die tatsache, dass sämtliche baskische zahlwörter von den finnischen ganz verschieden sind, ist an und für sich genügend um den finnischen ursprung der Eskuara unmöglich zu machen.

20. Das baskische stimmt in den pronominalstämmen eher mit den ägyptosemitischen als mit den uralaltaischen überein. *Ich* heisst bask. *ni* (als verbalpraefix *n*), dagegen finn. *minä*, estn. *mina*, lapp. *mon*, magy. *én*, aus **men*¹⁾, türk. *ben*, aus **men*, tatarisch *men*, *ben*; ohne *n* syrjänisch *me*, ostjak. estn. *ma* u. s. w., während hebr. *āni*, erweitert *anōki*, kopt. *anok* dem baskischen *ni* sehr ähnlich ist. Man beachte auch die übereinstimmung zwischen dem baskischen verbalsuffixe *t* (z. b. in *dakart*, ich trage es ihn, sie, *dautsat*, ich halte es, ihn, sie, *dakust*, ich sehe es, ihn, sie) und dem hebr. *tī* (z. b. in *qāṭalti*, ich habe getödtet, *māṣāti*, ich habe gefunden, *qamti*, ich bin aufgestanden). Das bask. *gu*, wir, ist unmöglich mit magy. *mi*, finn. *me*, türk. *biz* zu verbinden. Das pronomen der zweiten person im baskischen ist *hi*, als verbalsuffix *k* (z. b. in *dakark*, du trägst es, ihn, sie), das nicht mit finn. *sinä*, lapp. *ton*, türk. *sen*, ohne *n* magy. *te*, estn. *sa* verwandt ist, doch wohl mit dem koptischen possessivsuffixe *k* (z. b. in *rok*, dein antlitz, von *ro*, antlitz) und dem damit identischen hebr. *kā* (z. b. in *malkekā*, dein könig, von *melēk*, könig, *sūsēkā*, dein pferd, von *sūs*, pferd) in zusammenhang stehen kann. Das bask. *zu*, ihr, ist ebenfalls gänzlich vom finnisch-ugrischen personalpronomen der zweiten person plur. verschieden: finn. *te*, magy. *ti*; ausser dem finn. ugr., türk. *siz*. Zwischen den baskischen demonstrativen (wozu auch das pron. pers. der dritten person zu rechnen ist) und denen

¹⁾ Donner, s 509.

anderer sprachen ist überhaupt sehr wenig ähnlichkeit: es muss jedoch erwähnt werden, dass die Eskuara ein demonstratives *ka* besessen zu haben scheint, das nur als instrumentalsuffix (z. b. in *zaldika*, zu pferd, von *zaldi*, pferd) und wortbildungselement (z. b. in *mustuka*, handvoll, neben *mustupilla*, faustschlag, und *birika*, lunge, von derselben wurzel als *biria*, *birija*, lunge), vielleicht aber auch in weiterbildungen, wie *hark*, jener, bewahrt geblieben ist. Es ist wohl unnötig daran zu erinnern, dass es auch in den uralaltaischen, indogermanischen und ägyptosemitischen sprachen ein *k*-pronomen giebt, doch mit interrogativer bedeutung: finn. *kuka*, *ken*, wer, *mikä*, was (dessen erster teil mit magy. *mi*, was, identisch ist, vgl. auch hebr. *mi*, was), magy. *ki*, türk. *kjim*, wer, auch skr. *ka*, lit. *kas*, slav. *kŭto*, got. *hwas*, lat. *quod*, daneben skr. *kim*, zendav. *ciš*, gr. *τίς*, lat. *quis*, *qui*, im ägyptosem. z. b. hebr. *ki*, wer. Es würde ganz unbegründet sein auf einigen übereinstimmungen in den zahl- und fürwörtern eine enge verwandtschaft zwischen der Eskuara und den ägyptosemitischen sprachen anzunehmen, um so mehr gilt dies von dem gegenseitigen verhältnis des baskischen und uralaltaischen, zwischen welchen solche übereinstimmungen fast gar nicht nachzuweisen sind.

30. Das baskische zeigt keine spuren, dass es ehemals die vocalharmonie gekannt hat, wobei man jedoch nicht vergessen soll, dass viele der uralaltaischen sprachen diese wichtige eigentümlichkeit verloren haben. Ich glaube jedoch, dass aus 10 und 20 überzeugend hervorgeht, dass die Eskuara nicht uralaltaischen ursprunges ist. Sie mag mit den sprachen der Finnen und Mongolen verwandt sein, doch nur in ganz anderer weise, als De Charencey, Pr. Bonaparte und Arno Grimm ausgesprochen haben, und steht selbst wahrscheinlich näher zu den ägyptosemitischen und indogermanischen sprachstämmen¹⁾ als zum uralaltaischen. Zur vergleichung mit diesen sprachgruppen kann man jedoch nicht übergehen, bevor man die baskische lautlehre und

---

¹⁾ Vgl. Delitsch, Studien über indogermanisch-semitische wurzelverwandtschaft, Leipzig 1873.

wortbildung genauer geprüft hat, als bisher selbst vom gründlichen philologen van Eys geschehen ist, und deswegen will auch ich mich bestreben einen kleinen beitrage zur euskarischen sprachgeschichte zu liefern.

Die erforschung des älteren lautbestandes der baskischen sprache wird nicht nur dadurch erschwert, dass sie keine nahe verwandte hat, aus deren vergleichung man die ursprünglichen laute erschliessen könnte, sondern nicht weniger durch den umstand, dass sie selbst erst seit der mitte des sechszehnten jahrhunderts bekannt und ihre frühere geschichte von dichtem nebel umhüllt ist. Ich werde jedoch versuchen einiges licht über die entwicklung der jetzigen laute zu werfen und systematisch die lauterscheinungen der baskischen sprache ins auge fassen.

10. VOCALWECHSEL VOR *r*, *l*.

Wie z. b. im niederländischen wechseln auch im baskischen *a* und *e* vor *r*. Vgl. niederl. *hert* neben *hart*, *smert* neben *smart*, *verken* neben *varken*. Beispiele im baskischen: *bardin* (lab. bize.), *berdin* (guip. lab. nnav.), gleich, vereinigt.

barri (bize.), *berri* (guip. lab. nnav.), neu.

charri (guip. bize.), *cherri* (guip. lab. nnav.), schwein.

argal (guip. bize. nnav.), *ergal* (guip. bize. nnav.), wozu auch eine nebenform *erbal* (guip.), *herbail* (lab.) gehört, schwach, mager. Wechsel zwischen *g* und *b* findet gewöhnlich nur vor *u* statt: *gurdi*, *burdi*, wagen, *gurasoak*, *burhasoak*, eltern; jedoch auch in *egiakoitza*, *ebiakoitza*, samstag.

In *alkar* (bize.), *elkar* (guip. lab.), *elkor* (lab.), einander, *baltz* (bize.), *beltz* (guip. lab. nnav.), schwarz, wird der wechsel von *a* und *e* durch das folgende *l* verursacht: *elkor* neben *elkar* muss durch den einfluss des *r* erklärt werden,

wie auch der wechsel von *e* und *i* in *eritzi* (guip.), *iritzi* (bizc.), heissen ¹⁾.

In einigen fällen werden guip. lab. nnav. *ir*, *il* durch bizc. *ur*, *ul* vertreten, z. b.

iri (guip.), *hiri* (lab. nnav.), *uri* (bizc.), stadt.

irten (guip.), *urten* (bizc.), ausgehen, hervorgehen.

ille (guip. lab.), *ile* (nnav.), *ulle* (bizc.), haar, wolle.

iltze (guip.), *itze* (lab. nnav.), *ultze*, *untze* (bizc.), nagel.

zillo, *zilho* (lab.), *zulo* (bizc.), loch.

Sporadisch findet man *ul* für *il* auch im niedernavarri-schen, z. b. *ulletsu*, behaart, neben *ile*, haar, *chulo*, loch (lab. *zillo*), *buluzi*, nackt (guip. *billos*). Formen mit *ul* im lab. und guip. wie *zulho*, *zulo* müssen durch bizcaïschen einfluss erklärt werden; dagegen scheint bizc. *billos* sein *i* aus dem guip. erhalten zu haben. Wir können also annehmen, dass guip. lab. nnav. *ir* im bizc. durch *ur*, guip. lab. *il* im bizc. durch *ul*, im nnav. durch *il* oder *ul* vertreten wird, und es ist nicht zu bezweifeln, dass *ir*, *ur* auf *r* sonans, *il*, *ul* auf *l* sonans zurückgehen.

In *arpegi* neben *aurpegi*, antlitz, ist *au* ursprünglicher als *a*, s. van Eys, Dict. basque-français, s. 41; dasselbe gilt wohl von *arkitu*, *aurkitu*, *aurkhitu*, finden.

20. VOCALWECHSEL NACH *r*, *l*.

Ausnahmsweise wirken *r* und *l* auch auf folgende vocale ein: *erratilla* neben *erretilla*, schüssel.

erraz neben *errech*, *erretch*, leicht.

erruki neben *urriki*, mitleid, in welchem worte erst metathesis des *e* und *u* stattgefunden hat (*erruki*, *urreki) und nachher *e* nach *r* in *i* übergegangen ist.

¹⁾ So auch in *nere*, *nire*, mein. Man könnte es jedoch annehmen, dass *nire* nach analogie von *ni*, ich, ein *i* bekommen hätte. Von der älteren gestalt der baskischen pronominalstämme ist leider sehr wenig bekannt. *Eduki*, *iduki*, halten, steht vielleicht statt *eruki*, *iruki* (vgl. *ireki* neben *ideki*, öffnen), in welchem falle der wechsel von *e* und *i* durch das folgende *r* verursacht ist. Ganz vereinzelt steht *orpo*, *erpo*, hacke, wo es kaum zu entscheiden ist, welche form für die ältere gehalten werden soll.

gurrunga neben *gurrinka*, schnarchen.
ireki neben *iriki* (auch *ideki*, *idoki*), öffnen.
lupia neben *lipia*, eine fischart.

3⁰. VOCALWECHSEL VOR *n*, *m*.

Nur wenige beispiele:

andi (guip. bizz.), *handi* (lab. nnav.) neben *aundi* (guip. bizz.), gross.

itan (bizz.) und *itaun* (bizz.), frage.

sanga (guip.) und *saunke* (bizz.), bellen.

Die neigung das *a* vor *n* in *au* zu verwandeln scheint bizcaisch zu sein. In *unhatu* (lab.) neben *aunatu* (guip.), ermüden, haben wir ein beispiel von *un* neben *aun*: auf grund von *unha*, *unhe*, ermüdet, *unhadura*, ermüdung, halte ich die form *unhatu* für die ältere, in welchem falle das *au* in *aunatu* durch einfluss des *n* entstanden sein muss.¹⁾

ampor (bizz.) neben *embor* (guip.), säufer.

4⁰. VOCALWECHSEL NACH *n*, *m*.

Es sind mir keine sichere beispiele bekannt, dass *n* auf folgende vocale eingewirkt hat.

In *umotzen*, reif werden, neben *umatzen*, ist das *o* durch einfluss des vorhergehenden *m* entstanden, denn es geht nicht an es durch anlehnung an *umo* zu erklären. Von einer wurzel **um* ist mit suff. *o* ein adjectiv *umo* gebildet, dagegen mit suff. *a* ein nominalstamm **uma*, von welchem das denominative verbum *umatzen* abgeleitet ist.

In *emoten*, geben, neben *ematen* hat das *m* wie in *umotzen* den folgenden vocal verdumpft.

---

¹⁾ Noch hinzuzufügen sind: *on* (in allen dialecten), *hun* (nnav.), gut, *ona* (guip. bizz.), *huna* (lab. nnav.), „voici“, *ontz* (guip.), *kontz* (lab.), *huntz* (nnav.), eule, *ontzi* (guip. bizz.), *untzi* (lab.), *unzi* (nnav.), gefäss. Der übergang von *on* in *un* scheint nur sporadisch im französischen Baskenlande stattzufinden.

50. BIZCAÏSCH *eu*.

In einigen wörtern entspricht dem guip. lab. nnav. *u* ein bizcaïsches *eu*, z. b.

gu, *guk* (guip. lab. nnav.), *geu*, *geuk* (bizc.), wir.

gure (guip. lab. nnav.), *geure* (bizc.), unser.

uli (lab. nnav.), *euli* (bizc.), fliege.

uri (lab.), *euri* (bizc.), regen.

zu, *zuk* (guip. lab. nnav.), *zeu*, *zeuk* (bizc.), ihr.

zure (guip. lab. nnav.), *zeure* (bizc.), euer.

Doch auch im bizcaïschen findet man *uli* (neben *euli*), *uri* (neben *euri*), *zu* (neben *zeu*), *zuk* (neben *zeuk*), *zure* (neben *zeure*) und im guipuzcoanischen *euli*, *eultz* (statt *uli*, *ultz), *euri* (auch nnav., statt *uri*). Man beachte auch :

eu, *euk* (bizc. auch nnav.), gleichbedeutend mit *hi*, *hik* (guip. lab. nnav.), *i*, *ik* (bizc.), du.

eure (nur nnav.), *heure* (lab.), dein.

neuk (bizc.), gleichbedeutend mit *nik* (guip. lab. nnav., auch bizc.), ich.

neure (bizc., auch lab., nnav.), mein.

neurri (in allen dialecten), mass.

Das verhältnis des bizcaïschen *eu* zu guip. lab. nnav. *u* und *i* (*euk*, *neuk*) scheint mir zu verwirrt um einige schlussfolgerung zu machen. Bei den pronominen kann analogiebildung und gegenseitige angleichung wirksam gewesen sein : in den übrigen fällen sind die *eu*- formen wohl die ältere. Vgl. jedoch auch hd. *wein* aus *wīn*, *mein* aus *mīn*, hd. *haus*, ndl. *huis*, engl. *house* aus *hūs*, hd. *maus*, ndl. *muis*, engl. *mouse* aus *mūs*, böhm. *bouda* aus *buda*, bude, böhm. *škoula* aus *škula*, lücke.

Bei solchen fällen wie baskisch *eu*, *u*, *i* lässt der mangel verwandter sprachen sich erst recht fühlen.

60. GEGENSEITIGE EINWIRKUNG DER VOCALE.

In *ukhumil* neben *ukabil* (*ikubil*), faust, scheint das *u* in der zweiten silbe durch einfluss des ersten *u* entstanden zu sein und auch in *ukutu* neben *ukitu*, berühren, hat vielleicht

angleichung der vocale stattgefunden. Solche fälle sind jedoch sehr seltsam und geben kein recht eine baskische vocalharmonie oder etwas ähnliches zu erschliessen. Das verhältnis von *guchi* zu *gichi*, wenig, von *puska* zu *piska*, ein bisschen, ist mir dunkel; es giebt im baskischen vocalismus überhaupt noch manches rätsel, wie z. b. das nebeneinanderstehen von *azur* (bizc.) und *ezur* (guip.), *hezur* (lab. nnav.), kern, wozu man altpreuss. *assa*, *esse*, von, *ast*, *est*, ist, *as*, *es*, ich, vergleichen kann.

Die änderungen, welchen die vocale vor dem artikel unterworfen sind, wurden schon von Pr. Bonaparte, van Eys u. a. nachgewiesen. Aus *ea* entstand zunächst **eya* (guip. lab. nnav. *ea* geschrieben, z. b. *echea*, das haus), dann wurde das *e* im bizcaïschen durch einfluss des halbvocals in *i* umgewandelt (bizc. *echia*). Analog hiermit ist der übergang von *oa* in **ova* (*w* halbvocal, guip. lab. nnav. *oa* geschrieben, z. b. *artoa*, *arthoa*, der mais), nachher im bizcaïschen zu *ua* geworden (bizc. *artua*).

Zwischen *i* und *a* wurde der halbvocal *y* eingeschaltet (*andiya*, der grosse, auch *andia*, *handia* geschrieben), doch wenn dem *i* ein anderer vocal vorherging (wie in *anai*, bruder), so wurde es selbst zum halbvocal (*anaya*). Gleichfalls wurden *u* und *a* in der aussprache durch den halbvocal *w* verbunden (guip. lab. nnav. wird dieser nicht geschrieben, z. b. *burua*, das haupt, bizc. *buruba*, wo das *b* spirantisch gesprochen wird) und ging *u* zwischen vocalen selbst in *w* über. Dieses letzte *w* ist jedoch in allen dialecten zum spirant geworden (*gava*, *gaba*, auch *gaua* geschrieben, die nacht).

70. ABLAUT IN DER WURZELSILBE.

Von einem ablaut in der wurzelsilbe, wie im indogermanischen, kann im baskischen nicht die rede sein, denn nur bei einigen auf *r* und *l* auslautenden wurzeln sind nebenformen mit abweichendem vocalismus nachzuweisen. Diese erscheinung muss durch die oben besprochene ein-

wirkung des *r* und *l* auf vorhergehende vocale erklärt werden. Beispiele :

a) *gar*, flamme.

gori, glühend, *gorri*, rot (mit suffix *i* gebildet, wie *neurri*, mass, vgl. *neurtu*, messen).

giri, »jument en chaleur«.

b) *garagar*, gerste (durch reduplication gebildet, wie *durdurika*, dumpfes getöse), *gari*, weizen, *gari*, winzig, klein, mager.

gurdo, weich, zart (mit suffix *do* gebildet, wie *mardo*, weich, vgl. *mamor*, zart, spröde), *guri*, weich.

c) *mardo*, weich (vgl. für suff. *do* *gurdo*, weich).

mamor, zart, spröde (gebildet mit praefix *ma*, wie *makur*, gebogen, vgl. *gur*, *kur*, verbiegung, *makor*, schwiele, vgl. *gogor*, hart).

muru, haufen, (neben *murko*).

d) *zori*, gelb, reif.

zuri, weiss.

e) *kali*, tödten.

hil, tod (für *h* und *k* vgl. unten).

f) *ale*, korn (mit suffix *e* gebildet, wie *luze*, breit, vgl. *luzatu*, ausdehnen).

olo, hafer (mit suffix *o* gebildet, wie *mintzo*, sprechend, vgl. *mintzaye*, sprache).

Es giebt jedoch auf *r* und *l* auslautende wurzeln, welche stets denselben vocal zeigen, z. b.

gur, *kur*, verbiegung, *gurtu*, grüssen, *makur*, krumm, *gurpil*, rad, *agure*, greis, *gura*, wollen. Nur das suffix *gor* oder *kor*, das hierher gehört, hat *o*. Ich meine, dass in *gur* ursprüngliches *u* erhalten ist, dagegen möchte ich *gar* für die älteste gestalt von a) und b), *mar* für die grundform von c) halten. Aus *ar* kann ja leicht *or*, *ur*, *ir*, entstanden sein.

Etwas ähnliches scheint in *monho*, *munho*, *munho*, hügel, (mit suff. *o* gebildet, wie *olo*, hafer, *mintzo*, sprechend), *mendi*, berg (mit suff. *di* gebildet, wie *mordi*, traube, vgl. *mora*, *muru* haufen) vorzuliegen. Man vgl. die oben erwähnten vocaländerungen vor *n*.

8°. WECHSEL DER HARTEN UND WEICHEN VERSCHLUSSLAUTE.

Nach *r, l, n, m* ist wechsel der harten und weichen verschlusslaute nachzuweisen. z. b.

orkatil, orgatil, knöchel des fusses.

bart, barda, gesternabend.

gurpil, gurbil, rad.

elkar, elgar, einander.

jalki, jalgi, ausgehen.

kalpar, kalbar, scheitel.

karranka, krachen, *garranga*, gackern.

antuste, andiuste (von *andi*, gross), stolz.

ampor, embor, säufer, trunkenbold.

dempore (aus *tempore*), *dembora* (aus plur. *tempora*), zeit.

Nach van Eys, Gramm. Comp., s. 21, gehen *g, d, b* nach *r* in *k, t, p* über. Durch die folgenden beispiele wird die unrichtigkeit dieses angeblichen gesetzes klar erwiesen:

bargo, junges schwein.

ordo, gleich.

orgu, karre.

ordu, zeit.

ardi, schaf.

urde, schwein.

ardo, wein.

arbazo, urgrossvater.

berdin, gleich.

arbi, rübe.

burdi, karre.

arbui, verachtung.

burdin, eisen.

barbar, verwirrt.

gorde, verborgen.

erbal, schwach.

gurdo, weich.

erbi, hase.

larde, furchtsam.

garbal, kahl.

mardo, weich.

garbi, rein.

merdo, verzärtelt.

marbalo, kornwurm.

mordo, traube.

orbal, narbe.

orde, stelle.

orbi, lauf.

ordi, betrunken.

urbil, nahe.

Ebenfalls s. 21 sagt van Eys: „Les explosives fortes *k, t, p*, sont remplacées par leurs correspondantes douces *g, d, b*, après *l, m, n*.” Auch dieses gesetz ist nicht stichhaltig; man vergleiche nur:

elkor, taub.

tinka, beengt.

malko, zähre.

antesa, eine fischart.

<i>alper</i> , träge.	<i>antolatu</i> , sich fertig machen.
<i>kinka</i> , zweifel.	<i>entortu</i> , erbrechen.
<i>saunke</i> , bellen.	<i>ampor</i> , trunkenbold.
<i>tanka</i> , getöse.	<i>kampo</i> , feld.

Nur nach *l* wurde *t* regelmässig *d*, wie in *heldu*, kommen, meistens auch nach *n*, z. b. in *borondate*, wille (aus *voluntate*). Ebenfalls wurde *k* nach *n* gewöhnlich *g*, z. b. in *jango*, inf. fut. von *jan*, essen, *ongi*, adv. von *on*, gut.

Natürlicherweise sind die weichen verschlusslaute nach *s* und *z* in die entsprechenden *tenues* übergegangen (van Eys, s. 21), z. b. in *Burgosko*, von *Burgos*, *eztut* statt *ez dut*, ich habe es (ihn, sie) nicht, *ezpedi* statt *ez bedi*, er (sie, es) sei nicht.

Auch sonst ist der wechsel zwischen *k* und *g*, *t* und *d*, *p* und *b* sehr häufig. Im inlaut:

ekoiztea, *egoiztea*, (*egotzi*), werfen.

ikan, *igan*, steigen.

baita, aus *bai da*, er (sie, es) ist.

baitu, aus *bai du*, er (sie, es) hat (ihn, sie, es).

epuki, *ebaki*, schneiden.

ipidia, *ibiria*, seichte stelle.

maipian, aus **maibean*, unter dem tische.

Im anlaut:

kar, *gar*, flamme.

kur, *gur*, verbeugung.

tupa, *dupha*, fass.

tupin, *dupin*, topf.

pago, *bago*, buche.

pertz, *bertz*, kessel.

90. WECHSEL DER GUTTURALEN, DENTALEN UND LABIALEN VERSCHLUSSLAUTE.

Für den wechsel von *k* und *t* vergl. van Eys, Gramm. Comp., s. 14 f. f. Wechsel von *k* und *p* findet man in *chiki*, *chipi*, klein, von *t* und *p* in einigen wörtern:

aitatu, *aipatu*, erwähnen.

aizta, *aizpa*, schwester.

seta, sepa, eigensinn.

Ziemlich oft wechseln *g* und *d*, z. b.

agor, ador, trocken.

biga, bida, zwei.

gino, diño (zu *da*, er, sie, es ist), s. van Eys, Dict. basque-français, s. 293.

gupela, dupela, fass.

Die lautgruppe *ng* scheint leicht in *nd* überzugehen, denn neben *chingar*, funken, steht *chindar* (wurzel *gar*, brennen), neben *chingurri*, ameise, steht *chindurri*.

Auch *g* und *b* wechseln, z. b.

egiakoitza, ebiakoitza, samstag.

ergal, erbal, schwach.

Am gewöhnlichsten findet man den wechsel von *g* und *b* vor *u*, z. b.

gurhasoak, burhasoak, eltern.

gurdi, burdi, karre.

hagun, habuin, schaum, speichel.

nagusi, nabusi, herr.

Aehnlicherweise in *abozto, abuztu*, August, ernte, aus span. *Agosto*. Ein schwieriges wort ist *garbantzu, barbantzu*, kichererbse, das wohl nicht mit Larramendi (Dicc. Trilingue, ed. Zuazua, II, s. 8) und Diez (Et. Wtb. 5te ausg., s. 454) aus **garau-antzu* zu erklären ist. Denn warum hätte man den kichererbse den namen »trockene körner« beilegt? Und ausserdem ist es nicht bewiesen, dass *antzu* »trocken« bedeuten kann. Van Eys giebt »qui n'a plus de lait« (Dict. basque-français, s. 18) und bei Larramendi findet man ebenfalls »seco, aplicado à los pechos de la muger« (Dicc. Trilingue, ed. Zuazua, II, s. 381), was von Aizquibel (Dicc. Bilingue, s. 32) wiederholt wird. Salaberry (von Jhr. van Eys citiert, s. 18) kennt nur die bedeutung »pas pleine«. und dies zusammengenommen ist es nicht leicht die ursprüngliche bedeutung von *antzu* zu erraten. Französisch *anchois*, span. *anchoa* u. s. w. sind daher ebenfalls von *antzu* ferne zu halten. Doch warum kann *garbantzu, barbantzu*, nicht eine verballhornung von gr. *ἐρβινθος* sein? Für anorganisches *g* ist *garrathoin*, ratte, aus *arrathoin*, span.

raton zu vergleichen. Das *a* statt *e* giebt keine schwierigkeit, vgl. *barri*, *berri*, neu, *argal*, *ergal*, schwach, und der ausfall eines *e* hat auch in *abrildu*, opfern, aus *aberildu, *abereildu* stattgefunden. Das *i* kann durch einfluss des vorhergehenden *a* ebenfalls zu *a* geworden sein. Span. *garbanzo* ist zweifelsohne zunächst aus dem baskischen entlehnt. Die form *barbantzu* neben *garbantzu* ist durch assimilation zu erklären.

10⁰. VORGEFÜGTES *g*.

Wie schon oben gesagt, wird in einigen fällen dem anlautenden vocale ein *g* vorgefügt, z. b.

garrathoin, ratte, aus *arrathoin*, span. *raton*.

gastigar neben *astigar*, linde (s. van Eys, Dict. basque-français, s. 35).

gathabuta (lab.), *katabu* (guip., für *k* statt *g* vgl. *kar* neben *gar*, flamme) *sarg*, aus span. *ataud* (s. van Eys, Dict. basque-français, s. 234).

gurruntzi, diarrhee, aus got. *urruns*.

11⁰. ZUR GESCHICHTE DES BASKISCHEN *h*.

Das baskische *h* ist sehr verschiedenen ursprunges. In einigen fällen ist es einem anlautenden vocale vorgefügt und hat es also keinen etymologischen wert (ebenfalls in altpreuss. *hest* statt *est*, *haese* statt *esse*), z. b. in: *herrebez* (nnav.), störrig, neben *errebez* (lab.), aus span. *rebes*.

herroka, *herreka* (nnav.), ordnung, reihe, neben *errunka*, *arronka* (lab.), aus provenç. *renc*, *renqua*.

Das niedernavarrische fügt auch oft ein *h* mitten im worte ein. In einigen baskischen wörtern ist das intervocalische *h* jedoch aus *n* hervorgegangen, z. b. in:

ahate (lab. nnav.), *ate* (guip.), ente, aus lat. *anate* (*anas*).

diharu (soul.), *diru* (in allen dialecten), geld, aus lat. *denarius* oder einer älteren form des span. *dinero*.

liho (lab. nnav.), *lino* (lab.), leinwand, aus span. *lino*.

mehatchu (lab. nnav.), aus französisch *menace*.

ohore (lab.), aus *honore*, lat. *honor*.

Auch in *gathe* (lab. nnav.), kette, aus lat. *catena*, und *koroa* (lab.), *khoroa* (nnav.), krone, aus span. *corona*, ist das *n* zunächst in *h* übergegangen und erst nachher ausgefallen.

Auffallend ist der wechsel von *g*, *ñ*, *h*, wie in:

iges (guip. bizc.), *iñes* (bizc.), *ihes* (lab. nnav.), flucht. Vgl. van Eys, Dict. basque-français, s. 83, 98, 196. In *ihar*, funken, ist das *h* zunächst aus *nh* (*ñ*) entstanden, doch in *ihes*, flucht, kann es sowohl aus *g* (*iges*) wie aus *ñ* (*iñes*) hervorgegangen sein, denn *ehotzen*, mahlen, scheint nur durch einen kleinen unterschied in der aussprache des *g* aus *egotzen* zu erklären. Zu diesem worte ist *ei har*, mühle, zu stellen, dessen ältere form wohl **eigar* gelautet hat ¹⁾.

In vielen wörtern geht anlautendes *h* auf älteres *k* zurück und wir sind berechtigt folgendes lautgesetz zu formulieren. Das altbaskische *k* ist im anlaut meistens in *h* übergegangen (im guipuzcoanischen und bizcaischen ist dieses *h* später weggefallen), im inlaut aber stehen geblieben. Der übergang von *k* in *h* ist nicht nur baskisch, sondern auch

---

¹⁾ Auch in *saharro* neben *sagarro*, igel, und *sahats* neben *sagats*, weide, ist *h* aus *g* hervorgegangen. Ähnlicherweise wurde das *g* im kleinrussischen in ein emphatisches *h* umgewandelt, z. b. *koko*, aus *kogo*, wessen, *holova*, aus *golova*, haupt. Die meinung, dass die Kleinrussen das *g* aussprechen wie niederl. *g* ist unrichtig: wenigstens im gouvernement Poltava, wie auch in der gegend Kiev's habe ich es wie emph. *h* sprechen gehört. Auch das böhmische hat *h* statt *g*, z. b. *hrud*, altbulg. *gradŭ*, stadt, *hlava*, altbulg. *glava*, haupt. In den fällen, wo bask. *r* mit *g* wechselt, scheint das *g* zunächst aus einem andern laute entstanden zu sein, jedoch aus welchem? Vgl. *argizayi*, mond, aus *argizari*, *buruzagi* chef, aus *buruzari*, *igitai*, sichel, aus *iritai*, *sagats* (woraus *sahats* entstand), weide, aus *sarats*. Schwierig zu erklären ist auch das verhältnis von *g*, *y* und *j*, z. b. in *joan*, *juan*, *gan*, gehen, *jaz*, *yaz*, *igaz* (auch *chaz*), voriges jahr. Auch zwischen *h* und *y* findet wechsel statt, z. b. in *bohatsu*, *buyatsu*, blasen, *eho* (aus *ego*), *eyo*, mahlen. Bei solcher verwirrung ist es vorläufig unmöglich den rechten weg im baskischen lautlabyrinth zu finden. Zu den baskischen gutturalen ist van Eys, Gramm. Comp. s. 14, 15 zu vergleichen, wo die elision des *k* und der übergang dieses lautes in *t* eingehend besprochen werden. Nur die von Jhr. van Eys über das verhältnis des *k* mit *h* ausgesprochene meinung ist nicht anzunehmen.

germanisch, magyarisch u. s. w. Beispiele des baskischen lautgesetzes :

abar, *ast*, *chichkabar*, *reisholz*, grf. **kabar*.

abi, *habi*, *nest*, *chorikabi*, *vogelnest*, *käfig*, grf. **kabi*. Neben *abi*, *habi* sagt man jedoch auch *kabi* in der bedeutung von „*käfig*“, dieses ist aber eine analogiebildung nach *chorikabi*, wo das *k* lautgesetzlich geblieben war. Das wort *abi*, *habi*, *kabi* ist lehnwort aus dem romanischen : provenç. *gavi*.

aitz, *ach*, *haitz*, *felsen*, *arkaitz*, *felsen*. Dieses *arkaitz* steht für **arrikaitz*, *steinfelsen*. Doch *aitz*, *ach*, *haitz* selbst scheint eine ableitung von *arri*, *harri*, *stein*, und eine nebenform von *aritz*, *haritz*, *eiche* (auch in *Biarritz*, zwei *eichen*) zu sein. Die sache wird sich so verhalten, dass von **karri*, *stein*, mit dem suffixe *tz* (vgl. *eultz*, *bienenkorb*, neben *euli*, *fliege*, *beltz*, *schwarz*, neben *bele*, *rabe*) eine ableitung **karritz*, **karitz* gebildet wurde; als substantiv bedeutete es »*felsen*“, als adjectiv »*steinhart*“, in welcher letzten bedeutung es auf die *eiche* übertragen wurde. Die wörter **karitz*, *felsen*, und **karitz*, *eiche*, wurden wahrscheinlich durch dialectischen einfluss geschieden: in einer mundart wurde **karitz* zu **kaitz* (vgl. bize. *daut* aus *daruat*) und es ist wohl anzunehmen, dass im baskischen sprachgebiete **karitz* und dialectisches **kaitz* durch einander für »*felsen*“ und »*eiche*“ gebraucht wurden, bis man den unterschied in laut zur bezeichnung eines unterschiedes in bedeutung benutzte. So wurde **karitz* »*eiche*“ und **kaitz* »*felsen*“. Indem der zusammenhang von **kaitz* mit **karri* allmählig vergessen wurde, setzte man die beiden wörter zusammen und bekam den pleonasmus **karrikaitz*, *felsen* (vgl. für die bedeutung niederl. *steenrots*). Erst dann wurde anlautendes *k* zu *h*: **karitz*, *eiche*, wurde *haritz*, später auch *aritz*; *kaitz*, *felsen*, wurde *haitz*, *aitz*, *ach*; aus dem compositum **karrikaitz* entstand mit auswerfung des ersten *i* *arkaitz* und **karri* selbst, das stammwort von *haritz*, *haitz* und *arkaitz*, blieb als *harri*, *arri* fortbestehen. Als beweis, dass *harri*, *stein*, auf **karri* zurückgeht, ist noch *ugarri*, *klippe*, anzuführen: aus *ur-harri* wäre nicht *ugarri*, sondern *urarri* geworden, doch *ugarri* geht zunächst auf *urgarri* zurück, dessen *g* durch schwächung

des *k* nach *r* entstanden war. Wie *arkaitz* ist auch *zurkaitz*, »rameau pour ramer les pois'', eine alte zusammensetzung von *kuitz (*haitz*), während *zuaitz*, *zuhaitz*, baum, eiche, erst gebildet wurde, als das gesetz, wodurch anl. *k* in *h* überging und inl. *k* gespart wurde, ausgewirkt hatte. Schon van Eys (Dict. basque-français, s. 391) hat in *haritz*, eiche, und *haitz*, felsen, dasselbe wort erkannt, will jedoch von der priorität des *k* nicht wissen (Dict. basque-français, s. VIII, Gramm. Comp., s. 16), wie stark die analogen lautvorgänge in andern sprachen dafür auch sprechen. Das *h* ist in den meisten sprachen ein secundärer laut und entstand aus schwächung anderer consonanten oder aus starker anhauchung anlautender vocale. Sehr gewöhnlich ist das entstehen des *h* aus *k*, aus *f* (*p*), aus *s*.

alde, seite, gegend, nähe, *sukalde*, küche, grf. *kalde.

artu, *artzen*; *hartu*, *hartzen*, nehmen, empfangen, *lokartu*, einschlafen, *sukartu*, anzünden, auch in *ekarri*, *ekartzen*, tragen, wurzel *kar. Dass *ekarri* und *hartu* auch in bedeutung zu vereinigen sind, beweist die indogermanische wurzel *bhar*: skr. *bibharti*, tragen, altbactr. *bar*, tragen, bringen, nehmen, gr. *φέρω*, lat. *fero*, got. *bairan*, tragen, altbulg. *brati*, legere, russ. *brat'*, nehmen. Das *e* in *ekarri* ist vorschlag, wie in *ebaki*, schneiden (neben *bagilla*, Juni), *egarri*, durstig (von der wurzel *gar*, brennen).

atz, *hatz*, finger, *erkatz*, besen, s. van Eys, Dict. basque-français, s. 43, grf. *katz.

azal, rinde, kruste, *azkazal*, nagel, *betazal* (für *bekazal) augenlied, grf. *kazal.

eri, krank, *ordikeria*, trunkenheit, *arrokeria*, eitelkeit, grf. *keri.

i (*bizc.*), *hi*, du, grf. *ki, wie aus der conjugation hervorgeht: *dakark*, du trägst es (ihn, sie), *duk*, du hast es (ihn, sie). In übereinstimmung mit dem lautgesetze: *ator*, *hator*, du kommst, aus *kator.

ide (*bizc.*), gleich, ähnlich, *adiskide*, freund. Die lab. nnav. form *kide* ist aus *adiskide* abstrahiert und *aurhide*, verwandter, hat durch einfluss von *hide, *ide* das *k* mit *h* ersetzt,

okotz, kinn, neben *kokotz*, wo das erste *k* durch den einfluss des zweiten geschützt wurde, wie auch in *koko*, ei, *karrika*, krachen, *kuku*, bedecken, u. s. w.

orma, *horma*, eis, reif, vgl. *karroin*, eis. Wurzel **kar*, **kor*. Hierher gehört auch *otz*, *hotz*, kalt, aus **kortz*: für den ausfall des *r* vor *tz* vgl. *bost*, *bortz*, fünf, *beste*, *bertze*, ander.

ume, *hume*, kind, *arkume*, lamm, *emakume*, weib, grf. **kume* ¹⁾).

120. UEBERGANG DER GUTTURALE IN ZISCHLAUTE.

Im baskischen ist ein sporadischer übergang von *k* in *s*, *z*, *ch* nachzuweisen, z. b.

karamitcha, *zaramika*, schramme.

kirten (*girtoin*), *zirtoin*, heft, griff.

kunkur, *zunkur*, gehöckert.

In *zale*, geneigt, neben *gale*, lust, und *zapar*, *sapar* neben *gapar*, strauch, musste das *g* erst zu *k* geschärft sein, ehe es in den tonlosen zischlaut *z* übergehen konnte. Wie es scheint, gehören *zori*, gelb (später auch »reif“) und *zuri*, *churi*, weiss, zur wurzel *gar*, brennen, glühen (*gar*, *kar*, flamme, *kartsu*, eifrig, *gori*, glühend, *gorri*, rot) und ist auch in diesen beiden wörtern das *z* aus *k* (urspr. *g*) hervorgegangen. In *chichkaldu* neben *kiskaldu*, rösten, ist das anlautende *k* in den affricaten *ch* umgewandelt, vgl. z. b. skr. *cāpa*, bogen, von der wurzel *kap* (indg. *qap*, *qamp*, biegen, u. s. w. Der übergang von *k* in einen scharfen zischlaut findet viele analogien in den indogermanischen sprachen: im altindischen und iranischen wurde das urspr. palatale *k* zu *ç* (skr. *çravas*, iranisch *çravah* gegenüber gr. *κλέος*), im litauischen zu *sz* (*aszwa* gegenüber lat. *equa*), während es im slavischen durch *s* repräsentiert wird (altbulg. *slovo*, *slava*).

¹⁾ Auch *upa* (bize.) aus lat. *cupa* hat anlautendes *k* verloren: ich habe es nicht im texte genannt, weil die gleichbedeutenden wörter *dupha*, *duphela*, *dupela*, *gupela* einigen zweifel erregen möchten. Es scheint mir aber, dass *upa*, *upel* mit *dupha* u. s. w. nicht die mindeste verwandschaft haben. Vgl. van Eys, Dict. basque-français, s. 91.

13⁰. WECHSEL DES *d* MIT *r* UND *l*.

In einigen wörtern ist *d* offenbar aus *r* hervorgegangen, z. b.

egundaño, jemals, aus *egun-ra-ño*.

enada neben *enhara*, *inhara*, schwalbe.

edasi neben *erasi*, *erausi*, *iraunsi*, plaudern. Die grundform scheint wohl **eransi* oder **eraunsi*.

ideki, *idoki* neben *ireki*, öffnen. Der vocalunterschied (*e*, *o*) ist nur durch einfluss des *r* zu erklären und desshalb muss *ireki* oder **iroki* die grundform sein.

kukudatz neben *kokoratz*, *kakaraz*, gackern.

In andern fällen ist *r* aus *d* hervorgegangen, z. b.

adaki, *araki*, dürres holz, von *adar*, ast.

inguda, *ingura*, amboss, von lat. *incude* (*incus*).

Beiweilen ist *d* in *l* übergegangen, z. b.

bedar (*bizc.*), *belar* (*guip.*), *belhar* (*lab.*), kraut.

edur (*bizc.*), *elur* (*guip.*), *elhur* (*lab.*), schnee.

Das bizcaische hat hier, wie in zahlreichen fällen, den älteren laut behalten. Vergleiche für *l* aus *d* das lappländische und das lateinische.

14⁰. WEGFALL VON *p* UND *b* IM ANLAUT.

In fremdwörtern ist anl. *p* vor *l* meistens abgefallen, z. b.

laketu, behagen finden, von lat. *placere*.

landatu, pflanzen, aus *plantar* (französisch *planter*).

lano, friedlich, eben, aus *plano*, lat. *planus*.

luma, feder, aus lat. oder span. *pluma*.

Auch in folgenden wörtern scheint ein anlautendes *p* verschwunden zu sein:

eztor, pastor, aus *pastor*.

ollo, huhn, aus *pullo*, lat. *pullus*.

otso (*guip. lab.*), *oxo* (d. i. *ocho*, *nnav.*), wolf, das wohl eine nebenform von *potzo*, *potcho* (*lab.*), hund, ist, womit zweifelsohne auch das adv. (eigentlich instrumental) *potika* (*lab.*), auf vier füßen, und das subst. *potingo* (*lab.*), dachshund, verwandt sind. Vgl. auch *pocho* (*guip.*), „terme de

tendresse pour toute sorte d'animaux," das aber auch mit *pot*, kuss, in zusammenhang stehen kann. In *potzo*, *potika*, *potingo* scheint ein element *pot* zu stecken, das die bedeutung von »pfote" hat. Vgl. für die bedeutung (vielleicht auch etymologisch) span. *pata*, französisch *patte*, tatze, pfote, franz. *pataud*, küchenhund, *patin*, schlittschuh. Wie ist das verhältnis dieser wörter zu niederl. *poot*, hd. *pfote*?

Auch *b* im anlaut ist in einigen fällen abgeworfen:

on, gut (das *h* in *hun*, *nnav.*, anorganisch), aus einem romanischen dialecte, lat. *bonus*.

uztarina, »croupière d'âne", neben *buztarina*, dasselbe, *buztan*, schwanz, auch *buztandu*, keimen (s. van Eys, Dict. basque-français, s. 77).

uztarri, joch, neben *buztarri*.

Zu beachten ist auch *urki*, birke, das wahrscheinlich aus einer indogermanischen sprache entlehnt ist und zunächst auf *burki zurückgeht: vgl. skr. *bhūrja* (indg. *bhr̥ga*, mit *r* sonans), altnord. *björk*, ahd. *pirihha*, altpreuss. *berse*, altbulg. *bréza*.

150. UEBERGANG VON *b* UND *v* IN *m*.

In einigen wörtern ist *m* aus *b* entstanden:

imini, stellen, aus *ibini, neben *ibeni*, *ipiñi*, *ifni*.

maino, bad, aus span. *baño*.

man, »publication de mariage", aus französisch *ban*.

narra, grenzlinie, regel, aus *barra, neben *parra*, s. van Eys, Dict. basque-français, s. 266.

mendekoste, Pfingsten, aus *bendekoste, *Pentecoste*.

merchika, pfirsich, aus *berchika, span. *persica*.

Miarritze, aus *Biarritz*.

miga, zwei, aus *biga*.

milgor, talg, aus *bilgor*.

In andern fällen ging *m* aus *v* hervor:

magina, aus lat. *vagina*.

mendekatu, sich rächen, aus provenç. *vendicar*.

mendematzea, das ernten des weines, aus provenç. *vendemia*.

mentura, zufall, aus span. *ventura*.

minagre, essig, aus span. *vinagre*.

misera, visir, aus span. *visera*.

Auch im indogermanischen ist wechsel von *v* und *m* nicht ungewohn:

altbactr. *maoiri*, altbulg. *mravija*, altnord. *maurr*, niederl. *mier*, gegenüber skr. *vamri*, lat. *formica*, ameise. Mit zwei *m* gr. *μύρμηξ*.

skr. *makṣā*, fliege, *makṣikā*, biene, gegenüber lit. *waszkas*, altbulg. *voskū*, ahd. *wahs*, wachs.

160. WECHSEL VON *r*, *l*, *n*.

Sehr oft ist das *l* aus *r* geschwächt, z. b.

afaldu, soupieren, von *afari*, abendessen.

bulhute, *buruthe*, walst, von *buru*, haupt.

haliko, knäuel, von *hari*, garn.

holtzadar, *horzadar*, regenbogen, von *horz*, wolke, und *adar*, ast, horn.

Dagegen steht *r* statt *l* in:

aingeru, engel, aus *angelo*, lat. *angelus*.

borondate, wille, aus *voluntate*, lat. *voluntas*.

zeru, himmel, aus *coelo*, lat. *coelum*.

Wechsel von *r* und *n* ist seltsam, vgl.

belhaur, *belhaun*, knie.

Es ist nicht ausgemacht, ob *r* oder *n* ursprünglicher ist; eben schwierig ist es zu entscheiden, ob in den folgenden wörtern dem *l* oder dem *n* die priorität gebührt:

lahar, *nahar*, wilder rosenstrauch.

larru, *narru*, haut, leder.

ultze, *untze*, nagel.

Oft ist *r* zu *d* geworden (wie in *egundaño*, jemals), in wenigen fällen zu *g* (wie in *buruzagi* aus *buruzari*, chef). Es ist zweifelhaft, ob man wechsel des *d* mit *n* annehmen darf, denn in *burni*, eisen, neben *burdin* und *burrin* haben wir wahrscheinlich mit einem alten lehnworte zu machen, dessen ursprüngliche gestalt nicht herzustellen ist: es ist wohl germanisch und gehört zu got. *brinnan*, brennen *brunjo*,

brünne, in welchem falle *burrin* (aus **brun*) eine sehr alte form bewahrt hat. *Burni* ist dann durch metathesis aus **brunni* entstanden. Aus lat. *ferrum* kann *burni*, *burdin*, *burrin*- kaum entlehnt sein, denn die endungen *um* und *us* sind stets durch *o* (*u*) repräsentiert: lat. *ferrum* hiesse im baskischen etwa **berro*. Auch *ardo*, *arno*, wein, giebt uns kein recht auf wechsel von *d* und *n* zu schliessen, denn diese wörter können verschiedene ableitungen sein von derselben wurzel: *ardo* aus *ar-do* (wie *ler-do*, erdwürmer, von **ler* in *lerratu*, gleiten), *arno* dagegen aus *ar-no* (wie *arrano* adler, von **arra*?).

170. WEGFALL VON *r*, *l*, *n*.

Im baskischen schwindet das gelinde, und ausnahmsweise das harte *r* (in der schriftsprache sind gelindes und hartes *r* nur dadurch unterschieden, dass hartes *r* zwischen vocalen *rr* geschrieben wird) in verschiedener stellung.

a) sporadisch in den spanisch-baskischen mundarten, wenn es nach *u* im auslaut steht, z. b. in *iru*, drei (lab. nnav. *hirur*), *lau*, vier (lab. nnav. *laur*).

b) häufig zwischen vocalen, s. van Eys, Gramm. Comp., s. 11, 18.

c) sporadisch nach *u* vor einfachen consonanten, z. b. in *lusuil*, eimer, aus **lursuil*, *uholde*, überschwemmung, aus **urholde*, *uso*, taube, aus *urzo*, *zubia*, brücke, aus **zurbia*.

d) vor zischlauten, wenn diese durch verschlusslaute gefolgt wurden. Dieses ist jedoch kein durchgehendes gesetz. Beispiele:

aska, bei Oiherart noch *arska*, backtrog.

asto, bei Oiherart noch *arsto*, esel.

beste (guip. *bize*), neben *bertze* (lab. nnav.), ander.

bost (guip. *bize*. nnav.), neben *bortz* (lab.), fünf.

hotz, *otz*, kalt, wahrscheinlich aus **hortz*, **ortz*, urspr. **kortz*, vgl. *karroin*, eis, *horma*, reif. Auch *hortz*, zahn, gehört derselben wurzel an: **kar*, **kor*, etwa »hart sein«.

osto, blatt, wohl aus **orsto*, vgl. *orri*, blatt.

Schwund des *l* kann ich nicht mit sicherheit nachweisen,

das *n* aber ist öft im auslaut weggefallen, z. b. in *arrat*, fisch, neben *arrain*, *arzai*, hirte, neben *arzain*: »quant à l'*n*, il paraît que ce son à la fin d'un mot est désagréable à l'oreille des basques espagnols; de *melon* on a fait *meloya*; de l'esp. *razon*, *arrazoya*'' (van Eys, Dict. basque-français, s. 27). Wie ich schon oben besprochen habe, ist *n* zwischen vocalen oft *h* geworden, z. b. *ahate* aus *anate*, *ohore* aus *honore* u. s. w.¹⁾.

180. WECHSEL VON *z*, *ch*, *s*.

In vielen wörtern findet man im anlaut wechsel des *z* mit *ch*, doch oft ist es schwierig zu entscheiden, ob wirklich ein lautübergang vorliegt, denn auch das diminutive praefix *ch* wurde mit anl. *z* einfach *ch*, z. b.

zahar, alt, *chahar*, schlecht.

zakar, kruste, *chakar*, krüstchen.

zamar, krabbe, *chamar*, krebs.

zango, bein, *chango*, krüppel.

zoko, ecke, *choko*, eckchen.

zorro, sack, scheide, *chorro*, rinne.

zurtz, waise, *churtch*, waisenkind.

In folgenden fällen scheint das verhältnis zwischen *z* und *ch* nur ein lautliches:

zakur, *chakur*, hund.

zuhur, *chuhur*, vernünftig.

zuri, *churi*, weiss.

zut, *chut*, recht, steif.

zuzen, *chuchen*, gerecht.

In der orthographie wechseln *s* und *z* sehr oft: ich weiss nicht, ob dieser wechsel nur orthographisch ist, oder durch unterschied in aussprache veranlasst wird.

¹⁾ Für elision des *n* s. van Eys, Gramm. Comp. s. 17. Hierzu fällt jedoch zu bemerken, dass *egotu*, *izatu* nicht aus **egon-tu*, **izan-tu* entstanden sind, sondern aus *ego*, *iza* unmittelbar mit dem suffixe *tu* gebildet wurden. Dagegen sind *egondu*, *izandu* analogiebildungen nach *egon*, *izan*.

Wie in den meisten sprachen wird *nb*, *np* im baskischen *mb*, *mp*, s. van Eys, Gramm. Comp., s. 17.

190. VOCALISCHER VORSCHLAG.

Oft wird den anlautenden consonanten ein vocal (*a, e, i*) vorgeschlagen :

ador, trocken, neben *idor*.

agor, trocken, von der wurzel *gar*, brennen, glühen. Vgl. für die bedeutung lat. *terra, torrere*.

amil, drehung aus *mil, älter *bil, vgl. *barrabil*, hode, *biribil*, rund, *gurpil*, rad, *luharbil*, erdscholle. *Barrabil* und *biribil* stehen für *balbil und *bilbil und sind zweifelsohne reduplicationsbildungen.

ebaki, schneiden, neben *bagilla*, Juni.

egarri, dürstig, von *gar*, glühen : vgl. für die bedeutung hd. *durst*, das mit lat. *torrere* verwandt ist.

ekarri, tragen, neben *hartu*, nehmen, *lokartu*, einschlafen.

idor, trocken, neben *ador*.

igar, trocken, neben *agor*, von *gar*, glühen.

igortzi, reiben, vgl. *gurdo* (suff. *do* in *mardo*, weich), *guri* (suff. *i* in *neurri*, mass), weich.

ihar, funken, von *gar*, glühen.

Regelmässig ist der vorschlag vor *r* :

arrangura, sorge, klage, aus provenç. *rancura*.

arratoi, ratte, aus span. *raton*.

arrapatu, greifen, aus rom. *rapar*.

errege, könig, aus *rege*, lat. *rex*.

erretor, rector, aus rom. *rector*.

errezo, gebet, aus span. *rezo*.

errota, mühle, rad, aus lat. *rota*.

irri, lachen, wohl romanisch, lat. *ridere*.

200. METATHESIS.

Metathesis ist sehr häufig im baskischen (van Eys, Gramm. Comp., s. 21) :

apar, *arrapo*, schaum.

bage, *gabe*, ohne.

eriden, *ediren*, finden.

irudi, *iduri*, ähnlich.

labana, *nabala*, rasiermesser.

Vielleicht möchte man fragen, warum ich bei der darstellung der baskischen lauterscheinungen die iberische altertumsforschung des Wilhelm von Humboldt, des Boudard, des Phillips nicht berücksichtigt habe. Ich kann jedoch die antwort geben, das bis jetzt nur wenig feststeht und die meisten iberischen ortsnamen der sprachwissenschaft keine zuverlässige stütze darbieten, ja, das viele schlussfolgerungen der iberologen ganz und gar verfehlt sind. Zur verteidigung dieses satzes werde ich einiges hervorheben.

In den landesnamen auf *-etania*, wie *Accetania*, *Ausetania*, *Basetania*, *Carpetania*, *Cerratania* u. s. w. will man ein baskisches **eta*, stelle, zurückfinden, das leider nicht existiert ¹⁾. George Phillips denkt bei diesen namen an den baskischen loc. plur. auf *-etan* ²⁾, doch auch diese gleichung hat keinen wert, weil van Eys uns seitdem bewiesen hat, dass *-etan* aus **ekan* hervorgegangen ist. Die grundform dieses **ekan* muss etwa **har-ek-(a)-n* gelautet haben, denn das artikel *a* ist, wie van Eys ³⁾ überzeugend dargetan hat, aus **ar* entstanden, das ursprünglich mit *h* (aus *k*?) angelautet haben muss: als demonstrativa werden ja noch *har* und *hark* (agente) gebraucht, welche zweifelsohne mit *hura* und *haur* in zusammenhang stehen.

Das erste element in *Accetania*, *Ascerri*, *Astapa*, *Asturia* soll nach Velasco ⁴⁾ (der nur die meinung Humboldts und Astarloa's wiederholt) das baskische *ach*, felsen, sein, welches in andern mundarten *aitz*, *haitz* lautet. Wie ich oben besprochen habe, ist *ach*, *aitz*, *haitz* auf **karritz* zurückzuführen, wodurch die gleichung mit *acc-*, *asc-*, *ast-* in iberischen namen alle wahrscheinlichkeit verliert. Dasselbe gilt von *Arriaca*, das unmöglich bask. *arri*, *harri*, stein, enthalten kann, weil die ältere form dieses wortes **karri* gelautet

---

¹⁾ Velasco, Los Euskaros, Barcelona 1879, s. 391, 392. Der verfasser spricht jedoch auf autorität des Astarloa. Für **eta* s. van Eys, Gramm. Comp., s. 15.

²⁾ Indiketen, Wien 1871, s. 19.

³⁾ Dict. basque-français, s. XXXV.

⁴⁾ Los Euskaros, s. 391 f.f.

haben muss. Eher möchte *karri, jetziges *harri*, *arri* in *Carpetania*, *Cerretania* und *Ceret* stecken, obwohl auch dieses eine blosser Vermutung ist. Das baskische *achetan*, wozu *Accetania* so gut zu stimmen scheint, hat einmal **karri-tz-har-ek-an* oder **karri-tz-kar-ek-an* gelautet, dessen Ähnlichkeit mit *Accetania* weit zu suchen ist.

Die Erklärung des Namens *Urbicoa* aus *ur-bi-ko-a* ist ebenfalls nicht stichhaltig, denn *bi*, zwei, ist wohl eine jüngere Form von *biga*, *bida* und das auslautende *a* in *Urbicoa* kann unmöglich das baskische Artikel sein. Selbst *ur*, wasser, ist in der älteren Sprache wohl anders lautend gewesen als jetzt (etwa *eur*, vgl. *uri*, *curi*, regen).

Obwohl die meisten Gleichungen zwischen den alten Städte- und Flussnamen Spaniens und baskischen Wörtern unhaltbar oder wenigstens unbewiesen sind, glaube ich doch, dass es einige Punkte giebt, welche den iberischen Ursprung der Euskaren wahrscheinlich machen.

10. Viele Ortsnamen in Iberien und im südlichen Gallien lauten mit *eli*, *ili* an, z. B.

Eliberris (Gallia Narbonensis).

Eliberre (Auscii).

Elibyrga (Baetica).

Iliberis (Gallia Narbonensis).

Iliturgis (Baetica).

Auch *iri* in *Iria-Flavia* (Gallaecia).

»Bei diesen Namen — ist Phillips¹⁾ wohl berechtigt zu sagen — lässt sich in der That der Vergleich mit dem baskischen nicht von der Hand weisen“ und es würde ein übertriebener Scepticismus sein, wenn man das Element *eli*, *ili*, *iri* von bask. *iri*, *hiri*, *uri*, Stadt, trennen wollte. Das *h* in *hiri* kann also nicht ursprünglich sein. In *Ulia* (Baetica) und *Uliarus* (Gallia, das jetzige Oléron) scheint eine mit bizz. *uri* correspondierende Form erhalten.

20. Das baskische *ur*, wasser, ist nicht im iberischen zu belegen, es mag jedoch in einigen der mit *ur* anlauten-

---

¹⁾ Stammes- und Städtenamen im südlichen Gallien, Wien 1871, S. 24.

den und in *ura* endenden iberischen ortsnamen stecken. Vielleicht hiess *ur* in der älteren sprache *eur*, doch auch dieses könnte von den Römern *ur* geschrieben sein. In *Asturia* (Asturiën), *Astura* (fluss in Hispania Tarragonensis), *Aturia* (fluss bei den Vasconen), *Aturus* (Adour) wird man eher bask. *itur*, quelle, als *ur*, wasser, zurückfinden. Vgl. auch *Turiasso* (in Celtiberiën) und *Iturissa* (das heutige Roncesvalles).

30. »Was endlich — lesen wir bei Phillips¹⁾ — das zweite glied in dem namen der in rede stehenden stadt der Auscier (*Eliberre*) anbetrifft, so liesse hier das baskische ebenfalls eine erklärung zu, indem *berri* »neu“ bedeutet.“ Es ist wirklich kaum zu bezweifeln, dass in *Eliberris*, *Eliberre*, *Elimberrum*, *Iliberis* das baskische *berri* vorliegt und man diese städtenamen mit »Neustadt“ übersetzen darf.

40. In *Idubeda* (gebirge in Edetaniën) und *Orospeda* (gebirge in Bastetaniën) hat Phillips²⁾ bask. *bide*, weg, erkannt und diese annahme wird durch die treffende zusammenstimmung von *idu* mit bask. *idi*, rind, und *oros* mit bask. *oroch*, kalb, gestützt.

50. *Mendiculeia* (Ilergetes) ist der einzige mir bekannte iberische ortsnamen, welcher mit bask. *mendi*, berg, zusammengesetzt scheint. Vgl. jedoch auch *Mentesa* (Oretania), *Mentesa Bastia* (Hispania Tarragonensis, an der ostgrenze Baetica's). Ein mit bask. *mendi* und *muno* verwandtes wort ist vielleicht auch in *Munda* (Baetica) erhalten, wofür der name *Mundobriga* (Lusitania) spricht, dessen letzter teil keltisch ist und »berg“ bedeutet. *Mundobriga* scheint also eine zusammensetzung eines iberischen namens (*Mundo*, etwa »hügel,berg“) mit dem gleichbedeutenden keltischen *briga* zu sein.

Diese gleichungen sind auch darum wichtig, dass sie uns eine vorstellung geben, wie alt die jetzigen baskischen laute sind: schon vor zweitausend jahren gab es neben *ili* eine form *uli* in der bedeutung »stadt“; *berri* und *mendi* lauteten

¹⁾ Stammes- und städtenamen im südlichen Gallien, s. 26.

²⁾ Die wohnsitze der Kelten, Wien 1872, s. 55.

damals schon ganz wie heutzutage und in *Iturissa* finden wir ein *itur*. das buchstäblich mit dem jetzigen *itur*, quelle, übereinstimmt. Es wäre voreilig zu meinen, dass die formen *iri*, *uri* aus *ili*, *uli* hervorgegangen seien, denn das baskische ist nur aus einem iberischen dialecte hervorgegangen —und aus *welchem* ist unbekannt. Es ist sehr wohl möglich, dass andere iberische völker das *r* in *l* geändert hatten, indem die vorfahren der Basken den älteren laut beibehielten, wobei auch zu beachten ist, dass in *Iria-Flavia* (in Gallaecia) eine alte form mit *r* vorliegt.

Die sprachwissenschaft ist aber berechtigt dem archaeologen diese anforderung zu stellen, dass er die lautgesetze der baskischen sprache in betracht nehmen soll, ehe er die bedeutung der iberischen ortsnamen zu bestimmen versucht.

Habe ich in den vorigen seiten einen versuch gemacht die lauterscheinungen der baskischen sprache übersichtlich zusammenzustellen und zu erklären, im folgenden sind die resultate einiger forschungen über die nominalbildung niedergelegt. Was ich über die lautlehre gesammelt habe, ist sehr unvollständig, in noch höherem grade gilt dies aber von der wortbildungslehre, welche ich den bascologen darzubieten wage: ich hoffe jedoch, dass die baskische sprachwissenschaft durch diese studien einen wesentlichen, obwohl nur kleinen fortschritt gemacht hat und dass ich einiges material geliefert habe für eine künftige grammatik der Eskuara. Ziemlich oft ist noch die einfache wurzel als nomen im gebrauch und man darf dies als eine reminiscenz betrachten der weit zurückliegenden monosyllabischen periode als nominal- und verbalbegriff noch nicht scharf getrennt waren und derselbe laut substantivische, adjectivische und verbale bedeutung haben konnte. Solche wurzelwörter in der jetzigen sprache sind z. b. *gar*, flamme, *gor*, taub, *gur*, verbeugung, *hil*, todt, *ich*, geschlossen.

Wie in allen sprachen der welt ist auch im baskischen die wurzelreduplication als wortbildungsmittel angewandt, z.b.

barbar, hin und her, wurzel *bar.

biribil, rund, grf. *bilbil, woraus durch dissimilation *biribil* und mit einfügung eines svarabhaktivocales *biribil* entstand. Die wurzel ist *bil* und wird noch in verschiedenen wörtern gefunden, wie *luharbil*, erdscholle, *gurbil*, *gurpil*, rad. Hierher ist auch *barrabil*, hode, zu stellen, das wohl auf *balbil zurückgeht.

chich-, in *chichkabar*, *chichtapur*, reisholz, *chichari*, kleiner wurm, *chicharro*, eine fischart; redupl. von *che*, *ze*, *chehe*, klein. Vgl. auch *chiki*, *chipi*, klein.

chinchila, (verwandt sind *chincharri*, *chincerri*, *chilina*, *chilintcha*) klingel. Die onomatopöische wurzel ist etwa *chil* oder *chin*. Das wort *chilina* (wovon das diminutiv *chilintcha* gebildet ist) enthält ein suffix -*na* oder -*ina*. *Chinchila*, *chincharri*, *chincerri* sind durch dissimilation aus *chinchina (oder *chilchila), *chinchani (oder *chilchali) hervorgegangen. Das Sanskrit hat eine ähnliche schallnachahmung für klingel, nl. *kin̄kin̄i*, vgl. auch *kaṅkana*, armband.

durdurika, dumpfes getöse, *durdurikatu*, wanken. Die wurzel ist *dur und man muss *durdurika* in *dur-dur-i-ka* zerlegen. Die suffixe *i* und *ka* werden unten besprochen. Dieselbe wurzel liegt vor in *durdusi*, bedrohung, *durduzatu*, wanken, in welchen wörtern das *s*, *z* durch dissimilation erklärt werden muss.

gogo, gedanke, wurzel *go.

gogor, hart, aus *gorgor, wurzel *gor, vgl. das mit praefix *ma* gebildete *makor* (aus *ma-gor), schwiele.

gongoilla, »tumeur, qui vient sous le menton des moutons«, aus *golgolla, wurzel *gol*, vgl. *golatu*, »se dit des moutons, quand ils ont des tumeurs sous la bouche.«

kokotz, kinn, aus *ko-ko-tz*, wurzel *ko.

konkor, *kunkur*, *zunkur*, bucklig, durch dissimilation aus *kurkur entstanden. Die wurzel ist *gur*, vgl. *gur*, *kur*, verbeugung.

lelo, *loloa*, dumm, närrisch, wurzel *lo*, schlafen.

marmara, spinne, wurzel *mar. Auch ein anderes wort für »spinne«, nl. *armiarma*, *hirmiarma*, scheint eine reduzierte wurzel zu enthalten.

papor, brosame, wurzel *par. *Papor* muss aus *parpor entstanden sein.

parpara, wachtel, wurzel *par, vgl. *parra*, sperling.

tontor, gipfel eines berges, buckel, vgl. *kunkur*.

zinzur, gurgel, dissimilation aus *zirzur.

zirzil, *tirtil*, *chirchil*, *chirgil*, zerlumpt. Die mit *ch* anlautenden formen sind diminutiva.

Die primäre wortbildung des baskischen ist meines wissens noch niemals der gegenstand eingehender untersuchung gewesen: selbst van Eys spricht in seiner vergleichenden grammatik (Gramm. Comp., s. 449 f.f.) im capitel über »la formation des mots" nur von den secundären ableitungssuffixen, doch dieses freilich so gründlich, dass zu diesem gegenstande wohl nicht viel mehr zu sagen ist. Ich muss jedoch daran erinnern, dass die grundform des suffixes *ari* in *kari* erhalten ist (*arrainkari*, fischer, *gatzkari*, salzverkäufer). *Gerlari*, kriegsmann, ist mit dem suffix *ri*, nicht mit *kari, *ari* gebildet und *eiztari*, jäger, steht zweifelsohne für *eizkari. Wie ist aber die form *ari* statt *kari zu erklären? Denn im inlaut blieb das *k* lautgesetzlich stehen. Auch hier muss man die wirkung der analogie suchen: in der zeit, als das anlautende *k* in *h* verwandelt wurde, existierte *kari noch als selbständiges wort. Wo es suffix war, wie in *arrainkari*, *gatzkari*, behielt es das anlautende *k*, doch als selbständiges wort wurde es zu *hari*, *ari*. Durch einfluss dieses *hari*, *ari* bekamen auch einige wörter auf *kari* *h* statt *k*. Auch in *keria* und *kide* ist das *k* ursprünglich. In allen übrigen fällen kann ich mich bei van Eys anschliessen und darum verlasse ich das bekannte gebiet der secundären wortbildung um den unbekannten boden der primären suffixe und praefixe zu betreten. Der reihe nach werde ich die formativen elemente besprechen, welche den wurzeln vorgefügt oder angehängt wurden.

10. DIE SUFFIXE *a*, *e*, *o*.

Die suffixe *a*, *e* und *o* sind wahrscheinlich varietäten desselben suffixes, dessen ursprüngliche form wohl *a* gelautet

hat. Seine bedeutung ist leider nicht zu ermitteln, weil es nur in wenigen fällen von der wurzel geschieden werden kann. Die ursprüngliche einheit der suffixe *a*, *e*, *o* wird dadurch wahrscheinlich gemacht, dass ableitungen von derselben wurzel in derselben bedeutung auf *a*, *e* und *o* neben einander stehen, z. b. *harpa* neben *erpe*, klau, *unha* neben *unhe*, ermüdet, *basa-* neben *baso*, wald.

Beiweilen aber sind die formen mit *a* und *o* auch in bedeutung verschieden, z. b. *ega*, flug, neben *ego*, flügel, *maka*, »bosse, par suite de coups ou d'une chute, en parlant des objets de métal", neben *mako*, haken, *zila*, nabel, neben *zilo*, loch.

Nur in folgenden wörtern kann ich suffix *a* von der wurzel scheiden :

aza, kohl, d. i. *az-a*, von *az, schneiden (zu erschliessen aus *az-aro*, ernte, eigl. die zeit des schneidens, *azao*, garbe, *asti*, peitschen, geisseln, vgl. für die bedeutung russ. *sěči*).

basa- neben *baso*, wald, von *bas*, wild, auch subst. einöde, vgl. van Eys, Dict. basque-français, s. 52.

ega, flug, neben *ego*, flügel, d. i. *eg-a*, *eg-o*, vgl. *egatu*, fliegen, *hegal*, flügel.

erra, hass, neben *erre*, brennen.

-*kara*, -*gara* in *arkara*, »brebis chaude", *azkara*, »chèvre chaude", *ogara*, »chienne chaude", d. i. *gar-a, von *gar*, brennen.

karraka, krachen, d. i. *kark-a, vgl. *karkalla*, lautes ge-lächter.

Beispiele des suffixes *e* :

agure, greis, mit prosthetischem *a*, also urspr. *gur-e*, von *gur*, biegen.

ale, korn, d. i. *al-e*, neben *alor*, saatzfeld, *olo*, hafer.

ase, voll, d. i. *as-e*, neben *asko*, viel, *azi*, nähren, *aski*, genug.

bele, rabe, d. i. *bel-e*, neben *beltz*, schwarz, *belatch*, krähe, von einer wurzel, welche etwa »schwarz sein" bedeutet.

bete, voll, d. i. *bet-e*, neben *betatu*, füllen.

habe, holz, d. i. *hab-e*, neben *habar, *abar*, ast, *chichkabar*, reisholz. Die wurzel scheint *kab gelautet zu haben.

ike, hügel, d. i. *ik-e*, von *ig*, *ik*, hoch sein, vgl. *ikan*, steigen, *igo*, dasselbe.

iltze, nagel, d. i. *iltz-e*, s. van Eys, Dict. basque-français, s. 203.

luze, breit, d. i. *luz-e*, vgl. *luzatu*, ausbreiten, *luzakeria*, länge, langsamkeit.

neke, arbeit, mühe, d. i. *nek-e*, vgl. *nekatu*, sich ermüden, sich abquälen.

ohé, bett, d. i. *oh-e*, vgl. *ohatu*, stellen, ordnen, zu bette gehen, *ohi*, gewöhnlich. Die wurzel bedeutet wohl urspr. »setzen, stellen,“ *ohé* war erst »gestell“, dann »bettgestell“, »bett“. Die bedeutung von *ohi*, gewöhnlich, scheint sich aus »gesetzt, bestimmt, geordnet“ entwickelt zu haben.

Auch *eze*, feucht, kann *ez-e* abgeteilt werden, weil es ein gleichbedeutendes *esko* neben sich hat. Nach van Eys steht *esko* für *eseko, *ezeke, doch es ist wahrscheinlicher, dass auch dieses wort unmittelbar von der wurzel *ez*, *es* gebildet ist, welche zweifelsohne in *esne*, milch, vorliegt.

Beispiele des suffixes *o*:

aro, zeit, jahreszeit, d. i. *ar-o*, von *ar, etwa »gehen,“ vgl. *ar*, wurm, *arrasta*, kriechen, *ardura*, oft (eigl. allativ von *ardu, vgl. für die bedeutung skr. *rtu*): *ardura*, sorge, *orde*, stelle, ort, *ordu*, zeit u. s. w.

baso, wald, von *bas*, wild.

ego, fliegen, von *eg, fliegen.

muno, hügel, d. i. *mun-o*, vgl. *mendi*, berg, *Munda*, iberischer ortsname.

Wie es scheint, existieren auch secundäre ableitungen mit *o*, z. b. *erio*, tod, mord, *izio*, anzünden (neben *ichatu*, vgl. auch *izeki*, brennen, *izar*, stern), *oroldio*, moos (neben *oroldi*).

20. DAS SUFFIX *i*.

Mit *i* wird von vielen wurzeln das part. praet. pass. gebildet, z. b. *egosi*, gekocht, *erosi*, gekauft, *ichi*, geschlossen, *utzi*, gelassen.

In der nominalbildung wird ebenfalls ein *i* gebraucht,

das vom erstgenannten *i* (in *ichi*, *utzi* u. s. w.) nicht wesentlich verschieden ist und teils passive, teils intransitive bedeutung hat (vgl. indg. suffix *na* in skr. *anna*, *pūrṇa*, slav. **slūno* u. s. w., das ebenfalls diese beiden begriffe vereinigt).

Beispiele:

gari, weizen, getreide, auch adj. winzig, d. i. *gar-i*, von der wurzel **gar*, reiben (vgl. für die bedeutung skr. *jīrṇa*).

guri, butter, auch adj. weich, zart, d. i. *gur-i*, von der wurzel **gar*, reiben.

hesi, eingezäunter raum, zaun, d. i. *hes-i*, älter *hers-i*, von *hers*, schliessen.

ihizi, jagd, wild, d. i. *ihiz-i*, neben *eiz*, jagd. *Ihizi* scheint eigl. »das gejagte« zu bedeuten.

In intransitiver, nicht passiver bedeutung:

asi, anfang, von *as*, anfangen, s. van Eys, Dict. basque-français, s. 33.

garri, gewissensbisse, d. i. *gar-i*, von *gar*, brennen.

giri, »jument en chaleur«, von *gar*, brennen.

gori, glühend, von *gar*, brennen.

gorri, rot, von *gar*, brennen.

Dunkel ist die bedeutung des suffixes *i* in *orri*, blatt, neben *osto* (aus **orsto*), auch in *izi*, schrecken (neben *izu*), das vielleicht zu *iz*, brennen (in *izio*, *izeki*, *izar*), gehört.

30. DAS SUFFIX *u*.

Das selten vorkommende suffix *u* scheint mit *i* gleichbedeutend zu sein, z. b.

itsu, *ichu*, blind, d. i. *ich-u*, von *ich*, schliessen.

izu, schrecken, d. i. *iz-u*, neben *izi*.

larru, haut, fell, leder, d. i. *lar-u*, neben *larne*. Die wurzel *lar* scheint »schälen«, »das fell abziehen« zu bedeuten: *larrutu*, »écorcher«.

muru, haufen, d. i. *mur-u*, von *mar*, reiben.

40. DAS SUFFIX *ka*.

Das element *ka* wird nicht nur als beziehungssuffix ge-

braucht (z. b. *zaldika*, zu pferd, *soka*, durch blicke u. s. w., s. van Eys, Dict. basque-français, s. 230), sondern auch zur wortbildung angewandt. Unter den sehr zahlreichen wörtern auf *ka* sind leider nur wenige, deren bildung noch zu erkennen ist.

Oft werden mit *ka* verbalabstracta gebildet, insbesondere von wurzeln, welche einen schall oder bewegung bezeichnen: man kann diese wörter am besten mit deutschen abstracta wie »geknurr“, »getöse“ vergleichen. Beispiele:

durdurika, d. i. *dur-dur-i-ka*, dumpfes getöse.

marraka, miauen, vgl. *marraska*, schrei, *marru*, geheul des wolfs, *marruma*, gebrüll, wurzel *mar*, schreien, kreischen, heulen.

zaramika, schramme, mit *z* aus *k* (s. van Eys, Dict. basque-français, s. 233), von einer wurzel *karam, *karm, wie *karamitcha*. Die bedeutung von *zaramika* wird wohl erst »das schrammen, kratzen“ gewesen sein, woraus sich leicht der begriff »schramme“ entwickeln konnte.

Mit dieser function des suffixes *ka* ist eine andere, nl. die bildung von collectivis, enge verwandt. Z. b.

zarduka, weidenzweige, d. i. *zar-du-ka*, vgl. *zare*, korb, *zarika*, weide.

Auch *burruka*, wortstreit, zank, ist wohl ein collectivum von *burho*, fluch, anrufung.

In *mustuka*, »poignée de vieux linge pour nettoyer“, von *mustu, faust (in *mustupilla*, faustschlag), bezeichnet das suffix *ka* dasjenige, was man mit dem *mustu* umfassen kann. Dieser begriff steht dem collectivum in *burruka*, *zarduka* sehr nahe. Ich zweifle nicht daran, dass dieses suffix *ka* mit dem beziehungssuffixe *ka* identisch ist; die grundbedeutung muss »mit“ gewesen sein, denn hieraus sind die verschiedenen functionen dieses elementes leicht zu erklären. Mit *ka* ist auch die postposition *kin*, mit, verwandt: beide scheinen reste eines ausgestorbenen *k*-pronomens zu sein.

Es ist wohl anzunehmen, dass auch das diminutivsuffix *ka* in *buruka*, kornähre (von *buru*, haupt), *porroska*, krümchen (vgl. *papor*, brosame) u. s. w. in ursprung nicht von den andern *k*-suffixen verschieden ist. Vgl. van Eys für die di-

minutiva auf *sko* und die augmentativa auf *ko*, Gramm. Comp., s. 466. In *chilko*, nabel, von *chilo*, loch, hat *ko* diminutive bedeutung, in *murko*, *mulko*, *morroko*, haufen, können ebenso wohl augmentativa als diminutiva stecken. Die verkleinerungs- und vergrößerungsformen der Eskuara sind ein ganz verwickelter gegenstand, welcher eine spezielle untersuchung erfordert.

Das genitivsuffix *go*, *ko* ist gänzlich von den hier besprochenen verschieden und ist von Jhr. van Eys erschöpfend in seinem wörterbuche behandelt.

50. DIE SUFFIXE MIT *t* UND *d*.

Wahrscheinlich sind die mit *t* und *d* anlautenden suffixe alle unter einander verwandt, denn bekanntlich ist der wechsel zwischen tonlosen und tönenden verschlusslauten im baskischen sehr häufig. Bedeutungsunterschiede machen es jedoch notwendig sie bei übersichtlicher besprechung zu scheiden. Mit *t* anlautend sind die primären suffixe *te* (vielleicht auch in der form *ta*) und *tu* (nach *l du*). Mit *te* werden verbalabstracta gebildet, wie *emate*, geben, *ikaste*, lernen, *izate*, sein, *haste*, anfang. In einigen substantiven hat *te* jedoch von der verbalwurzel passive participia gebildet, z. b.

aste, woche, urspr. zeitabschnitt, wie aus *astelehen*, Montag, *astearte*, Dienstag, *asteazken*, Mittwoch, hervorgeht. Es gehört zur wurzel **as*, schneiden, in *azaro*, ernte, *azao*, garbe, *aza*, kohl, *asti*, peitschen. *Aste* ist also in *as-te* zu teilen und bedeutete erst »das geschnittene, geteilte'', nachher »teil, abschnitt'', endlich nur »zeitabschnitt, woche''. *Astelehen* ist »erster zeitabschnitt'', *astearte*, »mittelster zeitabschnitt'', *asteazken*, »letzter zeitabschnitt''. *Astelehen* und *asteazken* als »erster teil der woche'' und »letzter teil der woche'' aufzufassen, geht nicht an, weil *lehen*, erster, *azken*, letzter, nur adjectiva sind.

heste, eingezäunter raum, zaun (die erste bedeutung ist die ältere, weil das suffix *te* nimmer das instrument bedeutet, womit die handlung geschieht), d. i. *hes-te*, älter **hers-te*, passive participialbildung von *hes*, *hers*, schliessen.

kalte, schaden, eigl. »verlorenes“, d. i. *kal-te*, älter **gal-te*, von *gal*, verlieren.

Für das suffix *tu* s. van Eys, Gramm. Comp., s. 467, Dict. basque-français, s. 91.

Ein suffix *ta* scheint in *azta*, gewicht, vorzuliegen, das vielleicht zur wurzel *az*, *as*, voll sein, gehört; wahrscheinlich auch in *uzta*, ernte, dessen wurzel **uz* nicht belegt ist. In *urruti*, weit, neben *urrun*, steckt ein suffix *ti*, das mir sonst unbekannt ist. Vgl. jedoch *asti*, *astitzen*, peitschen (wurzel **as*, schneiden), *asti*, freie zeit.

Es mag vielleicht auch ein suffix *sto* geben, vgl. nämlich *arsto*, esel (zur wurzel **ar*, gehen?), *osto*, blatt (aus **orsto*, neben *orri*, d. i. *or-i*).

Mit *d* anlautend findet man die suffixe *da* (*de*, *do*), *di* und einmal *du* (ausser den fällen, wo *du* mit sicherkeit als nebenform des participialsuffixes *tu* zu betrachten ist). Das suffix *da*, *do* hat passive bedeutung, z. b.

merda, verwöhnt, verzärtelt, nebenform von *mardo*, weich, mit *da*, *do* von der wurzel *mar*, reiben (die urspr. bedeutung in *marruskatzen*), gebildet.

gurdo, weich, zart, aus *gur-do*, wie *guri* (d. i. *gur-i*), weich, *gari* (d. i. *gar-i*), korn, winzig, von einer wurzel **gar*, reiben.

Abweichende bedeutung hat *do* in *lerdo*, aas der fische, erdwürmer, d. i. *ler-do*, von der wurzel *ler*, gleiten, welche in *lerratu* vorliegt.

Die bedeutung von *de* ist nicht recht klar; man beachte: *lerde*, speichel, d. i. *ler-de*, von *ler*, gleiten (das auch in *lerdo*, erdwürmer, *lerzo*, flecken, und *lerratu*, gleiten, enthalten ist).

orde, stelle, d. i. *or-de*, von **ar*, gehen.

In *jakinde*, kenntnis, ist *de* in derselben bedeutung gebraucht als *te* in *emate*, *izate* u. s. w.

Auch die bedeutung von *di* ist nicht zu ermitteln:

mendi, berg, d. i. *men-di*, von derselben wurzel als *muno*, hügel.

mordi, traube, vgl. die wörter bei van Eys, Dict. basque-français, s. 278, unter »*muru*“ zusammengestellt, insbeson-

dere *murko* (in diminutivform *morkosta*), traube. Alle diese wörter gehören mit *marruskatzen* (denom. von **marru-s-ka*, gebildet wie *olaska*, von *ola*, *mendizka* von *mendi* u. s. w.), reiben, *mardo*, weich, *merda*, verzärtelt, *mamor*, zart, u. s. w. zu derselben wurzel *mar*.

Suffix *du* nur in *ordu*, zeit, d. i. *or-du*, zur wurzel **ar* gehen. (Vgl. *orde*, stelle, *aro*, zeit, *ar*, wurm, *ardo*, wein (urspr. flüssigkeit), *arno*, dasselbe, u. s. w.).

60. DAS SUFFIX *ba*.

In *garba*, flachsbreche (wurzel **gar*, reiben?) scheint ein suffix *ba* mit instrumentaler bedeutung enthalten zu sein. Dunkel sind *malba*, schwach (vgl. *malso*, weich, kraftlos, folgsam, langsam, *mulko*, haufen, *mulzo*, gruppe u. s. w.), *gerba*, »fleur de noyer“. *Ichurba*, »délire“, ist aus *ichurbatu*, »se troubler (de l'esprit), s'égarer, se fourvoyer“, abstrahiert, welches ein lehnwort aus dem spanischen ist: *estorbar*, stören, hindern, beunruhigen, *estorbarse*, unruhig werden, sich ängstigen, *estorbo*, störung, hindernis.

Die bildung von *garbi*, rein, ist undeutlich: vielleicht enthält es ein suffix *bi*, das mit *ba* verwandt ist.

70. DAS AFFIX *ma*.

Als praefix bildet *ma* adjectiva mit passiver bedeutung: *makor*, schwiele, wohl urspr. adj. verhärtet, von der wurzel *gor*, hart sein (*gogor*, hart, *gor*, taub).

makur, gebogen, von *gur*, biegen.

namor, zart, von *mar*, reiben.

Als suffix mit unklarer bedeutung liegt *ma* in *kokoma*, champignon (vgl. *koko*, ei), *eskuma*, »droit, opposé à gauche“, vor. In *asma* (*asmo*), entschluss, von *as*, anfangen, und *marruma*, gebrüll, bildet *ma* verbalabstracta.

Ein suffix *me* scheint in *larne*, fell (neben *larru*) vorzuliegen¹⁾. Ganz dunkel sind *aldamio*, »galerie extérieure

¹⁾ Das wort *seme*, sohn, scheint in *se-me*, zerlegbar: vgl. *sein*, kind.

d'une ferme" und *gorromio*, groll. Das existieren von *gorroto*, hass, neben *gorromio* macht es wahrscheinlich, dass wir mit einem suffixe *mio* (aus *me-o* oder *mi-o*) zu tun haben. Die wurzel von *gorroto* und *gorromio* ist wohl *gar*, brennen.

80. DIE SUFFIXE *n*, *ñ*, *na*, *ina*.

Von den vielen wörtern, welche eines dieser elemente zu enthalten scheinen, sind nur wenige in wurzel und suffix zu zerlegen.

Mit *n* wird das part. praet. pass. vieler verba gebildet, z. b. *jan*, gegessen, *eman*, gegeben, s. van Eys, Gramm. Comp., s. 467. Uebrigens kann ich einzelnes *n* nur in *urrun*, d. i. *urru-n*, weit (neben *urru-ti*) als suffix nachweisen. Die wörter auf *un* sind alle dunkel, z. b. *bigun*, mut, *bigun*, weich, *lazun*, kalk, *lertsun*, erle u. s. w.: nur *asun*, nessel, ist wohl in *as-un* zu teilen (wurzel **as*, schneiden). In *eskuin*, »droit, opposé de gauche" (neben *eskuma*) liegt *ñ* vor; *arrain*, fisch, scheint zur wurzel **ar*, gehen, zu gehören und in *karroin*, eis, steckt wohl dieselbe wurzel als in *horma*, reif, *hotz* (aus **hor-tz*), kalt.

Suffix *na* wird in *gasna*, käse, neben *gazta*, in *azuna*, »trueie pleine" von *az*, voll sein, in *usna*, »odorat", neben *usan*, *usain*, »odeur", gefunden. Vielleicht auch in *andana*, ernte, *arana*, pflaume. Zweifelsohne giebt es auch ein suffix *ina*, vgl. *buztarina*, »croupière d'âne", neben *buztan*, schwanz, *hosina*, grosses, tiefes wasser, *zukurina*, »poudre qui vient du bois rongé de vers", nach van Eys von *zur*, holz.

In *arrano*, adler, scheint ein suffix *no* (nebenform von *na*) enthalten zu sein, die wurzel ist wohl **ar*. Vgl. für die bedeutung got. *ara*, slav. *orilü*. Eine form *ne* kann ich nur in *esne*, milch (neben *eze*, *esko*, feucht) belegen.

90. DIE SUFFIXE *ar*, *ur*, *ri*.

Die wörter auf *ar* sind meistens dunkel, doch folgende beispiele berechtigen uns das existieren eines suffixes *ar* anzunehmen.

ei har, mühle, neben *eho*, *ehaitu*, mahlen. Das suffix *ar* scheint hier instrumentale bedeutung zu haben.

-*kabar*, *abar*, ast, neben *abe*, *habe*, urspr. *kabe, holz. Die bedeutung des suffixes ist hier dunkel.

izar, stern, neben *izio*, anzünden, *izeki*, brennen. *Izar* ist wohl urspr. »das brennende«.

Zangar, tibia, und *zango*, bein, sind kein zuverlässiges material, weil diese wörter fremden ursprunges sein können: s. Diez, Et. Wtb., 1887, s. 345.

Auch die wörter auf *ur* sind zahlreich und in den meisten fällen rätselhaft. Mit sicherkeit ist nur in folgenden wörtern ein suffix *ur* nachzuweisen:

beldur, *bildur*, furcht, d. i. *beld-ur*, *bild-ur*, vgl. *bildots*, lamm, s. auch van Eys, Dict. basque-français, s. 68.

billur, »garrot«, d. i. *bil-ur*, von der wurzel *bil*, sammeln.

ichur, gerunzelt, d. i. *ich-ur*, vgl. *ichaka*, furche.

Secundäre ableitungen mit *ur*:

aizur, spaten, d. i. *aiz-ur*, *karri-tz-ur, von *aiz*, *kar-ritz, felsen.

beltzur, krähe, d. i. *beltz-ur*, *bel-tz-ur*, von *beltz*, *bel-tz*, schwarz, vgl. *bele*, rabe.

Aus diesen beispielen die bedeutung von *ur* festzustellen, ist mir nicht gelungen. Dasselbe gilt von *ri*, das in einigen wörtern vorliegt:

belarri, *beharri*, ohr, von *beha*, hören.

edari, trank, von *eda-*, trinken.

Auch wohl in *ageri*, zeugnis, von *age*, erscheinung, vgl. jedoch van Eys, Dict. basque-français, s. 5; *chori*, vogel, vgl. *choarre*, sperling.

100. DAS SUFFIX *la*.

Das suffix *la* (*le*) ist sehr selten.

erle, biene, d. i. *er-le*, vgl. *erre*, brennen.

kukula, gipfel.

Die diminutiva mit *l*-suffixe und die namen der monate gehören nicht zu den primären bildungen und können also hier unbesprochen bleiben.

110. DAS AFFIX *sa, za, so, zo*.

Das existieren vieler mit *sa (za)* anlautenden wörter macht es wahrscheinlich, dass wir mit einem präfixe zu tun haben. Die richtigkeit dieser voraussetzung wird durch zwei wörter überzeugend dargetan:

samin, bitter, d. i. *sa-min*, synonym von *min-kor*. Die wurzel ist *min*, vgl. *min*, schmerz, *mindu*, sauer werden, sich erzürnen, *mingarri*, schmerzlich, *mingar*, sauer, *minki*, bitterlich u. s. w.

samur, zart, d. i. *sa-mur*, synonym von *ma-mor*, *mardo*, von der wurzel *mar*, reiben.

Das zweite glied von *sagarroi*, d. i. *sa-garroi*, igel, gehört zur wurzel *gar*, brennen ¹⁾, und bedeutet wohl ursprünglich „stachel.“ Aus dem gesagten scheint hervorzugehen, dass *sa* die bedeutung von »mit“, »versehen von“ hat. *Samin*, *sa-min* ist »mit schärfe“, »mit bitterkeit“, also »bitter,“ *samur*, *sa-mur* ist »mit zerreibung,“ »mit weichheit,“ also »weich“ und *sagarroi*, *sa-garroi* muss als »mit stacheln versehen“ aufgefasst werden. Kann *zakur*, hund, zur wurzel *gur*, biegen, gehören?

Als suffix liegt *za* in *maraza*, »couperet, petite hache“ vor (wurzel *mar*), in der nebenform *zo, so* in *lerzo*, flecken (wurzel *ler*, gleiten), *malso*, weich (wurzel *mar*), *mulzo*, haufen (wurzel *mar*).

120. DIE SUFFIXE *tz, tza*.

Mit *tz* werden von verbalwurzeln adjectiva gebildet, welche die bedeutung eines part. praes. haben, z. b.

beltz, schwarz, wurzel **bel*, schwarz sein.

hotz, kalt, wurzel **hor* (**kor*), kalt sein (*horma*, reif, *karroin*, eis).

kharats, *kirats*, *garratz*, bitter, wurzel *gar*, brennen.

---

¹⁾ Auch in andern sprachgruppen giebt es wurzeln, welche zugleich »brennen“ und »stechen“ bedeuten, z. b. skr. *tij*, scharf sein, schärfen, *tikta*, bitter, *tijas*, schärfe, hitze, feuer, glanz.

Auch bildet *tz* von substantiven andere substantiva mit collectiver bedeutung :

adats, haarschmuck, aus *adar-tz, von *adar*, ast, horn.

aitz, felsen, aus *karri-tz, von *arri*, *karri, stein.

eultz, bienenkorb, wohl aus *eul-i-tz*, vielleicht aber *eul-tz*, vgl. *euli*, fliege.

Bekanntlich werden mit *tza* verbalabstracta gebildet. Der infinitiv auf *tze-n* ist hiermit verwandt und nicht aus *tu-te-n* hervorgegangen : die bizcaïsche infinitive auf *tu-te-n* sind neubildungen vom part. praet. pass. (auf *tu*).

Das diminutivaffix *ch* ist von *tz* gänzlich verschieden.

S. van Eys, Dict. basque-français, s. 78.

Zum schlusse dieses aufsatzes will ich einige baskische wurzeln, mit ihren ableitungen zusammenstellen um zugleich auf treffende übereinstimmungen mit den indogermanischen sprachen aufmerksam zu machen.

1°. *ar*, das im allgemeinen eine bewegung bezeichnet, also „gehen,“ „fließen,“ „kriechen,“ u. s. w.

ar, wurm, auch *ar-i* (in *chich-ar-i*).

ar-o, zeit, jahreszeit.

ar-do, wein, neben *ar-no*.

ar-dura, sorge.

ar-du-ra, oft (allativ von *ar-du).

or-du, zeit (nebenform von *ar-du).

or-de, stelle.

Vgl. skr. *ṛñōti*, sich erheben, treiben, erregen, gr. *ορνυμι*, *ἄρνυμαι*, lat. *orior* ; skr. *rtu*, regel, ordnung, *rti*, gang, art, weise, lat. *ars* ²⁾). Zu *rtu* stimmen insbesondere *ordu*, zeit, *ardura*, oft. Vielleicht gehört *arrano*, adler, zur baskischen wurzel *ar*; es kann jedoch lehnwort aus einer indogermanischen sprache sein, vgl. got. *ara*, lit. *arelis*, slav. *orilŭ* (welche wörter zu der indg. wurzel *ar* gehören). Auch *arrain*, fisch, und *ardi*, schaf, sind wohl zu bask. *ar zu stellen.

²⁾ Hierher auch skr. *ṛnvati*, got. *rinnan*.

2⁰. *arg*, leuchten.

arg-i, licht, hell.

arg-i-tu, aufklären.

ark-i-tu, finden.

Vielleicht auch *eki*, sonne (aus *erki?), *egia*, wahrheit (aus *ergia?), *egun*, tag (aus *ergun?).

Vgl. skr. *arjuna*, weiss, hell, *rajyati*, sich färben, rot sein, *rajata*, silber, *rajana*, strahl, gr. ἄργός, weiss, ἄργυρος, silber, lat. *argentum*.

3⁰. *as*, schneiden.

az-aro, ernte, *az-illa*, November.

az-a, kohl, neben *az-i-a*.

az-a-o, garbe.

as-te, woche; zeitabschnitt (in *astelehen*, *astearte*, *asteazke*).

as-ti, peitschen.

Vgl. skr. *asida*, päli *asita*, sense, sichel, slav. *jesent*, altpr. *assanis*, herbst, got. *asans*, ernte, *asneis*, lohndiener, eigl. mäher.

4⁰. *gar*, reiben.

gar-a-gar, gerste.

gar-i, winzig, schwach.

gar-i, weizen.

i-gor-tz-i, reiben, einschmieren.

gur-i, weich.

gur-i, butter.

gur-do, weich.

Vgl. skr. *jarati*, *jiryate*, morsch, alt werden, *jaras*, alter, *jirṇa*, alt, schwach, u. s. w., insbesondere lat. *granum*, got. *kaur*.

5⁰. *gar*, brennen.

gar, *kar*, flamme, *khar*, eifer, *kartsu*, glühend, eifrig, *sukar*, fieber, *mingar*, sauer u. s. w.

gartu, *kartu*, in flamm setzen.

i-gar, trocken.

o-gar-a, »chienne chaude»

ar-kar-a, »brebis chaude.»

az-kar-a, »chèvre chaude.»

garr-i, gewissensbisse.

e-garr-i, durst, *e-garr-i-dura*, groll.

gor-i, glühend, *gor-i-tu*, verwärmen.

gorr-i, rot, *gorr-i-tu*, röten.

gorr-o-mio, groll.

gorr-o-to, hass.

gir-i, »jument en chaleur.“

Vgl. skr. *gharma*, glut, hitze, gr. *θερμός*, lat. *formus*, got. *warms*, lit. *garas*, dampf, altpr. *gorme*, hitze, *garre-wingi*, brünstig, slav. *gorěti*, brennen, *žarŭ*, glut.

60. *is*, brennen.

iz-i-o, anzünden.

iz-e-ki, brennen.

iz-ar, stern.

Vgl. skr. *iṣira*, feuer, *iṣṭakā*, gebackener stein, altbactr. *iṣṭya*, *iṣṭi*, *zemo-iṣṭva*, gebackener stein, s. Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterk., 1890, s. 190 f. f. »Ast, Eest, Ozd“ von prof. Kern.

70. *kar*, frieren.

karr-oin, eis.

orma, *horma*, d. i. **kor-ma*, reif.

otz, *hotz*, d. i. **kor-tz*, kalt.

Vgl. skr. *ṣarad*, herbst, *ṣiṣira*, kalt, altnord. *hēla*, niederl. *hal*, altbulg. *slana*, lit. *szalna*, reif. Besondere beachtung verdient lit. *szarma*, reif, gegenüber bask. *horma*.

80. *kark*, krachen.

karrak-a, krachen, getöse.

karrank-a, »grincement d'une charrette mal graissée.“

garrang-a, gackern.

Vgl. skr. *karkati*, lachen, got. *hlahjan*, lit. *krankti*, krächzen, slav. *krakati*.

90. *man*, hoch sein.

mun-o, *muñ-o*, *moñ-o*, hügel.

nen-di, berg.

Vgl. lat. *eminere*, *prominere*, *mons*.

100. *mar*, reiben.

marr-u-s-ka-tu, reiben (neben *murruskatu*).

mar-do, weich, *mar-du-la*, dick, vett.

mal-gu, weich (das suffix ist dunkel), *mal-so*.

mar-a-za, »couperet, petite hache.“

ma-mor, weich.

morr-o-ko, *mor-ko-za*, haufen ¹⁾.

mur-u, haufen.

mur-ko, *mul-ko*, *mul-zo*, haufen.

Vgl. indg. *mar* : skr. *mṛṇāti*, zerbrechen, gr. *μάρναται*, *μαράττω*, lat. *morior*, *mollis*, *mola*, got. *malan*, *malma* u. s. w.

Auch ausser den hier erwähnten übereinstimmungen zwischen dem baskischen und indogermanischen giebt es noch viele andere, doch eine eingehende untersuchung nach der wurzelverwandtschaft der Eskuara mit unsern sprachen liegt nicht auf meinem wege: ich habe mit diesen wenigen gleichungen nur zeigen wollen, dass eine solche verwandtschaft gar nicht unmöglich ist. Keineswegs will ich aber behaupten, dass das baskische dem indogermanischen näher stehe, als z. b. dem ägyptosemitischen, das ausser meinem gesichtskreise liegt, und ich meine, dass vorläufig die prüfung der laute und die grammatische zerlegung der worte und formen dem baskischen sprachstudium grössere dienste leisten werden, als das vergleichen mit andern sprachgruppen. Mich stützend auf das material, das van Eys gesammelt und teilweise erklärt hat, habe ich in den vorigen seiten eine grundlage für die baskische laut- und nominalbildungslehre zu liefern versucht.

¹⁾ Die wörter *morroko*, *morkozia*, *murru*, *murko*, *mulko*, *mulzo* haben wahrscheinlich erst »die weiche erde«, »erdhaufen« bedeutet.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten JUNI 1891.

Tegenwoordig de heeren KUENEN, voorzitter, LEEMANS, BEETS, NABER, HOEKSTRA, KERN, DE HOOP SCHEFFER, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, LAND, ACQUOY, ASSER, HABETS, PLEIJTE, DE LOUTER, S. MULLER, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, SCHLEGEL, P. L. MULLER, HAMAKER, HOUTSMA en VAN LEEUWEN.

De heeren Boot, Moltzer en A. Pierson hebben zich verontschuldigd wegens hunne afwezigheid.

Op verzoek van den voorzitter neemt de heer Hoekstra den taak van den secretaris op zich.

De secretaris leest het proces-verbaal der vorige vergadering, dat goedgekeurd wordt, en een brief van het Loo 18 Mei 11., waarbij Hare Majesteit de Koningin-Regentes dank betuigt voor het toegezonden verslag van de werkzaamheden der Akademie over het afgelopen jaar, en in het bijzonder voor de wijze, waarop daarin over Zijne Majesteit den Koning is gesproken.

De voorzitter deelt mede wat in de voorafgegane buitengewone vergadering omtrent het fonds de Jong van Beek en Donk is besloten en leest de daar vastgestelde Bepalingen voor.

De heer Acquoy leest de bijdrage voor, die door den heer Verdam is ingezonden. Zij bevat etymologische onderzoekingen over een viertal woorden, namelijk 1° over *kinnetje* voor vaatje, dat volgens hem verbasterd is uit het M. latijnsche *quintale* d. i. het vijfde deel van eene bepaalde maat. 2° Over *kling* d. i. heuvel, dat samenhangt met een werkwoord *klingen*, in de beteekenis van kleven, en bij uitbreiding klimmen. 3° Over *klakkeloos*, van welk bijv. naamwoord de vrij uiteenlopende beteekenissen zich alleen laten verklaren door de verschillende beteekenis van *klak*. Dit woord heeft zoowel de beteekenis van vlek, smet, gebrek, als die van geraas, gedruisch, slag. 4° Over *lijfcoop*, ook voorkomend in de vormen *licoop*, *liccoop* en *litcoop*. Dit *lit* is het gothische *leithus*, dat ook in andere oud-germaansche talen bewaard is en de beteekenis heeft van *wijn*, *vruchtenwijn*, ook wel *sterken drank*. Dus is *lijfcoop* hetzelfde als *wijncoop*.

De heer Kern deelt mede dat het woord *lietkoop* nog in Limburg gebruikt wordt.

De bijdrage van den heer Verdam is niet bestemd voor de Verslagen en Mededeelingen.

Ten geschenke voor de boekerij worden aangeboden door Mr. S. Muller Fz. het tweede deel van de Registers en rekeningen van het Bisdom Utrecht, 1328—1336, door den heer Land Arnoldi Geulincx Opera philosophica, vol. I, en door den voorzitter namens den schrijver: Bilderdijk zijn leven en zijn werken, door Dr. R. A. Kollewijn, 2 deelen.

Daarna wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14^{den} SEPTEMBER 1891.

Tegenwoordig de heeren: KUENEN, voorzitter, BRILL, NABER, KERN, DE GOEJE, LAND, DE HOOP SCHEFFER, ACQUOY, DE PINTO, PLEIJTE, BELLAAR SPRUYT, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, S. MULLER FZ., FOCKEMA ANDREAE, SPEIJER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, BOOT, secretaris en de correspondent DE GROOT.

De heer A. Pierson heeft kennis gegeven, dat hij verhinderd wordt de vergadering bij te wonen.

De secretaris leest een brief van Jhr. de Maere Limnander te Gent, gedateerd 12 Juli 11., waarbij de Akademie wordt uitgenoodigd zich bij het XXI^{ste} Nederlandsch taal- en letterkundig congres op 23—26 Augustus aldaar te houden te doen vertegenwoordigen, en het daarop gegeven antwoord. Aangenomen voor kennisgeving.

Daarna leest hij de kennisgevingen, dat het lid J. J. Cornelissen op 15 Juni, en het lid G. A. Wilken op 28 Augustus, beide te Leiden, zijn overleden.

Naar aanleiding van die berichten neemt de voorzitter het woord en spreekt het volgende:

»Het zijn hoogst droevige verliezen, Mijne Heeren, die

ons door deze brieven in herinnering worden gebracht. Werd de vaderlandsche wetenschap, en niet het minst onze Afdeeling der Koninklijke Akademie, in den laatsten tijd door meer dan één zwaren slag getroffen, opnieuw betreuren wij thans twee onzer medeleden, ons ontvallen binnen het korte tijdsverloop, dat ons van de Juni-vergadering scheidt. Niet onder de oudere leden van dezen kring, wien het te beurt viel hunne levenstaak af te werken, neen, onder de jongeren koos ditmaal de onverbiddelijke dood zijne slachtoffers. Cornelissen en Wilken werden in de kracht des levens weggerukt. Slechts korten tijd mochten wij ons in hun bezit verheugen: Cornelissen was sedert 1885 ons medelid, Wilken — *ostensus magis quam datus* — eerst sedert 1890. Aan hoe groote verwachtingen, door hun verleden gewettigd, wordt door hun afsterven de bodem ingeslagen! Cornelissen, uitnemend discipel uit de school van Cobet, door eigen ervaring met het gymnasiaal onderwijs innig vertrouwd, had zich sedert zijne benoeming tot opvolger van Pluygers uitsluitend aan de studie der Romeinsche oudheid kunnen wijden en nu reeds, te midden van zijne drukke ambtsbezigheden, meer dan ééne schoone proeve van zijnen arbeid op dat gebied geleverd. Ware hij voor zijn gezin, voor zijne vrienden en voor de wetenschap gespaard, hoe veel meer zou hij ons nog geschonken hebben! En zoo ook Wilken op het terrein, dat hij beheerschte. Zijne kennis van onze Oost-Indische bezittingen, door eigen aanschouwing verkregen, was door voortgezette, wellicht, helaas! al te ingespannen studie tot eene zelden bereikte hoogte opgevoerd. Die uitgebreide kennis overzag hij met helderen blik en wist hij met echt wetenschappelijken zin te ordenen, aan het rechte inzicht in het geheel dienstbaar te maken en aan anderen mede te deelen. Over verschillende onderdeelen der land- en volkenkunde van den Oost-Indischen Archipel had hij reeds een verrassend licht doen opgaan, en met hem is de hoop ten grave gedaald, dat wij weldra in het bezit zullen zijn van een standaardwerk over die nog jeugdige wetenschap, die Nederland tot de vervulling van zijne taak zoo dringend noodig heeft en wel-

ker opbouw het daarom als zijn duren plicht heeft te beschouwen.

»Het is eene diep weemoedige gedachte, Mijne Heeren, dat wij twee zulke mannen hebben moeten afstaan en van nu af zullen missen in onzen kring. Met hartelijke deelneming denken wij aan hen, die hun het naast stonden. Moge het iets bijdragen tot leniging van hunne smart, te vernemen — wat ik in naam van u allen durf verzekeren — dat zij ook in ons midden worden betreurd en zullen voortleven in onze herinnering!"

Vervolgens deelt de heer de Hoop Scheffer exegetische opmerkingen mede over eenige niet heel duidelijke plaatsen van den brief van Jakobus en over den brief aan de Efezen III, 18 en 19. Hij tracht den waren zin van die plaatsen deels door woordverklaring, deels door kritiek in het licht te stellen.

De heer van den Sande Bakhuyzen bedankt den spreker voor zijne belangrijke bijdrage, en verklaart zich met het meeste van het gezegde te vereenigen, vooral met de gissing *πολύλαλοι* in Jakobus III, 1. Hij vraagt of aldaar II, 8 het artikel niet *νόον βασιλικόν* vereischt wordt. De plaats uit I, 9 en 10 blijft, ook na het door den spreker gezegde, duister. De samenhang schijnt te eischen: *καυχάσθω δὲ ὁ ταπεινὸς ἐν τῇ ταπεινώσει αὐτοῦ, ὁ δὲ πλούσιος μὴ καυχάσθω ἐν τῷ ᾧ αὐτοῦ*, of iets dergelijks. De verandering is groot, maar de tekst van den brief zeer corrupt.

De heer Naber kan zich met het grootste deel van het gezegde vereenigen, maar oppert eenig bezwaar tegen de meening, dat Jak, I: 3 zou slaan op Rom. V: 3.

De spreker bedankt beide leden voor de betoonde belangstelling, en staat zijne mededeeling af voor de Verslagen en Mededeelingen.

Daarna brengt de heer Brill een boek ter sprake, handelend over een belangrijk punt der Nederlandsche geschiede-

nis, in het Hoogduitsch door een' Japanner geschreven, Het is getiteld: *Englisch-Niederländische Unionsbestrebungen im Zeitalter Cromwell's*, en de schrijver heet GEMPACHI MITSUKURI, *Dr. Phil. Rigakushi aus Japan*.

De spreker acht de verschijning van dit boek wegens het onderwerp, daarin behandeld, en de taal, waarin het geschreven is, bij de nationaliteit van den auteur, een belangwekkend feit, hetwelk wel verdient in eene openbare vergadering, als die dezer Akademie vermeld te worden.

Naar aanleiding van de stelling, door den auteur tot de zijne gemaakt, wil de spreker een woord in het midden brengen. Die stelling is, dat bij Cromwell en zijne medestanders van den aanvang aan het denkbeeld gegolden heeft, en ten slotte slechts noode als onverwezenlijkbaar is opgegeven, dat de Staat der Vereenigde Provinciën zich met de nieuwe Engelsche Republiek tot éenen Staat te vereenigen had.

Deze stelling behelst niets nieuws. Inderdaad, in Cromwell leefde het geloof, dat hij met zijne geestverwanten in het bezit was eener waarheid, wier belijders verplicht waren in de wereld voor haar te strijden, ten einde haar ter eere Gods en tot heil der menschheid de heerschappij te verzekeren.

Ook was hem, ten einde al wat onder zijn beleid geschied was, als rechtmatig te doen gelden, dat geloof noodig, en om den door hem gewonnen stand van zaken tegen binnenslandsche tegenstanders te handhaven, diende hij ten krijg met de machtigste Mogendheden van het vasteland bereid te zijn.

Te midden nu van die Mogendheden moest hij de Nederlandsche Republiek als zijne natuurlijke bondgenoot, die dezelfde vijanden had gekend en steeds dezelfde zaak te verdedigen had, beschouwen. Het was, docht hem, de onontwijkbare plicht en het wel te begrijpen belang der Vereenigde Provinciën zich dienstbaar te maken aan de bevordering der zaak, voor welke hij zich geroepen achtte te strijden. Daartoe hadden de beide Republieken zich tot één lichaam, door éenen geest beziel, te verbinden, en om dit

doel bereikt te zien, begon hij met aan onze Republiek al de voorrechten op het gebied van handel, scheepvaart en visscherij aan te bieden, die de koningen van Engeland ons misgund of onthouden hadden

Doch waar hij meende, dat hij onzen Staat willig zou vinden, bedroog hij zich. Onze staatslieden verlangden den vrede, dien zij op de eervolste voorwaarden met de Mogendheden gesloten hadden, niet te verbreken; noch verkozen zij aan de katholieke wereld den handschoen toe te werpen, al wat zij gewonnen hadden wederom in de waagschaal te stellen, en in vereeniging met het grootere Britsche Rijk hunne zelfstandigheid verbeurd te zien. En ook onze volksklasse, ingenomen met het denkbeeld eener persoonlijke vorstenmacht, bewonderde de daden van Cromwell in geen en deele. Het Haagsche volk beleedigde de afgevaardigden van het Britsche Parlement en schold hen koningsmoordenaren.

En toen Cromwell, om ons door dwang tot zijn doel te brengen, in plaats van de voorgespiegelde voorrechten, den hardsten maatregel tegen onze scheepvaart invoerde, en zijne scheepsmacht eene vijandelijke houding liet aannemen, hadden onze staatsmannen voor het behoud der onafhankelijkheid van hun land eene vreeselijke oorlog over.

Ook Engeland leed daarbij belangrijke verliezen, en de inspanning, die de zeeoorlog eischte, benam Cromwell de genoegzame middelen om zijn landleger op voldoende sterkte te houden, hetgeen voor hem toch dringend noodzakelijk was om zijn gezag tegen binnenlandschen tegenstand staande te houden.

Zoo kwam ten slotte de vrede tot stand, die aan de verwezenlijking van den droom eener samensmelting der beide Staten voor goed den bodem insloeg.

De heer Speijer biedt een exemplaar zijner *Observationes et emendationes*, te Groningen uitgegeven, voor de boekery aan; de heer Kern namens den schrijver R. D. M. Verbeek, Correspondent der Akademie de Lijst der voornaamste overblijfselen uit den Hindoetijd op Java met eene oudheidkundige kaart; de heer Naber uit naam van Dr. H. C. Muller,

diens Historische grammatik der hellenische Sprache, Erster Band. Een en ander wordt aangenomen met dankbetuiging aan de gevers.

Daarop sluit de voorzitter de vergadering, die door eene buitengewone zal gevolgd worden.

EXEGETISCHE OPMERKINGEN

OVER

JAKOBUS I: 9, 10; II: 1, 8, 9, 18; III: 1 en
EFEZEN III: 18.

BIJDRAGE VAN

J. G. DE HOOP SCHEFFER.

Jakobus I: 9, 10.

*Καυχάσθω δὲ ὁ ἀδελφὸς ὁ ταπεινὸς ἐν τῷ ἔψαι αὐτοῦ,
ὁ δὲ πλούσιος ἐν τῇ ταπεινώσει αὐτοῦ, ὅτι ὡς ἄνθος
χόρτου παρελεύσεται.*

De Nieuw-Testamentische brief, die aan Jakobus den rechtvaardige, den broeder van Jezus, wordt toegeschreven begint met het *ὑπομένειν πειρασμόν*, het standvastig blijven in de verzoeking tot afval door de vervolging ontstaande, zoodat de eerste perikoop vs. 2 daarmede aanvangt en vs 12 daarmede besluit. Hoe nu deze *ὑπομονή* wezen moet zegt vs. 4, wat ze bovenal noodig heeft n.l. *σοφία* zegt vs. 5. Daarna volgt een kleine uitweiding over 't heillooze van den twijfel, in tegenstelling met het geloovig gebed, en het aangehaalde tweetal verzen, waarin de schrijver kennelijk tot zijn onderwerp terugkeert.

Alle uitleggers erkennen in deze woorden een tegenstelling, maar verschillen veel van elkander in de wijze van

opvatting. Aanleiding tot dit verschil geeft allereerst de onderscheiden beteekenis van *ταπεινός*, dat nu eens *arm*, *gering* (Luk. I: 52, Rom. XII: 16), dar weder *nederig*, *ootmoedig* (Matth. XI: 29, de aanhaling Jak. IV: 6, 1 Petr. V: 5) aanduidt. *Ταπεινώσις* evenwel beteekent in 't N. T. nooit *ootmoed*, 'tgeen door *ταπεινοφροσύνη* wordt uitgedrukt, maar altijd *verarming*, *vernedering*, 't gebracht worden in den toestand van een *ταπεινός*, een arme. Is het daarom reeds waarschijnlijk, dat *ταπεινός* hier ook *arm* en niet *ootmoedig* beteekent, 't blijkt bovendien zoowel uit de tegenstelling met *πλούσιος* als uit hetgeen vs. 10^b en 11 volgt, waar de *ταπεινώσις* in beeldspraak nader omschreven wordt als bestaande in verlies van uitwendigen luister, maar volstrekt niet, 'tgeen het geval zou zijn indien *ταπεινώσις* *ootmoed* beteekende, als bestaande in de aanwinst van een vrome gemoedsstemming. Staat derhalve de beteekenis van *ταπεινός* *arm* en *ταπεινώσις* *verarming*, *vernedering* hier vast, de vraag blijft over: welke *ταπεινώσις* bedoeld wordt? De commentatoren antwoorden: de vernedering van den rijke bij de kort aanstaande paroesie (Blom, Martens, Beyschlag), de eeuwige verdoemenis (Huther). Deze opvatting strookt echter niet met *καυχᾶσθαι*: hoe toch zou iemand op zijn eeuwig verderf, op zijne verwerping ten jongsten dage kunnen roemen? 't Is niet ernstig gemeend, maar een bittere »ironie'', wordt daarom beweerd. Wanneer er stond: de rijke roeme op zijn schatten, want zij gaan voorbij! dan zouden wij gaarne die ironie toegeven, doch onzin is het te zeggen, dat iemand zich verheffen moet op iets, dat niet alleen ieder ander, maar dat hij zelf ook voor zijne diepste ellende houdt. Bovendien noodzaakt deze opvatting van *ταπεινώσις* als *verdoemenis*, *πλούσιος* te verstaan van *goddelooze*, *ongeloovige*, omdat toch alleen een goddelooze het eeuwige verderf te verwachten heeft. Zulk eene verklaring van *πλούσιος* is echter geheel willekeurig, zooals aanstonds blijken zal. *Καυχᾶσθαι ἐν τῇ ταπεινώσει* moet derhalve iets anders beteekenen.

Wat het beteekent, wordt ons duidelijk, wanneer wij in het oog houden dat de schrijver hierbij denkt aan den tekst

Rom. V: 3, waarvan hij nog aanstonds in vs. 3 het tweede deel ἡ θλίψις ὑπομονῇν κατεργάζεται had omschreven met τὸ δοκίμιον ἰμῶν τῆς πίστεως ὑπομονῇν κατεργάζεται en zich nu het eerste deel *καυχώμεθα ἐν ταῖς θλίψεσιν* te binnen brengt. De vergelijking dier woorden toont, hoe ongegrond de bedenking is (Blom) »dat Jakobus alleen »spreekt van de zekerheid der aanstaande vernedering van »den rijke, maar niet van een zegen, die daaruit voor dezen »zou kunnen voortvloeien», — Paulus spreekt evenzoo alleen van de θλίψις, doch 't ligt in den aard der zaak, dat noch de ταπεινώσις, noch de θλίψις op zichzelf eene oorzaak van roemen kan zijn, maar uitsluitend de ταπεινώσις of de θλίψις met het oog op de gevolgen, die ze heeft voor het geestelijke leven van den ταπεινώθεις of den θλιβόμενος. Wat niemand in twijfel trekt bij Paulus Rom. V: 3 behoort ook niemand in twijfel te trekken bij zijn citator Jak. I: 10. In verband met het hoofddenkbeeld der geheele perikoop n.l. de *πειρασμοὶ* is de zin duidelijk: de arme roeme in zijn hoogheid d. i. den hoogen rang hem als christen verleend en de rijke in zijne verarming d. i. al verliest hij door de vervolging have en goed, hij roeme daarin. Waarom? het antwoord kon luiden: omdat hem er uit blijkt, dat hij waardig geacht wordt ze ter zake van Christus te verliezen, zooals Hand. V: 41, of omdat zijn geestelijke volmaking daardoor toeneemt, zooals Rom. V: 3. Hier echter luidt het antwoord nog anders: ὅτι ὡς ἄνθρωπος χόρτου παρελεύσεται ¹⁾. Subject is streng genomen (Huther, Beyschlag) ὁ πλούσιος, maar toch altijd in den zin: »want »als πλούσιος zou hij gelijk een grasbloem voorbijgaan en »in zijn gangen verwelken». Dat de auteur niet ὁ πλοῦτος invoegt, 'tgeen nauwkeuriger zijn zou, verklaart zich ten deele uit zijne ingenomenheid met het aanschouwelijke, die ook Paulus bewoog 1 Kor. I: 20 *ποῦ σοφὸς* in plaats van

---

¹⁾ Juist dit toevoegsel maakt het echter onmogelijk de voorafgaande woorden op te vatten in den zin (Burger): de rijke roeme in de smaadheid, die hij om den wille van Christus ondergaat. Hoe kon deze roem gemotiveerd worden door de vergankelijkheid van den rijkdom?

ποῦ ἡ σοφία te schrijven, ten deele hieruit dat de volgende woorden zijn aangehaald uit de Grieksche vertaling van Jes. XL: 6 en ieder lezer daarbij terstond dacht aan 'tgeen te dier plaatse het subject is n.l. *πᾶσα δόξα ἀνθρώπου*. Alle uitwendige luister en glans en rijkdom gaat, volgens 't profetisch woord van Jezaja, voorbij en is vluchtig: daarin derhalve roeme de rijke niet, maar hij roeme veeleer hierin, dat hij ze door de vervolging verliest.

Na deze uiteenzetting is het nauwelijks noodig tot nadere aanbeveling te herinneren, dat op deze wijze de eenvoudige, voor elken onbevooroordeelde duidelijke tegenstelling van *ταπεινός* en *πλούσιος*, waarin het hoofdbegrip *ὁ ἀσέλγος* gespecificeerd wordt, tot haar volle recht komt en de gewrongen verklaring van *ὁ πλούσιος*, alsof dit rijkaard, goddelooze, ongeloovige, ja zelfs vervolger der christenen zou beteekenen, vervalt. Nooit duidt *πλούσιος* op zichzelf iets zedelijk-verkeerds (Huther, Beyschlag) aan. maar alleen de samenhang waarin 't voorkomt (ook Luk. VI: 24—26) beslist, of de *πλούσιος* een goddelooze, dan wel een godvruchtige is ¹⁾. Verder dat *ὁ πλούσιος* voor de lezers van onzen brief synoniem moest zijn met *ongeloovige* of *niet-christen* rust op de valsche onderstelling, alsof al de christenen aan wie de brief gericht werd *ταπεινοὶ* armen, behoeftigen waren, 'tgeen door den inhoud duidelijk weersproken wordt, daar het volgens II: 15, 16 in hun kring niet ontbrak aan vermogenden, die de noodlijdenden konden bijstaan; volgens IV: 13 aan kooplieden, die zich met handelsplannen en winstberekeningen bezig hielden; volgens IV: 1—4 aan weelderigen, die naar meer bezit en genot trachtten. De bedenking eindelijk, alsof er hier niet de minste aanleiding bestond, om van eene onderscheiding der gemeenteleden in armen en rijken te spreken, verliest hare kracht wanneer wij *ταπεινούς* verstaan van verarming door de vervolging: immers dan sluit zich de opwekking tot het *καυχᾶσθαι*

¹⁾ Jes. LIII: 9 is corrupt, want de parallelie eischt daar קָשָׁה in plaats van קָשִׁיךְ, zoo als קָשִׁיךְ bewijst.

zeer geleidelijk, als een climax van het τελείως ὑπομένειν, na de tusschenrede van vs. 5—8, bij vs. 4 aan. Scherp tegenover den ἀκατάστατος, die niet weet wat hij wil, staat de geloovige ὑπομένων, die ten volle verzekerd is en voor anderen uitspreekt d. i. die roemt, dat de πειρασμός zijn waarachtig heil bevordert: is hij behoeftig, omdat hij daardoor zijn ἔψος te beter waardeert, — is hij rijk, omdat de ταπεινώσις hem berooft van 't wereldsche goed, waarop hij anders licht zijn vertrouwen zou stellen.

II: 1.

Ἀδελφοί μου, μὴ ἐν προσωποληψίαις ἔχετε τὴν πίστιν τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τῆς δόξης.

De uitleggers geven van deze woorden de meest verschillende verklaringen. Al zijn velen het daarin met elkander eens, dat τοῦ κυρίου van τὴν πίστιν afhangt, hunne gevoelens loopen nog zeer uiteen over het antwoord op de vraag: of τοῦ κυρίου een genit. subj. dan wel obj. is? wordt er bedoeld: geloof zooals 't aan Jezus eigen was, beter: zooals 't van Jezus uitgaat, — dan wel: geloof aan onzen Heer Jezus Christus? Maar, — en hier openbaart zich nu nog grooter verschil — hoe dit te verbinden met τῆς δόξης? 't Is (meenen enkelen) een genit. qualitatis, die verbonden met het daaraan voorafgaande te kennen geeft, dat Jezus de volheerlijke is (Huther, Beyschlag, von Soden). Zij beroepen zich op analogieën, zooals ὁ οἰκονόμος τῆς ἀδικίας, ὁ κριτὴς τῆς ἀδικίας (Luk. XVI: 8, XVIII: 6) maar zien voorbij dat zulk een constructie, hoe gepast ook achter appellativa, achter een nomen proprium geheel misplaatst is. Anderen (Martens) verbinden dan ook dien genitivus qualitatis met τὴν πίστιν en vertalen: »geloof der heerlijkheid »aan onzen Heer Jezus Christus" en verstaan dan onder »geloof der heerlijkheid" een geloof, waarop de heerlijkheid wacht, waarvan de heerlijkheid afhangt, dat tot de heerlijkheid leidt, waaraan de heerlijkheid eigen is; korter en

duidelijker: het zaligmakend geloof aan onzen Heer Jezus Christus. Alsof er ooit of ergens een voorbeeld van bestond, dat een genitivus qualitatis door een genitivus objecti van het nomen gescheiden werd! Nog weêr anderen (Blom, Erdmann) lasschen een tweede τοῦ κυρίου νόρ τῆς δόξης in, waaruit de zin ontstaat: geloof aan onzen Heer Jezus Christus als heer der heerlijkheid, of (met de synodale vertaling) geloof, dat van onzen Heer Jezus Christus, den Heer der heerlijkheid, uitgaat (von Soden). Uitnemend, indien nu maar dit tweede τοῦ κυρίου er stond en de inlassching niet geheel willekeurig was. Ja zelfs ook dan niet uitnemend, want de aanhef van 't vers in verband met vs. 2—4 doet toch verwachten, dat, zoo 't geloof hier nu nader omschreven wordt, die omschrijving de strekking moet hebben, om nog meer het onbestaanbare der προσωποληψία met deze πίστις te doen uitkomen. Maar is dit het geval, wanneer de zin alleen hierop neêrkomt, dat het geloof een heerlijk, zaligmakend geloof is of dat het een geloof is aan den glorierijken Jezus? Er is dan ook nog eene andere opvatting, die δόξα verstaat van de toekomstige heerlijkheid den geloovige in den hemel bereid en den genit. τῆς δόξης laat afhangen van τὴν πίστιν, zoodat de zin wordt: geloof aan de heerlijkheid, dat van onzen Heer Jezus Christus uitgaat. Die samenvoeging van een genit. subjecti (τοῦ κυρίου) met een genit. objecti (τῆς δόξης) is zeker te hard, om er nog van te zwijgen, dat δόξα op zichzelf de ons wachtende heerlijkheid niet beteekenen kan, vervolgens dat dan voor πίστις veeleer ἐλπὶς zou gebruikt zijn en eindelijk dat de auteur in dat geval zou geschreven hebben: τὴν τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ πίστιν τῆς δόξης.

Veel eenvoudiger en daarom verkieslijker is de vertaling: geloof aan de heerlijkheid van onzen Heer Jezus Christus (Burger). Ze beveelt zich voor den samenhang aan. Geloof aan de heerlijkheid van Jezus (men vergelijke voor de analogie πίστις ἀληθείας 2 Thess. II. 13 πίστις εὐαγγελίου Filipp. I: 27) sloot alle óverwaardeering van wereldsche heerlijkheid en derhalve ook alle προσωποληψία, die 't gevolg daarvan is, onvoorwaardelijk uit. Wie gelooft aan

die heerlijkheid kan niet langer aan wereldsche heerlijkheid eenig praerogatief toekennen. Niemand zou dan ook deze opvatting wraken, indien er stond: *τὴν πίστιν τῆς δόξης τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*. Maar de transpositie van *τῆς δόξης*, niet te rechtvaardigen door een beroep op I: 3, 1 Petr. I: 7, Jo. XVIII: 37, 2 Kor. I: 24, omdat dáár de vooraangeplaatste genitieven pronomina zijn, is hard en onverklaarbaar. Er blijft ons dan wel niets anders over dan de gissing, dat de auteur oorspronkelijk alleen schreef: *τὴν πίστιν τοῦ κυρίου τῆς δόξης* (even als 1 Kor. II: 8 vgl. Efez. I: 17) en een verklarende kantteekening *τοῦ κυρίου ἡμῶν* I.X. later bij vergissing in den tekst werd opgenomen.

II: 8 en 9.

Εἰ μέντοι νόμον τελεῖτε βασιλικὸν κατὰ τὴν γραφὴν Ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν, καλῶς ποιεῖτε· εἰ δὲ προσωποληπτεῖτε, ἁμαρτίαν ἐργάζεσθε ἐλεγχόμενοι ὑπο τοῦ νόμου ὡς παραβίται.

Deze woorden zijn duidelijk genoeg en behoeven nauwelijks eenige toelichting, maar wegens de krachtige adversatieve beteekenis van *μέντοι* heeft de verklaring van 't verband dezer verzen met het voorafgaande velerlei bezwaar. De een (Blom) laat ze terugslaan op vs. 6^a en omschrijft den zin: »de rijken mishandelen u, armen! Indien gij *evenwel* u niet laat verleiden, om hen na te volgen en mede »den arme te smaden (zooals gij helaas! deedt) maar integendeel de koninklijke wet der liefde tot den naaste volbrengt, ook door den arme te eeren, dan doet gij wel''. Een ander (Erdmann) meent dat deze woorden een tegenstelling bedoelen van vs. 2 en 3. Maar op deze wijze moge het volbrengen der koninklijke wet staan tegenover het oneer aandoen aan den arme vs. 6^a of tegenover de smadelijke bejegening van vs. 3, — al wat er dan in vs. 5 gezegd wordt of ook in vs. 6 en 7 volgt ziet men op die wijze

willekeurig voorbij, terwijl *μὲντοι* toch zeker allermeeft juist daarop betrekking moet hebben.

Nog veel minder aannemelijk is de opvatting van sommige exegeten (Huther, Beyschlag), die tegen het taaleigen van 't N. Testament in (Jo. IV: 27, VII: 13, XII: 42, XX: 5, XXI: 4, 2 Tim. II: 19, Jud. vs. 8) van *μὲντοι* *wel is waar* of *voorzeker* (von Soden) of *werkelijk* (Burger) maken, terwijl sommigen dan bovendien beweren dat *καλῶς ποιεῖτε* niet anders dan ironie kan zijn, waarbij zij parallelen zooals Hand. X: 33, 1 Kor. VII: 37, Filipp. IV: 14, 2 Petr. I: 9, 3 Jo. vs. 6 en Hand. XV: 29 vergeten. Volgens hen zou onze schrijver hebben willen zeggen: indien gij *echter* beweert, dat gij door zóó de rijken te behandelen, de wet der liefde vervult. Hij zou zich dan zeker zeer onjuist en onduidelijk hebben uitgedrukt. Maar is 't ook niet psychologisch geheel onwaarschijnlijk, dat de christenen, om hunne persoonsaanneming te verontschuldigen, zich zouden beropen hebben op de wet der liefde? moest niet ieder terstond erkennen, dat juist deze wet zulk een partijdigheid streng veroordeelde en het krachtigste argument daartegen was? waarlijk, zulk een onbeschaamd voorwendsel zou een man als onze schrijver niet met een al zeer bedekte ironie: »'t is wat fraais!» beantwoord, maar met een krachtige bestraffing weerlegd hebben.

Zoolang wij vs. 8 *μὲντοι* lezen en daardoor genoodzaakt worden den inhoud van dit vers voor een scherpe tegenstelling van 't naast voorafgaande: »het gewelddadig sleepen »voor 't gerecht, het lasteren van Gods naam», te houden, stuiten wij derhalve bij de verklaring van het verband op onoverkomelijke bezwaren. Dit te meer, omdat er reeds een scherpe tegenstelling van dit vers gevonden wordt in vs. 9, dat er door zijn geheele constructie, door *προσωποληπτὲν* tegenover *τελεῖν νόμον* en door *ἁμαρτίαν ἐργάζεσθαι* tegenover *καλῶς ποιεῖν* een volkomen antithetische parallelie mede vormt.

Juist deze opmerking echter geeft ons aanleiding tot een kleine emendatie van den tekst Staat vs 9 geheel tegenover vs. 8 en vangt het aan met *εἰ δὲ*, er is dan alle reden

om vs. 8 met *εἰ μὲν* te beginnen en derhalve te lezen: *εἰ μὲν τὸν νόμον*. De *N* van *τὸν* kon wegens de eerste letter van *νόμον* licht in *I* veranderen. Bovendien beveelt zich deze lezing ook daardoor aan, dat *νόμος βασιλικὸς* dan 't artikel bekomt, waarvan het ontbreken op zijn zachtst genomen vreemd is, en voorts dat het woord *μέντοι* hier wegvalt, elders nooit door onzen schr. evenmin als in de meeste schriften van 't N. Testament gebruikt, daar wij bij adversatieve zinnen in den regel *ἀλλὰ* en *οὐδὲ* vinden. De verklaring van 't verband heeft nu geen moeielijkheid. Was vs. 5—7 de *dwaasheid* der *prosopolepsie* aangetoond, nu volgt de aanwijzing van hare *zondigheid*: eerst vs. 8 negatief, door te herinneren dat wie er zich niet schuldig aan maakt de wet houdt en lof verdient, vervolgens vs. 9 positief, dat wie 't wel doet de wet overtreedt en zonde begaat.

II: 18.

Ἀλλ' ἐρεῖ τις σὺ πίστιν ἔχεις. ἀγὰρ ἔργα ἔχω, δεῖξόν μοι τὴν πίστιν σου χωρὶς τῶν ἔργων, ἀγὰρ δεῖξω σοὶ ἐκ τῶν ἔργων μου τὴν πίστιν.

Deze woorden maken een deel uit van de bekende waarschuwing tegen de allerverderfelijkste dwaling, onder invloed der verkeerd begrepen leer van Paulus of van zijne aanhangers ontstaan, dat het geloof alleen zonder werken voldoende zou zijn om behouden te worden. 't Betoog is kennelijk onderscheiden in twee deelen, waarvan elk met dezelfde woorden begint en eindigt: 't eerste vs. 14 en 16 met *τί τὸ ὄφελος*, het tweede vs 17 en 26 met *ἡ πίστις νεκρά ἐστίν*. Het eerste wijst aan, dat de *πίστις* zonder werken nutteloos is en niets afdoet; het tweede sterker dat ze uit haren aard dood is.

De aangehaalde woorden behooren derhalve tot dit tweede deel en behelzen het eerste argument voor die thesis. Daar de onderdeelen dezer uitspraak geheel parallel loopen (Blom) moet het *σου* achter *πίστιν* op denzelfden persoon slaan,

als die bij 't begin met *οὐ*, en het *μὲν* achter *ἐργῶν* op denzelfden als die vroeger met *ἐγὼ* was aangeduid, en dit te meer omdat de pronomina achter het eerste *ἐργῶν* en achter het tweede *πίστων* ontbreken. 't Is dus één zin, die alleen uit verlegenheid met de verklaring van *'ἀλλ' ἐπεὶ τις* door sommige exegeten (Huther) in twee op zich zelf staande perioden gesplitst wordt, alsof achter *ἐγὼ* een punt moest staan. Zelfs maakt er een ander (von Soden) drie perioden van, door nog bovendien achter *ἐχέεις* een vraagteeken te stellen. Eén zin derhalve, waarvan de protasis even als Rom. XIV : 22 een hypostatischen vorm heeft en vertaald moet worden: hebt gij geloof en heb ik werken, toon mij dan uw geloof buiten de werken om, en ik zal u uit mijne werken het geloof toonen.

Aan wien nu wordt deze verklaring in den mond gelegd? wie is hier de *τις*? wegens het adversatieve *ἀλλὰ*, waaruit een tegenstelling met het in vs. 17 beweerde volgt, kan het niemand anders zijn (zeggen sommigen) dan een tegenstander van onzen schrijver, een paulinist. De zin zou dan wezen: »gij spreekt daar van het geloof, dat geen werken heeft, maar dat moogt gij niet doen. Hebt gij toch geloof, gij kunt het mij niet toonen, wanneer gij geen werken hebt, en heb ik werken, ik zal u uit mijn werken het geloof doen zien. Geloof en werken toch zijn onafscheidelijk. »Het eerste is de bron der laatsten" (Blom). Volgens deze opvatting beteekenen de eerste woorden: »doch zal iemand zeggen: *stel eens* dat gij geloof hadt," en niet: »maar zal iemand zeggen: hebt gij geloof," en is de hoofdwaarheid, waarop het in dit vers aankomt: geloof en werken zijn onafscheidelijk. Jammer maar dat de inlassching: *stel eens* geheel eigendunkelijk is en 't geen hier dan hoofdzaak zou zijn, met geen enkel woord noch rechtstreeks, noch zijdelings wordt aangeduid. Evenwel er is nog grooter bezwaar. Volgens deze opvatting toch worden de rollen geheel omgekeerd en zegt de paulinist dat hij werken heeft, terwijl hij aan zijn tegenstander of uitsluitend geloof toekent, of ironisch vraagt (von Soden): hebt gij wel geloof? een fictie zóó ongerijmd en een redeneering zóó duister, dat deze ge-

heele verklaring daardoor terstond veroordeeld is. Een paulinist, een tegenstander van onzen schrijver kan derhalve de *τις* van vs. 18 niet zijn.

Anderen denken daarom aan een middelman, die het gedeeltelijk met Jakobus eens is, maar toch een bedenking heeft. Hij zou den eigenlijken opponent van Jakobus met *οὐ* aanspreken en door *ἐγώ* Jakobus aanduiden, zoodat de zin werd: »maar een derde zal hiertegen zeggen, dat gij, »die 't werkeloos geloof verdedigt, geloof hebt en dat ik »Jakobus werken heb." Was dit de bedoeling van den schrijver geweest, hij zou het voegwoord *οὐ* achter *τις* niet hebben kunnen weglaten, maar bovendien behoefde er een derde te komen om dit te zeggen? was dit niet reeds duidelijk en klaar uit de geheele redeneering van vs. 14—17 gebleken? Eindelijk: men bedenke dat volgens 't geen betoogd werd dit vers een doorloopenden zin uitmaakt en niet door een punt achter *ἐγώ* in tweeën gesplitst mag worden. Maar dan is ook deze opvatting onmogelijk en kan de *τις* van vs. 18 evenmin een neutraal persoon als een paulinist zijn.

Is het dan een geestverwant van onzen schrijver (Burger)? uitnemend past voor zoo iemand de verklaring: ik heb werken, ik zal uit mijn werken het geloof toonen, en de eisch aan den tegenstander: hebt gij geloof, toon het. Het eenige bezwaar daartegen is het *ἀλλ' ἐπεὶ τις* van den aanhef, waardoor 'tgeen volgt een tegenstelling met vs. 17 zijn moet en waarbij zonder noodzaak aan een *τις* woorden in den mond gelegd worden, die 't veel natuurlijker zijn zou dat Jakobus zelf sprak. De bewering dat dit alleen toe te schrijven is aan een zekere zucht om te dramatiseren (Erdmann, Beyschlag) is toch niets meer dan een uitvlucht.

Uit het opgemerkte volgt, dat de *τις* noch een paulinist noch een neutrale, noch een geestverwant kan zijn m. a. w. dat vs. 18 zooals het nu luidt in verband met vs 17 geheel onverklaarbaar is en elke tot nu toe beproefde poging der exegeten om het te verklaren den eenvoudigen zin geweld aandoet.

Er blijft maar één geneesmiddel over, dat evenwel dan ook afdoende is: 't is de woorden *ἀλλ' ἐπεὶ τις* te schrapp-

pen als glosseem, waartoe een glossator wegens de analogie van den aanhef van vs. 16 besloot of dat misschien op den kant bij *ἐκ τῆς* δὲ *τις* gesteld hier bij vergissing werd opgenomen. Zóó geëmendeed is vs. 18 't eerste argument voor de stelling van vs 17: het geloof dat geen werken heeft is uit den aard dood, want vs. 18 toont, dat zich zulk een geloof niet legitimeeren, niet eens bewijzen kan, dat het bestaat.

III: 1.

Μὴ πολλοὶ διδάσκαλοι γίνεσθε, ἀδελφοί μου, εἰδότες ὅτι μείζον κρῖμα ληψόμεθα.

Gelijk de prosopolepsie en gelijk de meening, dat het geloof alleen zonder werken voldoende zou zijn om behouden te worden, in den kring, waarheen deze brief bestemd was, werd aangetroffen, zoo vertoonde zich daar ook het kwaad, waartegen onze schrijver nu waarschuwt: het misbruik, waartoe de tong aanleiding geeft. Een ander verband, logisch of psychologisch, tusschen dit hoofdstuk en het voorgaande bestaat er wel niet. De aanhef nu dezer waarschuwing: *μὴ πολλοὶ διδάσκαλοι γίνεσθε* heeft eigenaardige moeilijkheden. Tegen de opvatting van *πολλοὶ* als subject (de Wette en de synodale vertaling), waardoor de zin is: »dat niet velen uwer leermeesters worden”, strijdt het gebruik van *γίνεσθε*, — zelfs in geval *ὑμῶν* achter *πολλοὶ* stond zou nog de enallage *γίνεσθε* voor *γινέσθωσαν* zeer hard zijn, maar nu dit pronomen ontbreekt is ze volstrekt onmogelijk. Daarom ook rekenen anderen (Lange, Huther, Martens) *πολλοὶ* tot het praedicaat en vertalen: »wordt niet »tot vele d. i. tot een menigte, een troep leermeesters” en geven weêr anderen (Hofmann, Erdmann, Beyschlag, Burger, von Soden) aan *πολλοὶ* eene adverbiale beteekenis: »wordt »niet in menigte leeraars”. Om er eenigen zin uit af te leiden dient men dan aan 't onschuldige of zelfs vereerende *διδάσκαλοι* een ongunstige beteekenis toe te kennen: »wees

»niet bedilzuchtig, handelt niet meesterachtig jegens anderen, vergetende uzelf te vermanen", — bij welke opvatting trouwens πολλοὶ geheel overbodig wordt en dan ook niet meer in aanmerking komt.

Bovendien leveren de slotwoorden van 't vers moeielijkheid op. De formule μείζον κῆμα λαμβάνειν beteekent niet: grooter verantwoordelijkheid hebben, maar zwaarder straf ontvangen (vgl. Mk. XII: 40, Lk. XX: 47, Rom. XIII: 2). Het subject nu van ληψόμεθα kan niet anders zijn dan ἡμεῖς οἱ διδάσκαλοι ἔσμεν, maar terwijl de algemeene stelling dat de leermeesters een zwaarder straf ontvangen onwaar zou zijn, moet men dan nog bovendien invoegen: indien zij hun bediening niet trouw waarnemen of zich aan onbillijke berisping van anderen schuldig maken. Al deze invoegingen, de gewrongen verklaring van διδάσκαλοι in ongunstigen zin en de verwaarloozing van πολλοὶ toonen overtuigend, dat de opvatting, waarbij πολλοὶ tot het praedicaat wordt gerekend, niet te verdedigen is.

Maar kan het derhalve noch subject, noch praedicaat zijn, dan ligt het voor de hand aan een schrijffout hier ter plaatse te denken, die in πολλοὶ schuilen moet. Lachman maakte er met al te groote afwijking πῶλοι δύσκολοι van; Michelsen πολυδιδάσκαλοι; Naber πλανοδιδάσκαλοι. Op grond van een codex der oude latijnsche vertaling, die hier leest: *nolite multiloqui esse*, meen ik dat er oorspronkelijk stond πολύλαλοι. De verwisseling van *v* en *oi* gaf aanleiding tot de fout. Wie eens πολλοὶ las was met de andere helft van 't woord verlegen en maakte er wegens de overeenkomst van uitgang διδάσκαλοι van. De zin wordt derhalve: gebruikt geen grooten omhaal van woorden, wetende dat als wij dit doen wij zwaarder straf ontvangen zullen. Daarbij sluit zich dan uitnemend het volgende vers over het struikelen in woorden aan, omdat volgens den hebreewwschen spreukdichter X: 19 juist in de veelheid der woorden de overtreding niet ontbreekt.

Efez. III: 18, 19.

ἵνα ἐξισχύσητε καταλαβέσθαι σὺν πᾶσιν τοῖς ἁγίοις τί τὸ πλάτος καὶ μῆκος καὶ βάθος καὶ ὕψος, γινῶναι τε τὴν ὑπερβάλλουσαν τῆς γνώσεως ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ.

Heeft de wijze van uitdrukking in het eerste deel dezer periode niets vreemds en komt ze geheel overeen met het *εἰδέναι τίς ἐστὶν ἡ ἐλπίς, τίς ὁ πλοῦτος καὶ τί τὸ μέγεθος* van I: 18, — vreemd zeker is het, dat het eigenlijke onderwerp, waarop deze uitbundige lofverheffing slaat, hier geheel verzwegen wordt. Op allerlei wijze hebben de exegeten daarnaar gegist. De een (Bleek) denkt daarbij aan het mysterium van vs. 9, maar ziet voorbij dat van vs 14 af een geheel nieuwe perikoop is begonnen; de ander (Meyer en met hem de meesten) aan de *ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ* vs. 19 en onderstelt, dat de auteur *τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ* daarom niet achter *ὕψος* geschreven heeft, omdat hij daaraan nog wilde toevoegen, dat die liefde alle kennis te boven gaat. Alsof hij dit doel niet had kunnen bereiken door achter *τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ* te laten volgen *γινῶναι τε ὅτι τῆς γνώσεως ὑπερβάλλει* en eenig schrijver zich ooit zóó slordig zou hebben uitgedrukt! Juist dat die *ἀγάπη* in vs. 19 achter *γινῶναι* afzonderlijk genoemd wordt, sluit haar vs. 18 achter het parallele *καταλαβέσθαι* uit. Trouwens de geheele zinsbouw van vs. 16 af wijst op iets tweeledigs: van tweeërlei inhoud is het gebed vs. 16 en 17, zoowel *κραταιωθῆναι ὑμᾶς* als *κατοικῆσαι τὸν Χριστόν*, en tweeërlei het doel dier bede, zoowel *ἵνα ἐξισχύσητε* vs. 18 als *ἵνα πληρωθῆτε* vs. 19, — derhalve moet ook datgene waartoe zij in staat zouden zijn tweeërlei wezen, 't geen dan ook door 't gebruik niet van *γινῶναι* alleen, maar van *γινῶναι* en *καταλαβέσθαι* wordt aangeduid.

Wat is het nu, waarvan zij de breedte en lengte en diepte en hoogte moeten begrijpen? Volgens onzen tekst zegt de schrijver het niet, maar hij *moet* het gezegd hebben om verstaanbaar te zijn. Laat ons erkennen dat de tekst, hoe men daaraan ook kunstele, geen zin oplevert en trachten

dien op zulk een wijs te herstellen, dat er een goede zin ontstaat en tevens de uitlating der nu weggefallen woorden verklaard wordt. 't Verband wijst daartoe den weg. Slaat de *ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ* vs. 19 op het *κατοικῆσαι τὸν Χριστὸν* vs 17 terug, dan moet wat in vs. 18 verloren ging toespeling zijn op *τὸ πλοῦτος τῆς δόξης αὐτοῦ κραταιωθῆναι* van vs. 16. Dat de schrijver bij de woorden *τὸ πλάτος* tot ὕψος aan de volmaaktheid van Gods wezen dacht, is te waarschijnlijker omdat hij ze kennelijk bezigde onder invloed der Grieksche vertaling van Job XI : 8 en 9, waar de wijsheid van God verheerlijkt wordt. De tekst is alzoo volkomen hersteld, wanneer wij lezen: *τί τοῦ πλοῦτους αὐτοῦ τὸ πλάτος καὶ μῆκος κτὲ* en tegelijkertijd ligt de oorzaak der uitlating voor de hand in de overeenkomst der woorden *τοῦ πλοῦτους* en *τὸ πλάτος*. Dezen rijkdom Gods stelt hij zich voor als zich uitbreidende rechts en links, voorwaarts en achterwaarts, omlaag en omhoog: 't eerste vat hij samen onder 't begrip *πλάτος*, het tweede onder dat van *μῆκος*, maar van het laatste noemt hij de beide richtingen *βάθος* en ὕψος afzonderlijk.

I N H O U D

VAN

DEEL VIII. — STUK 2.

	bladz.
Gewone vergadering, gehouden 13 April 1891.....	119.
P. L. MULLER. Prins Willem I en Frankrijk.....	125.
Gewone vergadering, gehouden 11 Mei 1891.....	151.
J. VAN LEEUWEN JR. Het onlangs gevonden werk over den Atheen- schen staat.....	154.
Verslag over eene verhandeling aangeboden door Dr. C. C. UHLENBECK.	177.
C. C. UHLENBECK, Baskische Studien.....	179.
Gewone vergadering gehouden 8 Juni 1891.....	229.
Gewone vergadering gehouden 14 September 1891.....	231.
J. G. DE HOOP SCHEFFER. Exegetische opmerkingen over Jak. I: 9, 10; II: 1, 8, 9, 18; III: 1, en Efezen III: 18.....	237.

STOOMDRUKKERIJ DE BOUTEN KROONEN-BANEN.

Minotauri. (III. viii. 3.)
HARVARD
JUN 18 1892

LIBRARY. 1X.169
(2276)

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

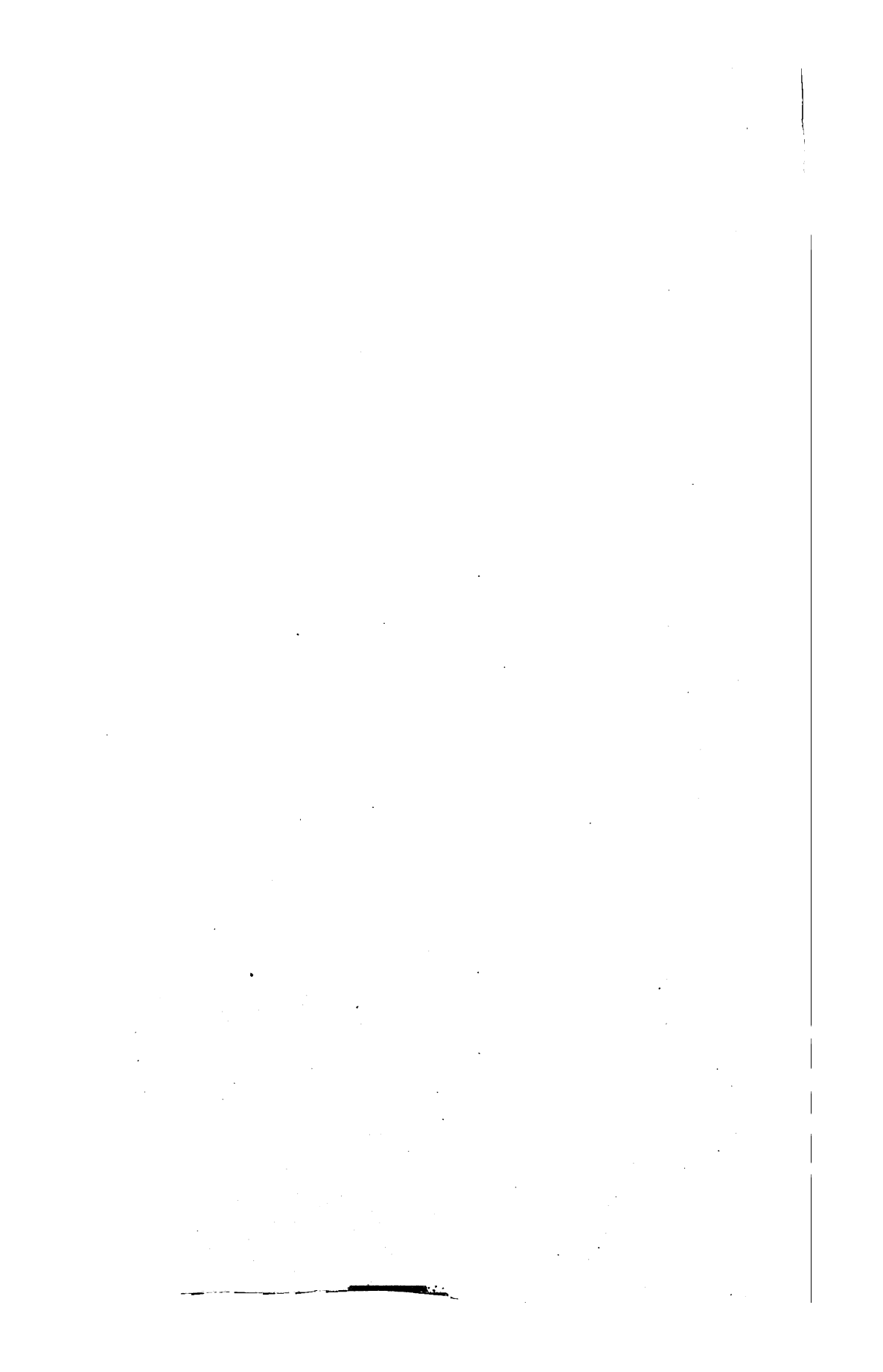
WETENSCHAPPEN.

Afdeeling **LETTERKUNDE.**

DERDE REEKS.

Achtste Deel. — Derde Stuk.

—•—•—•—•—•—
AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1892.

GEWONE VERGADERING

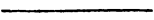
DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} OCTOBER 1891.

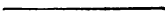
Tegenwoordig de heeren: NABER, onder-voorzitter, BRILL, G. DE VRIES, BEETS, KERN, VAN BONEVAL FAURE, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, DE HOOP SCHEFFER, LAND, ACQUOY, PLEIJTE, SPRUYT, TIELE, MATTHES, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, MOLTZER, SYMONS, LOMAN, S. MULLER FZ., A. PIERSON, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, VAN RIEMSDIJK, P. L. MULLER, SPEIJER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON en BOOT, secretaris.

Van de heeren Kuenen, Leemans en Dirks zijn berichten ontvangen, dat zij verhinderd worden de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen 1°. een brief van Burgemeester en Wethouders (1. Aug. 1891) ter begeleiding van een bronzen gedenkpenning, geslagen ter herinnering aan het eerste bezoek van Hare Majesteiten aan de hoofdstad. 2°. Uitnoodiging tot bijwoning van de viering van het 50-jarig bestaan van het

Verein von Alterthumsfreunden im Rheinlande te Bonn.
 3°. Circulaire van de erven I. I. Tyl te Zwolle betreffende den atlas der plattegronden van Jacobus van Deventer.
 4°. Brief van den Minister van Binnenlandsche Zaken (6 October l.l.), waarin gemeld wordt dat de voorgestelde wijzigingen der §§ 5, 6, 7 en 8 van het Reglement van Orde zijn goedgekeurd.

De Secretaris deelt voorts mede, dat de heer C. W. Opzoomer op 20 September l.l. den 70-jarigen leeftijd heeft bereikt en dus tot den rustende leden is overgegaan.

De heer Kern leest eene schets van het leven en de werken van wijlen het oudste lid der afdeeling Mr. L. A. J. W. Baron Sloet van de Beele, welke in het Jaarboek voor 1891 zal geplaatst worden. De waarnemende voorzitter zegt den Spreker dank voor dit levensbericht.

Bij de rondvraag komt de heer Pierson terug op het antwoord, dat door de afdeeling in het begin van dit jaar gegeven is op de uitnoodiging tot bijwoning van het Orientalisten-Congres, dat onlangs te Londen gehouden is. Naar zijne meening was dat antwoord niet goed te keureu. Na eenige inlichtingen van den Secretaris en van den heer de Goeje wordt het voorstel van den heer Spruyt aangenomen om dit onderwerp in eene buitengewone vergadering te behandelen.

Door de heeren Tiele, Moltzer, Pierson, van Riemsdijk, Houtsma en van Leeuwen worden geschenken voor de boekerij aangeboden en die aanbiedingen met eenige woorden ingeleid, namelijk: Geschiedenis van den Godsdienst in de oudheid tot op Alexander den Groote, nieuwe uitgave I, 1; Levens van heiligen. Eerste gedeelte; Studien over Joh. Kalvijn, 3de reeks; J. E. Heeres, Niederlande 1888, uit de Jahresberichten der Geschichtswissenschaft; Feestbundel aan Prof. M. J. de Goeje; De republica Atheniensium. Aristotelis qui fertur liber. Edid. H. van Herwerden et J. van Leeuwen J. F.

Eindelijk deelt de heer Boot uit een aantal aantekeningen door hem gemaakt bij zijne tweede uitgaaf van Cicero's

brieven aan Atticus, eene proeve van verbetering of juistere verklaring van een tiental plaatsen mede. Eene gissing van den heer Speijer om I, 13, 1 in plaats van *quisque* te lezen *quivis qui*, komt den Spreker aannemelijk voor.

Hij wenscht deze mededeeling niet voor de Versl en Meded. af te staan, daar hij deze en vele andere opmerkingen aan de Mnemosyne zal aanbieden.

Daar niemand verder het woord vraagt, wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9^{den} NOVEMBER 1891.

Tegenwoordig de heeren NABER, ondervoorzitter, BRILL,
G. DE VRIES AZ., BEETS, VAN BONEVAL FAURE, VAN DER WIJCK,
DE GOEJE, LAND, POLS, TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN,
VERDAM, DE LOUËR, MOLTZER, S. MULLER FZ., FOCKEMA ANDREAE,
A. PIERSON, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, SCHLEGEL, P. L. MULLER,
HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN. VALETON en BOOT, secretaris.

De heeren Kuenen, voorzitter, en Leemans hebben bericht,
dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

De Secretaris vermeldt de ontvangst van drie latijnsche
gedichten voor den wedstrijd; I *Caelibis elegia in canem
morientem*, met het motto: *Parva componere magnis*. II
Delecti sapientiae flores, met de woorden uit den Prediker
XXIV : 23 tot zinspreuk. III *Meditatio poetica sylvestris*,
met het motto: *Manibus Hoeufftiacis*. Voorts zijn door de
schrijvers ten geschenke voor de boekerij aangeboden: 1°
van den Sophokles van Schneidewin het zesde stuk, be-
werkt door A. Nauck; 2° het tweede deel der Rechtsge-
leerde opstellen van Mr. P. van Bemmelen; 3° De Socialisten

van Mr. H. P. G. Quack, III, 3; 4° J. Groneman, Uit en over Midden-Java; 5° Episches im vedischen Ritual van Albr. Weber. Aan de inzenders zal dank betuigd worden.

Vervolgens wordt de heer Moltzer uitgenoodigd om de door hem aangekondigde beschouwing en beoordeeling der fragmenten-Cramer van Aristoteles' Poetica te lezen. Hij verdedigt de stelling, dat aan de fragmenten door Cramer in een Parijsch handschrift gevonden en aan Aristoteles toegeschreven, die in 1839 door hem in zijne Anecdota Parisiensia zijn uitgegeven, te weinig aandacht is verleend, vooral aan de definitie van *κωμωδία* in § 2, die stellig in de Poetica niet mocht ontbreken. Hij komt op tegen het vonnis door J. Bernays over enkele geveld.

Opdat de leden zijn betoog beter zouden kunnen volgen, heeft de spreker afdrukken van die fragmenten doen uitdeelen. Op de vraag van den voorzitter staat hij zijn stuk af voor de Verslagen en Mededeelingen.

Het gesprokene gaf aanleiding tot eene uitvoerige gedachtenwisseling.

De heer van Leeuwen oppert eenige bedenkingen tegen enkele uitingen. Hij gelooft niet dat in § 2 de woorden *τῶν τοιούτων παθημάτων* op het voorafgaande *ἡδονή* en *γέλως* slaan, maar meent met Anton Bullinger, dat zooals men door *φόβος* en *ἔλκος* bevrijd wordt van de *παθήματα* door het treurspel opgewekt, iets dergelijks in het blijspel door *ἡδονή* en *γέλως* wordt bereikt. Hij heeft ook eenig bezwaar tegen de vertolking van *ἡδονή*, welgevallen in het geziene en gehoorde, door den spreker voorgesteld.

Den heer Beets heeft het bevreemd dat de spreker van rijmwerken uit de oudheid gesproken heeft; hij vraagt, of *φόβος* wel juist door *schrik* wordt vertaald, daar schrik iets voorbijgaands is; zou *ontzetting* niet beter aan de bedoeling beantwoorden? *ἡδονή* is naar zijne meening welgevallen in hetgeen naar waarheid is voorgesteld. Eindelijk komt hij op tegen de bewering dat een leerdicht geen gedicht zou zijn. Hij vraagt of het didactisch gedicht van Lucre-

---

tius en de Ars Poetica van Horatius geen gedichten zijn vol poetische schoonheden. Het genre doet niets ter zake, maar wel de dichter.

De heer Pierson vraagt wat in § 1 met *πολλούς ἀντιμυκτός* kan bedoeld zijn; hoe in § 2 eene bepaling van *χωμώδης* door Aristoteles kon gegeven zijn, als hij in § 4 daarop nog eens terugkomt; eindelijk of men niet te groote eer aan de fragmenten bewijst door ze voor het werk van Aristoteles te houden.

De heer Naber meent dat *συμμετρία* in § 6 zeer juist door Ebenmaasz vertaald is, en verdedigt in § 1 *ὑφαίρει*, waarin het denkbeeld ligt van *ongemerkt wegnemen*. De verandering in *ἀφαίρει* verdient afkeuring. Hij keurt de benaming *Fragmenten-Cramer* in den titel der mededeeling af.

Door den spreker worden achtereenvolgens de gedane vragen en gemaakte bedenkingen beantwoord, en op nieuw de echtheid der fragmenten en hunne waarde verdedigd, hoewel het geschrift van Aristoteles desniettemin een verminkt en onvolledig stuk blijft.

Daar geen der leden verder het woord verlangt, wordt de vergadering gesloten.

BESCHOUWING EN BEOORDEELING
DER
FRAGMENTEN-CRAMER VAN ARISTOTELES
POETICA.

DOOR
H. E. MOLTZER.

Mijne Heeren!

De overtuiging, dat op de fragmenten-Cramer, waarvan ik de eer heb U een afdrukje aan te bieden, door de aesthetici — inzonderheid voor de definitie van *κωμωδία* — te weinig, ja schier geheel geen acht wordt geslagen, geeft mij vrijmoedigheid om eenige oogenblikken uwe aandacht daarbij te bepalen, en tegen het vernietigend vonnis, door Bernays over enkele geveld, een bescheiden protest in te dienen.

Dat Aristoteles in zijne *Poetica* over het comische in het algemeen en het blijspel in het bijzonder heeft gehandeld, kon worden opgemaakt zoowel uit de *Poetica* zelve als uit de *Rhetorica*.

In de eerstgenoemde zegt hij uitdrukkelijk ¹⁾: *περὶ κωμωδίας ὅσπερ ἐροῦμεν*; en in de *Rhetorica* ²⁾: *διώρισται*

---

¹⁾ C. VI, § 1.

²⁾ L. I, C. XI, § 29 (uitgave Didot, 1878: I, bl. 337); L. III, C. XVIII, § 15 (I, bl. 409).

ὅτι περὶ γελοίων χωρὶς ἐν τοῖς περὶ ποιητικῆς, en: εἴρηται πόσα εἶδη γελοίων ἐστὶν ἐν τοῖς περὶ ποιητικῆς. Nu wordt, wel is waar, in de *Poetica* een enkel woord gezegd over κωμωδία, en γελοῖον, maar de algeheele ontstentenis van de leer der species van het γελοῖον wettigt gewis reeds alleen het vermoeden, dat veel van hetgeen door Aristoteles over het comische en het blijspel in dat werk was medegedeeld, is verloren gegaan ¹⁾. En, jammer genoeg, zóó veel, dat het tot voor eene halve eeuw zeer gewaagd bleef eene bepaling te geven van κωμωδία, die veilig als op naam van Aristoteles kon worden gesteld en in betrouwbaarheid voor die van τραγωδία niet behoefde onder te doen.

Het kan dan ook geen verwondering baren, dat de weinige grieksche volzinnen over κωμωδία en γελοῖον, door Cramer in 1839 ontdekt tusschen verschillende logische schema's, en uitgegeven in zijne *Anecdota Parisiensia* ²⁾, later ook door anderen ³⁾, alras de aandacht trokken, inzonderheid omdat zij, althans de meeste, blijkens taal en trant een beslist aristotelischen oorsprong schenen te verraden. Zoo zijn volgens Bernays, die overigens in zijne verhandeling *Ergänzung zu Aristoteles Poetik* ⁴⁾ de bedoelde fragmenten lang niet alle voor onvervalschte munt aanneemt, de paragrafen 4 tot en met 6, het tweede gedeelte der tweede en de derde paragraaf ongetwijfeld ontleend aan een minder onvolledig handschrift der *Poetica* dan wij over hebben.

De vierde paragraaf, waarin het onderscheid tusschen κωμωδία en λουδορία wordt gekenmerkt in dezer voege, dat de laatste ἀπαρκαλύπτως, met naam en toenaam, de menschelijke dwaasheid aan de kaak stelt, de eerste, en dan

¹⁾ Over de vraag, of het leerstuk der κἀθαρσις in de *Poetica* is behandeld, zie Heitz, *Fragmenta Aristotelis* (uitgave Didot der *Opera omnia* Deel IV, 1886), bl. 128 en 129.

²⁾ *Rhein. Mus.*, N. f., VIII, bl. 561 en vlgg. (1853).

³⁾ B.v. door Meineke, *Fragmenta comicorum graecorum*, II, 1. bl. 1254 en vlgg.; Dübner, *Scholía graeca in Aristophanem*, bl. 126 en vlgg.; Heitz, *Fragmenta*, bl. 126 en vlgg.; Susemihl, *Περὶ ποιητικῆς*, passim.

⁴⁾ *Rhein. Mus.*, t. a. pl., bl. 561—597.

meer bepaald de nieuwere, daarentegen *δείται τῆς καλουμένης ἐμφράσεως*, — die paragraaf moge aan hetgeen de *Ethica Nicomachea* ¹⁾ en de *Poetica* ²⁾ geven, schijnbaar weinig of geen nieuws toevoegen: indien 1° de vertaling en de verklaring van het woord *ἐμφρασις* als „afspiegeling”, door Baumgart in zijn *Kritisch-historische Darstellung der Theorie der Dichtkunst* ³⁾ voorgesteld, de ware zijn, en 2° het *λοιδορία* (beschimping) tegenover het *αἰσχρολογία* (onzedelijke taal) der *Ethica* recht van bestaan behoudt ⁴⁾, dan werpt zij een verrassend licht op de bedoelde plaats der *Poetica*, en rechtvaardigt de gissing *ὑπονομίας*, waardoor Bernays en Heitz *ἐμφράσεως* willen vervangen zien, volstrekt niet.

Van de vijfde paragraaf: *ὁ σκώπτων ἐλέγχειν θέλει ἁμαρτήματα τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος*, waarin het verschil werd aangewezen tusschen *ὁ σκώπτων* en *ὁ τὸ γέλοϊον δραματοποιήσας*, — daarvan moge het te betreuren zijn, dat alleen het eerste lid ons is overgeleverd: uit de thesis, dat het *σκῶμμα* verachtelijk maken en alzoo louter afkeuring wekken wil, volgt alvast de antithese, dat de comédie iets anders, iets hoogers, beoogt dan den hoonenden lach, en den toeschouwer niet behoort te *λυπεῖν*, maar veeleer te *τέρπειν* ⁵⁾.

De zesde paragraaf is m. i. bijzonder belangrijk als eene welkome bijdrage ter oplossing van het catharsis-vraagstuk, dat onder de aesthetici, ook nà Bernays' bekende verhandeling over de tragedie, nog steeds eene „question brûlante” blijft. Zij luidt aldus: *σύμμετρα* — of liever: *συμμετρία* ⁶⁾ τοῦ φόβου θέλει εἶναι ἐν ταῖς τραγωδίαις, καὶ τοῦ γέλοιοι ἐν ταῖς κωμωδίαις, welke woorden ik, in afwijking van Baumgart ⁷⁾, met Bernays en Susemihl dus zou willen ver-

¹⁾ L. IV, C. VI, § 6 (II, bl. 51).

²⁾ C. IX, § 5,

³⁾ *Handbuch der Poetik*, Stuttgart, 1887, bl. 679, 684, 690.

⁴⁾ Bernays, t. a. pl., bl. 571, noot 2; Baumgart, t. a. pl., bl. 680.

⁵⁾ *Ethica N.*, L. IV, C. VIII, § 10 (II, bl. 51).

⁶⁾ Alzoo Bernays, Heitz, Susemihl, Baumgart.

⁷⁾ T. a. pl., bl. 685.

tolken: »gelijk in het treurspel een tegenwicht (of liever: evenwicht) van den schrik (bezorgdheid) behoort te zijn, alzoo behoort er ook in het blijspel een te wezen van het belachelijke of — zooals Bernays en Susemihl voor τοῦ γελοίου stilzwijgend lezen τοῦ γέλωτος ¹⁾ — van den lach”. Wat nu het evenwicht van φόβος is in het treurspel, blijkt zonneklaar zoowel uit de door Aristoteles zelven gegeven bepaling van τραγωδία als uit de tweede alinea der eerste paragraaf van de fragmenten-Cramer, waar wordt gezegd: ἡ τραγωδία ὑφαίρει τὰ φοβερά παθήματα τῆς ψυχῆς δι’ οἴκτου, het is derhalve: οἴκτος of ἔλεος: over dat van γέλως (of γελοῖον) licht Bernays ons in ²⁾: »wie in der Tragödie eine Symmetrie der Furcht so soll in der Komödie eine Symmetrie des Lächerlichen sein, nämlich wie in der Tragödie ein Ebenmaasz von φόβος zu ἔλεος verlangt wurde, so musz die Komödie ein Ebenmaasz von γέλως zu τέρψις haben, sie musz das Lachen in die Grenzen des heiteren, eines Freien und Gebildeten würdigen Scherzes einschränken, weder in vernichtendes Hohngelächter ausbrechen noch eine brausende phallische Lache aufschlagen wollen”. Volgens hem zou alzoo in het blijspel γέλως tot τέρψις staan in gelijke verhouding als in het treurspel ἔλεος en φόβος: eene stelling, waartegen ik alleen het gering bezwaar opper, dat boven τέρψις de voorkeur verdient ἡδονή, waarvan de hoogere aanspraak in het vervolg mijner bijdrage, naar ik vertrouw, evenzeer zal blijken als het verwerpelijke van »Scham”, αἰδώς of αἰσχυνή, door Susemihl, wellicht naar aanleiding van een woord van Lessing ³⁾, voorgeslagen ⁴⁾.

Dat de drie aangehaalde paragrafen, zij het dan dat op de bewoordingen wellicht aan te merken valt ⁵⁾, hare waarde hebben, en daarom in de Ποιητική een plaatsje verdienen, wordt door Bernays en Susemihl erkend: de laatste heeft

¹⁾ T. a. pl., bl. 572, en 298.

²⁾ T. a. pl., bl. 572.

Baumgart. t. a. pl., bl. 250, noot.

³⁾ T. a. pl. bl. 298, n°. 364.

⁵⁾ Baumgart, t. a. pl., bl. 660.

dan ook niet gearzeld ze in zijne uitgave der *Poetica* op te nemen.

Met twee andere uitspraken der fragmenten is dat het geval niet, en ik geloof terecht: immers, dat Aristoteles heeft kunnen zeggen van de tragedie, zooals het in de eerste paragraaf der fragmenten te lezen staat: *ἔχει δὲ μητέρα τὴν λύπην*, en van de comédie: *ἔχει δὲ μητέρα τὸν γέλωτα* (§ 2), is op zijn minst twijfelachtig: de eerste stelling moge desnoods nog eenigszins te verdedigen althans te begrijpen zijn, aangezien beide *ἔλεος* en *φόβος* door Aristoteles als *λύπη τις* worden gekenschetst ¹⁾, de laatste, die alleen nog verklaarbaar zou zijn, wanneer in plaats van *γέλωτα* werd gelezen *ῥιζονήν*, kan onmogelijk door den bengel, en moet als on-aristotelisch onvoorwaardelijk worden verworpen.

Wat betreft de zevende paragraaf, tegenover een en ander van ondergeschikt belang, en waarover ons bovendien de *Poetica* voldoende uitsluitel geeft, en een en ander, dat eerder in de *Rhetorica* tehuis behoort dan in de *Poetica*, staan een paar opmerkingen, die de aandacht verdienen. Hetgeen daar voorkomt over den *μῦθος κωμικός*, de fabula; en de *ἡθὴ κωμωδίας*, de comische karakters (— *τὰ βωμολόχα*, *τὰ εἰρωνικά* en *τὰ τῶν ἀλαζόνων* —), en de taal van het blijspel (— *λέξεις κοινὴ καὶ σῆμωδης* —) kan bezwaarlijk worden gewraakt, en is hooger aan te slaan dan de laatste paragraaf, die ons niets leert dat wij niet uit de *Poetica* wisten.

Doch wat inzonderheid eene ware aanwinst mag heeten, is de tweede alinea van § 2 en § 3 over de species van het *γελοῖον*, waarin wordt gehandeld over den *γέλως ἀπὸ τῆς λέξεως* en den *γέλως ἀπὸ τῶν πραγμάτων*: eene aanwinst te grooter, omdat daardoor althans één der leemten van onze *Poetica* op zeer bevredigende wijze wordt aangevuld. Zonder over dit onderwerp, anders uitlokkend genoeg, in bijzonderheden te treden, wensch ik te volstaan met de opmerking, dat, al ware door Cramer niets meer ontdekt

¹⁾ *Rhetor.* L. II, C. VIII en V (I, bl. 358 en 353).

dan het fragment over den *γέλως*, wij alle reden zouden hebben ons te verheugen over zijne vondst, en met verder te verwijzen naar hetgeen door Bernays ¹⁾ en Baumgart ²⁾ dienaangaande is in het licht gesteld.

Doch, er is inderdaad meer, zooals ik reeds heb aange-toond, veel meer. Zelfs onder hetgeen, bedrieg ik me niet, door Susemihl, maar stellig door Heitz, wordt verworpen als niet behoorende tot het huns inziens »apte dicta neque Aristotele indigna” ³⁾, schuilt wellicht een enkele uitspraak, die bij nader inzien minder bedenkelijk zal blijken dan zij oppervlakkig schijnt. Ik bedoel het schema van § 1 over de soorten van *ποίησις*: *ἡ μὲν ἀμιμητος, ἡ δὲ μιμητή*; en de poging tot verklaring van *κάθαρσις* in dezelfde para-graaf, namelijk de woorden: *ἡ τραγωδία ὑφαίρει* enz., reeds door mij aangehaald naar aanleiding van § 6.

Het zij mij vergund, vòòrdat ik uwe aandacht bepaal bij de definitie van *κωμωδία* der fragmenten, deze twee punten met een enkel woord te bespreken.

De eerste paragraaf geeft de verdeeling en onderverdeeling van poëzie, en spreekt van *ποίησις ἀμιμητος* en *μιμητή*: tegen deze verdeeling heeft Bernays ⁴⁾ een onoverkomelijk bezwaar. »Ihm”, dat is Aristoteles, »ihm — zegt hij — ist Poesie so wesentlich *nachahmend*, dasz in der scharfen Terminologie einer Eintheilung von »nachahmender Poesie” zu reden er so wenig gestatten kann wie von *feurigem Feuer*”: door van *ποίησις ἀμιμητος* te spreken, gaat hij voort, »schlägt er aber der aristotelischen Lehre so derb ins Angesicht, dasz er aufhört uns hier zu kümmern, und es kaum noch besonders hervorzuheben ist, wie seine »historisch-theoretische” Poesie ja keine andere sein kann als die physiologisch-didaktische, ein Feld, dat Niemand mit gröszerem Ruhm angebaut als gerade Empedokles, von welchem doch Aristoteles (*Poetica*, I, § 8) ausdrücklich sagt, dasz man ihn nur einen *Naturphilosophen* nennen dürfe, *Dichter* könne er nicht heissen,

¹⁾ T. a. pl., bl. 583 en vlgg.

²⁾ T. a. pl., bl. 696 en vlgg.

³⁾ *Fragmenta*, bl. 128.

⁴⁾ T. a. pl., bl. 564.

weil er nicht nachahme". Wat betreft de bewering, dat er in de *Poetica* van Aristoteles geene plaats kan zijn voor *ποίησις ἀμύμητος*, aangezien bij hem alle dicht als *μύμησις*, of »bootserij", zooals Hooft vertolkt, wordt gekenschetst, — die bewering is gewis volkomen juist; en toch is, meen ik, de benaming van den epitomator zoo al niet te rechtvaardigen dan ten minste wel te verklaren. Aristoteles immers zelf zegt in de *Poetica*, dat in *zijn* tijd reeds geschriften in dichtmaat ¹⁾ over geneeskunde en natuurkunde werden bestempeld met den naam van poëzie, evenals of de maat en niet de *μύμησις* den dichter maakte; en, dat Homerus en Empedocles beide *ποιηταί* werden geheeten, ofschoon de laatste in stede van dichter veeleer physioloog moest worden genoemd? ²⁾ De redacteur der fragmenten was, denk ik, van dezelfde meening, en wilde alzoo de echte poëzie en de zoogenaamd didactische gedichten, allerminst op één lijn stellen, maar kon van den anderen kant de didactiek ook weer niet geheel uitsluiten, omdat ze in de publieke opinie toch voor poëzie doorging: wat heeft hij nu gedaan, om zich uit die moeilijkheid te redden? Hij nam haar op in zijn schema, maar qualificeerde haar met een epitheton, waaruit ten duidelijkste bleek, dat zij eigenlijk geen ware poëzie is, met *ἀμύμητος*; ik zie althans in zijne »niet-bootsende bootserij" weinig anders dan eene concessie aan de openbare meening, overigens oolijk genoeg geformuleerd, omdat ze, door als het ware te *geven* met de benaming *ποίησις* en te *nemen* met het adjectief *ἀμύμητος*, stilzwijgend de didactiek verwijst naar het gebied van het ondicht, waartoe het leerdicht dan ook m. i. ongetwijfeld behoort ³⁾.

¹⁾ Na eene gemaakte bedenking zijn de drie laatste woorden in de plaats gesteld van den lapsus calami »berijmde geschriften", zooals er aanvankelijk stond (zie boven blz. 257).

²⁾ *Poetica*, C. I, § 76 en vlgg., bij Susemihl bl. 72. Verg. *Averrois paraphrasis in librum Poeticae Aristotelis* (ed. Heidenhain, Lipsae, 1889), § 4 en 5.

³⁾ *Poetica*, C. IX, § 2 en vlgg. Bilderdijk schrijft aan H. W. Tydeman (I, 351): »de ware poëzij in hare zuiverheid acht ik den Lierzang. Voor dien was ik eertijds gestemd, en dit moest met afneming van vermogens mij wel tot het didactieke brengen". Verg. Leon Gautier, *Portraits du XVII siècle*, bl. 175.

Bernays heeft verder bedenking, zooals ik zeide, tegen de stelling: ἡ τραγωδία ὑφαίρει τὰ φοβερά παθήματα τῆς ψυχῆς δι' οὐκτον van § 1: »das Sätzchen" zegt hij ¹⁾, »zeigt, dasz schon vor Lessing Jemand die tragische Katharsis des Mitleids und der Furcht für eine wechselseitige, der Furcht durch das Mitleid und umgekehrt, genommen hatte. Aristoteles wollte sicher nicht so miszverstanden sein; und wer Lessing auch da wo er irre geht zum Führer nimmt, darf doch dieses Sätzchen wenigstens nicht als eine alte, etwa auf eigenen für uns verlorenen Aeuszerungen des Aristoteles fuszende Autorität geltend machen. Denn es verräth nur zu deutlich den auf seinen Kopf angewiesenen Scholiasten. Das ὑφαίρει giebt sich als eine Umschreibung für die vielgedeutete, bisher (hij schreef dit in 1853) unerledigte κάθαρσις zu erkennen, und während Aristoteles immer nur von tragischem ἔλεος redet, hielt der Spätling mit der feierlichen Tragödie nur den ebenfalls feierlichen οὐκτος verträglich". Wat betreft het woord ὑφαίρει of, zooals een mijner vrienden leest: ἀφαίρει, daartegen kan alwie κάθαρσις niet vertaalt door »Entladung" gelijk Bernays ²⁾ of door »Entleerung" gelijk Keck ³⁾, noch bij παθήματων κάθαρσις aan den παθητικός maar aan de παθήματα zelven denkt en alzoo deze beschouwt als het object van κάθαρσις, niet slechts geen het minste bezwaar hebben, maar hij moet zelfs het woord ὑφαίρει veelmeer beschouwen, gelijk ik voor mij geneigd ben te doen, als eene uitnemende vingerwijzing en het gewraakte volzinnetje als een welkomen raad, om de »prophylaktische Irrenheilanstalt für eine bestimmte Art von Gemüthskrankheiten" van Bernays voorbij te gaan en — ik zeg niet: plaats te bestellen in het »moralische Correctionshaus" van Lessing, maar — de *Hamburgische Dramaturgie* nog eens nauwgezet te overwegen ⁴⁾.

¹⁾ T. a. pl., bl. 565.

²⁾ *Grundzüge der verlorenen Abhandlung des Aristoteles über Wirkung der Tragödie* (*Abhandlungen der Hist. Phil. Gesellschaft in Breslau*, I), bl. 148.

³⁾ *Ueber das Tragische und das Komische*, zwei Vorträge gehalten in Husum, bl. 14.

⁴⁾ Egger, *Katharsis-studien*, bl. 8.

Over *οἶκος* voor *ἔλεος* kan ik kort zijn: daargelaten de vraag, of het woord iets hoogdravends heeft, iets »feierliches», wil ik alleen opmerken, dat Aristoteles in zijne *Poetica*, sprekend van de voorvallen, die *ἔλεος* en *φόβος* wekken, de tweede *θεῖα* de eerste *οἶκρά* noemt ¹⁾, en alzoo het woord *οἶκος* als plaatsvervanger van *ἔλεος*, wellicht door datzelfde *οἶκρά* is uitgelokt.

Op het gevaar af van tegenover een geleerde als Bernays eene onbescheidenheid te begaan, iets waarvan ik overigens hoogst ongaarne zou worden verdacht, veroorloof ik mij de vraag, of hem, bij de ongunstige beoordeeling van dat »Sätzchen», zijne opvatting van *κάθαρσις*, in 1857, dus vier jaar later, voorgedragen, geen parten heeft gespeeld, en of hij niet reeds in 1853, overtuigd van het ongerijmde van Lessing's »Reinigung's"-hypothese en het onomstootelijke daarentegen van zijne eigene »Entladungs"-theorie, de verklaring van *κάθαρσις* in § 1 der fragmenten onvoorwaardelijk als on-aristotelisch heeft verworpen, omdat zij was in strijd met hetgeen hij reeds toen voor zuiver aristotelisch hield. Het zou voorwaar niet de eerste maal zijn, dat uitdrukkingen en woorden, die niet passen in eenig systeem, eenvoudig worden geteekend met eene zwarte kool.

Het zwaartepunt der fragmenten-Cramer is m. i. de tweede paragraaf, die de bepaling van *κωμῳδία* inhoudt. Voordat ik tot de beschouwing daarvan overga, vraag ik nog eenmaal het woord voor Bernays zelve, op wiens »ipsissima verba" het hier aankomt. »In den Anfangsworten des 2ten Paragraphen glaubt man beim ersten Blick einen köstlichen Schatz zu entdecken. Eine in unserer Poetik so schmerzlich vermiszte Definition der Komödie, möglicherweise aus aristotelischer Quelle! Leider erscheint schon beim zweiten Blick der Kohlschatz, wie die Griechen sagen, in voller Schwärze. Diese seinsollende Definition der Komödie ist nichts als eine jämmerlich ungeschickte Travestie der aristotelischen von der Tragödie, obendrein durch Lücken verstümmelt und durch Fehler verwirrt. Die blosze Nebeneinanderstellung

¹⁾ *Poetica*, C. XIV, § 3.

zeigt es auf's Deutlichste": en dan plaatst hij ze nevens elkaar :

Arist. *Poet.*, C. 6, p. 1449, b 24.

ἐστιν οὖν τραγωδία μίμησις
πράξεως σπουδαίας καὶ
τελείας, μέγεθος ἔχουσης,
ἡδυσμένῳ λόγῳ χωρὶς ἐκάστω
τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις,
δρῶντων καὶ οὐ δι' ἀπαγγελίας,
δι' ἑλέου καὶ φόβου
περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων
παθημάτων κάθαρσιν.

Anonymus § 2.

κωμωδία ἐστὶ μίμησις πράξεως
γελοίου καὶ ἀμώμου (?)
μεγέθους τελείου, χωρὶς ἐκάστου
τῶν μορίων ἐν τοῖς εἶδεσι
δρῶντος καὶ δι' ἐπαγγελίας,
δι' ἡδονῆς καὶ γέλωτος περαίνουσα
τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων
κάθαρσιν.

Daarop gaat hij dus voort: »Jedermann muss sehen, 1° dasz γέλως, eine *Unterart* der ἡδονή, nicht mit dieser auf gleiche Linie kann gestellt werden; 2° dasz ἡδονή auch der Tragödie zukommt (waarvoor een paar plaatsen bl. 568 door hem ten bewijze worden aangevoerd), also keine unterscheidende Eigenthümlichkeit der Komödie abgiebt; 3° dasz endlich ἡδονή nie und nimmer ein πάθημα zu nemen ist — kurz das ganze Machwerk beweist nur, dasz der Verfertiger desselben in seinem Exemplar der *Poetik* eben so wenig wie wir in dem unsrigen eine aristotelische Definition der Komödie vorfand" 1).

Aan dit vonnis van Bernays wordt door Heitz het zegel der goedkeuring gehecht: »tamen illud mirari licet, excerptorem, qui ante oculos integrum Aristotelis *de Poetica* librum habuerit, non et meliores sive tragoediae sive comoediae definitiones quam quae apud illum leguntur, exscripsisse, quarum altera minime illi respondet, quae apud ipsum Aristotelem (*Poetica* VI, 1) legitur, altera vero ridiculam profecto et plane insulsam definitionis tragoediae, qualis ab Aristotele data est, imitationem continet" 2). In het voorbijgaan merk ik op, dat van eene eigenlijke definitie van tragedie in de

1) T. a. pl., bl. 568.

2) T. a. pl., bl. 128; verg. Döring, *Die Kunstlehre des Aristoteles*, bl. 127.

fragmenten geheel geen sprake is. en alzoo dat punt van aanklacht alvast in nadere overweging dient te worden genomen; en, dat het tweede niets is dan eene onbewezen herhaling van Bernays' betoog en alzoo veilig buiten beschouwing kan worden gelaten.

Ik beperk mij daarom tot Bernays' bezwaren, die, zooals wij zagen, tweeërlei zijn, van *vorm* en van *inhoud*.

Van *vorm*: hij wijst op fouten en leemten. Ik kan het van den schrijver der *Grundzüge* niet genoeg betreuren, dat hij, op één enkele uitzondering na ¹⁾, niet de minste poging waagt, om in de definitie van den epitomator de fouten te verbeteren en de leemten aan te vullen; de bepaling van tragedie (waarvan zij als eene travestie wordt gekenmerkt) zou hem toch daartoe uitnemend in staat hebben gesteld. Met een weinig goeden wil is zij, dunkt mij, zeer gemakkelijk terecht te brengen. Of γελοίου (voor het γελοίας der definitie van tragedie) volstrekt verwerpelijk is, waag ik niet te beslissen; evenmin of τελείου er niet door kan: ik zou alleen aan τελείας de voorkeur geven, omdat deze vorm ook die der laatstgenoemde is.

Tegenover Bernays' vraag, »was wohl mit dem völlig sinnlosen und offenbar verschriebenen καὶ ἄμοιρον könne gemeint sein'' ²⁾, zij mij de wedervraag vergund, of de definitie van tragedie daarover niet het gewenschte uitsluitel kan geven, meer bijzonder de woorden μέγεθος ἐχούσης. Evenals eene πρᾶξις σπουδαία, eene daad van tragisch karakter, noodwendig, — immers uit den aard der zaak? — μέγεθος heeft d. w. z. van ver strekkend gevolg is ³⁾, om reden, dat, indien zij geen μέγεθος heeft, zij in stede van tragisch blootelijk treurig zou mogen heeten, alzoo zal ook eene πρᾶξις γελοία, eene daad van comisch karakter, noodwendig μέγεθος moeten derven of m. a. w. ἄμοιρος μεγέθους moeten zijn, omdat zij, in het tegengestelde geval, van comisch allicht

¹⁾ T. a. pl., bl. 569 alwaar wordt voorgeslagen voor ἄμοιρον te lezen: συμμέτρου, m. i. ten onrechte.

²⁾ T. a. pl., bl. 569.

³⁾ Keck, t. a. pl., bl. 11 en vlg.

zou overslaan tot bedenkelijk en zelfs ergerlijk. In zijne *Poetica* van het comische, τὸ γελοῖον, sprekend zegt Aristoteles uitdrukkelijk ¹⁾, dat belachelijk is eenig ἑμάρτημα of eenig αἶσχος, ἀνώδυνον καὶ οὐ φθαρτικόν, en een zijner kenmerken, der essentieele, alzoo is, dat het is onsmartelijk en onschadelijk, onschuldig derhalve: zou nu eene daad van comisch karakter, die *terre strekkende gevolgen* na zich sleept, wel onschuldig mogen heeten? Zou zulk eene handeling niet veeleer een pijnlijken indruk maken dan op onze lachspieren werken? Ἄμοιρος μεγέθους zal als tegenstelling van μέγεθος ἔχουσα m. i. alles behalve verwerpelijk wezen, en voor het voorgeslagene σιμμέτρον alzoo niet behoeven te wijken.

Andere fouten zie ik in de definitie der fragmenten niet: het is zelfs de vraag, of de merkwaardige lezing χωρὶς ἐκάστον τῶν μορίων ἐν τοῖς εἶδεσι tegenover die der tragedie χωρὶς ἐκάστῳ τῶν εἶδων ἐν τοῖς μορίοις niet als „*varia lectio*” goeden dienst zou kunnen bewijzen ²⁾, en Baumgart's lezing χωρὶς ἐκάστῳ τῶν μορίων τοῖς εἶδεσιν, d. w. z. „für jeden ihrer Theile gesondert nach seinen Arten”, voor *beide* definities niet alleszins aanbevelenswaard is.

Wat de *leemten* betreft: de woorden ἡδυσμένῳ λόγῳ en οὐ (dat voor δι' ἐπαγγελίας wordt vereischt) laten zich even gemakkelijk uit de bepaling van treurspel overnemen als de geringe verandering van δρῶντος in δρῶντων, en van ἐπαγγελίας in ἀπαγγελίας ³⁾.

De bezwaren van Bernays tegen den *inhoud* zijn van meer belang. Het eerste der drie raakt γέλως, dat als eene species van het genus ἡδονή volgens hem hiermede niet op één lijn zoude mogen worden gesteld, zoodat derhalve in plaats van ἡδονή nevens γέλως eene andere species van het genus ἡδονή mocht worden verwacht, gelijk dan ook werkelijk in de bepaling van tragedie nevens ἔλεος, één species van λύπη, voorkomt φόβος, eene andere species van λύπη. Blijkbaar is Bernays van oordeel, dat het ἡδονή der fragmen-

¹⁾ C. V, § 1.

²⁾ Baumgart, t. a. pl., bl. 669.

³⁾ *Poetica*, C. III, § 1, C. V, § 4.

ten even dwaas is als in de definitie van tragedie nevens *ἔλεος* of nevens *φόβος* de term *λύπη* zou zijn geweest, en b.v. een woord als *τέρψις* ¹⁾ nevens *γέλως* de voorkeur zou hebben verdiend.

Daargelaten de vraag, of de bewering, dat *γέλως*, al wordt het in de *Rhetorica* schijnbaar tot de *ἡδοναί* gebracht door de uitspraak: *ἐπεὶ καὶ ὁ γέλως τῶν ἡδέων, ἀνάγκη καὶ τὰ γελοῖα ἡδεα εἶναι καὶ ἀνθρώπους καὶ λόγους καὶ ἔργα* ²⁾, »eine Unterart'' van *ἡδονή* is, — of die bewering wel juist is, iets wat ik niet zou durven aannemen op grond van de uitdrukkelijke waarschuwing van Aristoteles ³⁾, om *τὸ συμβεβηκός* en *ἡ οὐσία*, »accidens'' en »substantia'', niet voor identisch te verklaren: meen ik, dat evenals *ἔλεος* en *φόβος* worden genoemd *λύπη τις* alzoo ook *γέλως* veilig kan heeten *ἡδονή τις*.

Tegen *γέλως*, als »Unterart'' van *ἡδονή*, zou ik alzoo, evenmin trouwens als Bernays, bezwaar willen maken: *τέρψις* in stede van *ἡδονή* daarentegen komt mij even bedenkelijk voor als Scham, *αἰδώς*, *αἰσχύνη*, van Susemihl in de definitie. Immers een van twee: òf men keurt *ἡδονή* goed, en behoort dan ook niet in gebreke te blijven, het te verklaren; òf men keurt het met Bernays af, en stelt een anderen term voor. Doch dan, in het laatste geval namelijk, is gewis het woord *τέρψις* minder gelukkig, en stellig, als species van *ἡδονή* opgevat, niet aristotelisch: in de *Topica* toch, waar Aristoteles polemiseert tegen Prodicus, die van het genus *ἡδονή* drie species had onderscheiden, zegt hij: *καθίπερ Πρόδικος διηγεῖτο τὰς ἡδονὰς εἰς χαρὰν καὶ τέρψιν καὶ εὐφροσύνην*, en laat dan volgen: *ταῦτα γὰρ πάντα τοῦ αὐτοῦ τῆς ἡδονῆς ὀνοματὰ εἰσιν* ⁴⁾; wie alzoo *ἡδονή* wil vervangen door *τέρψις*, stelt eenvoudig het eene synoniem in de plaats van het andere, en verschuift alzoo de moeielijkheid.

¹⁾ T. a. pl., bl. 572.

²⁾ L. I, C. II, § 29 (I, bl. 337).

³⁾ *Metaphysica*, L. III, C. IV (I, bl. 504 en vlgg.); Baumgart, bl. 672 en vlg., verg. bl. 678.

⁴⁾ L. II, C. VII, § 4 (I, bl. 192).

Evenmin zoude ik den term *αἰδώς* of *αἰσχύνη* van Susemihl ¹⁾ durven aanvaarden: »wie in der Tragödie — zegt hij — das Mitleid mit Anderen und die Furcht um uns selbst einander in Gleichmasz halten und gegenseitig abdämpfen müssen, so in der Komödie das Lachen über die Gebrechen Anderer und die Empfindung, dasz auch wir selbst von dergleichen nicht frei sind, also die Scham. Das Lachen darf nicht in Schadenfreude ausarten, darf, wie im Uebrigen Bernays ganz richtig bemerkt, weder zu einem vernichtenden Hohngelächter noch zu einer brausenden phällischen Lache werden, sondern musz sich in die Grenzen des heiteren, eines Freien und Gebildeten würdigen Scherzes einschränken»: is van die praemissen *αἰδώς* of *αἰσχύνη* de noodwendige conclusie? Doch bovendien: ik zoude *αἰδώς* of *αἰσχύνη* niet gaarne aanbevelen, aangezien zij, — wel verre van eene soort *ἡδονή* te wezen, gelijk tegenover *γέλως* in de definitie wordt vereischt, — in de *Rhetorica* ²⁾ worden gekenschetst als *λίπη τις ἡ ταραχή*, juist het tegengestelde alzo van *ἡδονή* *τις*.

Met verwerping van *τέρψις* en »Scham» vraag ik thans of *ἡδονή* volstrekt onaannemelijk moet heeten.

Ik meen van niet: ten eerste, omdat nevens *γέλως* voor den term *ἡδονή* de overlevering pleit, en ten tweede, omdat het woord zich m. i. zeer goed laat verklaren.

Wat de overlevering aangaat, wijs ik op twee plaatsen in Dübner's uitgave van de *Scholia graeca in Aristophanem* ³⁾: in het geschriftje *Περὶ κωμωδίας* ⁴⁾, wordt van de comedie o. a. gezegd, dat zij is *μίμησις πράξεως καθαρωτέρας παιδήματων, ουσιαστικὴ τοῦ βίου, διὰ γέλωτος καὶ ἡδονῆς τυπομένη*, en in de *Scholia ad Dionysium Thracem Grammaticum* wordt van *ἱλαρῶς*, waar van comedie sprake is, bericht, dat het zooveel beteekent als *ἐν ἡδονῇ καὶ*

¹⁾ Zie boven bl. 262.

²⁾ L. II, C. VI, § 1 (I, bl. 355, r. 29). Verg. Döring, t. a. pl., bl. 133.

³⁾ Paris, Didot, 1877.

⁴⁾ Aldaar bl. XVIII.

γέλῳτι¹⁾: op zich zelve beschouwd zouden deze plaatsen luttel afdoen, maar nu zij worden aangetroffen, althans de eerste, in een opstel, waarin blijkbaar een en ander is ontleend aan de *Poetica* van Aristoteles, zooals Baumgart opmerkt, zijn de aanhalingen, dunkt mij, wel degelijk van beteekenis.

Doch, ook zonder dat uitwendig bewijs, zou ik ἡδονή ongaarne prijs geven: ik wensch eene poging ter verklaring te beproeven

In zijne *Ethica Nicomachea* handelt Aristoteles over de ἡδονή, zoowel hare kenmerken als hare soorten²⁾, de ἡδοναί. Hij onderscheidt σωματικαί en ψυχικαί³⁾; αἰμυγείς en μυκταί⁴⁾; ἡδοναί ἀπὸ τῶν καλῶν en ἡδοναί ἀπὸ τῶν αἰσχυρῶν⁵⁾; verder ἡδοναί φαῦλαι, ὀνειδιζόμεναι, βλαβεραί (νοσώδη γὰρ ἔνια τῶν ἡδέων), θηριώδεις, ἀνδραποδώδεις⁶⁾, waar tegenover staan ἡδοναί σπουδαῖαι en zelfs θεϊτέραι⁷⁾; verder is er eene ἡδονή τῶν πολλῶν en eene τῶν φιλοκάλων⁸⁾, en zijn er ἡδοναί, die ὁ σώφρων, ὁ ἐλεύθερος, ὁ σπουδαῖος vliedt, andere, die hij najaagt⁹⁾; en wordt gezegd van ὁ ἀληθῶς εὐδαίμων, dat hij ook ἡδίστα ζήσει¹⁰⁾, en van den θεός, dat hij αἰεὶ μίαν καὶ ἀπλήν χαίρει ἡδονήν¹¹⁾.

Van al die ἡδοναί, die in soort verschillen¹²⁾, laat Aristoteles ons niet in het onzekere, welke de ware is, waarin

¹⁾ T. a. pl., bl. XXI; Baumgart, t. a. pl., bl. 696.

²⁾ L. II, C. II en III; L. X, C. IV en vlg. (II, bl. 15 en bl. 119).

³⁾ L. III, C. X, § 2 (II, bl. 36).

⁴⁾ L. X, C. III, § 2 (II, bl. 118).

⁵⁾ T. a. pl., § 10 (II, bl. 119).

⁶⁾ T. a. pl., L. VII, C. XI, § 5 (II, bl. 87) en C. VI, § 6 (II, bl. 83); verg. Baumgart, bl. 671.

⁷⁾ L. VII, C. XI, § 5 (II, bl. 87) en *Ethica Eudemia* L. VII, C. XII, § 14 (II, bl. 236).

⁸⁾ *Ethica N.*, L. I, C. VIII, § 11 (II, bl. 8).

⁹⁾ T. a. pl., L. VII, C. XII, § 7 (II, bl. 88); *Rhetorica*, L. III, C. XVIII, § 7 (I, bl. 409; *Ethica N.*, L. X, C. VI, § 5 (II, bl. 123).

¹⁰⁾ *Ethica E.*, L. VII, C. XV, § 11 (II, bl. 242).

¹¹⁾ *Ethica N.*, L. VII, C. XIV, § 8 (II, bl. 90).

¹²⁾ T. a. pl., L. X, C. III, § 10: ἡ τῶν εἰδῶν ἀπέρρουσιν αἱ ἡδοναί (II, bl. 119).

m. a. w. het καλῶς of ὀρθῶς χαίρειν bestaat. Van onze prille jeugd af, — zegt hij, in dezen geheel eens denkend met Plato, — moeten wij worden opgevoed tot afkeer van en tot ἡδονή, welgevallen, in hetgeen het een of het ander verdient, want daarin bestaat de ware opvoeding” ¹⁾: zou uit eene dergelijke uitspraak het karakter der ware ἡδονή reeds kunnen worden opgemaakt, eene andere plaats uit de *Ethica Nicomachea* ²⁾ laat aan beslistheid, niets te wenschen over. Zij luidt aldus: *Εἰ δὲ τοῦτο καλῶς λέγεται, καθάπερ δοκεῖ, καὶ ἔστιν ἐκάστων μέτρον ἢ ἀρετὴ καὶ ὁ ἀγαθός, ἢ τοιοῦτος, καὶ ἡδοναὶ εἶναι ἂν αἱ τούτω φαινόμεναι καὶ ἡδέα οἷς οὗτος χαίρει.* Den een moge dit, den ander dat behagen, het ware ἡδὺ is τὸ φαινόμενον τῷ σπουδαίῳ: dat alleen is den mensch waardig. *Καθάπερ οὖν πολλὰκις εἴρηται, καὶ τίμια καὶ ἡδέα ἐστὶ τὰ τῷ σπουδαίῳ τοιαῦτα ὄντα* ³⁾: en geen wonder: ὁ σπουδαῖος γὰρ ἐκάστα κρίνει ὀρθῶς καὶ ἐν ἐκάστοις τάληθές αὐτῷ φαίνεται, of wel: καὶ διαφέρει πλείστον ἴσως ὁ σπουδαῖος τῷ τάληθές ἐν ἐκάστοις ὄρᾳ, ὥσπερ κανὼν καὶ μέτρον αὐτῶν ὦν ⁴⁾.

Alzoo geen der *σωματικαὶ ἡδοναὶ*, die dan ook niet hoog staan aangeschreven ⁵⁾, maar die ἡδοναὶ of die ἡδονή, waar-door de mensch beter zoowel wordt als handelt, aesthetisch gesproken de ἡδονή in het καλόν, d. i. het ἀγαθόν dat quâ tale ἡδὺ is, *het welgevallen in het schoone* ⁶⁾ derhalve: *die ἡδονή* wordt door Aristoteles *de ware* genoemd.

Ik keer thans tot de woorden der definitie *οἱ ἡδονῆς καὶ γέλωτος* terug: welke ἡδονῆς kan hier anders zijn bedoeld dan het welgevallen in *het tegengestelde* van hetgeen den lachlust pleegt te wekken, van het *dwaze* derhalve: het welgevallen namelijk in het καλὸν ἀγαθόν? Als wij mogen uitgaan van de veronderstelling, dat in de definitie

¹⁾ T. a. pl., L. II, C. III, § 2 (II, bl. 16).

²⁾ L. X, C. V, § 10 (II, bl. 122).

³⁾ T. a. pl., C. VI, § 5 (II, bl. 123).

⁴⁾ T. a. pl., L. III, C. IV, § 4, 5 (II, bl. 29).

⁵⁾ *Moralium Magnorum*, L. II, C. VI, § 23 (II, bl. 165).

⁶⁾ *Rhetorica*, L. I, C. IX, § 3 (I, 329).

van tragedie met de *ἔλεος* en *φόβος*, die door de aanschouwing van *τὰ ἐλεητικά* en *τὰ φοβερά* worden gewekt, de *ware* deelneming en de *ware* bezorgdheid worden bedoeld — eene onderstelling trouwens. die wordt gewettigd door den cathartischen invloed, dien zij moeten oefenen op de *παθήματα* van dat genre, die ons gemoed bewegen: dan ligt het voor de hand, den term *ἡδονή* in de definitie van comedie ook *praegnant* op te vatten, en daaronder de *ware ἡδονή* te verstaan. Hebben wij daartoe recht, dan zoude, omdat de *ἡδονή* in engeren zin en de *γέλως* beide zonder twijfel kunnen worden aangemerkt als *ἡδονή τις*, alvast een der bezwaren van Bernays zijn uit den weg geruimd.

De woorden *διὰ γέλωτος καὶ ἡδονῆς* kunnen dan worden vertolkt: »door het wekken van lachlust en welgevallen;” *lachlust* om hetgeen ons van menschelijke dwaasheid op de planken wordt te zien gegeven, *welgevallen* in het daarmede contrasteerende richtige, waarvan juist door de aanschouwing van het verkeerde het denkbeeld in ons levendig wordt. Want eene »sotternie” of klucht of »Posse” moge eenvoudig onze lachspieren in beweging brengen, een goed blijspel vermag oneindig meer. Van hetgeen wordt gespeeld op het tooneel, van het verkeerde, hetzij gebrekkig of leelijk, waarover wij, mits het onsmartelijk en onschadelijk zij, ons vroolijk maken en hartelijk lachen, van de Warenars en de Schijnheiligen, van het geestige zal eene comedie van den echten stempel het oog van onzen geest richten naar »ce qu'on ne voit pas”, naar het geestelijke; naar datgene, waartegen wat wordt vertoond ongunstig afsteekt, dus naar het richtige, het volkomene en schoone, naar het ideaal, dat te hooger zal rijzen en te schitterender stralen, naarmate het »ridicule” der hoofdfiguur van het blijspel op de schaal van het comische als van meer belang staat aangeschreven ¹⁾).

---

¹⁾ Zie o. a. Baumgart, t. a. pl., bl. 243, 245 (verg. 251), en vooral bl. 688 over de comische *καθ' ἑσπερινόν*. Over Gottsched's definitie bl. 409, en over Voltaire's uitspraak van de comedie: »pourvu qu'ensuite elle fasse rire les honnêtes gens”, bl. 412. Mr. J. N. van Hall spreekt, *De Gids*,

Op die wijze verklaard, is m. i. het woord ἡδονή tegenover γέλως zoo verwerpelijk niet: of Aristoteles zelf het in zijne definitie heeft opgenomen, blijft natuurlijk vooralsnog een open kwestie: welke term er kan hebben gestaan, waag ik zelfs niet te gissen.

Bernays heeft als tweede bezwaar de bedenking, dat ἡδονή „auch der Tragödie zukommt, also keine unterscheidende Eigenthümlichkeit der Komödie abgiebt": dat bezwaar komt mij, indien mijne opvatting van ἡδονή in de bepaling van comédie niet te eenenmale onaannemelijk wordt geoordeeld, minder gewichtig voor, dan het aanvankelijk schijnt. Wat toch raadt Aristoteles zelf aan? In de *Poetica* wordt de wenk gegeven, dat wij van een treurspel niet moeten verwachten πᾶσαν ἡδονήν, maar τὴν οἰκείαν ¹⁾, en dat, evenals de tragedie haar eigenaardig genot biedt, alzoo ook de comédie het doet; ook deze toch, zegt Aristoteles ²⁾, schenkt evenmin als de tragedie en insgelijks het epos ³⁾ alle mogelijke ἡδονή, οὐ τὴν τυχοῦσαν, maar uitsluitend τὴν οἰκείαν. Waar alzoo van epische, tragische, comische ἡδονή sprake is bij Aristoteles, zal ter kenschetsing daarvan een afzonderlijk onderzoek voor de drie bedoelde dichtsoorten een eerste vereischte zijn, en is alzoo het bezwaar van Bernays niet overwegend, al zouden wij wellicht aan eenigen anderen term de voorkeur geven.

Zijn derde en laatste bezwaar, is van meer gewicht: ἡδονή zou namelijk volgens hem in geen geval kunnen worden gerangschikt onder de παθήματα.

Jan. 1891, blz. 201, van den lach van Molière als van „den gezonden lach, den lach die opwekt, die de lucht zuivert."

¹⁾ C. XIV, § 2; verg. *Averrois Paraphrasis*, § 38.

²⁾ T. a. pl., C. XIII, § 8.

³⁾ T. a. pl., C. XXVI, § 7. Over het tragische ἡδονή zie o. a. Döring, t. a. pl., bl. 40; Tumlriz, *Die tragischen Affecte Mitleid und Furcht nach Aristoteles*; bl. 40; Masing, *Die tragische Schul'd*, bl. 15 en 35; Baumgart, *Aristoteles, Lessing und Goethe* (1877), bl. 75, en Egger, *Katharsis-studien*, bl. 38 en vlg. Hartmann is van oordeel: „Jeder Mensch der Genuss an der Tragödie findet, beweist, dass er im Grunde seines Herzens an die Wahrheit des Pessimismus glaubt": *Studien und Aufsätze* (II), „Problem, des Tragischen", bl. 307; verg. Günther, *Zeugnisse und Proteste*, I^e Reihe *Gesammelte Aufsätze über tragische Kunst*, bl. 29.

Ik ontveins mij de moeilijkheid niet, om aan dat bezwaar te gemoet te komen, maar wensch toch eene poging te beproeven. Doch dan beroepe ik mij niet op Baumgart, die er zich te gemakkelijk afmaakt ¹⁾: de twee plaatsen toch, die hij aanvoert, kunnen hier weinig of geen dienst doen. Het eene citaat uit *De anima* ²⁾: ὅπου μὲν γὰρ αἰσθησις (daar is ook) καὶ λύπη τε καὶ ἡδονή, waarnaast desnoods nog kan worden gesteld eene plaats uit de *Rhetorica* ³⁾: ἐπεὶ δὲ ἐστὶ τὸ ἡδεσθαι ἐν τῷ αἰσθάνεσθαι τινος πάθους, — dat citaat bewijst bijna het tegendeel, iets dat de andere plaats beslist doet ⁴⁾, waar namelijk, na opsomming der verschillende πάθη, wordt gezegd: ὅλως οἷς ἐπεταὶ ἡδονή ἢ λύπη, eene uitspraak, die aan duidelijkheid evenmin te wenschen overlaat als deze, dat πάθη zijn τὰ τοιαῦτα οἷς εἴωθε παρακολουθεῖν λύπη καὶ ἡδονή ⁵⁾. Verder dan de stelling, dat ἡδονή en λύπη zoog. »Begleiterscheinungen». accessoria van πάθη en παθήματα, zijn, brengen die aanhalingen ons niet. Daar is echter meer en beter aan te voeren ter verdediging van het stelsel der definitie van de fragmenten.

Allereerst merk ik op, dat bij Aristoteles onder de verschillende benamingen van ἡδονή, als daar zijn κατάστασις ⁶⁾, en διάθεσις ⁷⁾, ja zelfs ἐνέργεια τις ⁸⁾, ook voorkomt die van κίνησις τις ⁹⁾, en onder de κινήσεις benevens λυπεῖσθαι en φοβεῖσθαι òok wordt genoemd: χαίρειν ¹⁰⁾; mocht ik nu aannemen met Baumgart, in zijn werkje *Aristoteles, Lessing und Goethe* ¹¹⁾, dat κίνησις bij Aristoteles »mitunter

¹⁾ Baumgart, *Poetik*, bl. 670.

²⁾ L. II, C. II, § 8 (III, bl. 416).

³⁾ L. I, C. XI, § 6 (I, bl. 335).

⁴⁾ *Ethica N.*, L. II, C. V, § 2 (II, bl. 18).

⁵⁾ *Moralium Magnorum* L. I, C. VII, § 2 (II, bl. 138).

⁶⁾ *Rhetorica*, L. I, C. XI, § 1 (I, bl. 335).

⁷⁾ T. a. pl., § 2.

⁸⁾ *Ethica N.*, L. X, C. V, § 6 (II, bl. 122).

⁹⁾ *Rhetorica*, L. I, C. XI, § 1 (I, bl. 335).

¹⁰⁾ *De Anima*, L. I, C. IV, § 10, verg. § 11 (III, bl. 439); verg. *De Anima*, L. II, C. V, § 3 (III, bl. 451).

¹¹⁾ Bl. 60.

mit *πάθημα* gleichbedeutend sein kann", dan ware tegenover Bernays reeds iets, zelfs veel gewonnen, maar zou ik voor mij toch blijven uitzien naar een meer afdoend bewijs. Daarom wensch ik ook geen misbruik te maken van eene verleidelijke uitspraak als deze: τὰ δὲ πάθη ἔτι λῖται εἶναι ἢ ἡδοναὶ ἢ οὐκ ἔνευ λήτης ἢ ἡδονῆς ¹⁾, noch te wijzen op de alles behalve onschuldige combinatie in de *Ethica Nicomachea* ²⁾: καὶ φοβηθῆναι καὶ θαρσῆσαι καὶ ἐπιθυμῆσαι, καὶ ὀργισθῆναι, καὶ ἐλεῆσαι καὶ ὁλως ἡσθῆναι καὶ λυπηθῆναι, ofschoon men mij zal toegeven, dat een en ander bij uitstek geschikt is, om, zelfs al ware ἡδονὴ geen πάθος of πάθημα ooit door Aristoteles genoemd, den lezer op een dwaalweg te brengen, en ἡδονὴ op één lijn te doen stellen met ἔλφος en φόβος en γέλως. Liever herinner ik aan de plaats der zoo even genoemde *Ethica* ³⁾, waar de onderscheidene πάθη worden opgesomd: λέγω δὲ πάθη μὲν ἐπιθυμίαν, ὀργήν, φόβον, χαράν, φιλίαν, μῖσος, πόθον, ζῆλον, ἔλεον: alzoo ook χαρὴ, dat, zooals ik tevoren aanhaalde, door Aristoteles zelven, tegenover Prodicus, wordt gekenmerkt als een synoniem van ἡδονή. Is nu ἡδονή een πάθος, dat wil zeggen, volgens Bernays: »der Zustand eines πάσχων", en geeft het meer bijzonder te kennen »den unerwartet ausbrechenden und vorübergehenden Affect" (tegenover πάθημα, dat is: »der Zustand eines παθητικός", meer bepaald »der Affect als inhärend der afficirten Person und jederzeit zum Ausbruche reif" ⁴⁾, dan — ik zeg niet: is de geheele definitie echt-aristotelisch, maar — kan tegen de formule διὰ γέλωτος καὶ ἡδονῆς, door die πάθη dus, περαίνουσα τὴν τῶν τοιοῦτων παθημάτων κάθαρσιν de bedenking van Bernays, waarmede de definitie staat of valt, niet langer worden opgeworpen.

¹⁾ *Moralium Magnorum*, L. I, C. VIII, § 2 (II, bl. 138).

²⁾ L. II, C. VI, § 10 (II, bl. 19); verg. *Mor. Magn.*, L. I, C. VII, § 2 (II, bl. 138).

³⁾ L. II, C. V, § 2 (II, bl. 18); verg. *Mor. Mag.*, L. I, C. VII, § 2 (II, bl. 138).

⁴⁾ *Grundzüge*, bl. 149.

Tegenover γέλως, »freudiger Affect'', zooals Baumgart ¹⁾ den lach kenmerkt, zal alzoo ἡδονή, als zijnde evenzeer een Affect, hare plaats kunnen behouden.

Na verbetering der fouten en aanvulling der leemten, met bebulp der definitie van tragedie, zoude, voorzichtig uitgedrukt, als niet geheel on-aristotelisch deze bepaling van κωμωδία kunnen worden voorgesteld: »Een blijspel is de »aanschouwelijke voorstelling eener daad van comisch karakter, beperkte afmeting en afgerond geheel; in schoonen »kunstvorm, afwisselend van trant naar den eisch der verschillende deelen; niet verhalenderwijs maar door opvoering van handelende personen; en door het opwekken van »lachlust en welgevallen teweegbrengend, dat dergelijke »aandoeningen in het gemoed worden gelouterd''.

Ik ben niet vermetel genoeg om te wanen, dat mijne bijdrage het laatste woord zal wezen, dat over de fragmenten-Cramer zal worden gesproken; maar indien waar is, gelijk het m. i. is, hetgeen Bernays getuigt zoowel van de *Poetica* als van het *Organon*, de geschriften, waarin Aristoteles de wetten heeft neergelegd van het dichten en van het denken, namelijk dat zij zelfs na tweeduizend jaren nog niet zijn afgedaald tot den rang der werken van enkel historisch belang maar hunne waarde als leerboeken onovertroffen behouden ²⁾, dan behoort gewis elk brokstukje, dat oorspronkelijk deel uitmaakte van de Πουητική, thans slechts een torso, ook zelfs uit de hand van een aesthetisch wellicht weinig ontwikkeld epitomator, met dankbaarheid en piëteit te worden aangenomen.

Ik eindig met den wensch, dat de revisie van Bernays vonnis over enkele der fragmenten, inzonderheid over de bepaling van κωμωδία, der Aesthetica moge ten goede komen.

¹⁾ *Poetik*, bl. 243; voor de definitie van γέλως verg. bl. 678, en bovendien Bernays, *Ergänzung* enz., bl. 568, noot. Γέλως geen σημείον: zie *Analytica Priora*, L. I, C. XXXV, § 7 (I, bl. 81); zie verder over den lach: Baumgart, t. a. pl., bl. 678 en 686; Bernays, t. a. pl., bl. 570; Keck, t. a. pl., bl. 33 en 35, en Speijer, *Ueber das Komische und dessen Verwendung in der Poesie*, bl. 11.

²⁾ *Ergänzung* enz., bl. 594.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 21sten DECEMBER 1891.

Tegenwoordig de heeren: NABER, onder-voorzitter, G. DE VRIES AZ., FRUIN, HOEKSTRA, VAN BONEVAL FAURE, KERN, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, LAND, ACQUOY, QUACK, SPRUYT, TIELE, MATTHES, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER, FOCKEMA ANDREAE, DE HARTOG, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, P. L. MULLER, SPEIJER, HAMAKER, VAN LEEUWEN en BOOT, secretaris.

Door de heeren Moltzer, Symons en A. Pierson is bericht gezonden, dat zij verhinderd worden de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Nadat het bericht van het overlijden van den voorzitter der Afdeeling op 10 dezer maand is voorgelezen, verrijzen de leden van hunne zetels, en brengt de heer Naber hulde aan de nagedachtenis van onzen hooggeachten Abraham Kuenen in deze woorden:

»Met onze gedachten verplaatsen wij ons wederom naast de geopende groeve, waarin voor acht dagen Kuenens stof-felijk overschot werd nedergelaten. Diep gevoelen wij, wat wij in hem hebben verloren. Van mij verwacht gij niet, dat ik zijne beteekenis voor de studie der Hebreeuwsche oudheid schetsen zal. Daarmede zal zich later een ander belasten. Maar niettemin moet van deze plaats volgens een loffelijk gebruik een woord van oprechte hulde worden gebracht aan de nagedachtenis van onzen diep betreurden vriend.

»Ik herinner mij levendig, hoe weinige weken na zijne komst aan de Universiteit Kuenen reeds de aandacht had getrokken door zijne responsies op de literarische colleges. Dat mag ook van gewicht zijn geweest voor zijne latere vorming en oorspronkelijk de richting zijner studiën hebben bepaald. Met het begin dezer eeuw begint eene nieuwe periode in de beoefening der klassieke philologie en door dit aanvankelijk onderwijs werd Kuenen onder de allereersten opgewekt om de methode, die hij bij Bake en Peerlkamp had leeren kennen, toe te passen op de gedenkstukken der oud-testamentische literatuur. Ik waag mij niet aan het leveren eener karakteristiek van hetgeen door hem op dit gebied is geleverd, maar de volgende opmerking zij mij veroorloofd.

»Door zijn aanleg was Kuenen eene bij uitstek conservatieve natuur: van daar dat hij nimmer het oude verwerpt zonder dat onwedersprekelijke gronden hem van het onhoudbare eener overgeleverde meening hebben overtuigd. Maar aan den anderen kant werd hij door zijne nauwgezetheid gedrongen om iedere bewering onverschrokken onder de oogen te zien. Hij verdedigde niets, waarvan hem de onjuistheid was gebleken. Hij was in zijne kracht, als hij eene oude en ingewortelde dwaling van alle kanten kon bestoken. Zoo hebben wij hem ettelijke malen in deze zaal gehoord. Alle argumenten werden bijeengebracht om des schrijvers overtuiging te doen overgaan op zijne houders. Niets werd verzuimd. De hypothesen van voorgangers werden ontzenuwd. De teksten, welke aan zijn betoog ten grondslag lagen, werden ten nauwkeurigste geïnterpreteerd. Het nieuwe ge-

bouw dat hij op de oude puinhoopen wilde oprichten, werd van alle kanten toegelicht. Ten slotte werden de tegenstanders, die hij had op zijde geschoven, nog eens gemonsterd en met een waardeerend eeresalut weggezonden. Het was de schitterende toepassing der methode, waarvan F. A. Wolf en zijne school het eerste voorbeeld hadden gegeven.

» Er is meer. Deze criticus met zijne zeldzame gaven werd door zijne onkreukbare eerlijkheid en goede trouw bewaard voor het stellig niet denkbeeldig gevaar, om zijne verkregen resultaten met de waarheid zelve te vermengen. Menigmaal heeft hij, ook nog op gevorderden leeftijd, de stellingen zijner jonge jaren bestreden, als een herhaald en gestreng onderzoek hare onhoudbaarheid had aan het licht gebracht. Wat hem na zorgvuldig wikken en wegen voor waarheid gold, heeft hij nimmer verzwegen: wat zeg ik? hij heeft het met alle kracht voorgestaan en verdedigd

» De roem van Kuenens geleerdheid was ver buiten de grenzen van ons vaderland verbreid, in Duitschland, in Engeland, aan de andere zijde van den Oceaan. Hij had de buitenlanders gedwongen Hollandsch te leeren, want zij wisten, dat zij het recht van medespreken moesten derven, als zij Kuenens geschriften niet in zich hadden opgenomen. Van de breede lijst dier geschriften, van zijne Engelsche lezingen, van zijne Academische werkzaamheid, zal zijn levensbeschrijver ons uitvoerig mededeeling doen. Ach, dat zooveel moest onafgedaan blijven. Wat zullen zijne medearbeiders hem missen bij de verdere bewerking van de vertaling van het Oude Testament!

» Merkwaardig: er is aan zijn graf met warmte en overtuiging gesproken; maar bij die plechtigheid had niemand behoefte Kuenens geleerdheid te roemen of zijn wonderbaar geheugen of zijne wetenschappelijke methode. Ieder der talrijke omstanders was onder den indruk van dat eene: wat was Kuenen een edel mensch en wat hadden wij hem lief! Wat hadden wij hem lief, om de vastheid van zijn karakter, de trouw zijner vriendschap en niet het minst om zijne roerende bescheidenheid, waarmede hij de harten zijner medestanders veroverde en die zijner tegenstanders verteederde.

» Drie-en-zestig jaren zullen niet zonder teleurstellingen of beproevingen zijn voorbij gegaan; toch heeft Kuenen over het geheel langs zonnige paden gewandeld. Het studentenleven is bij velen de prototype van hetgeen de mannelijke jaren zullen brengen. Kuenen was te zijner tijd praeses zijner faculteit: dat verwondert niemand; maar hij is ook Rector van het Corps geweest, onder omstandigheden die zijne verheffing meer dan gewoonlijk eervol maakten. En daarbij is het gebleven. Waar Kuenen zich vertoonde, eindigde men met hem de eerste plaats op te dringen. Ook in dezen kring. Helaas, voor hoe kort!

» Mag ik eindigen met te herhalen wat ik voor acht dagen zeide: Het grootste voorrecht dat de voorzienigheid aan ons, arme stervelingen, schenkt, is de omgang met voortreffelijke medeschepselen. In Kuenen is dat voorrecht ons allen geschonken geweest. In deze ure gevoelen wij het levendiger dan ooit: neen, onze dooden zijn niet gestorven".

De secretaris bericht, dat twee gedichten voor den wedstrijd zijn ingekomen, het een eene vermeerderde bewerking van de vroeger vermelde *Meditatio poetica silvestris*, nu getiteld *Carmen seculare Hoeufftianum*, het ander *De indiculue in regno Siciliae elegia*, met de woorden *Non praemio illectus sed humanitate compulsus* tot kenmerk. Verder laat hij een inteekenlijst voor een Mausoleum, dat men te Ravenna voor Dante wil stichten, rondgaan.

Daarna leest de heer van Leeuwen een levensbericht van wijlen het lid Jan Jacob Cornelissen, waarin uitvoerig gehandeld wordt over diens bijdragen tot kritiek van Latijnsche schrijvers. Dit stuk wordt bestemd voor het Jaarboek der Akademie.

Bij de rondvraag deelt de heer Kern een gedeelte mede

van een brief door Anquetil du Perron 23 Februari 1790 aan A. G. Camper op Klein Lankum, bij Franeker, gescreven, van welk schrijven het eerste gedeelte, handelend over twee koperen boeken uit Malabar afkomstig, onlangs door ons medelid M. Th. Houtsma is bekend gemaakt. De brief door den heer H. G. Hamaker, Camper's kleinzoon, aan den spreker ter hand gesteld, zal door hem elders worden aangegeven.

Daar niemand verder het woord verlangt, wordt de vergadering gesloten.

OVER DEN ROMEINSCHEN GOD JANUS.

DOOR

J. S. SPEIJER.

I.

Onder de velerlei betoogmiddelen, waarmede Augustinus in zijn vermaard werk over het Rijk Gods de waarheid van het Christelijk geloof tegenover den leugen van het polytheïsme zoekt in het licht te stellen, maakt hij een dankbaar gebruik van de groote tegenstrijdigheden in de heidensche voorstellingen omtrent den machtsomvang, de attributen en de beteekenis der verschillende goden. Is het niet ongerijmd, zoo ongeveer laat hij zich uit, dat men naast Jupiter, den almachtigen wereldbeheerscher, dien de verdedigers van de oude leer als de verpersoonlijking van het heelal plegen te beschouwen, nog een anderen god vereert, die eveneens den mundus heet voor te stellen? Wanneer beiden hetzelfde godsbegrip uitdrukken, waarom worden zij ieder op zijne wijze en met verschillend ritueel vereerd? waarom verschillend afgebeeld? Immers Jupiter en Janus *seorsus habent templa, seorsus aras, diversa sacra, dissimilia simulacra* ¹⁾. Het is waar, Varro erkent een onderscheid tusschen beide opperste godheden, hij heeft immers den hoogereren rang van Jupiter gestaafd met de bekende formule *penes Janum sunt prima, penes Jovem summa*; toch valt het onzen in de dialectiek zoo bedreven bisschop niet moeilijk de zwakke zijden

---

¹⁾ Zie Aug. *de C. D.* VII, cap. 9 en 10.

van die definitie aan te toonen en hare onbestaanbaarheid in het licht te stellen met die andere, dat onder Janus de *mundus*, het heelal, te verstaan zou zijn. Logisch zijn die twee bepalingen inderdaad kwalijk te rijmen. De persoon van den god van alle beginselen, die de poorten des hemels en de deuren der menschenwoningen gelijkelijk behoedt, die evenzeer voorziet bij den actus der conceptie als bij het openen van den mond tot spreken ²⁾, past niet bij eene verpersoonlijking van het begrip des Heelals. En wat voor verband bestaat er tusschen die twee voorstellingen en die van een god met twee aangezichten?

En niet slechts in deze en dergelijke polemië — reeds vroeger gebruikte Arnobius gelijksoortige argumenten ³⁾ — ook waar bij heidensche auteurs over de natuur en de be-teekenis van god Janus gehandeld wordt, treft ons de onbepaaldheid hunner bepalingen en het weifelend en onzekere karakter hunner pogingen tot verklaring van het wezen van dien overouden, machtigen, nationalen deus bifrons. Twee redenen zijn hier in het spel, eene algemeene en eene bijzondere. De algemeene, die dan ook vele andere mythologische wezens, ook buiten Italië, betreft, is deze, dat de uitleggingen uit veel later tijd afkomstig plegen te zijn dan de voorstellingen zelven, en bovendien gemeenlijk ontstonden in een tijdvak, toen het oude, voorvaderlijke geloof reeds in verval was geraakt.

De bijzondere is, dat men in het Grieksche pantheon geene figuur had gevonden om met Janus te vereenzelvigen. De invloed van de Grieksche mythologie op de Italische

---

²⁾ Serv. ad Aen. 7, 610 — dit scholion komt alleen in den cod. Turo-nensis voor en behoort tot den plenior commentarius, zie Thilo t. a. p. — *quia vocis genitor habeatur, idcirco mandari ei prces nostras ad deos perferendas*. De verklaring, die Roscher (in zijn Woordenboek s. v. Janus Sp. 38) van deze functie geeft, is onjuist.

³⁾ Zie Arnob. *adv. gentes* III, 29. Tertullianus noemt Janus meer dan eens, maar bespreekt hem slechts in het voorbijgaan en als eene godheid van minderen rang; Lactantius gewaagt van hem slechts als dengene, die den balling Saturnus heeft opgenomen (*Div. Inst.* I, 13 en op de plaats geciteerd in noot 51).

godenwereld gaat, zooals men weet, tot hooge oudheid terug. Met de scherp belijnde anthropomorphe figuren der Grieksche goden waren de vage gestalten van de Italische numina vroeg in aanraking gekomen, en gelijk de vloeistof den vorm aanneemt van het vat, waarin zij wordt gegoten, zoo waren in de verbeelding en in de wereldbeschouwing der Italische volkeren de godheden van lieverlede de trekken gaan aannemen, waarmede hare Grieksche parallellen plachten te worden afgeschilderd, de attributen, waarmede zij werden uitgedost. Bij Janus was er in de Grieksche mythologie, hoe rijk en veelvormig ook, geene godenfiguur, om er mede te worden geïdentificeerd. Voor dien hemelgod was er op den Olymp geene plaats. De Grieksche schrijvers over Romeinsche zaken zijn er blijkbaar zelve mede verlegen, en weten met dien echt nationalen Romeinschen god geen weg ⁴⁾. Zegt niet ook Ovidius, als hij in den aanhef zijner *Fasti* Janus moet bespreken,

Quem tamen esse deum te dicam, Jani biformis?

Nam (er ligt een stuk beschavingsgeschiedenis in die eene partikel)

Nam tibi par nullum Graecia numen habet.

Toch heeft die eigenaardige stelling van god Janus hare goede zijde. Wij weten ten minste dat wat omtrent hem bekend is, zuiver Romeinsch, in allen gevalle Italisch is ⁵⁾. Bij het bestudeeren van zijn wezen en figuur hebben wij niet noodig in rekening te brengen en af te

---

⁴⁾ Zie b. v. Plutarch. Numa 19 ὁ γὰρ Ἰανὸς ἐν τοῖς πάνυ παλαιοῖς εἴτε δαίμων εἴτε βροτὶλὺς γενόμενος κ. τ. λ., vgl. *Quaest. Rom.* 22 en 41, en het fragment van Dio bij Georgius Cedrenus (*Chronicon* p. 168 B). Procopius *Bell. Goth.* I, 25 Ἰανὸς πρῶτος τῶν ἀρχαίων θεῶν, οὗς Πενάτας ἐκάλουν.

⁵⁾ Met uitzondering natuurlijk van hetgeen Grieksche ijdelheid aan den mythe van Koning Janus, die Saturnus eene wijkplaats verleende, heeft toegevoegd, nl. dat Janus een Griek zou geweest zijn volgens sommigen — ὡς ἱστοροῦσιν Plutarch. *Q. R.* 22 — uit Perrhaebië. Zie hetgeen bij Athenaeus XV, cap. 46 op gezag van Draco van Coreyra wordt medegedeeld.

trekken de wijzigingen, die dit godsbegrip mocht hebben ondergaan door Griekschen invloed. Want de andere, ik zal maar zeggen »Olympische" goden van Rome's religio mogen meer begrensde omtrekken aanbieden en in een bepaald genealogisch en sagenverband met elkander gedacht worden, in de omtrent hen gangbare voorstellingen en verhalen is het eigenlijke en oorspronkelijke karakter van die met oud-Italische namen benoemde goddelijke wezens soms moeilijk terug te vinden. Het beeld van zulk eene quasi-Olympische godheid, zooals het in het volksgeloof leeft, in de taal van het dagelijksche leven en het spreekwoord zich afteekent, is lang niet altijd overeen te brengen met de rol die zij in den cultus vervult. Bij Mercurius, Venus, Minerva is er bij voorbeeld disharmonie tusschen de bescheiden plaats, die hun in den Romeinschen eeredienst toekomt en de populariteit, waarin zij zich als de gelijkwaardige Latijnsche benamingen van Hermes, Aphrodite en Athene van ouds mochten verheugen. En wat de machtiger wezens uit de Romeinsche godenwereld betreft, dat b. v. Mars de zoon is van Jupiter en Juno, sprak voor de van Grieksche elementen doortrokken godenvoorstelling van de historische Romeinen van zelf; maar ik betwijfel of die verwantschapsbetrekking uit zuiver Italische bronnen — eeredienst en inheemsche sagen — kan worden aangetoond. Welnu, aan zulke complicaties behoeft men bij een onderzoek naar het wezen van god Janus niet te denken. In zooverre heeft dit vraagstuk zekere eenvoudigheid.

Let men echter op de bontheid der verklaringen, die in de oudheid omtrent Janus in omloop waren, dan wordt de deus biformis veeleer tot een multiformis. De voornaamste opvattingen vat Arnobius samen, als hij zegt *quidam mundum, annum alii, solem esse prodidere nonnulli* (III, 29). Uitvoeriger licht ons dienaangaande Macrobius in, bij wien wij de volgende uitspraken, ten deele met opgave zijner zegslieden, vinden ⁶). 1. Er zijn er, die Janus gelijk stellen met Apollo en Diana en in den Romeinschen god *utrumque*

⁶) Macrob. *Saturn.* I, c. 9, inzonderheid § 5—14.

numen aanwezig achten. Nigidius Figulus zocht dit te bewijzen eensdeels uit Apollo's epitheta *Θυγατὸς* en *Ἀγυιᾶς*, die hij in verband bracht met de bekende functies van den Romeinschen god, anderdeels door eene etymologie: de vrouwelijke vorm van Janus zou nl. een zijn met Diana, *apposita d littera, quae saepe i litterae causa decoris apponitur*: reditur, redhibetur, redintegratur et similia. — 2. Sommigen (*quidam*) willen in Janus de »zon" zien en verklaren zoowel zijn epitheton »Geminus", als ook de gewoonte van in gebeden hem het eerst aan te roepen uit die grondbeteekenis. — 3. Anderen (*alii*) verklaren hem als mundus, id est: caelum, en in zooverre de mundus steeds ronddraait, als de wentelende beweging des heelals, waarbij dan het verbum *ire* als etymon dienst doet. — 4. Gavius Bassus beweert in *ἑὸ libro, quem de dis composuit*, dat Janus als bifrons wordt afgebeeld *quasi superum atque inferum janitor*, en als quadri-frons, omdat hij met zijne majesteit alle hemelstreken omvat. — Eene vijfde verklaring van M. Messalla, consul in 53 v. Chr., een gezaghebbend man, daar hij vijf-en-vijftig jaar augur is geweest, beschrijft Janus als den god, die uit den baaierd de wereld heeft geschapen, welke verklaring goed past bij het feit, dat in de carmina Saliorum Janus *deorum deus* genoemd wordt. — Bij deze vijf uitspraken, die men grootendeels ook elders terugvindt, komen uit andere bronnen nog eenige andere. Eene van Cicero in het tweede boek *de Natura Deorum*, waar hij den god Janus in verband brengt met het gelijkkluidende appellativum en beide met het verbum *ire*⁷⁾. Nog eene, die ons bij Servius en bij Johannes Lydus bewaard is⁸⁾, volgens welke Janus

⁷⁾ Cic. N. D. II, 27, 67 *cumque in omnibus rebus vim haberent maximam prima et extrema, principem in sacrificando Janum esse voluerunt, quod ex eundo nomen est ductum; ex quo transitiones perviae janī, foresque in liminibus profanarum aedium januae nominantur. Nam Vestae nomen etc.*

⁸⁾ Lydus IV, 2 ὁ δὲ Γάιος Βάσσος ἐν τῇ 'Περὶ θεῶν' δαίμονα αὐτὸν εἶναι νομίζει τεταγμένον ἐπὶ τοῦ ἀέρος, καὶ δι' αὐτοῦ τὰς τῶν ἀνθρώπων εὐχὰς ἀναφέρεσθαι τοῖς κρείττοσι ταύτην δίμορρος εἶναι λέγεται ἕκ τε τῆς πρὸς ἡμᾶς ἕκ τε τῆς πρὸς θεοῦς ὕψους. Servius ad Aen. 7, 601 *alii Janum aërem credunt.*

»de lucht" (*aër*) zou voorstellen; als zegsman wordt Gavius Bassus genoemd. Eveneens door Lydus kennen wij het gevoel van een zekeren Fontejus, die naar het schijnt in Etruscische zaken tehuis was, en dien Teuffel voor een tijdgenoot houdt van Varro en Nigidius Figulus; volgens hem zou Janus zijn *ἑφορος παντὸς χρόνου* en om die reden zijn tempel twaalf altaren hebben *κατὰ τὸν τῶν μηνῶν ἀριθμὸν* ⁹.

Als negende zou men eindelijk kunnen aanvoeren de Ovidiaansche voorstelling van Janus als oorsprong der wereld. Want opmerkelijk is het, dat die afwijkt van de straks vermelde van Messalla. Bij dezen toch is Janus de bewerker der schepping, de geest die de chaotische massa scheidt en ordent, bij Ovidius daarentegen is Janus de materie zelve. *Me Chaos antiquum* — zoo spreekt daar de god tot den dichter — *nam sum res prisca, vocabant*, en wat verder, na het scheppingswerk verhaald te hebben: *tunc* (d. i. tengevolge van de schepping)

*tunc ego qui fueram globus et sine imagine moles
in faciem redii dignaque membra deo.*

Essentiëel verschil tusschen beide verklaringen bestaat er echter niet. Het zijn twee lezingen van dezelfde cosmogonische theorie, de eene spiritualistisch, de andere materialistisch gekleurd. In de eene is Janus de purusha, in de andere de prakti. De materialistische schijnt eene zekere populariteit gehad te hebben; men heeft in de oudheid reeds een etymologisch verband gezocht tusschen den naam *Janus* en *chaos* volgens dezen niet onvermakelijken weg: *Janus* = *ianus* = *hianus* van *hiare*, d. i. *χάσκειν*. Zie Paulus Exc. Festi p. 52.

Deze oogenschijnlijk tegenstrijdige dogmata, grootendeels het product van oude, pontificische overlevering geënt op de bespiegeling van de met Grieksche filosofie gevoede

---

⁹) Zie beneden blz. 305. Daarmede is verwant wat Lydus (IV, 1) als Messalla's gevoelens opgeeft, dat Janus samenvalt met *Αἰών*.

geesten van het Ciceroniaansche tijdvak, waren in den keizertijd algemeen gangbaar. Als creator, als sol, als mundus, als caeli janitor, als behoeder van deuren en poorten wordt Janus door de heidensche dichters gevierd, door de apologeten van het nieuwe geloof gewraakt. Terentianus Maurus heeft ons de volgende verzen bewaard van den dichter Septimius Serenus, die ik, omdat zij de heerschende opvattingen in gelukkigen vorm en bondig uitdrukken, in hun geheel hier aanhaal. In het voorbijgaan kan ik tevens den eersten versregel van eene zinstorende fout bevrijden. Hij is nl. aldus overgeleverd:

Jane pater, Jane tuens, dive biceps, biformis.

Het is onmogelijk die vocativi *Jane tuens* in dit verband voldoende te verklaren. Zonder den woorden geweld aan te doen, geven zij geen gezonden zin. De tekst is een weinig corrupt, en gemakkelijk te verbeteren, als men namelijk voor de *e* van *Jane* eene *i* leest. Zoo verkrijgt men het appell. adj. *janituens* = janorum tutor, vgl. Lucret. 6, 1273 *aedituentes* = aeditui¹⁰⁾. De plaats luidt aldus:

*Jane pater, janituens, dive biceps, biformis,
O cate rerum sator, o principium deorum,
Stridula cui limina, cui cardinei tumultus,
Cui reserata mugiunt aurea claustra mundi,
Tibi vetus ara caluit Aborigineo sacello.*

Evenmin als in de oudheid bestaat er thans eenstemmigheid in de beoordeeling van onzen god. De meeste der bovengenoemde stellingen hebben in deze eeuw hare pleitbezorgers gevonden, die ten deele op de oude gronden of analoge hunne redeneering opzetten, deels ook bewijzen bijbrachten van taalkundigen aard door woordafleiding met voorlichting der jonge taalwetenschap. In de laatste richting zijn sommigen te ver gegaan. Bij Preller wordt de geheele

---

¹⁰⁾ Deze verbetering is eenvoudiger dan die vroeger door Engelsche philologen (Hotchkis en Gaisford) is voorgesteld, om te lezen *bina tuens*; zie Keil's *Corpus Gramm. Latin.* VI, 318 sub finem.

behandeling van den god Janus min of meer beheerscht door de etymologiëen, die Kuhn, Grassmann, Corssen vroeger van diens naam gegeven hadden. Het jongste geschrift, dat over Janus handelt (van een Zweedsch geleerde, dr. S. Linde te Lund ¹¹⁾) opereert uitsluitend met etymologisch gereedschap. Dat is gevaarlijk en misleidend. Een stevigen grondslag voor eene hypothese, die eenige godsbegrip verklaart, levert eene bloote etymologie niet op. Zij is, zelfs al bezit zij den meest gewenschten graad van waarschijnlijkheid, niet veel meer dan eene nuttige aanwijzing, die verbonden met andere aanwijzingen bewijskracht kan verkrijgen, maar op zich zelve volstrekt onvoldoende is omtrent aard en omvang van dat begrip licht te ontsteken. Bij het onderzoek naar inhoud en ontwikkelingsgeschiedenis van eenig godsbegrip behoort derhalve de etymologie eene ondergeschikte rol te vervullen. Vrij wat meer gewicht leggen dan in de schaal de ceremonies en feesten, het ritueel en de gebruiken, de heilige voorwerpen en symbolen, kortom de eeredienst met die godheid in verband staande. In den regel toch bewaren de godsdienstvormen de herinnering aan de oude voorstellingen, die hen deden ontstaan, nog dan wanneer gene reeds lang uit het volksbewustzijn verdwenen zijn ¹²⁾). Dit geldt in het bijzonder van den Romeinschen eeredienst, die in scherpe tegenstelling tot het volksgeloof, de oude vormen met groote taaiheid bleef vasthouden.

Laat ons zien, wat langs dien weg voor de kennis van het wezen van Janus te bereiken is.

II.

Dat Janus een machtige, oude, hemelsche god was, blijkt in de eerste plaats hieruit dat hij in het carmen *Saliare*

---

¹¹⁾ *De Jano summo Romanorum deo*, scripsit S. Linde, Lundae 1891. Deze verhandeling is opgenomen in de *Acta Universitatis Lundensis*.

¹²⁾ Fustel de Coulanges: *la cité antique* l. I, ch. 2: „s'il faut beaucoup de temps pour que les croyances humaines se transforment, il en faut encore bien davantage pour que les pratiques extérieures et les lois se modifient”.

werd aangeroepen en daar naar het schijnt eene belangrijke plaats innam. Men beweert zelfs dat het weinige, dat er van dit oudste gedenkstuk der Latijnsche letteren overig is, grootendeels op hem betrekking heeft. Jammer dat de plaats bij Varro (*L. L.* VII, § 26 en 27), waar men die overblijfselen te zoeken heeft, vrij wel onbruikbaar is. Midden uit de reeks onverstaanbare klanken, die daar te lezen staan en die in haar geheel door ieder der vertolkers anders geïdentificeerd worden, pleegt men er eenige af te zonderen, die men samenvoegt tot de woorden *duonus cerus es duonus Janus* — of iets dergelijks, want in de bijzonderheden bestaat er verschil ¹³⁾ — op grond van eene plaats bij Paulus (*Exc. Fest.* p. 122 M.), waar staat in *carmine Saliari cerus manus intellegitur creator bonus* (vgl. *Fest. s. v. manuos* p. 146 M.). Nu is het vooreerst lang niet zeker, dat deze glosse van Paulus met ons fragment in eenig verband staat; hij heeft het over *cerus manus*, en in de bewuste plaats van Varro staat in het Laurentiaansche hs. *duonus ceruses dun; ianus-vevet* enz. ¹⁴⁾. Dan zou het best kunnen wezen, dat men niet eens te doen heeft met een samenhangend citaat, maar dat Varro losse woorden en woordvormen naast elkander stelt. Er gaat immers vooraf *in multis verbis, in quo* ¹⁵⁾ *antiqui dicebant s, postea dicunt* (l. *dictum*) *r, ut in carmine Saliorum sunt haec*; dan volgt onmiddellijk de genoemde reeks van woorden, waaronder *duonus ceruses* enz., die uitmaken 95 letters, of zoo men de afkortingen in rekening brengt, hoogstens 91 letterteekens, raadselachtig van vorm en inhoud; hierachter zijn er in het Laurentiaansche hs. 3½ regel in blanco, en dan volgen de woorden *foeletesum foederum, plurima plurima, meliosem meliorem, asenam arenam, janitos*

¹³⁾ Zie Havet *de versu Saturnio* p. 243; 249 vlgg. en 410, Zander *religuae carminis Saliaris*, en de crit. aantek. van Spengel in diens ed. der *libri de lingua Latina*.

¹⁴⁾ Zoo afgedeeld in het handschrift, den eenigen diplomatischen grondslag voor den tekst der *libri de lingua Latina*. — C. O. Müller betwijfelde eveneens het verband tusschen beide plaatsen, zie zijne ed. van Paulus en Festus p. 122 t. a. p.

¹⁵⁾ Zie Spengel in de voorrede op zijne uitgave p. LXVIII.

janitor, die zoo zij onmiddellijk stonden achter in *carmine Saliorum sunt haec*, goed aansloten ¹⁶⁾. Een weinig lager volgt ontwijfelbaar een fragment uit de gezangen der *Salii*, immers als zoodanig door Varro zelven aangekondigd, het vers :

divum empta cante divum dō supplicante ¹⁷⁾.

Hier wordt *cante* door Varro als = *canite* verklaard. Hoe men dit vers ook interpreteeren moge — over *empta* bestaat begrijpelijkerwijze verschil van gevoelen ¹⁸⁾ — hier is er goede grond om aan te nemen dat Janus bedoeld wordt, en dat wij hier dus te doen hebben met een *versus Janulus*, zooals Paulus, de epitomator van Festus, leert, dat die verzen van de *Salii* heetten, die uitsluitend op Janus betrekking hadden ¹⁹⁾. Want ook van elders — zie boven bldz. 289 — weten wij dat in het carmen *Saliare* met *deorum deus* Janus genoemd wordt. Van nog eene andere plaats, waar in dit

¹⁶⁾ Het valt niet te ontkennen, dat die voorbeelden van den overgang van *s* en *r* eenigszins verdacht schijnen. Men zou *fasenam* of *hasenam*, *foidesom*, *plousuma* verwachten. Vergel. Havet t. a. p. p. 249 ann. 3, die te recht *janitos* als anderen vorm van *janitor* voor onmogelijk houdt. Misschien is dit *janitos* eene verbastering van *janituos*, in beteekenis, niet in vorm, gelijk aan *janitor*; vgl. *janituens* boven blz. 291. Corssen *Ausspr.* I, 213, heeft, naar ik zie, iets dergelijks als zijn gevoelen uitgesproken.

Omtrent het geheele fragment is Spengel van oordeel dat het op deze plaats niet behoort te staan; hij vermoedt zelfs dat het ingelascht is.

¹⁷⁾ Aldus het hs. Gewoonlijk leest men te recht *divum deo supplicate*.

¹⁸⁾ De aardigste verklaring is die van Havet, die aldus leest en afdeelt: *divum em* [= eum] *pa* [= patrem, vgl. Festus p. 205, waar intuschen *patre* bij conjectuur gelezen wordt; het handschrift heeft *partē*] *cante*. In dit verband is het pronomen *em* niet zeer waarschijnlijk. Misschien staat er in den codex niet *empta*, doch *empat*; *t* en *a* zijn in het langobardische schrift nauwelijks te onderscheiden. In dit geval zou men kunnen aannemen dat er letters door een afschrijver verplaatst zijn, en de oorspronkelijke lezing was *divum pat(r)em cante*.

¹⁹⁾ Evenals die op Juno en Minerva *Junonii* en *Minervii* heetten. Tegenover die verzen in *singulos deos* staan dezulken, die in algemeene bewoordingen de goden verheerlijkten; de bijzondere naam voor deze was *azamenta*, dat dus zooveel bet. moet als „collectieve aanroepingen”.

carmen Janus' naam voorkwam, bestaat er eene aanwijzing, maar niet meer dan eene bloote aanwijzing, in deze woorden van Tertullianus (*ad. Nat.* II, 12): Saturnus] *Italiae vel, ut tunc vocabatur, Oenotriae consedit, exceptus ab Jano sive Jane, ut Salii vocant.* Bij gebrek aan andere gegevens kunnen wij uit dit bericht niets naders afleiden; ook is de mogelijkheid niet uitgesloten, dat het woord in het carmen Saliare, als welks ablatief *Jane* vermeld wordt, door den zegsman of zegslieden van Tertulliaan verkeerdelijk met Janus is in verband gebracht.

Overigens is het feit van de vereering van Janus door de Salii niet afhankelijk van de pogingen tot verklaring der overblijfselen van hun carmen. Uit andere en stellige getuigenissen staat het genoegzaam vast. Willen wij den laten Johannes Lydus gelooven, dan zou Numa het collegium der Salii zelfs ingesteld hebben om Janus. Livius echter noemt Mars Gradivus als den god voor wien zij in het leven zijn geroepen. Misschien zal ons later blijken dat die twee berichten niet zoo geheel onvereenigbaar zijn.

Voor niet minder oud dan het college der Salii en hunne liederen werd geacht de plaats te Rome, aan Janus gewijd. Aan de N.O.-zijde van het forum, daar waar het Argiletum begint, dicht bij de curia en het comitium, stond zijn tempel, de vermaarde Janus geminus, die in oorlogstijd open stond, in vreedstijd gesloten was. Koning Numa zou in de ruimte tusschen beide bronzen poorten het beeld van den god hebben opgesteld. Die Januspop onderscheidde zich door twee aangezichten, waarvan het eene westwaarts, het andere oostwaarts uitzag. Zijne handen hadden, zoo beweert men, eene dusdanige stelling der vingeren, dat men er het getal 365 uit kon aflezen; oogenschijnlijk aldus, dat de drie honderden door de gebogen drie middelvingers van de eene en de rest door de wijd openstaande duim en vingers van de andere hand werd uitgedrukt ²⁰). Deze vingerstelling

---

²⁰) Piso bij Varro L. L. 5, 165: *Tertia est Janualis, dicta ab Jano, et ideo ibi positum Jani signum et jus institutum a Pompilio, ut scribit in annalibus Piso, ut sit aperta semper, nisi cum bellum sit nusquam.* Plin.

gold dan ook, gelijk ons zoowel Macrobius als Johannes Lydus uitdrukkelijk verzekeren, bij de afbeelding van Janus bifrons als een wezenlijk symbool. *Inde*, heet het bij den eerste, *et simulacrum ejus plerumque fingitur manu dextera trecentorum et sinistra sexaginta et quinque numerum tenens ad demonstrandam anni dimensionem*. (Macrob. Sat. 1, 9, 10). Van tempel en beeld bezitten wij eene beschrijving van Procopius ²¹⁾. Het is echter noodig op te merken, dat de overlevering, die het overoude beeld op Numa terugvoert, in strijd is met het welbekende getuigenis van Varro (bij August. *de Civ. Dei* IV, 31), dat er meer dan 170 jaren na de stichting der stad voorbij zijn gegaan, eer de Romeinen godenbeelden kenden. Overigens was niet de pop,

---

N. H. XXXIV, 7, 16, 33 *praeterea Janus geminus a Numa rege dicatus, qui pacis bellique argumento colitur digitis ita configuratis, ut CCCLXV dierum nota [aut per significationem anni] temporis et aevi esse deum indicent*. Alle goede handschriften, ook het beste, de Bambergensis (B) hebben hier CCCLXV. De lezing van $\epsilon\gamma$ CCCLV is eene quasi-verbetering, gemaakt uit betweterij. Het jaar van Numa telde immers niet 365 dagen, maar hetzij oorspronkelijk 354 en later 355 (zoo Macrob. Sat. I, c. 13 Numa anno Romuli sc.] *quingvaginta dies addidit, ut in trecentos quingvaginta quattuor dies... annus conficeretur*... (§ 5) *paulo post Numa in honorem imparis numeri... unum adjecit diem quem Januario dedit*), hetzij dadelijk 355 dagen (zie Censorinus c. 20 § 4, wiens zegsman hier Fulvius Nobilior is, vgl. Teuffel, *Gesch. der Röm. Lit.* ⁵ § 126). Het treft slecht dat de tekstverbetering bij Plinius geene rekening houdt met het schrikkeljaar. De wijze koning heeft toch wel geweten dat zijn jaar van 355 (of 354) dagen niet met den zonneloop uitkwam, en in dit gebrek voorzien (zie Macrobius en Censorinus t. a. p., Plut. Numa 18). Roscher bewijst in zijn woordenboek s. v. Janus (*Lexikon der Griech. u. Röm. Mythol.* Liefer. 18, col. 50) deze would-be varia lectio waarlijk te veel eer. Volgens hem „dürfen wir wohl annehmen, dass man später (wie es scheint, erst nach Plinius) [natuurlijk, anders zou de plaats van Macrobius boven geciteerd zwaarigheid maken] die Stellung der Finger der linken Hand so änderte, dass statt LV die Zahl LXV (oder LVVV?) dargestellt wurde”.

²¹⁾ Procopius Γοτθικῶν I, 25 ὁ τε νεὸς ἄπας χαλκοῦς, ἢ τετραγῶν στήματι ἔστηκε, τοσοῦτος μὲν ὅσον τὸ ἔγαλμα τοῦ Ἰαννοῦ σκέπειν. ἔστι δὲ χαλκοῦν οὐχ ἥσσον ἢ πηχῶν πέντε τὸ ἔγαλμα τοῦτο κ. τ. λ. en wat verder θύραι τε χαλκαῖ ἔφ' ἐκατέρω πρὸς ὧπα εἰσὶν. Zooals men weet, is deze beschrijving van Procopius de uitvoerigste, die wij van den Janus geminus hebben en volkomen betrouwbaar. Vgl. Jordan's noot bij Preller *Röm. Myth.* I⁴, S. 176.

die den god voorstelde, het wezenlijke van dit heiligdom, maar de dubbele opening of janus en het feit van haar al of niet gesloten zijn. In die symbolen ligt het gewijde karakter van die plaats.

Het gebruik zelf van de opening en sluiting was overoud en, al heet het door Numa ingevoerd, niet slechts tot Rome beperkt. Het bestond in geheel Italië. Het openen van die zoogenaamde oorlogspoorten — *geminæ belli portæ* Aen. 7, 607, *belli.....portæ*, Ennius bij Hor. S. 1, 4, 61, *πύλη ἐννάλιος* Mon. Anc. Gr. 7, 5, *πολέμου πύλη* Plut. Numa 20 — ook *porta Janualis* of *porta Jani* genaamd (zie Varro L. L. 5, 165; Dio Cassius LI, 20; Flor. 1, 18; August. *de Civ. Dei* III, 10) had plaats, wanneer na het uitbreken van een oorlog de gewapende burgerij zou uittrekken. Het openen van den dubbelen *janus* is het sein voor den opmarsch. Dit blijkt uit de fraaie, ongetwijfeld op oude overlevering berustende beschrijving van die plechtigheid door Vergilius (Aen. 7, 601 vlgg.). Maar die oude ceremonie moet reeds vroeg verwaarloosd zijn geworden. Over de dagen van koning Numa, toen er evenals onder koning Janus en Saturnus vrede op aarde heerschte, behoeven wij natuurlijk niet te spreken; maar in den historischen tijd stonden die jani in den regel open. Het sluiten na den eersten Punischen oorlog en later door Augustus was niet de vervulling van een steeds geëerbiedigden godsdienstigen plicht, maar het terugroepen eener alleen door vage herinnering uit den voortijd bekende plechtigheid, in het eerste geval misschien om lucht te geven aan het gevoel van dankbaarheid en verademing na den gelukkigen afloop van den eersten overzeeschen krijg, dien Rome te voeren had gehad ²²⁾, bij Augustus uit roemzucht en om in zijne rol te

---

²²⁾ Vreemd mag het schijnen, dat deze sluiting van den Janustempel, dien Livius (1, 19, 3) als *T. Manlio console post Punicum primum perfectum bellum* geschied vermeldt, en die ook door Plutarchus (Numa 20) uitdrukkelijk in het consulaat van M. Atilius en T. Manlius (235 v. C.) gesteld wordt, vgl. Oros. 4, 12, Eutrop. 3, 3, niet in het jaar van den vrede, maar zes jaar later plaats had. Volgens Arnold *History of Rome* III, p. 35 it was apparently to assure the Carthaginians that the peace

blijven van hersteller der oude religiones en vredestitcher in het imperium Romanum. Na Augustus, die den Janus drie malen sloot, zijn nog sluitingen bekend van Nero, Vespasianus en Marcus Aurelius ²³). Sinds de plechtige sluiting door den laatsten (waarschijnlijk na den triumph over de Marcomannen in het jaar 176) bleven volgens Victor de poorten gesloten tot Gordianus III ze weder opende. Daarmede strookt een bericht van den biograaf van Commodus, die het als een prodigium vermeldt dat onder zijne regeering *Janus geminus sua sponte apertus est* (Vita Commodi c. 16). Bijgevolg heeft men in het woelige tijdvak vol onlusten en oorlogen tusschen Marcus Aurelius en Gordianus III, naar het schijnt, om het oude gebruik zich in het geheel niet bekommerd. Ook na het door Augustus gegeven voorbeeld

---

thus ratified [nl. de nadere overeenkomst, waarbij zoowel Corsica als Sardinië aan de Romeinen werden overgelaten] was to be sincere and lasting, that the old ceremony of shutting the gates of Janus was now performed". Zeer waarschijnlijk klinkt dit niet. Wanneer wij bedenken, dat zoowel Livius, boven aangehaald, als Varro (L. L. V, 165) slechts één consul, T. Manlius, noemt en de sluiting in verband brengt met het eindigen van den eersten Punischen oorlog — *T. Manlio consule bello Carthaginiensi primo confecto*, zegt Varro — dan is het niet onmogelijk, dat de jaren 241 en 235 door persoonsverwarring met elkander zijn verwisseld. In beide jaren was een Manlius consul; in 241 A. Manlius (met Q. Lutatius), in 235 (M. Atilius en) T. Manlius.

²³) Nero sloot den Janus geminus na het beslechten der pretendenten-twisten in Armenië, toen hij Tiridates te Rome de koninklijke waardigheid had verleend (Suet. Nero 13 en 14). Van hem bestaan er munten met den gesloten Janustempel en het randschrift PACE P.R. TERRA MARIQ. PARTA IANVM. CLAVSIT. Tacitus schijnt die sluiting onder Nero niet te kennen of niet te erkennen. In de Annalen toch gewaagt hij er niet van, waar men het zou verwachten, en een fragment der Historiae, ons door Orosius bewaard, zegt uitdrukkelijk dat na de laatste sluiting onder Augustus de Janus open bleef tot onder Vespasiaan. *Sene Augusto Janus patefactus, dum apud extremos terrarum terminos novae gentes saepe ex usu et aliquando cum damno quaeruntur, usque ad Vespasiani duravit imperium*. Na de onderwerping der Judei en de verwoesting van Jerusalem sloten Vespasianus en Titus den Janus geminus. Zie Oros. 7, 9, 9 die deze sluiting als de zesde *post U. c.* rekent en dus evenals Tacitus die onder Nero niet meetelt; vreemd genoeg, want hij heeft Suetonius gebruikt en citeert hem nu en dan. — Over Marcus Aurelius zie Victor *de Caesaribus* c. 27, 7.

draagt zoowel de opening als de sluiting van den Janus meer het karakter van eene demonstratie met bepaalde bedoeling dan van eene regelmatig verrichte godsdienstige handeling. Het oude gebruik zal wel niet door iederen keizer, als het pas gaf, zijn in acht genomen, ofschoon wij veilig mogen aannemen dat in de gebrekkige overlevering der gebeurtenissen van de tweede en derde eeuw menige opening en sluiting onvermeld is gebleven. De opening onder Gordianus III, de laatste waarvan de geschiedenis verhaalt, past goed in het kader van de toenmalige tijdsomstandigheden. Koning Sapor, de Sassanide, had de Aziatische provinciën van het Romeinsche rijk deels bezet, deels bedreigde hij ze, en het laat zich denken dat men toen in die met Rome's oudste traditiën samenhangende indrukwekkende plechtigheid een geschikt middel vond om het geschokte zelfvertrouwen van volk en leger te herstellen. Gelijk eens Augustus onmiddellijk na het openen van de oorlogspoorten aan het hoofd van zijne troepen naar Spanje uittrok, zoo ook Gordianus *aperto Jano gemino . . . . . profectus est contra Persas* ²⁴⁾, juist zooals in de classieke beschrijving van de ceremonie in de Aeneis op de opening de uitmarsch met den consul aan het hoofd volgt.

Drie eeuwen later, toen het licht van het nieuwe geloof de wereld reeds ten volle bestraalde, wordt het heiligdom nog eens, en nu voor het laatst, in de geschiedenis vermeld. Nog stond het op zijne oude plaats, maar had sinds lang alle beteekenis verloren. De poorten waren reeds vele eeuwen gesloten geweest. Rome werd door Vitiges en zijne Goten belegerd, door Belisarius verdedigd. In dien nood schijnt het dat onder de burgerij de meening post vatte dat het openen van de oude tempelpoorten redding zou brengen. Dit openlijk te doen dorst men niet, en die het heimelijk en des nachts beproefden slaagden er niet in, of stelden zich misschien tevreden met de kleine openingen, die ten gevolge van het opdringen der zware bronzen deuren ontstaan

---

²⁴⁾ Gordiani tres c. 26; Orosius 7, 19, 4; Victor l.l. — Omtrent Augustus zie Oros. 6, 20 en 21.

waren. Die reten waren dan ook de eenige aanwijzing van het in die Christelijke tijden snoode bedrijf, waarvan de daders onbekend bleven ²⁵⁾. Blijkbaar leefde ook toen nog ondanks meer dan twee eeuwen Christendom bij den grooten hoop een duister geloof in de wondermacht van die poorten en dat heiligdom, een geloof dat zich onder de benarde omstandigheden van dien tijd omzette in eene daad.

Werkelijk werd ook de stichting van dien tempel in verband gebracht met de werkdadige hulp in Rome's eerste dagen door den god verleend. Juist op deze plek had zich de praesentia dei geopenbaard, toen de mannen van Tatius door de openstaande poort, die Juno hun ontsloten had, in de stad van Romulus wilden binnendringen. Toen deed Janus stralen van heet water uit de aarde opspuiten en belette zoo den verderen voortgang van den vijand. De dubbele janus is dus volgens de overlevering zoo oud als de stad. Naar aanleiding van den toen bewezen bijstand van den god zou die plek geheiligd en het tusschengelegen terrein tot templum gemaakt zijn. (Ovid F. 1, 257—274).

De zin van het oude gebruik der opening en sluiting van den Janus geminus was den Romeinen duister. Allerlei min of meer avontuurlijke verklaringen zijn er bij de oude auteurs als ook bij de nieuweren te vinden, die het doelloos is hier te ontvouwen en te ontleden. Roscher geeft er ettelijke op in zijn woordenboek (s. v. *Janus* kol. 19 en 20), zie nog Serv. ad Aen. 1, 291 en Heyne's Excurs. V ad libr. VII Aeneidos in zijne uitgave van Virgilius; Preller *Röm. Myth.* I, p 174 vlg ²⁶⁾. In den tijd van Augustus is het eene bij

---

²⁵⁾ Zie het uitvoerige relaas bij Procopius Γοτθ. I, 25. Wanneer deze zegt ἐπεὶ δὲ τὸ τῶν Χριστιανῶν δόγμα, εἴπερ τινὲς ἄλλοι, Ῥωμαιοὶ ἐτίμησαν, ταύτας τὰς θύρας οὐκέτι οὔτε πολεμοῦντες ἀνέκλινον, doet men wel die woorden zoo ruim mogelijk op te vatten. Zie ook Gregorovius *Gesch. der Stadt Rom* I, S. 166 vlgg.; er is geen reden om met hem in de bedrivers van die bijgeloovige handeling noodzakelijk jonge lieden te zien.

²⁶⁾ Ten onrechte m. i. houdt Preller de porta Janualis bij Macrobius I, 9, 17 vermeld voor eene andere. Het is waar, Macrobius is hier slordig in zijne plaatsaanduiding; hij spreekt van den *collis Fimnalis*, waar hij

de dichters gewone symboliek, om nu eens den Janus clausus voor te stellen alsof de oorlogsgod er in werd opgesloten gehouden, dan weder het te doen voorkomen als werd de Vrede er bewaard, en dan is Janus de custos pacis ²⁷). Er bestaat echter goede grond om in den dubbelen janus van den tempel bij het Argiletum het symbool van een oorlogsgod te zien. De officieele naam van dien janus is Janus Quirinus. Wanneer Augustus in het vermaarde document, dat het verslag zijner regeeringsdaden behelst, van de door hem verrichte sluitingen van den tempel gewaagt, doet hij dit in deze bewoordingen : [Janum] Quirin[um, quem cl]ausum ess[e maiores nostri voluer]unt [cum p]er totum i[mperium po]puli Roma[ni terra marique es]set parta vir[toris] pax, cum pr[isusquam] nascerer [a condita] u[rb]e bis omnino clausum prodatur [memori]ae, ter me princi[pe senat]us claudendum esse censui[t ²⁸]. Nu komt Janus Quirinus nog op twee andere plaatsen en in een ander verband voor. Ten eerste in eene der formules van de clarigatio der fetiales. Wanneer door het vreemde volk binnen den bepaalden termijn niet voldaan was aan den eisch tot teruggave van het op onwettige wijze den Romeinen ontnomene, sprak de pater patratus op plechtige wijze deze woorden uit : *audi tu Iuppiter, et tu, Jane Quirine, dique omnes caelestes, vosque, terrestres, vosque inferni, audite : ego vos testor, populum illum injustum esse neque jus persolvere* (Liv. 1, 32, 9). Hier behoeft het aldus aangeroepen

---

Quirinalis had moeten zeggen, maar uit het geheele relaas, vooral uit het slot, waar de stroom heet water *ex aede Jani* te voorschijn komt, blijkt dat hij op zijne manier juist hetzelfde vertelt als Ovidius. Er is te Rome slechts ééne *portu Janualis* en die is de janus geminus, vgl. Varro L. L. V, 165.

²⁷) Vergel. b. v. Hor. Epp. II, 1, 255, Ov. F. 1, 281 met Aen. 1, 293 sqq.

²⁸) Zie Mommsen *Res divi Augusti*² p. 49. De Grieksche vertaling waarborgt de juistheid in hoofdzaak der restitutie van den Latijnschen tekst. *Janum Quirinum* staat ook bij Suetonius (Aug. 22), die hier Augustus' eigen woorden volgt. — De Grieksche vertaling van het Mon. Anc. heeft Πύλιν 'Ενιόλιον. Bij Horatius C. 4, 15, 9 is *Janum Quirini* ongetwijfeld te veranderen in *Janum Quirinum*. De diaskeuasten van onzen dichter hebben den ouden term, dien zij niet begrepen, verkuooid.

numen nog niet noodzakelijk een oorlogsgod te zijn; het kan evenzeer met Jupiter en de andere hemelingen worden aangeroepen als handhaver van het Recht. Maar op de tweede plaats, door mij bedoeld, treedt hij ongetwijfeld op als een wezen dat in den oorlog zijne macht toont, als een bellipotens. Er bestaat n.l. een brokstuk van eene oude wet, toegeschreven aan koning Numa, die bepalingen bevatte omtrent de spolia opima. Het is bewaard bij Festus (p. 186 ed. M.), maar ongelukkigerwijze stond het op eene der bladen, die Pomponio Leto uit den codex heeft uitgescheurd en die sedert verdwenen zijn. Slechts het afschrift van Leto²⁹⁾ is hier onze eenige bron, en dat is hier bovendien

²⁹⁾ En ook dat bezitten wij niet ecus in originali, zie C. O. Müller's Praef. op de ed. van Festus, p. VII.

De bewuste plaats staat bij Müller p. 189. Leto's afschrift luidt als volgt: *esse etiam compelli reges* [reeds Ursinius verbeterde *Pompilii regis*] *legem opimorum spoliorum talem: Cuius auspicio classe procincta opima spolia capiuntur, Jovi Feretrio darier oporteat, et bovem caedito, qui cepit aeris C.C. secunda spolia, in Martis aram in campo solitaurilia ultra voluerit caedito. tertia spolia, Janui Quirino agnum maren caedito, C qui ceperit ex aere dato. cuius auspicio capta, dis piaculum dato.* Blijkbaar was dit gedeelte van den Festuscodex, dat hier door den trechter van Leto tot ons is gekomen, vol onleesbare plekken; in het afschrift schijnen die lacunes te zijn overgeslagen, hier en daar misschien door losse gissing aangevuld. Van daar een onsamenhangend, verward en grammaticaal foutief geheel. De plaats bij Plutarchus Marcell. 8 luidt aldus: Καίτοι φασὶν ἐν τῇς ὑπομνήμασι Νομῶν Πομπίλιον καὶ πρώτων ὀπιμίων καὶ δευτέρων καὶ τρίτων μνημονεύειν, τὰ μὲν πρώτα λεγόμενα τῷ Φερετρίῳ Διὶ κελεύοντα καλεῖσθαι, τὰ δευτέρα δὲ τῷ Ἀρει, τὰ δὲ τρίτα τῷ Κυρίῳ, καὶ λαμβάνειν γέρας ἑκάστην τριάκοντα τὸν πρῶτον, τὸν δὲ δευτέρον διζυρία, τὸν δὲ τρίτον ἑκάτην. Te recht bedient men zich van dit getuigenis van den Griekschen geschiedschrijver als hulpmiddel tot vaststelling van den juisten tekst bij Festus, maar Plutarchus schijnt hier wat slordig geweest te zijn; *Janui Quirino* is bij hem Κυρίῳ, de offers en offerdieren vermeldt hij niet, in de plaats van *ara Martis in campo* heeft hij bloot τῷ Ἀρει. Daarom betwijfel ik het, of wat hij zegt van het καλεῖσθαι der tweede en derde spolia aan Mars en Quirinus, juist is. Bij Festus is wel sprake van een geven der eerste spolia (nl aan Jupiter Feretrius), maar overigens wordt niet gezegd *darier oportet*, de woorden *in Martis aram* en *Jovi Quirino* zijn te construeeren met *caedito*. Hoezeer in het algemeen en in hoofdzaak de restitutie van Hertzberg (*Philologus* I, p. 333), die ook door Marquardt is geadopteerd, juist mag

vol fouten en uitlatingen, zoodat de juiste tekst slechts bij benadering kan worden vastgesteld. Omtrent den inhoud kan geen twijfel bestaan, vooral niet, omdat ook Plutarchus (Marcell. c. 8) dezelfde *lex Numae* in hoofdzaak weergeeft. Diensvolgens waren er drie soorten van *spolia opima*; de eerste moest gewijd worden aan Jupiter Feretrius, waarbij van staatswege een rund geofferd werd en degeen die ze behaald had 300 asses ontving; voor de tweede soort moest geofferd worden op het altaar van Mars in campo Martio, het offer heette *solitaurilia*, het geschenk was 200 asses; voor de derde: Janus Quirinus, een lam van het mannelijk geslacht, 100 asses. De volgorde van de drie hier genoemde goden, wien bij dezen rijksten wapenbuit wordt geofferd, is dezelfde als de rangorde der drie *flamines majores*. — Vergelijk hiermede ook het scholion van Servius (ad Aen. 8, 663): *Salios] qui sunt in tutela Jovis, Martis, Quirini*.

Nog verdient opmerking, dat wanneer de consul aan het hoofd der gewapende burgerij door den door hem geopenden Janus uitmarcheert, hij de *trubea Quirinalis* draagt (zie Aen. 7, 610 met Servius ad h.l.).

Behalve het beeld van den god schijnt het templum niets anders bevat te hebben; de ruimte was ook niet groot³⁰). Wel wordt er van eene *ara Jani* daaromtrent gesproken, doch dit altaar moet buiten het omheinde heilige terrein gestaan hebben. Wanneer Ovidius in het eerste boek zijner *Fasti* den god zelve laat verhalen, waarom hem te dier plaatse een heiligdom is opgericht, besluit hij aldus:

---

heeten, hij deed verkeerdt met twee lacunen te onderstellen en aan te vullen, waarin van die consecratie der *spolia secunda* en *tertia* sprake is. De *ara Martis* in campo en de Janus Quirinus met bijbehorende *ara* passen bij gebrachte offers, niet bij opgehangen wapenbuit. Overigens zie Hertzberg l.l. p. 331—339.

In den aanhef der *lex Numae* zal wel te lezen zijn: '*Cuius auspicio classe procincta <prima> opima spolia capiuntur*', vgl. Plut. καὶ πρώτων ὁπλιῶν καὶ δευτέρων καὶ τρίτων.

³⁰) Procopius t. a. p. τοσοῦτοις μὲν ἔσιν τὸ ἄγαλμα τ.ῦ Ἰαννοῦ σκέπειν. Over den vorm en de plaats van den Janus Geminus zie Jordan *Topographie der Stadt Rom* I, 2, S. 348 vlgg., vooral 350 N. en Hülsen *Ann. dell' Instituto* 1885, p. 323 vlgg.

*ara mihi posita est parvo conjuncta sacello :
haec adolet flammis cum strue farra suis.*

De keus van het woord *conjuncta* is kwalijk te vereenigen met eene ara binnen de omheining. Daarenboven, de regelmatige offers moesten toch ook gebracht worden, als de janus geminus gesloten was. Eindelijk bestaat er een stellig getuigenis van een offer op dit altaar gebracht uit een tijd toen de dubbele janus gesloten was. Toen n.l. na de vermoordening van Pertinax de ijdele Didius Julianus door de praetoriani tot Augustus was uitgeroepen, was het zijn eerste werk die keuze ten spoedigste door den senaat te doen wettigen. Van de gebeurtenissen op den dag van die senaatszitting hebben wij het even omstandige als betrouwbare relaas van Dio, hoewel in uittreksel (bij Xiphilinus) toch den ooggetuige verradend. Daar wordt als iets dat van zelf spreekt verhaald, dat de nieuwe Augustus opgaande naar de curia τῷ Ἰανῷ τῷ πρὸ τῶν θυρῶν αὐτοῦ (sc. τοῦ συνεδρίου) Οἴσειν ἔμελλε ([Xiphil.] Dio 73, 13, vgl. vita Didii Juliani 4,3).[•] Waarschijnlijk was dit offer het gewone, dat vóór elke senaatszitting verricht werd door hem, die den senaat had bijeengeroepen, niet, zooals Roscher beweert, »ein Kalendenopfer". Pertinax was 28 Maart vermoord, deze senatus indictus werd reeds den volgenden dag gehouden.

Behalve dit oude sacellum met bijbehorende ara had Janus nog eene aedes. Deze stond op het forum holitorium in de buurt van het theatrum Marcelli, even buiten de porta Carmentalis. Volgens Tacitus (Aen. II, 49) zou Dui-lius, de overwinnaar bij Mylae, dien tempel gebouwd hebben. Eene andere overlevering (bij Festus) weet reeds uit een veel vroeger tijd van eene aedes Jani op die plek; daar zou n.l. het senaatsbesluit gemaakt zijn, dat der gens Fabia toestond, den oorlog tegen de Vejenten voor hare rekening te nemen ³¹⁾. Augustus ondernam de restauratie van dit

³¹⁾ Festus p. 285 *religioni est quibusdam porta Carmentali egredi, et in aede Jani, quae est extra eam, senatum haberi, quod ea egressi sex et trecenti Fabii apud Cremeram omnes interfecti sunt, cum in aede Jani Scutulum factum esset, uti proficiscerentur.* In andere berichten omtrent de 306

oude heiligdom, en schijnt den tempel zeer verfraaid te hebben. Dit mag men afleiden uit de plaats van Ovidius (Fasti I, 223 sq.), waar de god zijne tevredenheid betuigt met *aurea templa*³²⁾. Gedediceerd is de herstellde aedes eerst onder Tiberius in het jaar 17. Bij den ouderen Plinius is ergens (N. H. XXXVI, 28) sprake van een zoogenaamd standbeeld van Janus, dat sommigen aan Scopas, anderen aan Praxiteles toeschreven en dat Augustus uit Aegypte had medegebracht en in den tempel van Janus opgesteld. Wij mogen veilig aannemen, dat die tweehoofdige figuur van Griekschen oorsprong in de oude aedes ad theatrum Marcelli geplaatst is geruimen tijd voordat deze gerestaureerd werd. In den ouden tempel stonden mijns erachtens ook reeds de twaalf altaren, waarvan Varro in het vijfde boek der *antiqq. rerum divinarum* gewaagde. Die twaalf altaren, zoo heet het in het citaat bij Macrobius, staan in verband met de twaalf maanden. Lydus plaatst ze op gezag van Fontejus (zie boven blz. 290) in den tempel van Janus³³⁾.

Blijkens de opgaven der kalendaria had deze Janus ad theatrum Marcelli zijne feestdagen en offerplechtigheden op 17 Aug. en 18 Oct.³⁴⁾. De eerste van die dagen valt samen met het feest van den havengod Portunus in ponte Aemilio. Dit, alsmede de nabijheid van de plaatsen, waar op dien 17 Aug. aan Janus

---

Fabii is er van eene aedes Jani geen sprake, evenmin hiervan dat de porta Carmentalis sedert tot ongelukspoort is geworden; alleen de dexterjanus van die poort, door welken de Fabii uitgetrokken waren, gold voor ongeluk aanbrengend (Liv. II, 49, 8, Ov. F. II, 201 sq.).

³²⁾ Roscher onderstelt dat met die *aurea templa* van Ovidius een door Augustus nieuw gebouwde — overigens door niemand vermeldte — Janustempel bedoeld wordt, die aan zijn forum (het f. Augusti) gelegen was; en dat daar — niet in aede ad theatrum Marcelli — het door Plinius bedoelde Grieksche beeld geplaatst was. Hij beroept zich op Serv. ad Aen. I, 294, maar de commentarius plenior, dien hij bedoelt, pleit hier eer tegen dan voor zijne stelling.

³³⁾ Macrobius Sat. I, 9, 16 *Varro libro V rerum divinarum scribit Jano du decim aras pro totidem mensibus dedicatas*. Lydus IV, 2 Φοντήιος... ἔφερον αὐτὸν οἶεται τοῦ παντὸς χρόνου τυγχάνειν καὶ ταύτῃ δωδεκάβωμον εἶναι τὸν αὐτοῦ νὰ δὲν κατὰ τὸν τῶν μηνῶν ἀριθμὸν.

³⁴⁾ Zie Mommsen C. I. L. I, p. 399 en 404.

en aan Portunus hulde werd bewezen, zoowel onderling als ten opzichte van den Tiber, bewoog Preller om nu ook beide goden te vereenzelvigen. Ten onrechte. Zeker is de god der havens, de pater Portunus, die zelfs een eigen flamen had, eene oude geëerde godheid te Rome, en in zijne functie als schutspatroon van deuren en poorten zal Janus meer dan eens mét Portunus zijn aangeroepen. Ook is het zoo dwaas niet, dat hun beider feesten in tijd samen-vallen. Maar toch voor iederen god afzonderlijk, en in de oudheid zijn zij nooit of door niemand, voor zooverre wij weten, met elkander verwisseld. Overigens had *portus* oudtijds eene ruimere beteekenis. Op eene bekende plaats van de twaalf tafelen kwam het voor als synon. van *domus* (zie Festus p. 233 M.). De mogelijkheid bestaat, dat oorspronkelijk pater Portunus ook een beschermgod der woningen was.

Behalve de genoemde heiligdommen bezat Rome nog een Janus quadrifrons, d. w. z. eene Januspop met vier aangezichten. Hij zou op de Faliscers buitgemaakt en door de overwinnaars in hunne stad opgesteld zijn ³⁵). Hij bestond uit twee janusbogen, die elkaar rechthoekig sneden ³⁶), en moet gestaan hebben in de streek, waar onder Domitianus het zoogenaande forum transitorium is aangelegd. Deze keizer vergrootte en verfraaide dit heiligdom van den god, welk feit door Statius en Martialis is vereeuwigd ³⁷).

³⁵) Zie Macrob. I, 9, 13 en het overigens onbruikbare scholion op Aen. 7, 607, waar o. a. de verschillende heiligdommen van Janus dooreenge-mengd worden, en verteld wordt dat Domitiaan den ouden Janus geminus van Numa naar het forum transitorium heeft verplaatst! Zie Servius ed. Thilo, II, p. 171, waar cod. *F* wat beters geeft dan de dwaasheid, die in den tekst is opgenomen.

³⁶) *Janus geminus* is op een paar plaatsen van Augustinus (C. D. VII, 4; 8) gebruikt in de bet. van *quadrifrons*. Het verschil bestaat ook alleen in den onderlingen stand der *jani*. Bij den ouden *janus geminus* van Numa staan zij achter elkander op evenwijdigen afstand, bij den quadrifrons gekruist over elkander.

Zie Stat. Silv. IV, 1, 13—15. Martialis dichtte als volgt (X, 28):

*Annorum nitidique sator pulcherrime mundi,
Publica quem primum vota precesque vocant,
Pervius exiguos habitabas ante penates,
Plurima qua medium Roma terebat iter.*

Zij, die Janus als den »hemel'' verklaarden, beriepen zich op de vier aangezichten van dit beeld, als symbolen der vier windstreken. Deecke ziet in den quadrifrons den Etruscischen god Ani (vgl. Deecke *Die Falisker*, S. 82 met de daar geciteerde plaatsen). Hiermede strookt het feit, dat die zoogenaamde god van Falerii te Rome naar het schijnt, geen voorwerp van vereering geweest is. Van Janus quadrifrons wordt geen feestdag, geen offer, geenerlei plechtigheid ergens vermeld. De Romeinsche Janus is bifrons. Als zoodanig is hij steeds afgebeeld. *Διὰ τί*, vraagt Plutarchus (Q.R. 22), *τὸν Ἰανὸν διπρόσωπον ὁλοῦνται γεγονέναι καὶ γράφουσιν οὕτω καὶ πλάττουσιν*; De geijkte voorstelling van die twee aangezichten is uit den Januskop der Romeinsche assen overbekend. Daar vertoonen beide gelijke trekken, en wel die van een oudachtig man. Zoo ongeveer zal ook wel, mogen wij aannemen, het boven vermelde oude beeld van het sacellum bij het Argiletum er hebben uitgezien. Overigens heeft men alle reden tot de bewering dat die conventioneele Janusfiguur naar het een of ander Grieksch model is ontworpen; tweehoofdige figuren, die tot voorbeeld konden dienen, bood de Grieksche plastiek ongetwijfeld ³⁸). Het kenmerkende van Janus is niet, dat hij met twee aangezichten wordt afgebeeld, maar dat hij nooit één aangezicht draagt. Soms vindt men ook wel afwijkingen van het normale type. Op munten van een der muntmeesters uit de gens Fonteja komt een baardelooze Januskop voor; immers de Fonteji hebben Fontus, den zoon van Janus tot generis auctor. Uit den keizertijd hebben wij, met name op munten van Commodus en Gallienus allegorische voorstellingen van Janus in zijne functie van genius van den Tijd ³⁹). Daar is de god ten voeten uit afgebeeld.

*Nunc tua Caesareis cinguntur limina donis,
Et fora tot numeras, Jane, quot ora geris.
At tu, sancte pater, tanto pro munere gratus,
Ferrea perpetua claustra tuere sera.*

³⁸) Zie Roscher t. a. p. Sp. 53 vlgg.

³⁹) De bedoelde munt van Commodus is o.a. afgebeeld bij Roscher t. a. p. Sp. 52. Het naar links gerichte gelaat heeft de trekken van een oud man, het aangezicht rechts is baardeloos en jong. De linkerhand omsluit

De staf in de rechterhand is een vast attriboot van Janus, desgelijks de sleutel in de linker (Ovid. F. 1, 99). Den laatsten droeg hij als janitor ⁴⁰⁾, den staf in andere functie. Macrobius (1, 9, 7) toch geeft deze verklaring: *cum clavi ac virga* — bij Ovidius t. a. p. staat er *baculum* — *figuratur, quasi omnium et portarum custos et rector viarum*. Het vrijmaken en beschermen der wegen is evenzeer eene functie van Janus, als het bewaken der toegangen. Lydus (IV, 1) verklaart zelfs, zeker wel op gezag van ouderen, *Clusivius* als *ὄδιαιτος*. Te Rome stonden er een aantal jani aan de eindpunten van straten en op kruispunten. Buiten Rome vindt men ze aan de groote heirwegen, zoo o. a. als uitgangspunt van de via Augusta in Baetica, die liep *ab Jano qui est ad Baetem ad Oceanum* (zie C. I. L. II, p. 627 sqq.); te Cales in Campanië (ib. X, 4660).

Het is te verwachten, dat die *antiquissimus divum* (Juven. 6, 394), wiens religio door Romulus zou zijn ingesteld (August. C. D. 4, 23), die in Grieksche geschiedbronnen *Θεὸς ἀρχαιότατος τῆς Ἰταλίας ἐπιχώριος* (Herodian. I, 16), ja zelfs *πρῶτος τῶν ἀρχαίων θεῶν οἷς Πενάτας ἐκάλονν* (Procop. Γουθ. I, 25) genoemd wordt, eene belangrijke plaats inneemt in den Romeinschen eeredienst. Zoo is ook inderdaad het geval. Bij alle godsdienstige handelingen wordt hij aangeroepen, en wel het allereerst.

het midden van een geopen den boog door welchen vier vrouwen, de jaargetijden, binnentreden; rechts komt een knaap met den hoorn des overvloeds den god tegemoet. Op die van Gallienus is desgelijks de eene kop jong, de andere oud; zie Eckhel VII p. 397. De gewone type komt overigens ook op de keizermunten voor; zie o. a. Eckhel t. a. p. en p. 141.

⁴⁰⁾ Eene andere verklaring van den staf geeft Roscher (t. a. p. Sp. 32): „Wie ferner der ianitor des Privathauses einen Schlüssel und eine virga führte um mit dieser unbefugte Eindringlinge abzuwehren, so auch Ianus“, en beroept zich op de plaatsen, aangehaald door Becker in zijn „Gallus“ (II³, S. 129).

De sleutel is ook een attriboot van Portunus, zegt Paul. p. 56. Dezelfde auteur voegt er bij: *clavim consuetudo erat mulieribus donare ob significandam partus facilitatem*. Jammer, dat wij hier den oorspronkelijken tekst van Festus niet hebben, waaruit dit armzalige excerpt getrokken is.

Dit blijkt uit een aantal zeer stellige getuigenissen, ten deele van lieden die het uit de praktijk des levens moesten weten ⁴¹⁾, en het wordt bovendien bevestigd door eenige gebedsformulieren, die ons bewaard zijn gebleven, en het carmen devotionis, waarmede Decius Mus zijn persoon mitsgaders het leger der vijanden aan de di Manes en Tellus wijdde; zie Liv. 8, 9, 6. Uit den cultus privatus kan men wijzen op de twee offerhandelingen, waaromtrent Cato *de Re Rustica* voorschriften geeft, de porca praecidanea (c. 134) en de arvorum lustratio (c. 141). In beide gevallen kan de hoofdhandeling niet gedaan worden, alvorens eerst aan Janus, dan aan Jupiter een bepaald en door Cato nauwkeurig omschreven offer met gebed is opgezonden. Zooals gezegd, het allereerst aan Janus. En het lijdt geen twijfel dat in alle dergelijke gevallen aldus gebruik was. Hoe diep die gewoonte om Janus bij alle godenaanroepingen vooraan te plaatsen moet geworteld zijn geweest, kan men nagaan uit het volgende. Wanneer Varro in zijne *antiquitates rerum divinarum* de namen der twintig di selecti opsomt, dus bij eene zuiver profane handeling, kan hij niet nalaten de rij met Janus te beginnen en desgelijks sollemni ritu met Vesta te besluiten ⁴²⁾.

Behalve die algemeene functie in het ritueel heeft Janus ook eigene, hem in het bijzonder gewijde tijden en sacra. Hier niet minder vertoont hij zich in het karakter van wat Mommsen zoo juist teekent met de woorden : *Geist des Eröffnens*'. Welk verschil er ook oorspronkelijk moge bestaan hebben omtrent den tijd van aanvang van het Romeinsche jaar, de naam Januarius voor de maand, die op den winterzonnestilstand volgt, en die ten slotte algemeen als eerste maand erkend is, is overoud. Ook het begin van de maanden en de dagen is hem heilig. De Kalendae staan

---

⁴¹⁾ B. v. Cicero (N. D. II, 27, 61), Ovidius (*Fast.* 1, 171). Vgl. Paul. p. 52; Arnob. III, 29; Serv. ad Aen. I, 292 en VII, 610; Macrob. Sat. I, 9, 3; 16, 25.

⁴²⁾ Ook in de *acta fratrum Arvalium* zijn er een paar voorbeelden van offers aan eene reeks van godheden gebracht; daar staat Janus pater vooraan. Zie C. I. L. VI, 2099 en 2107.

onder de hoede van Janus en Juno. Deze is hier de Juno Lucina, gene ongetwijfeld de Janus Junonius, van wien Macrobius (Sat. I. 9, 16) gewaagt: *Junonium quasi non solum mensis Januarii sed mensium omnium ingressus tenentem* (vgl. ibid. I, 15, 19). Als god van den morgenstond heet hij *Matutinus pater*, gelijk blijkt uit eene bekende plaats van Horatius (Sat. 2, 6, 20—22):

*Matutine pater, seu Jane libentius audis,
Unde homines operum primos vitaeque labores
Instituunt.*

*Patulcius*⁴³⁾ en *Clusius* of *Clusivius* heet hij als degeen die de hemelpoorten opent en sluit, en met die epitheta wordt hij bij het offeren aangeroepen⁴⁴⁾. Als *Consivius* is hij de ontsluiters bij de generatie⁴⁵⁾. Hem gelden de eerste ludi circenses in het nieuwe jaar, hem het plechtige offer op 9 Januari, wanneer de rex in de regia hem een ram ten offer brengt⁴⁶⁾, *princeps civitatis principem*

⁴³⁾ Dat die naam aldus en niet *Patullius* is te schrijven, mag men opmaken zoowel uit Lyd. IV, 1 Πατούλκιον, als uit de analogie van *hiulcus*.

⁴⁴⁾ Zie Ov. F. I, 127 sqq. De sacerdos roept hem aldus aan, als hij hem de offerkoeken aanbiedt. Het is methodisch niet te rechtvaardigen, dat men van de epitheta *Patulcius* en *Clusi(vus)* gebruik heeft gemaakt ter restitutie van het boven (blz. 293) vermelde fragment van het carmen Saliare. Ovidius kent ze alleen uit het offerformulier.

⁴⁵⁾ Varro bij August. C. D. 6, 9 *Janus Consivius praest conceptioni, ibid. 7, 3 confert...Janus aditum et quasi januam semini*, Macrobius Sat. I, 9, 16 *Consivium a conserendo i. e. a propagine generis humani, quae Jano auctore conseritur*.

⁴⁶⁾ Dit geschiedt niet alleen op den 9 Jan., maar ook op de andere dagen, die *Agonales* heeten. Varro L. L. VI, 12 *dies Agonales, per quos rex in regia arietem immolat*. Die dagen zijn 17 Maart, 21 Mei en 11 December. Omtrent den eerstgenoemden zwijgt Ovidius; trouwens op dien dag vallen de Liberalia, die den dichter geheel in beslag nemen. Maar een citaat van Masurius bij Macrobius (Sat. I, 4, 15) leert ons dat de dag der Liberalia met het agonium Martiale samen viel. Op 21 Mei weten wij uit het Kal. Ven., dat het agonium Vediovis gold. Ovidius vermeldt hier evenmin den naam der godheid; hij verwijst slechts naar de vroegere behandeling van dit sacrum in de maand Januari Omtrent de godheid

gregis ⁴⁷⁾, waarmede men vergelijke, dat aan Juno op alle Kalandae door de regina sacrorum in de regia een vrouwelijk lam of zwijn geofferd wordt (Macrob. 1, 15, 19).

Die functie van den rex bij dit Janusoffer heeft in verband met eenige andere gegevens eerst Ambrosch, later Marquardt en Preller er toe gebracht om genoemden sacerdos, die toch, in naam ten minste, den eersten rang onder de sacerdotes bekleedt, in engeren zin als Januspriester te beschouwen. Deze stelling heeft vrij wel algemeen ingang gevonden. Evenwel, van die speciale functie van den rex als een soort van flamen Jani weet geen onzer bronnen iets af. Noch Livius, noch Dionysius, noch Festus, noch Plutarchus, die omtrent de instelling en de functies van den rex sacrorum allerlei mededeelen, vermelden die engere betrekking tot Janus. Zij steunt ook op zeer zwakken grond, in hoofdzaak op eene plaats van Festus, waar

van 11 Dec. blijkt niets; de letters IN achter AG in de fasti Amit. zijn duister. Uit de plaats van Varro, in de volgende noot geciteerd, moet men besluiten, dat de rex op al die dagen het offer bracht.

⁴⁷⁾ Zoo Varro. De plaats, waar die woorden zijn overgeleverd (L. L. VI, 12), is echter verminkt. Er staat in den Florentinus:

dies Agonales, per quos rex in regia arietem immolat, dicti ab agone, quod interrogatur a principe civitatis et princeps gregis immolatur.

Spengel leest: *ab Agon, eo quod*, eene lezing die de plaats nog meer bederft. Want *agone* is blijkbaar de bekende formule, waarmede de popa den rex vroeg, of hij tot de slachting van den offerram mocht overgaan. Daarmede zocht men den naam Agonalia te verklaren. De waarde dier verklaring stel ik niet hoog; dat zij echter, zooals Jordan in zijne uitgaaf van Preller's *Röm. Myth.* I, S. 179 N. beweert, eene taalfout zou insluiten, is onjuist. De indicat. in de plaats van den conj. in dubitatieve vragen is bij den 1sten pers. in het Latijn niets zeldzaams. In onze plaats schuilt de fout elders. Uit den overgeleverden tekst kan men niets anders afleiden, dan dat de princeps civitatis de woorden *agone?* uitsprak, die de popa zegt en zeggen moet. Dan ontbreekt er ook eenige aanwijzing van de aanleiding om in de etymologie juist die termen princeps civitatis en princeps gregis te gebruiken. Zooals de tekst thans luidt, moet men vragen: wat heeft dat *princeps* te maken met de formule *agone?* Ik vermoed dat er in den archetypus tusschen *a* en *principe* twee regels zijn uitgevallen, ongeveer als volgt *ab'agone' quod interrogatur a* < *popa rex, aut a Graeco quod est ἄγων, quod sacrificatur a* > *principe civitatis et princeps gregis immolatur.*

sprake is van eene zekere etiquette bij maaltijden van sacerdotes. Van die plaats is misbruik gemaakt. Om den gang van mijn betoog hier niet te storen, heb ik de bespreking van die plaats nedergelegd in een Aanhangsel, aan deze bijdrage toegevoegd.

Onder de benamingen van Janus is er nog eene te vermelden naar de spijs, die men hem offert. Johannes Lydus is hier onze eenige zegsman, maar hij beroept zich op Varro. In het 14e boek rerum divinarum staat, zegt hij, een epitheton van Janus. dat bij den Griek luidt *Ποπάρων*; het origineel zal wel geweest zijn *Libo*. Aldus werd hij genoemd om de *liba* (*πίπαρα*), die hem op alle Kalendae werden opgedragen Dit bericht sluit zeer goed aan bij eene mededeeling van Paulus, den excerptor van Festus, dat aan Janus een bijzonder soort van libum gegeven werd, dat daarom *Janual* heette ⁴⁸⁾. Behalve die liba werd hem met wijn en mola salsa geofferd. Dit geschiedde niet alleen bij staatsoffers maar ook in den cultus privatus (zie Ovid. F. 1, 127 sqq. en Cato R. R. c. 134 en 141). Bij Juvenalis bidt eene aanzienlijke dame tot den ouden god *et farre et vino* (6, 386). Evenwel, ook bloedige offers werden hem van particulieren, verg. Juv. 6, 392 met Horat. Epp. I, 16, 59 sq.

Genoemde plaatsen leeren ons nog iets anders. Ook in den cultus privatus bleef, ten minste in echt Romeinsche opvatting, nog tot ver in den keizertijd de eerbiedwaardige Janus niet slechts gelden als eene godheid, die in lang vervlogen dagen zijne macht had uitgeoefend, maar als een numen praesens, van welks machtige gunst en bijstand ook bijzondere personen zich des noodig gaarne wilden verzeke- ren, gelijk zij dit deden van die van Jupiter, Mars, Apollo. Ook arae en ex-voto's, aan Janus gewijd, zijn er bewaard, doch hun aantal is niet groot. In het Corpus heb ik zes inscripties uit Dalmatië, eene uit Karinthië, twee uit Africa en eene uit Gallië geteld ⁴⁹⁾. Dat in de Latijnsche letteren

⁴⁸⁾ Paul. Exc. Festi p. 104 *Janual libi genus, quod Jano tantummodo libatur.*

⁴⁹⁾ De Dalmatische zie C. I. L. III, 2881, 2969, 3030, 3158, 9932,

Janus betrekkelijk zeldzaam genoemd wordt, is toe te schrijven aan het eigenaardige wezen van die litteratuur, die ontstaan door Griekschen invloed, gevormd naar Grieksch model, geschoeid op Griekschen leest, nauwelijks plaats open liet voor een goddelijk wezen, waarop de Grieksche mythologie geen vat had. In hetgeen ons van de dramatische, elegische, lyrische poëzie der Romeinen overig is, wordt zijn numen niet aangeropen, noch zijn persoon vermeld, tenzij het onderwerp zulks gebiedend voorschrijft. Het teekent, dat hij niet eens in de Aeneïs optreedt, het gedicht dat nog wel en met reden voor het nationale heldendicht wil doorgaan ⁵⁰). De eenige passages, waar Janus er genoemd wordt, zijn ten eerste 7, 180, waar mét de figuren der andere voorouders van Latinus ook zijne beeltenis in het paleis van den koning van Laurentum te zien is, en ten tweede 12, 197 vlgg. in den eed, dien Latinus zweert:

*haec eadem, Aenea, terram mare sidera juro
Latonaque genus duplex Janumque bifrontem
vinque deum infernam et duri sacraria Ditis:
audiat haec genitor, qui foedera fulmine sancit.*

Alleen in den kunstvorm, die van Griekschen invloed het meest vrij gebleven is, de Satire, komt de nationale god tot zijn recht. Bij Juvenalis wordt hij mét Vesta door eene *privata* aangeropen, en uit de straks vermelde plaats van

---

10072 — de laatste twee, gevonden in 1888 en 1885, staan in het supplement —; de Karinthische (uit de vallis Lavantina) *ibid.* 5092a; de Afrikaansche zie C. I. L. VIII, 2608 (te Lambaesis), 4576 (Ain Zana in Numidië). Die uit Gallië is gevonden nabij Laval in Mayenne, zij bevat eene dedicatie *Jano Vaeoso* (C. I. L. XII, 1062). De anderen dragen het opschrift *Jano Patri*, III, 2969; *Jano Augusto*, *ib.* 3158 en VIII, 4576 *Jano Patri Augusto*; III, 5092a *Jano Gemino*. Omtrent den titel *Augustus* vergel VIII, 12377 *Deo Mercurio Aug. sacrum*, *ib.* 12380 *Plutoni Aug. sacrum*, *ib.* 14546 *Libero Patri Aug.*, III, 8509 *Dianae Augustae*, *ib.* 9982 *Junoni Augustae* enz.

⁵⁰) Bij Ennius mag men met eenigen grond veronderstellen, dat in den strijd tusschen Romeinen en Sabijnen de hulp van Janus ter verdediging van Romulus' stad zal vermeld geweest zijn. Evenwel uit dit gedeelte van de sage is ons geen fragment der Annales bewaard. •

Horatius mag men veilig afleiden, dat offers aan hem door particulieren tot de meest gewone dingen behoorden. Wij lezen er:

*Quandocumque deos vel porco vel bove placat,
»Jane pater" clare, clare cum dixit »Apollo",*

en zoo pleegt men tot hem te bidden: *Jane pater*. Het nomen proprium en appell. zijn hier bijkans tot eenheid saamgegroeid, zooals in *Jupiter*, zeker niet minder dan bij *Ma(r)spiter* en *Liber pater*. Want ook, wanneer er over hem gesproken wordt, gebruikt de Romein gaarne den term *Janus pater*. Zoo betitelt hem zelfs Seneca's pamflet⁵⁾, en bij Arnobius staat er (III, 29¹), als hij begint de goden ieder afzonderlijk te behandelen: *Incipiamus ergo sollemniter a Jano et nos patre*.

In den spot van den een en den gemaakt eerbiedigen toon van den ander straalt het besef door van de eereplaats, die aan Janus van rechtswege onder de goden toekomt, en die door de geloovigen ook steeds is erkend. Bij hem kon men niet, zooals bij Jupiter, wijzen op allerlei feiten en voorvallen, die afbreuk deden aan de majesteit van zijn wezen en aan zijne achtingswaardigheid; van hem waren geene onbehoorlijke minnarijtjes, bedriegerijtjes en andere menschelijke zwakheden bekend, die den Griekschcn Zeus zoo goed staan, maar die in den Romeinschen Jupiter, die ze zich goedschiks kwaadschiks moet laten aanleunen, stuiten. Vader Augustinus is er blijkbaar verlegen mede. Van de Olympische goden kan hij kwaads genoeg vertellen; maar van Janus zijn hem niet dan goede daden bekend. *De Jano quidem non mihi facile quicquam occurrit, quod ad probum pertineat* (C D. VII, 4). Er blijft hem niets anders over dan er zich met eene gezochte aardigheid van af te maken op zijne twee of vier aangezichten: *an forte voluerunt ut quo-*

⁵) Sen. Apocol. 9 *primus interrogatur sententiam Janus pater*. Vergelijk de bekende plaats van Lucilius in het eerste boek zijner Satirae, waar Neptunus, Liber, Saturnus, Janus en Quirinus het epitheton *pater* dragen (zie Lactantius *Div. Inst.* IV, 3, 12).

niam plurimi di selecti erubescenda perpetrando amiserant frontem, quanto iste innocentior esset, tanto frontosior appareret?

Niet dat er hoegenaamd geene mythologische verhalen omtrent onzen Janus bestonden. Maar zij dragen niet alleen de Romeinsche locale kleur, maar ook de Romeinsche armoede aan verbeelding. Nooit is er een dichter opgestaan, die der stijve pop leven inblies, en den wereldschepper, den oudsten koning van Italië, den beschermer van Romulus' stad in den oorlog met de Sabijnen belangwekkend maakte. Wat pius Aeneas onder de helden, is Janus bifrons onder de goden. Het aardigste nog, dat er van hem verhaald wordt, is zijne liefde voor Cardea of Carna, de dea cardinis⁵²), maar toch, in hoe weinig verzen moet de schalksche Ovidius zich van die dankbare stof kwijten. De beteekenis van dien mythe is bovendien doorzichtig. Niet minder begrijpelijk is het, dat Janus als echtgenoot van Juturna, de godin over wateren en rivieren, vader is van een god Fontus of Fons (Arnob. 3, 29), en dat hij elders *pater Tiberini* genoemd wordt (Serv. ad. Aen. 8, 330). In eene andere genealogie heet Canens, de echtgenoot van koning Picus, de dochter van Janus en Venilia (Ovid. Mett. 14, 334). Van die Venilia, die elders de vrouw van Neptunus heet (Aug. C. D. VII, 22), weten wij te weinig af om eene verklaring te beproeven.

In tegenstelling tot deze, alleen aan antiquarii bekende bijzonderheden, genoot de meer euhemeristisch getinte vorm van den Janusmythe eene groote populariteit. Als oudste koning van Italië, troonende op den naar hem benoemden mons Janiculus, bij wien Saturnus op zijne vlucht eene wijkplaats zoekt en vindt, en onder wier beider milde heerschappij Italië zalige tijden beleeft van rust, vrede en voorspoed, is hij eene vaste figuur in den textus vulgatus van de historie van Rome's oorsprong. In dit verband is de anti-quissimus divum de oudste rex en de uitvinder of invoerder van allerlei nuttige zaken. Op hem werden teruggevoerd de akkerbouw, de scheepvaart, de munten, die immers zijne

⁵²) Carna uit *cardna, verg. *ornare*, het doublet van *ordinare*.

beeltenis en die van de prora navis dragen ; hij gaat door voor den grondvester van tempels en den' cereciënst der goden ; hij is o. a. de eerste geweest die de kransen bij de res divina gebruikte ⁵³. Om die reden zou ook Numa, de vredevorst, het nieuwe jaar in plaats van met de maand van Mars met die van Janus hebben doen beginnen

Het is waar, de bronnen voor die zoogenaamde historische overleveringen zijn, voor zooverre zij uitdrukkelijk genoemd worden, Grieken. Per slot van rekening worden wij verwezen naar een zekeren Draco van Corcyra, naar Protarchus van Tralles, naar een Xeno in het eerste boek van diens *Ἰταλικά*⁵⁴). Lydus noemt als zijn zegsman voor het bericht dat Janus de eerste huizen gebouwd en met deuren gesloten heeft, Demophilus, die wanneer hij dezelfde is als Demophilus, die bij Suidas voorkomt als schrijver van een boek *περὶ βίον Ἰουλαίων*, onder Marcus Aurelius leefde ⁵⁵). Men zou echter verkeerd doen op dien grond er toe te besluiten, dat dat geheele relaas van koning Janus en zijn beschavingswerk op willekeurige voorstelling van Grieksche historici berust. Niet zij hebben aan den tegenover het Capitool op den rechteroever van den Tiber liggenden heuvel den naam Janiculum gegeven, en al moge de bij Paulus (Exc. Fest. p. 104) opgegeven verklaring *Janiculum dictum, quod per eum* (sic) *Romanus populus primitus transierit in agrum Etruscorum* misschien dichter bij de waarheid komen, in het volksgeloof gold de samenhang van Janus met het Janiculum voor eene uitgemaakte zaak. De twee burchten, aan weerszijde van den Tiberstroom gelegen, waarvan Vergilius gewaagt,

*hanc Janus pater, hanc Saturnus condidit arcem ;
Janiculum huic, illi fuerat Saturnia nomen,*

⁵³) Zie Athenaeus XVI, p. 692 (c. 46 ed. Mein.); Plut. Q. R. 41; Macrobi. Sat. 1, 7, 18 sqq ; Serv. ad Aen. 8, 357; Origo gent. Rom. c. 1.

⁵⁴) Draco wordt door Athenaeus, Protarchus en Xeno door Macrobius geciteerd. Zie o.a. Suid. s. v. Δράκων.

⁵⁵) Verg. Julianus *Misopogon*, p. 358 G., Suidas s. v. Δαμόφιλος, Fragm. Hist. Graec. III, 656.

hielden de herinnering aan de gemeenschappelijke regeering van Janus en Saturnus — bij Macrobius (Sat. 1, 7, 23) bouwen zij zelfs hunne burchten in gemeenschap — nog bij het verre nageslacht bewaard. Nog uit de 11de eeuw hebben wij in eene beschrijving van Rome, de *Graphia aureae urbis Romae*, een merkwaardig bewijs voor de populariteit van de legende van koning Janus. Daar is Janus geworden tot een zoon van Noach, blijkbaar vereenzelvigd met Japhet, en in vereeniging met Nimrod of Saturnus bouwt hij de stad Saturnia ⁵⁶).

In onze bronnen bestaat er verschil of men koning Janus als indigena moet beschouwen dan wel als advena. De laatste lezing behoeft nog niet zonder nader onderzoek op rekening van Grieksche ijdelheid gesteld te worden, al mag veilig worden toegegeven dat de omstandigheid dat Janus, evenals Saturnus, uit het Oosten naar Westerland zou gekomen zijn, eene niet onwelkome gelegenheid schonk om van Janus nu ook al een Griek te maken ⁵⁷), die uit zijn vaderland Perrhaebië naar Italië scheep ging, om aan den mond van den Tiber vrij wel dezelfde taak te vervullen, die zijne ambtgenooten Cadmus of Cecrops in Boeotië of Attica verrichtten. Om kort te gaan, de verbinding van koning Janus en zijn gast, vriend en medekoning Saturnus berust noch op fictie noch op geleerde willekeur. Ook in den kalender vertoont zich die samenhang vrij duidelijk. Op de maand van Saturnus volgt die van Janus, op de Saturnalia het feest der Kalendae Januariae, en die tijdsbepalingen en sacra hebben de Romeinen toch niet van de Grieken overgenomen ⁵⁸).

III.

In hetgeen tot nog toe is uiteengezet, heb ik mij bepaald tot het mededeelen van wat uit een opzettelijk inge-

⁵⁶) Zie Gregorovius, *Gesch. der Stadt Rom* III, S. 519.

⁵⁷) Verg. boven blz. 287, noot 4.

⁵⁸) Macrobius, Sat. I, 7, 23 *posterius quoque duos eis continuos menses dicunt, ut December sacrum Saturni, Januarius alterius vocabulum possideret.*

steld onderzoek mij uit onze bronnen gebleken is vast te staan omtrent de vormen van vereering, de heiligdommen, afbeeldingen, attributen, mythen, op onze god betrekking hebbende. Het godsbegrip, dat in die zinnebeeldige voorstellingen is belichaamd, vertoonde zich in tamelijk scherpe omtrekken. Buiten kijf is Janus de godheid, die alle beginselen beheerscht, in tijd en in de ruimte, aan den hemel en op aarde. De Varroniaansche bepaling *penes Janum prima* is volmaakt juist. Daarmede strookt, dat zijne werkzaamheid bestaat in het bewerken der overgangen van het oude naar het nieuwe. Dus de rol, die Janus speelt in den Romeinschen godsdienst, is duidelijk genoeg. De moeilijkheid ontstaat eerst, wanneer men beproeft de herkomst, d. i. de voorgeschiedenis van dit godsbegrip op te sporen. Hier ontbreken stellige getuigenissen. Zooals de Romeinsche Janus ons uit de litteratuur bekend is, bestond hij vele eeuwen vóór de oudste ons bewaarde Italische letterkundige gedenkteeken. De Janus Quirinus aan het forum, de naam Januarius voor de eerste maand na den winterzonnestilstand, Janus als god der Kalendae, de gewoonte om hem vóór alle andere goden aan te roepen en bij alle offerplechtigheden, het symbool van de deur, dit alles behoort tot de vroegste en oorspronkelijkste elementen van den Romeinschen godsdienst. Maar wat is hier het prius geweest? De hemelsche godheid van het nieuwe jaar en de nieuwe maand, tevens wereldschepper — of wel de figuur van den initiator als verpersoonlijking van de macht, die men meende dat in het begin, in den eersten aanvang aller handelingen gelegen is? Op die vraag is meer dan een antwoord gegeven.

Zij die voornamelijk letten op de oudheid, heiligheid en macht van het goddelijke wezen, dat Janus heet, willen van de laatstgenoemde opvatting niet weten. Het gaat niet aan, zeggen zij, dat deze hemeling, wiens vereering van zoo groote beteekenis is, zijn ontstaan zou te danken hebben aan de toepassing van een abstract en algemeen begrip op zekere verschijnselen aan den hemel. Ook de etymologie van den naam zou bewijzen, niet alleen dat de Janus in caelo het prius is, maar ook dat wij te doen hebben met een

oorspronkelijken Zonnegod. Zeker, zoo die etymologie juist ware, zou zij een krachtig wapen zijn voor die stelling.

Bij mijn weten zijn er in deze eeuw drie naamsafleidingen voorgeslagen, die tot zulk een bewijs zouden kunnen dienen. In 1858 bracht Adalbert Kuhn *Janus* in verband met Ζηνός, zie Kuhn's *Zeitschr.* VII, 80 en vgl. aldaar Legerlotz S. 300. Zoo hij thans leefde, zou Kuhn de eerste wezen om deze zijne gissing te verwerpen; hetgeen men thans omtrent den oorsprong der casus obliqui Ζηνός enz. weet, sluit de mogelijkheid van samenhang uit ⁵⁹). Later beproefde Grassmann eene andere verklaring. Hij stelde een grondvorm *Divanus* op, waaruit door wegvalling van *v* in het midden, en van *d* in den aanhef *Ianus*, daarna *Jannus* zou zijn ontstaan (Kuhn's *Zeitschr.* XI, S. 8; XVI, S. 161). In deze etymologie is het wegvallen van de *v* in het midden nauwelijks te verklaren. In zoo verre was het eene verbetering, dat Pott en Corssen (in zijne *Aussprache*² I, 212 vgl.; 381 vlg.; II, 340) niet den wortel *diu* of *div*, maar het synonieme *di* tot grondslag kozen. Deze afleiding, hoezeer door Corssen volgens zijn gewoonte meer aangeprezen dan waarschijnlijk gemaakt, werd vrij algemeen erkend. In de *Beiträge* S. 351 vlgg. heeft hij die zoogenaamde bewijzen tamelijk breedvoerig herhaald, zonder de bewijskracht te verhoogen. Want uit de inscriptie CIL V, 783 *Jovi Dianio C. Herrennius Candidus V. S. L. M.*, die van den vorm *Dianus* = *Janus* het bestaan moet vaststellen, blijkt zulks allerminst.

Sterker is hij, waar hij met Grassmann verdedigt, dat de aanvangs-*d* is afgefallen. Dit kan met stellige analogiën worden gestaafd. Het latijn vertoont immers in ettelijke gevallen een *j* in den aanhef, waar oorspronkelijk *di*, *dj* gesproken was, en wel juist in woorden, ontstaan als afleidingen van die zoogenaamde wortels *di* en *div* = *dju*. De *d* is waarschijnlijk niet eensklaps verdwenen. De *j* in *Jovis* zal wel de voortzetster zijn van eene oudere palatale media *dj*, welker uitspraak grensde aan die van de italiaansche

---

⁵⁹) Zie o. a. G. Meyer, *Griechische Grammatik*¹ § 322.

g in *genere*, *gi* in *Giuseppe* ⁶⁰⁾. Maar dat *Jovis* uit *Djovis* ontstaan is, weten wij toch niet alleen door taalvergelijking. Gellius (V, 12) verhaalt, dat in de oude gebedsformulieren de schrijfwijze met *d* voorkomt, en dit wordt door andere betrouwbare getuigenissen bevestigd, met name door Varro (L. L. V, 66): *hoc idem magis ostendit antiquius Jovis nomen; nam olim Diocis... dictus* en Quintilianus (I, 4, 17); vergelijk ook eenige oscische inschriften (b.v. Mommsen Unt. Dial. p. 191 = Zwetajeff n°. 146 ΔιουΦει Φεσοοφει ταν-ρομ) en ook eenige voor-augusteïsche latijnsche ⁶¹⁾. Een dergelijken overgang vinden wij ook bij *Diana*. In het eerste boek van zijn werk over de landhuishoudkunde (R. R. I, 37, 3) laat Varro het landvolk zeggen *Jana* in de plaats van *Diana*. *Numquam*, vraagt daar Tremellius naar aanleiding van de schijn gestalten der maan: *Numquam rure audisti »octavo Janam crescentem" et contra »senescentem", et quae senescente luna fieri oporteret, tamen quaedam melius fieri post octavum Janam quam ante?* hier is de tijd tusschen eerste kwartier en volle maan genoemd *post octavum Janam* sc. *senescentem*. Blijkbaar is hier de naam *Jana* eene verbastering van *Liana*. Op de twee andere plaatsen, waar *jana* in de Latijnsche letteren voorkomt, nl. Tertullianus ad Natt. II, 15 en de Vita Septimii Severi c. 19 is uit den tekst niet veel af te leiden, te meer daar op beide plaatsen aan de juistheid der overgeleverde lezing getwijfeld wordt ⁶²⁾. Ook van de godin *Juturna* wordt een oudere naam *Ijuturna*

⁶⁰⁾ Dat de palatale uitspraak in die idg. vormen van den wortel *div*, waar de *i* conson. en de *v* vocaal is, overoud schijnt te wezen, mag men afleiden uit de analogie van skr. *jyotis* en *jyok*, vergeleken met skr. *dyut* en lat. *diu* (bij oudere dichters vaak *dju*).

⁶¹⁾ Zoo op een bronzen spiegel (C. I. L. I, 57) *Diovem*, op een bronzen plaatje, thans in het museum te Berlijn (C. I. L. I, 188) *Diove*, op eene zuil, th. in een dorpskerk in den omtrek van Padua (ibid. I, 1435 = V, 2799) *Diovei*.

⁶²⁾ Bij Tertulliaan gis ik dat in de zeer gehavende overlevering eene *arguilenens Janu* = *Diana* schuilt. In de vita Severi is misschien te lezen *jani*. De Bambergensis heeft *iane*; *e* en *i* worden in de mss. telkens verward.

vermeld ⁶³⁾. In de namen derhalve van drie godheden, die alle drie behooren tot de familie van het vermaarde wortelpaar *di* en *div* = *dju*, kan men in het latijn den overgang van *dj* tot *j* uit de litteratuur constateeren. Zoo de naam *Janus* mede tot die categorie behoorde, dan zou men verwachten, dat van den oorspronkelijken vorm *Dianus* = *Djanus* eenig spoor in de overlevering bewaard was. Te eer, omdat het oudste letterkundige document, dat Rome kan aanwijzen, het carmen Saliare, dat koning Numa tot auteur heet te hebben, Janus bovenal verheerlijkte. Maar noch uit het carmen Saliare noch van elders behelst van een dergelijken vorm de traditie het minste of geringste spoor.

Bij deze overweging komen nog andere. In het godsbegrip van Janus, zooals wij dit uit de gebruiken en den eeredienst hebben leeren kennen, is er niets dat het waarschijnlijk maakt dat zijn naam bij voorkeur uit een epitheton met de bet. »lichtend, stralend» zal zijn ontstaan. Hij verwijlt omhoog, en is een van de superi, maar toch niet in de eerste plaats lichtgod. De initiator rerum, de schepper van den wereldorde uit den baaierd, de regelaar van jaar en jaargetijden, de schutspatroon van doorgangen en deuren, kan zeer goed de verpersoonlijking wezen eener functie van eene zonnegodheid, maar niet van de zon gedacht als een stralende Helios of Apollo, als een Sûrya, als een Sol, maar als de levenwekker, die uit wanorde orde schept en zoo aan den hemel als op aarde den geregelden gang van alle beweging handhaaft en bewaakt. De goddelijke wezens, die zulke kosmische en ethische taak te verrichten hebben, plegen geen namen te dragen, ontstaan uit epitheta ter kenschetsing van hun lichtglans.

Dan maakt de etymologie, die in *Janus* eene loot van den wortel *di* ziet, eene scheiding tusschen eigennaam en appellativum. Bréal's poging ⁶⁴⁾ om de etymologie te be-

---

⁶³⁾ Zie Jordan's noot op blz. 128 van dl. II der door hem bezorgde „Dritte Auflage” van Preller's *Römische Mythologie*; Eph. Epigr. I, p 36.

⁶⁴⁾ Bréal et Bailly *Dictionnaire étymologique Latin* p. 140 „ce mot

houden, zonder dien samenhang op te geven, is wel geestig gevonden, maar niet veel meer dan dat. Voor de verdedigers van *Janus* = *Djanus* blijft bezwaarlijk wat anders voor, dan aan te nemen dat eene toevallige overeenkomst in klank het appellat. *janus* (doorgang, deur) tot symbool heeft doen worden van den gelijknamigen god. In dit stelsel is geen plaats voor een oorspronkelijk en wezenlijk verband tusschen god en symbool. En toch, zoo iets, dan heeft de in het bovenstaande nedergelegde studie van den eeredienst van Janus ons geleerd, dat beide onafscheidelijk zijn. Gelijk de speer geldt als het symbool van Mars, de steen op het Capitool als dat van Jupiter, zoo is de *janus*, d. i. transitio pervia, de echte en oudste zinnelijke voorstelling van de godheid, die de overgangen beheerscht.

Op al deze gronden komt het mij voor, dat de afleiding, die *Janus* terugbrengt tot den wortel *di*, moet worden opgegeven.

In lijnrechte tegenstelling tot deze opvatting staat het gevoelen van hen, die beweren dat de rol, die Janus aan den hemel speelt, niets is dan eene toepassing van eene oudere en algemeenere voorstelling. Zij houden de bloote abstractie van een »genius van het ontsluiten» voor het prius en nemen aan dat zich daaruit de machtige hemelsche god heeft ontwikkeld. Het scherpst is dit geformuleerd door Roscher (t. a. p. Sp. 47), die uitgaande van de oorspronkelijke identiteit van *proprium* en *appellativum*, godheden als *Terminus*, *Limentinus* (den genius der drempels), *Cardea* (de patrones der deurengsels) en dergelijken, kortom de zoogenaamde goden der *indigitamenta* vergelijkt. De *libri indigitamentorum* moeten hier liever buiten spel blijven. Met godheden als *Statilinus*, *Abeona*, *Adeona*, die de kleine kinders behoeden, wanneer zij leeren staan en loopen, met *Aesculanus* en *Argentinus*, die waken over koper- en zilver-

---

[*janus*] est apparenté à *dies*: c'est ainsi qu'en français on emploie »jour» dans le sens d'ouverture». Altijd met deze beperking, dat »jour» alleen figuurlijk in den zin van »ouverture» gebezigd wordt, en dat het lat. *janus* nergens de bet. van *dies* of *lux* bezit. Dat het ooit in die bet. gebruikt is of kon zijn, daarvoor ontbreekt zelfs een zweem van bewijs, dat dan ook niet te leveren is. Want dat de dichters, de figuur der synecdoche toepassend, *janus* dikwijls voor *annus* zetten, bewijst natuurlijk niets.

geld, met Segetia die voor de graanoogst, Bubona die voor de koeien zorgt, met Mellona en Pomona, de patronessen van honig en ooft, mag men onzen Janus niet op één lijn stellen. Al die wezens zijn wat hunne speciale functiën betreft, volkomen doorzichtig, reeds door hun naam. Zij zijn jonger dan het zelfstandig bestaan der Latijnsche taal, van Janus echter klimt én de religio én de benaming tot eene hoogere oudheid op.

Het appell. *janus* wordt door Cicero verduidelijkt door de verklaring »transitio pervia". Elke doorgang of open poort is dus een janus. De boogvorm, hoewel in den regel aanwezig, is geen vereischte. Het zoogenaamde *sororium tigillum*, gewijd aan Juno Sororia en Janus Curiatius, had den vorm van een *jugum*, twee palen gedekt door een derden; en op de munten van Nero heeft het allen schijn, dat de Janus Quirinus mede den vorm vertoont van den Griekschē II. Uitgaande van die algemeene beteekenis »doorgang", had Cicero van zijn standpunt het volste recht om *janus* in etymologisch verband te brengen met het verbum *ire*. Het thans nog als eene rechtstreeksche afleiding van den wortel *i* te beschouwen gaat natuurlijk niet aan. Maar niets belet het terug te brengen tot den gelijkbet. wortel *iá*, skrt. *yā*, die tot *i* (sterk: *ei*) staat gelijk *ptā*, europ. *ptē* in *ἐπτην* en in *πέπτωκα*, tegenover *pt-* (sterk: *pat-*, europ. *pet-*); *gnā* in lat. *gnātus*, gr. *γνήσιος*, skrt. *jñāti* tegenover *gn-* (sterk: *gen*) in skrt. *jana*, *jantu*, lat. *genus*, *γένος*, *γενεΐ*. Het verbum *yā* »gaan" leeft in het sanskrit, en in de baltoslawische talen gaan verba met de bet. »rijden" op *yā* terug. Bovendien bestaat er een oud subst. neutrum van proethnischen oorsprong, dat blijkbaar van *yā* gevormd is, te weten het woord dat voortleeft in ons *jaar*. Het komt in de meest verschillende taalgebieden voor, in het bktr. waar het luidt *yāre*, in het gotische *jer*, in het slawisch, dat een masc. *jarü* en een fem. *jara* als oudste (kerkslawische) vormen vertoont. In het grieksch is er ten auwste mede verwant *ᾠρα*. Al die termen geven eene tijdsruimte te kennen, »jaargetijde" of »jaar". Uit de germaansche vocalisatie mag men afleiden, dat de europeesche grondvorm van het neutr.

geweest is *jér*. Noch in Indië, noch in Italië schijnt het bewaard te zijn. Maar beide taalgebieden bezitten een verwant nomen, dat in het skrt. luidt *yána*, in het lat. *janus*. Het oind. *yina* komt voor in de bet. »pad, weg» bepaaldelijk in metaphorischen zin, het is masc. en één met bktr. m. *yána* »voortgang, geluk, gedijen; gebed». In het classieke skrt. geldt *yána* als een neutr.; soms is het een nomen actionis, = »het gaan, trekken, marcheeren», b. v. als militaire term, soms beteekent het vehiculum: »wagen, draagstoel, rijdier, schip». Van dit *yána* is het lat. *janus* met geene mogelijkheid te scheiden. In beteekenis vertoont het den overgang van het zuiver plaatselijke tot het tijdsbegrip, dat door het verwante woord *jaar* uitsluitend wordt uitgedrukt. In de categorie van de ruimte bet. *janus* »doorgang, ingang, toegang»; in dien zin is er van afgeleid *janua* »deur». Brengt men die plaatselijke voorstelling op den tijd over, dan verkrijgen wij verschillende functies van den god Janus. Hij toch verpersoonlijkt den »doorgang» of »overgang», de transitio pervia van het eene tijdperk naar het andere, den »toegang» tot het nieuwe en huidige tijdvak: dag, maand, jaar; in anderen zin is hij »trekker, marcheerder», jaar- en tijdgod. Zijn emploti als hemelwachter, die de hemelpoorten opent en sluit, wordt in de Grieksche mythologie vervuld door de Horae⁶⁵), en die Ὠραι zijn hem niet alleen in functie verwant⁶⁶).

⁶⁵) Vergel. nog Ovid. F. 1, 125 *praesideo caeli foribus cum mitibus Horis*.

⁶⁶) Voor het geval dat tegen de etymologische verwantschap van oergerm. *jér*, slaw. *jarü*, gr. Ἰαρος met *jonus* het verschil in vocalisatie mocht worden aangevoerd — men wordt immers door *jér* en Ἰαρος tot het aannemen van een idg. *yér*, niet *yár* geleid — dan bedenke men: 1° het is zeer goed mogelijk, dat de lange vocaal in het met *r* afgeleide proethnische derivatum van *yá* anders gekleurd was, dan in de insgelijks proethnische afleiding met *n*; 2° er zijn andere voorbeelden van verschil in vocalisatie van proethnische *á*, *é* en *ó*, alle drie = ar. *á*, bij blijkbaar nauw verwante vormen. Zie Bechtel, *Hauptprobleme der Indog. Lautlehre* S. 213. Verg. ook lat. *stramentum* met στρώμα, *gnarus* met *ignorare*, *gnatus* met γνήσιος, de *ω* in ἀφελέω, ἀκεανός, wanneer die werkelijk de reflex is van idg. *á* = de skrt. en lat. praepos. *á*. — Ten slotte, de slawische vormen gaan op *yár* terug.

Behalve den δ -stam, die zoowel het propr. als appell. aanwijst, en die met name in den voc. *Jane pater* uitkomt, heeft men een vorm *Janus g. Janūs*, bewaard in de boven aangehaalde lex Numae, waar staat *Janui Quirino*, alsmede in eene inscriptie uit de stad Cales, waar het appell in den abl. luidt *janu* (Mommsen I. R. N 3953 = C. I. L. X, 4660). Doch al ontbrak dat positieve getuigenis, dan bewijzen afleidingen als *janua*, *Janual*, *Januarius*, *Janiculum* het bestaan van den stam *janu*. Hij is gevormd als skrt. *bhānu*, als *sānu*: *snu* = lat. *sinus*, als *sūnu*, got. *sunu-*, e. d.

Langs dezen weg zijn wij tot de uitkomst gekomen dat de anthropomorphe Janus jonger is dan het symbool van den »open doorgang”. Boven zagen wij, dat dit ook in de overlevering erkend wordt. De echte bifrons heeft geene menschelijke gedaante, maar is de janusboog, die den beschouwer twee *frontes* aanbiedt, en die reeds langen tijd bestaan heeft, voordat men den god met twee menschelijke aangezichten is gaan afbeelden. In zijn karakter als tijdgod zijn die *frontes* gericht naar het Oosten en Westen. Anders uitgedrukt, de eene frons ziet naar het verledene, de andere naar de toekomst. Maar niet slechts het scheipunt zelf is Janus, niet alleen als »heeler van de verschillende tijdsgewrichten” zoo als onze Kern hem noemt⁶⁷⁾, treedt hij op, hij beheerscht ook den aanvang van de nieuwe periode: den ochtend, de nieuwe maand, het nieuwe jaar. In dien zin is hij jong en Saturnus oud⁶⁸⁾. Het moment van overgang van het oude naar het nieuwe, is best gekenmerkt in onze zegswijze: »het oude en het nieuwe viëren”. Zoo hadden de Grieken elke maand hunne *ἔνη τε καὶ νῆα*. De Indiërs hebben de figuur van Sanatkumâra, die reeds in de Chândogyaupanishad genoemd wordt. Onze Janus wordt, zooals wij gezien hebben, slechts zelden tegelijk met ouden en jongen kop afgebeeld. Dit komt daarvandaan,

⁶⁷⁾ *Geschiedenis van het Buddhisme* I, blz. 128, noot 2.

⁶⁸⁾ *Saturnusque senex* staat er Aen. 7, 180 en zoo wordt Saturnus regelmatig voorgesteld. Ook Saturnus heet *deorum princeps* (Macrob. Sat. I, 7, 14).

omdat hij met Saturnus in den grijzen voortijd verlegd is ⁶⁹).

Oud toch is Janus, in zooverre hij gedacht wordt als de aanvang van den geheelen bestaanden wereldorde, mythisch als wereldschepper, legendarisch als de oudste koning en eerste figuur van de zoogenaamd geschiedkundige overlevering van Italië's voortijd. Bij de Romeinen is het moment van den overgang van de maand van Saturnus in die van Janus op den achtergrond getreden bij de voorstelling van hunne gemeenschappelijke heerschappij in overoude tijden. Zoo is het te begrijpen, dat toen de Romeinen den Janus bifrons anthropomorph gingen afbeelden, men aan zijne twee aangezichten gelijke trekken wilde geven, en wel bij voorkeur die van een bejaarden man.

Anders opgevat is Janus de »optrekkende, steeds in beweging zijnde". Dan valt hij ook in beteekenis samen met het ook etymologisch verwante »jaar". De Romeinen waren zich die functie als »jaargod" ten volle bewust; de oude pop in den tempel van Janus Quirinus stelde hem als zoodanig voor. Ook in den cultus is Janus Quirinus de ten krijg en overwinning uittrekkende jaargod, zooals hij bij het begin van de lente door de Saliï gehuldigd wordt. Dan biedt hij eene parallel aan met Mars Gradivus. Indien het waar is — en veel pleit er voor — dat wij in Quirinus, zooals Mommsen het uitdrukt, den »dubbelganger" van Mars te zien hebben, dan is Gradivus »de marcheerder" vrij wel dezelfde als Janus »de trekker" ⁷⁰). Ook de Indiërs hebben hun Jaar- en Oorlogsgod in Skanda »den marcheerder", ook Kumâra geheeten, den »prins" te gelijk en »den jeug-

---

⁶⁹) Ook Sanatkumâra is oud. In het Matsyapurâna 4, 27 heet hij »vorst Sanatkumâra, ouder dan de oudsten" (*pûrvashâm api pûrvajam*).

⁷⁰) Bréal sprak in 1875 in zijne *Tables Eugubines* (p. 66) twijfel uit of de Gradivus wel een oorlogsgod was, en verklaarde het epitheton als verwant met *grandis* en bet. »die doet groeien". In zijn *M ts Latins, dictionnaire étymologique latin* (1895) houdt hij die verklaring vast. Zij is echter onaannemelijk. Wil men de eenstemmige getuigenissen onzer bronnen op zij zetten, die Mars Gradivus als god des oorlogs schilderen — zelfs heet het bij Serv. ad Aen. 1, 292 *Mars enim cum saevit Gradivus dicitur, cum tranquillus est, Quirinus* — dan wordt de zaak zeker toch wel beslist door het onomstootelijke feit, dat de Saliï hunne krijgsgodden ter eere van Mars Gradivus verrichten (Liv. I. 20).

digen" ⁷¹⁾). Bij hen is Skanda de zoon van den Tijdgod Çiva, bij de Romeinen bestaat er eene andere verhouding tusschen Janus en Saturnus.

Een anderen tegenhanger biedt de Indische mythologie voor Janus in zijne functie als hemelwachter en schutspatroon van allen ingang. Reeds William Jones, de stichter der *Asiatic Society* was getroffen door de groote overeenkomst in functiën, die er bestaat tusschen den Romeinschen god en Gaṇeṣa. Evenals Janus wordt dit meest populaire wezen van het Hindu-pantheon bij allen aanvang aangeroepen: »All sacrifices and religious ceremonies, all addresses even to superior gods, all serious compositions in writing and all wordly affairs of moment are begun by pious Hindus with an invocation of Ganésa" (*Asiatick Researches* I, p. 226). Het is niet noodig bij de bekende vereering van dezen god der auspicia stil te staan. Gaṇeṣa, »de heer der schare" is evenals Skanda een zoon van den Tijdgod. Hij draagt in plaats van een menschenhoofd den kop eens olifants, en wel dien van Airāvata, Indra's rijdier, die tevens de steunpilaar is van het heelal in het Oosten, en dus aan den horizon is te zoeken.

Volledigheidshalve voeg ik hier bij dat de Vedische eeredienst geen god Gaṇeṣa kent. Daarmede is nog niet gezegd dat hij in dan Vedischen tijd niet bekend was. Niets is misleidender den dergelijke argumenta ex silentio. Doch welke ook de oudheid van zijn Indischen geestverwant zijn moge, de Romeinsche Janus klimt wat zijn wezen betreft op tot voorhistorische tijden, al mogen wij gereedelijk aannemen dat het godsbegrip uit de algemeener conceptie zich eerst op Italischen bodem heeft ontwikkeld.

---

⁷¹⁾ Skanda is als knaap af te beelden, *kumā arūpa*. Varāh. Brhats. 58, 41. Toch wordt diezelfde Skanda uitdrukkelijk dezelfde genoemd als Sanatkumāra; zie Chândogyaup. 7, 26. 2 *tamasah pārāṇ darçayati bhagavān Sanatkumāras tam Skanda ity dcazate*.

A A N H A N G S E L (zie blz. 312).

De plaats van Festus, waaruit men heeft afgeleid, dat de rex in eene bijzondere betrekking tot god Janus staat, is te vinden op blz. 185 van Muller's ed. Zij is niet in het Napelsche hs., maar kwam voor in de schedae Leti (zie boven blz. 302). Wij bezitten derhalve geen uiterlijk criterium om te beslissen over den juisten omvang eener lacune, die den aanvang der bewuste plaats verminkt. De door Leto ons bewaarde tekst luidt aldus:

(I). *Ordo sacerdotum aestimatur deorum . . . maximus quisque.* (II). *Marimus videtur rex, dein Dialis, post hunc Martialis, quarto loco Quirinalis, quinto pontifex maximus.* (III). *Itaque † in solus rex supra omnis accubat. sic et Dialis supra Martialem et Quirinalem; Martialis supra proximum. omnes † idem supra pontificem.* (IV). *Rex, quia potentissimus. Dialis, quia universi mundi sacerdos, qui appellatur »dium". Martialis, quod Mars conditoris Urbis parens. Quirinulis socio imperii Romani Curibus adscito Quirino. Pontifex maximus, quod iudex atque arbiter habetur rerum divinarum humanarumque.* Wij hebben dus een artikel, dat uit vier bestanddeelen bestaat, die ik gemakshalve door de cijfers I—IV heb onderscheiden. I vertelt dat er een rangorde van sacerdotes bestaat, II welke die is, III wanneer die wordt in acht genomen, IV behelst verklaringen. Corrupt is de tekst van III op twee plaatsen, met het teeken † door mij aangewezen. Van de tweede is de correctie evident; men leest natuurlijk *item*; de eerste pleegt men te herstellen door inlassching van het woord *conviviis* tusschen *in* en *solus*, vgl. Gell. X, 15, 21, waarmede ten minste de zin tot zijn recht komt *).

---

*) Toch betwijfel ik de juistheid dier emendatie. Daargelaten het woord *conviviis*, dat ik hier niet het meest passende acht, wat wil hier *solus*? Het is volmaakt overbodig. Misschien is de plaats aldus te herstellen: *Itaque in Saliis rex supra omnis accubat. Salia* (= cenae Saliarum) staat bij Apulejus Mett. IV, c. 22, ed. Hildebrand I, p. 266. Dat bij de maaltijden der Salii de hooge sacerdotes mede aanzaten, of ten minste mochten

Rest de lacune in I. Men heeft getracht ze in dien geest aan te vullen, dat er staat: »de rangorde der priesters hangt af van die der goden". Van die aanvullingen is het gelukkigst de redactie van C. O. Müller, die dan ook door Festus' jongsten uitgever, den Hongaarschen geleerde Thewrewk de Ponor onveranderd is overgenomen: *Ordo sacerdotum aestimatur deorum* <ordine ut deus> *maximus quisque*. In dezen vorm is het getuigenis van Festus door de schrijvers over Romeinsche antiquiteiten geadopteerd.

Zoowel Preller-Jordan (*Röm. Mythol.*³ I, S. 64) als Marquardt-Wissowa (*Staatsrerw.*² III, S. 25) leiden uit de aldus herstelde plaats af: a) dat de rangorde van sacerdotes bij maaltijden: rex, flamen Dialis, fl. Martialis, fl. Quirinalis, pontifex maximus beantwoordt aan eene daarmede evenwijdig loopende rangorde van goden; b) dat die goden zijn Janus, Jupiter, Mars, Quirinus, Vesta. Preller voegt er nog bij: »Es ist die alte von Numa eingesetzte Folge der Götter", doch vergeet, helaas, aan te wijzen, hoe hij dit te weten is gekomen. De paragraaf, getiteld »Der Gottesdienst des Numa" (I³, S. 119 --142) bevat hieromtrent evenmin eenige aanwijzing.

Beide stellingen a) en b) zijn tegen nader onderzoek niet bestand. Zelfs voor het geval dat a) juist ware, dan diende nog het bewijs geleverd te worden dat de rex tot Janus en de pontifex maximus tot Vesta in eene betrekking stonden analoog aan die van de drie flamines majores tot Jupiter, Mars, Quirinus. Dit is nooit geleverd. Tegen zulk eene betrekking van rex en pontifex tot Janus en Vesta pleit voorts, dat er nergens bij de oude schrijvers van gewaagd wordt, niet eens hier, waar men, ware de gewone interpretatie juist, de namen Janus en Vesta nauwelijks kan missen. Zoowel de rex als de pontifex maximus hebben allerlei sacrificia van verschillenden aard te verrichten. Omtrent den rex verwijs ik naar blz. 311 boven; wat den pontifex be-

---

aanzitten, mag men gereedelijk onderstellen. Wanneer in de bekende anecdote bij Suetonius (Claud. 33) keizer Claudius zijn rechtersgestoelte verlaat om bij de Sali te gaan dejeuneren, doet hij dit toch in zijne qualiteit van pontifex maximus.

treft, zie noot 5 op blz. 238 (ed. Wissowa) van het derde deel van Marquardt's *Staatsverwaltung*.

Doch wij kunnen stelling *b*) laten rusten. Zij vervalt immers van zelf, indien blijkt dat *a*) onhoudbaar is. Dit laatste is niet moeilijk aan te toonen. Zij, die beweren dat Festus leert: »de rangorde der sacerdotes hangt af van die der goden'', brengen hem zoo belist mogelijk met zich zelven in tegenspraak. Immers, wanneer hij er aan toe moest zijn, om die verklaring van den rangorde te geven, nl. in IV *Rex quia potentissimus* enz., staat er wat anders. In plaats van eene rangorde van goden vinden wij er etiquette op andere wijze verklaard. En nu gaat het toch waarlijk niet aan eerst bij conjectuur Festus te laten zeggen: »eene zekere rangorde van goden diende als prototyp voor eene daaraan beantwoordende rangorde van sacerdotes'', om dan, wanneer het er op aankomt die theorie te ontvouwen, door Festus zelf, nu niet bij conjectuur, te worden gelogenstraft.

Derhalve er staat niet bij Festus, wat men beweert, dat er staat, en de lacune in den aanhef van I is verkeerd aangevuld. Zou men soms mogen lezen als volgt? *Ordo sacerdotum aestimatur deorum* <in sacrificiis, ut> *maximus quisque. Maximus videtur rex, deinde Dialis* etc. »De rangorde der priesters bij de offerplechtigheden voor de goden wordt geschat naar hunne majesteit. In majesteit staat de rex bovenaan, dan volgt de Dialis enz.'' Hoe men ook over dezen voorslag moge denken, *maximus quisque* ziet op *sacerdos* niet op *deus*; dit blijkt voldoende uit hetgeen er volgt.

De theorie, die den rex sacrorum tot sacerdos Jani maakt, moet in allen geval worden prijs gegeven.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11^{den} JANUARI 1892.

Tegenwoordig de heeren: NABER, onder-voorzitter, BEETS, SIX, HOEKSTRA, KERN, LAND, ACQUOY, PLEIJTE, TIELE, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, LOMAN, S. MULLER, FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, SCHLEGEL, DE HARTOG, SPEIJER, HAMAKER, VAN LEEUWEN en VALETON.

Afwezig met kennisgeving de heeren Leemans, Dirks, de secretaris, van der Wijck, de Goeje, de Hoop Scheffer en Moltzer, de meesten om ongesteldheid.

De heer Hoekstra neemt het secretariaat waar en leest het proces-verbaal der vorige vergadering, hetwelk wordt goedgekeurd.

Er zijn zes gedichten ingekomen ter mededinging in den wedstrijd, aldus getiteld: 1. *Ludimagister* met de zinspreuk: *Deteriora sequor*. 2 en 3 *Messor* en *Annibal au sommet des Alpes*, met één motto: *Fac et spera*. 4. *Veianius* — *vis est vita*. 5. *Columnae Paesti* — *Lugeo rosas, Fato resisto*. 6. *Finis*. — *Finis coronat opus*. Met de vier vroeger vermelde zijn deze in handen gesteld der beoordeelaars.

De heer Speijer bekomt het woord, en handelt over den God Janus. Omtrent de herkomst en de beteekenis van dien

echt romeinschen God waren in de oudheid verschillende verklaringen in omloop en ook onder de nieuweren bestaat te dien aanzien verschil van meening. De spreker keurt het af dat men op louter etymologische gronden stelsels van verklaringen heeft opgebouwd. Men behoort uit te gaan van hetgeen vast staat omtrent de symbolen, voorstellingen, heiligdommen, eeredienst en mythe van Janus. Hij heeft naar dit alles een zoo volledig mogelijk onderzoek ingesteld en deelt de uitkomsten daarvan mede. Hij komt tot het besluit, dat het godsbegrip van Janus als ontsluiting van een nieuw tijdperk en als schutspatroon van alle beginselen tot op de oudste tijden van Rome's geschiedenis teruggaat en steeds onveranderd is gebleven. Het symbool van den geopenen boog is ouder dan de menschelijke gedaante van den God, zooals ook blijkt uit den naam *bifrons*.

Op verschillende gronden kan de spreker zich niet vereenigen met de etymologie, die den naam met de indogermaansche wortels *di* en *dyu* (*div*) in verband brengt, en vermoedt in beide, proprium en appellativum, eene afleiding van den wortel *iá*, skr. *yá* en samenhang met ons woord *jaar*.

Naar aanleiding van deze mededeeling zegt de heer Six een en ander over tweehoofdige beelden op munten van Lampsacus.

De heer Kern acht de verwantschap van Janus en Dianus niet zoo geheel verwerpelijk, en bestrijdt de voorgedragen etymologie op grond dat men dan *jēnus*, niet *jānus* zou verwachten.

De heer Speijer antwoordt hierop met verwijzing op eene aantekening, waarin hij zijne etymologie nader heeft ontwikkeld en voorbeelden aangevoerd van verwante woorden uit verschillende indogermaansche taalgroepen, waarin de algemeene wetten voor de correspondentie van *ā*, *é*, *ō* niet gelden. Hij staat zijne bijdrage af voor de Verslagen en Mededeelingen.

Daar er nog eene buitengewone vergadering moet gehouden worden, ziet de heer Chantepie de la Saussaye, die zich bereid had verklaard eene mededeeling te doen, van het woord af en wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 15den FEBRUARI 1892.

Tegenwoordig de heeren NABER, ondervoorzitter, BRILL, G. DE VRIES, BEETS, SIX, KERN, VAN BONEVAL FAURE, DE GOEJE, LAND, ACQUOY, DE PINTO, PLEIJTE, SPRUYT, TIELE, MATTHES, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, DE LOUWER, MOLTZER, LOMAN, S. MULLER FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, P. L. MULLER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON en BOOT, secretaris.

Van den heer de Hartog is bericht ontvangen, dat hij door huisselijke omstandigheden verhinderd wordt de vergadering bij te wonen en de aangekondigde bijdrage voor te dragen.

Nadat het proces-verbaal der vorige vergadering gelezen en goedgekeurd is, leest de secretaris een schrijven van den Minister van binnenlandsche zaken, inhoudend kennisgeving dat de benoeming van den heer H. Kern tot Voorzitter der afdeeling door H. M. de Koningin-Regentes bij kabinetsschrijven van 21 Januari ll. is bekrachtigd.

De ondervoorzitter wenscht den heer Kern namens de afdeeling geluk met deze eervolle betrekking en verzoekt hem op den voorzittersstoel plaats te nemen. De nieuwe voorzitter neemt die plaats in en beveelt zich aan in de

welwillende ondersteuning der leden en van het bestuur der afdeeling.

Onder de ingekomen stukken behoort verder het bericht van het overlijden van het rustend lid der afdeeling Mr. Johan de Wal, die op 7 Februari te Arnhem gestorven is. Aan dat bericht is toegevoegd de mededeeling, dat hij bij uitersten wil bepaald heeft, dat zijne biographie niet mag worden opgenomen in het Jaarboek der Akademie, noch in de Levensberichten der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde.

De voorzitter wijdt eenige woorden van hulde aan de nagedachtenis van de Wal, die van 1859 tot 1862 voorzitter dezer afdeeling is geweest, een man van veelzijdige kennis, en wiens naam verbonden blijft aan het wetboek van strafrecht, in welks samenstelling hij als voorzitter der commissie van voorbereiding een groot en hooggewaardeerd aandeel heeft gehad.

De heer Chantepie de la Saussaye spreekt over germaansche Cosmogonie, naar aanleiding van de twee jongste geschriften van E. H. Meyer, die in deze studien eene nieuwe richting heeft ingeslagen.

Na die richting geschetst en bestreden te hebben, gaat hij over tot de weerlegging van Meyer's betoog in de »Eddische Kosmogonie'', samengevat in deze stellingen: I. De Indogermanen hebben geen eigene kosmogonie gehad, maar haar ontleend aan de Babyloniers. II. Ook aan de Germanen was de kosmogonie oorspronkelijk vreemd. III. De Voluspa is een produkt der middeleeuwsche geleerdheid en behoort niet tot de geschiedenis der germaansche mythologie. IV. De eddische kosmogonie is uit Genesis en Plato's Timaeus geput.

Het medegedeelde geeft aan de heeren Tiele en Kern aanleiding tot enkele opmerkingen. Eerstgenoemde betuigt dat hij zich met de resultaten van het geleverde betoog

wel kan vereenigen. In de eerste stelling had niet van Babyloniers, maar van Midden-Aziaten moeten gesproken worden. Hij wijst er op, dat in de Noordsche mythologie enkele punten zijn, die verwonderlijk overeenkomen met West-Aziatische mythen, zonder dat men daarom gerechtigd is aan Aziatischen oorsprong te denken.

De heer Kern waardeert de beleefde wijze, waarop de aprioristische beweringen van Meyer door den spreker wederlegd zijn, en wijst op meer dan een punt van overeenkomst tusschen instellingen en overleveringen in West- en Oost-Aziën, zonder dat die iets bewijzen voor gemeenschappelijke afkomst. Hij noemt de Voluspa gekunsteld, en vermoedt dat in andere werken b.v. in de Poeranas meer over cosmogonie te vinden is.

De spreker wijst in zijn antwoord op het gewenschte van nader onderzoek, en oordeelt dat men eerst alle Germaansche parallellen moet bijeenbrengen, voordat men die met Oostersche gaat vergelijken. Hij staat zijne bijdrage af voor de Verslagen en Mededeelingen.

Nadat de Beschrijving der oudheden nabij de grens van Soerakarta en Djogdjakarta, met daarbij behoorende Atlas, bewerkt en aangeboden door den Correspondent der afdeling J. W. IJzerman door den secretaris, en een exemplaar der Documents concernant les relations entre le Duc d'Aujou et les Pays-Bas T. III, door den heer P. L. Muller voor de boekerij bestemd is, wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

GERMAANSCH KOSMOGONIE

BIJDRAGE VAN

P. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE.

Onder de schrijvers over germaansche mythologie is in de laatste jaren E. H. Meyer bijzonder op den voorgrond getreden. Reeds 1875—78 had hij zich verdienstelijk gemaakt door het bezorgen der 4e, met alle „Nachträge” voorziene uitgaaf van Jacob Grimm's *Deutsche Mythologie*. Later hield hij zich echter meer met de grieksche oudheid bezig ¹⁾; totdat hij in 1889 met een uitvoerigen commentaar op de *Voluspa* optrad, welk onderzoek hij wenscht aan te vullen door een reeks van mythologische monographiën waarvan de eerste, onder den titel *die eddische Kosmogonie* het licht ziet. Inmiddels gaf hij, kort geleden (1891) een volledige *Germanische mythologie*, een werk, dat ook zij die tegen vele beschouwingen van den schrijver ernstige bezwaren hebben, als een rijke voorraadschuur van gegevens dankbaar zullen gebruiken.

Ik wensch, vooral met het oog op het boekje over de eddische kosmogonie, de nieuwe richting, die E. H. Meyer in deze studiën inslaat, te bespreken. Op elke bladzijde blijkt, dat het inderdaad zijn bedoeling is, aan de „zweifelvolle, unbefriedigende lage” waarin de germaansche mythologie verkeert, een einde te maken ²⁾. Want, al spreekt hij

---

¹⁾ E. H. Meyer *Homer und die Ilias* (1887) — *Indogermanische Mythen*. I *Gandharyn-Kentauren* (1883). II *Achilleis* (1887).

²⁾ *Voluspa* p.

van zijn groote voorgangers steeds met eerbied, hij noodigt ons toch uit het voetspoor der Grimm's, van Lachmann, van Müllenhoff te verlaten. Deze stand van zaken maakt het gewenscht, dat ik aan de behandeling van enkele speciale punten eenige meer algemeene beschouwingen doe voorafgaan.

»Beweise für die *echtheit* der nordischen Götterlehre zu fordern, darüber sind wir endlich hinaus''. Zoo schreef J. Grimm, met het oog op de aanvallen van von Schläzer, Adelung, Rühls, die in het eind der vorige en het begin dezer eeuw de mythologie der Edda uit christelijke ideën hadden afgeleid, maar die hij door P. E. Müller afdoende weerlegd achtte. Wat J. Grimm niet kon voorzien, was, dat het pleit, dat hij beslecht waande, nog ruim $\frac{1}{2}$ eeuw na het verschijnen zijner *Deutsche Mythologie* weder zou voorkomen. Ten tweeden male werd de questie aan de orde gesteld door de noorsche geleerden Jessen, Bang, Bugge, Vigfusson, die onderling van zeer ongelijke wetenschappelijke kracht, en op verschillende wijze in de mythen der Eddaliederen een ruim bestanddeel aanwezen van stukken uit de klassieke mythologie en van christelijke gedachten, waarmede de Noormannen vooral onder de Kelten en Angelsaksen op de britsche eilanden kennis hadden gemaakt. Onder deze geleerden is vooral S. Bugge, ons buitenlandsch medelid, met een uitgebreide kennis en een schitterend vernuft toegerust. Maar zijne constructies waren al te willekeurig en wild om hem op het gebied der mythologie hetzelfde gezag te verzekeren, dat hij door zijn tekstkritiek der Eddaliederen en van anderen noorsche geschriften had verworven.

Allerwege verhieven zich dan ook stemmen tegen hem, te onzent die van prof. Sijmons¹⁾, met het meeste klem en gezag die van K. Müllenhoff, die in zijn commentaar

---

¹⁾ B. Sijmons *Eene revolutionaire theorie op het gebied der germaansche mythologie* (Gids Juli 1883).

op de Voluspa, omnium consensu een meesterstuk, een volkomen overwinning op zijn tegenstanders Bang en Bugge scheen behaald te hebben ¹⁾).

Inderdaad is, volgens E. H. Meyer, die overwinning meer schijn dan wezen, en dankt Müllenhoff haar meer aan het overwicht van zijn persoon en geleerdheid, dan aan de kracht der zaak die hij verdedigt. In elk geval blijven de Germanisten nog verdeeld, en aarzelen velen. De mythologen der vergelijkende school gaan voort met de mythologie der Edda als eene der echte loten van den indogermaanschen stam te behandelen ²⁾. De school van Müllenhoff blijft den heidensch germaanschen oorsprong der meeste Eddaliederen handhaven. Daartegenover zijn er echter velen, die meenen, dat het kunstmatig karakter dier noorsche poëzie ons verbiedt, die liederen over 't geheel als getuigen voor het germaansche heidendom te gebruiken; en dat de christelijke invloeden niet slechts hier en daar in latere toevoegsels en onwezenlijke bestanddeelen, maar veel dieper in de stof en den aanleg van het geheel moeten gezocht worden. Bedachtzame lieden, die de questie niet uitgemaakt achten, maar wel geneigd zijn de noorsche mythologie in hare grondtrekken voor echt germaansch te houden, beschouwen toch de ijslandsche litteratuur met zeker wantrouwen. Zij vinden het dus veiliger bij het schetsen der germaansche mythologie, de trekken van het volksgeloof bij de verschillende N. en Z. Germanen op te zamelen en te ordenen, dan het systeem der noorsche liederen en mythographen ten grondslag te leggen ³⁾.

Het ligt dus voor de hand, dat men nogmaals beproeft met de noorsche liederen voor goed af te rekenen en hun

---

¹⁾ *Deutsche Altertumskunde* V (1883).

²⁾ Nog onlangs schreef op dit standpunt de Zweed V. Rydberg *Undersökningar i germanisk mythologi* I 1886 (engelsche vertaling door R. B. Anderson 1889) II 1889.

³⁾ Ik doel hier op de verdienstelijke schets die E. Mogk van de mythologie gegeven heeft in H. Paul's *Grundris der germanischen Philologie* (1891).

plaats en waarde te bepalen. Natuurlijk moet daarbij allereerst Voluspa aan de orde komen. Vandaar de poging door E. H. Meyer zoowel in zijn commentaar, als in zijn aanvullende studie gedaan.

Wat ons aanstonds bij hem treft is de groote invloed van aprioristische beschouwingen op zijn onderzoek. E. H. Meyer verkeert, met velen trouwens, sterk onder den indruk van de beginselen door O. Gruppe met zooveel klem bepleit ¹⁾. Gruppe tracht het gebouw der indogermaansche mythologie door A. Kuhn, Max Müller e. a. opgetrokken te sloopen; en evenmin bevredigt hem de wijze waarop E. Tylor en de anthropologische school aan de studie der mythologie die der zeden en gebruiken ter grondslag legt. Hij gaat uit van de onderscheiding tusschen het volksgeloof en de hierarchische mythologie, die in den cultus wortelt. Deze laatste is een kunstproduct, in priesterlijke kringen ontstaan, en door historische overplanting uit Voor-Azië zoowel naar Indië als tot de europeesche volken gekomen. Deze beschouwing heeft E. H. Meyer nu overgenomen en eenigszins uitgewerkt ²⁾. Ook hij blijft in de populaire mythologie natuurmythen erkennen, speciaal die welke aan donder, bliksem, wind en wolken ontleend zijn, en rekent ook de voorstellingen van zielen en geesten tot het volksgeloof. Daartegenover nu staat de kunstmatig gevormde mythologie, die aan de priesters of (zoo vult E. H. Meyer Gruppe aan) aan den adel het aanzien dankt: hierarchische en heroische mythen. Tot deze kunstproducten, waarvan men dus niet den oorsprong zoeke op te sporen in den indogermaanschen voortijd of in het germaansche volksgeloof, behoort nu de mythologie der Edda. Zij is echter zelfs niet door *heidensche* priesters of zangers gevormd, maar geheel afhankelijk van de christelijke geleerdheid der midden-eeuwen. Dit geldt bijzonder van de Voluspa, welk gedicht

---

¹⁾ *Die griechischen Culte und Mythen in ihren Beziehungen zu den orientalischen Religionen I Einleitung* (1887).

²⁾ *Germanische mythologie* § 11—20.

schier in geen enkel opzicht meer een bron kan zijn onzer kennis der heidensch germaansche mythologie. Het is veeleer een overzicht der christelijke heilsleer; de door en door christelijke inhoud is kunstig in de heidensche vormen verborgen ¹⁾. Wij vinden in de eddische kosmogonie de bijbelsche scheppingsdagen, de schepping der menschen door den drieënen God, het uitdrijven van Eva of der zondige ziel (Gollveig, Heidr) uit het paradijs met zijn noodlottigen boom, die straks de kruisboom wordt, den opstand der engelen tegen God (Vanen tegen Asen), den babelschen torenbouw (de reuzenburg), de verlossing door het kruis, den doop, den heiligen Geest (Mimir), het dagelijksch misoffer, eindelijk de middeneeuwsche eschatologie met haar apokalyptische demonen, strijd en wereldbrand, vernieuwing, terugkeer van Christus, Michaël, Henoeh en Elia, het hemelsche Jerusalem, de eindelijke overwinning Gods en vernietiging van den draak.

Deze zonderlinge resultaten zouden niet verdienen ernstig getoetst te worden, indien het ontcijferen dezer raadselen aan de phantasie of het vernuft overgelaten ware. Dit is echter niet het geval. E. H. Meyer maakt zich sterk aan te wijzen uit welke bronnen de enkele trekken van Voluspa en van de eddische kosmogonie zijn geput. Daardoor verkrijgen zijne resultaten den schijn van groote vastheid. Hij plaatst Voluspa in de omgeving, waarin dit gedicht t'huis behooren zou, die der middeneeuwsche christelijke litteratuur, en meent daardoor meer dan al zijn voorgangers het recht te hebben zijne methode als de echt historische te mogen roemen.

Terwijl E. H. Meyer nu aan het einde van zijn commentaar op de Voluspa een terugblik werpt op het geheel, en zijn

---

¹⁾ Ook Vigfusson *Corp. Poet. Bor.* II 459 had reeds de bron voor vele mythologische voorstellingen der Noormannen niet gezocht in de grieksche en romeinsche mythologie (zooals Bugge), maar in de leer der christelijke kerk. Hij neemt echter de periode der Vikingen als den tijd der overbrenging van christelijke gedachten aan; terwijl de geschriften die volgens E. H. Meyer aan vele noorsche gedichten ten grondslag liggen, van veel latere dagteekening zijn.

beschouwing over het gedicht samenvat, zoo bewandelt hij in *die eddische kosmogonie* den omgekeerden weg, en beschrijft den geheelen stamboom der kosmogonische voorstellingen, waarvan de eddische leer eene der takken is. Die constructie, die zich al weder door een sterk apriorisme onderscheidt, komt in hoofdzaak op het volgende neer.

Eene kosmogonie — zoo betoogt onze schrijver dan — behoort eigenlijk niet meer tot het gebied der mythologie, die wel in „*einige schüchterne Anläufe*“ hier en daar den oorsprong der dingen aanroert, maar zich toch nooit tot een samenhangend beeld, tot de idee der wereld als een eenheid verheft, en bij gevolg ook geen kosmogonie kan vormen. Deze is een stuk metaphysica, door priesters gevormd. Zoo is zij in Babylon ontstaan, niet als deel van het volksgeloof, maar als product van het speculatieve denken. Aan de Indogermanen is de kosmogonie oorspronkelijk vreemd: zij is hier, gelijk ongeveer overal waar wij haar vinden, van babylonische herkomst. Die babylonische scheppingsleer nu is vooral door twee groote kanalen over de wereld verspreid: het bijbelsche verhaal van Genesis en Plato's *Timaeus*. In allerlei kosmogoniën, bij Philo van Alexandrië, bij Irenaeus, bij Gnostici en ketters vinden wij in verschillende vermengingen die twee hoofdbronnen terug. Voor de middeleeuwen was Plato verloren, bebalve juist *Timaeus*, die in de vertaling en verklaring van Chalcidius ¹⁾ algemeen gebruikt werd, en op de middeleeuwsche filosofie en dogmatiek grooten invloed heeft gehad. Onder dien invloed nu is ook *Voluspa* gedicht, een product van schoolsche geleerdheid, waarin allerlei philosophische strijdvrageu worden aangeroerd ²⁾, en dat uit allerlei bronnen is bijeengebracht, waaronder vooral de geschriften van Honorius van Augustodunum op den voorgrond treden.

Van welke zijde men deze vermetele constructie ook

¹⁾ *Platonis Timaeus interprete Chalcidio ed. Joh. Wrobel. (1876).*

²⁾ Cf. o. a. *die eddische Kosmogonie* p. 76, 79, 84, 113.

aanvatte, overal wekt zij bedenkingen. Het kan ons niet ontgaan hoeveel onmisbare schakels aan de redeneering ontbreken. Zoo is er nauwelijks een poging gewaagd om de toch waarlijk niet onaantastbare stelling te bewijzen, dat Plato's Timaeus van babylonische theoriën afhankelijk is. Men kan glimlachen over het ruime aandeel, dat de mode aan deze dingen heeft. De lievelingsmeening van voor een halve eeuw, om ongeveer alles in Griekenland uit Egypte af te leiden, zou men nauwelijks meer durven te opperen; maar wie heden ten dage van een babylonischen oorsprong van 't een of ander rept acht zich bijna van verder bewijs ontslagen. Het komt mij voor, dat het in dit geval nogal moeite zou kosten met positieve gegevens het verband tusschen Plato's Timaeus en babylonische priesterleer te staven. Stellig gemakkelijker is het bewijs te leveren van den invloed van Chalcidius op de middeleeuwsche leer ¹⁾; toch hadden wij gaarne gezien, dat E. H. Meyer zich van deze kwestie niet met eenige algemeene opmerkingen over de middeleeuwsche kosmogoniën had afgemaakt ²⁾, maar in bijzonderheden had aangetoond, waarin Honorius, die tegen het Platonisme was ingenomen, toch van Chalcidius afhankelijk was ³⁾. Zoo zou ik kunnen voortgaan met bedenkingen tegen enkele punten. Ik wensch echter mijne bespreking te concentreeren op de 4 onderwerpen, die E. H. Meyer achtereenvolgens toelicht. Ik vat daartoe zijn betoog in de volgende stellingen samen, die ik zal trachten te weerleggen.

I. De Indogermanen hebben geen eigene kosmogonie gehad, maar haar aan de Babyloniërs ontleend.

II. Ook aan de Germanen was de kosmogonie oorspronkelijk vreemd.

III. Voluspa is een product der middeleeuwsche ge-

---

¹⁾ Het heeft mij getroffen, dat A. Fouillée *La philosophie de Platon* III over de Middeleeuwen zoo oppervlakkig handelt, dat hij den invloed van Chalcidius zelfs niet vermeldt.

²⁾ *Die eddische Kosmogonie* p. 36 vlgg.

³⁾ p. 45—48.

leerdheid en behoort te huis in de geschiedenis der speculatieve theologie niet in die der germaansche mythologie.

IV. De enkele trekken der »eddische kosmogonie» zijn ten slotte uit Genesis en Timaeus geput.

I.

De stelling, dat de Indogermanen in het tijdperk vóór hun scheiding geen eigenlijke kosmogonie hebben gehad is in zekeren zin een »truism». Vat men althans de kosmogonie op als een deel der speculatieve filosofie, dan spreekt het vanzelf dat de prehistorische Indogermanen nog niet die hoogte van beschaving hadden bereikt, om een scheppingsleer te kunnen bezitten.

Maar is de questie op die wijze wel juist gesteld? Over den aanvang der dingen, het ontstaan der goden, den oorsprong der menschen hebben de meest afgelegene volken, op alle, ook de laagste, trappen van beschaving, ik zeg niet leerstukken gevormd, maar wel allerlei voorstellingen gehad ¹⁾. Nu moge de geleerde van onzen tijd wellicht uitmaken dat dit kan noch mag, daar bij wilden en barbaren de voorwaarden der kosmogonie ontbreken. Het is echter een feit, dat de menschheid zich aan die bedenkingen niet heeft gestoord, en veelal begonnen is met oplossingen te geven nog eer zij de problemen had gesteld. Nog in mythische of symbolische vormen, hebben wilden in Afrika en Amerika, in Hoog-Azië en op de eilanden der Stille Zuidzee allerlei over het ontstaan der wereld en de schepping der menschen gephantaseerd, ook al hadden zij de idee kosmos nog niet gevat en al waren zij niet opgeklommen tot het verheven geloof aan een almachtig Schepper. Het is stellig al een zeer zonderling denkbeeld, veeleer een uitvlucht der verlegenheid, te beweren, dat b. v. de Maori's in Nieuw-Zeeland hun kosmogonische voorstellingen uit Babylon hadden ontvangen ²⁾. Dit is te meer zonderling,

¹⁾ Hierover schreef ik in *Studien V* (1879) een uitvoerig opstel onder den titel: *kosmogoniën van wilden en barbaren*.

²⁾ E. H. Meyer *Die eddische kosmogonie* p. 8, 72.

daar die ontleening vrij laat zou plaats gehad hebben, immers nadat de babylonische priesterschap de bedoelde leer gevormd had.

De verhouding tusschen scheppingsmythen en scheppingsymbolen ter éene en een philosophische of dogmatische scheppingsleer ter andere zijde is niet zoo gemakkelijk te bepalen. Omtrent twee punten echter schijnt allengs vrij groote overeenstemming verkregen te zijn, en ook van E. H. Meyer hebben wij daarbij geen tegenspraak te vreezen. Vooreerst, dat er tusschen de mythen of symbolen en de leer geen onoverkomelijke kloof is, maar dat de eerste geleidelijk in de andere overgaan. Zoodra de mythologie het stadium van losse, onsamenhangende voorstellingen eenigszins te boven komt, neemt zij zekere meer algemeene, abstracte gedachten op; de enkele verschijnselen worden kosmische krachten, straks algemeene beginselen. Uit de mythen van de jaargetijden, van den dageraad, van het onweder, ontkiemt de leer van de wedergeboorte, weldra die van het eerste ontstaan der wereld. Die leer zelf nu draagt nog zeer lang, en verliest nooit geheel de blijken van haar oorsprong uit de mythologie. De concrete, phantastische vorm der mythe schemert altijd min of meer door het dogme heen. Toch is het dogme iets anders dan de mythe. Om die verandering tot stand te brengen, — en dit is het tweede punt — was stellig de phantasie of het geloof van het volk niet voldoende, maar werd de werkzaamheid van zangers, priesters of denkers vereischt.

Indien zoodanige de voorwaarden zijn voor de ontwikkeling der kosmogonie, dan vernemen wij niet zonder verbazing, dat zij nergens elders dan in Babylonië vervuld werden. Inderdaad »ratio in obscuro". Hebben dan alleen de Babyloniërs zulke indrukken van het leven en van de natuur ontvangen, die leidden tot de gedachte van een oorsprong der dingen? Was een Zuidzee-eilander te stomp-zinnig om uit zich zelf het beeld te vinden van een grooten visscher, die de wereld uit de diepte der zee te voorschijn haalt? of een finsche zanger om zich het ontstaan der

dingen uit een wereldei voor te stellen? Licht de indruk van een scheiding tusschen hemel en aarde, of tusschen licht en duisternis niet genoeg voor de hand, om te onderstellen, dat ook elders dan in Chaldea de menschheid er niet blind voor geweest is? En, wanneer deze eerste factor als algemeen kan gelden, is het evenmin duidelijk waarom wij den tweeden tot Babylonië moeten beperken. Was alleen de babylonische priesterschap in staat zulke kiemen tot een leer te ontwikkelen? E. H. Meyer weet blijkbaar veel van mannen als Vasishta, Zarathustra, Homerus, Hesiodus wier invloed hij hoog aanslaat. Maar waar blijft dan de noodzakelijkheid om aan te nemen, dat die mannen, of welke andere indische, perzische, grieksche priesters en zangers men noemen wil, hun wijsheid uit Babylonië moesten ontvangen?

Met het gezegde hebben wij echter nog alleen de aprioristische argumenten van onzen tegenstander ontzenuwd, de „question de fait” bleef onaangeroerd. Wij moeten dan nu onderzoeken of wij in de indogermaansche kosmogoniën gemeenschappelijke trekken vinden, die als oorspronkelijk kunnen gelden, en verder hoe het geschapen staat met de beweerde afhankelijkheid van Babylonië

Geen, of niet dan zeer onbeduidende, gemeenschappelijke trekken; geen zelfstandige ontwikkeling: zoo luidt het vonnis van E. H. Meyer over de indogermaansche kosmogonie. Hij heeft daarbij den arbeid van anderen eenvoudig geïgnoreerd. Alleen de laatste proeve van behandeling, in het groote werk van Rydberg, waar de kosmogonische gegevens, goed geordend, een plaats verkregen hebben in het hoofdstuk over de germaansche mythen van oud-arischen oorsprong, heeft hij vermeld, maar zonder een enkel argument ter zijde gezet. Andere onderzoekingen noemt hij niet; zelfs niet de belangrijke studie van J. Darmesteter (*les cosmogonies aryennes* ¹⁾).

J. Darmesteter meent in de indogermaansche kosmogoniën een zevental gemeenschappelijke ideën te kunnen aan-

¹⁾ *Revue de philosophie* Mai 1881, later opgenomen in zijn bundel *Essais orientaux* (1883).

wijzen. De wereld is ontstaan uit de wateren, uit de duisternis, uit het ei, uit het licht, uit de liefde (Kâma, Eros), uit den strijd, uit een boom of plant. Ten slotte zijn al die kosmogonische formules tot één enkele te herleiden: de wolk; zoodat de scheppingsmythe uit de dondermythe ontstaan zou zijn. Wij laten deze laatste bewering voor wat zij is, evenals hetgeen Darmesteter in twee aanvullende kapitels in het midden brengt over de philosophesche en mystische (juister ware: hieratische) ontwikkeling der kosmogonie, welke hij uitdrukkelijk van de oorspronkelijke formules onderscheidt. Deze laatsten nu vindt hij overal in de indogermaansche kosmogoniën terug, en zij waarborgen het oorspronkelijk karakter er van, ook van de scandinavische: al is Darmesteter een te scherp waarnemer om niet op te merken, dat onder alle het beeld, dat de Noordgermanen van de wereld ontwerpen, is „la plus étrange et la plus tourmentée” ¹⁾.

Ik zou niet durven te beweren, dat de zeven kosmogonische ideën van Darmesteter in gelijke mate gemeengoed der Indogermanen zijn geweest. Evenmin, dat zij aan de Indogermanen uitsluitend toekomen, daar zij integendeel parallellen hebben bij vele volken en stammen, in de verstaafte deelen der wereld. Maar juist deze vergelijkingen uit folklore stemmen ons tot omzichtigheid, daar zij bewijzen, dat uit overeenkomst van inhoud nog geen historisch verband volgt.

Zoo is de gedachte, dat de wereld uit het water ontstaan is bij de Indogermanen even oorspronkelijk als bij de Babyloniërs, en is het niet dan willekeur de homerische Okeanus en Tethys van de babylonische Apsu en Tiamat af te leiden. Leerrijk is in dezen vooral het beeld van den wereldboom.

De wereldboom Yggdrasil, die in eenige liederen der Edda ²⁾ en in Gylfaginning voorkomt, vereischt een behandeling meer kritisch dan er tot nog toe aan gewijd

¹⁾ *Essais orientaux* p. 178.

²⁾ Vooral Voluspa en Grimnismal, in Fjolsvinsmal heet de boom Mímameidr,

is ¹⁾. Müllenhoff heeft er echter reeds vruchtbare wenken voor gegeven ²⁾. Hier wijzen wij er alleen op, dat het symbolische (of allegorische?) in de beschrijving van dien wereldboom te duidelijk in het oog springt, om geloofchend te kunnen worden.

Wij hebben hier stellig niet te doen met een populaire mythe, maar met eene, die door dichters en denkers tot drager van zekere beschouwingen is gemaakt. Daarom mislukt elke poging om de identiteit tusschen dien esch Yggdrasil en indische of iranische wereldboomen onmiddellijk te staven ³⁾. Wanneer een vedisch zanger spreekt van het hout, waaruit de wereld is opgebouwd, dan moge dit bij hem reeds min of meer abstract staan voor materie (*ṛ̥ḷḡ*) en hij daarbij niet aan een wereldboom denken ⁴⁾; toch is het zeker, dat in het gebruik van een dergelijke metaphor oorspronkelijker voorstellingen doorschemeren. Al laat zich dan ook de vedische of grieksche leer in haar latere ontwikkeling niet combineeren met de laatste phase der germaansche, zooals die in de Yggdrasilmythe ligt, zoo kunnen zij toch zeer goed uit een gemeenschappelijke bron ontsproten zijn. Het is eigenaardig, dat zelfs E. H. Meyer, ter liefde van het oude naturalistische standpunt een zwakke concessie doet, en nadat hij de parallellen uit Genesis en Apokalypse breed heeft uitgemeten, toch toegeeft »aber auch nordische, germanische, ja indogermanische Züge haften diesem Baume an" ⁵⁾, waarmede hij natuurlijk den »*Wolkenbaum*'' bedoelt. De germaansche voorstelling, die niet alleen heilige boomen kent, maar ook beschermboomen, die met het noodlot de geboorte enz. in verband worden gebracht ⁶⁾, staat bij hem al te zeer op den achtergrond. Evenzoo, dat bij verschillende

---

¹⁾ Men zal het begrijpelijk achten, dat ik zoo oordeel, ook met het oog op de uitvoerige studie van S. Bugge over de Yggdrasilmythe.

²⁾ *Deutsche Altertumskunde* V. p. 103 vlgg.

³⁾ Zulk een poging waagde o. a. W. K. Kelly *Curiosities of Indo-european tradition and folklore* (1863), weerlegd door Max Müller *Essays* II 182 vlgg.

⁴⁾ E. H. Meyer *Die edd. kosm.* p. 7 Note.

⁵⁾ E. H. Meyer *Voluspa* p. 88, zie ook *germ. Mythol* § 112—114.

⁶⁾ W. Mannhardt *Der Baumkultus der Germanen* p. 54.

indogermaansche volken de boom als beeld der wereld een belangrijke rol vervult¹⁾. Zoowel eene kritiek van de verschillende lagen der overlevering in de eddische litteratuur, als een beoordeeling dezer parallellen moet voorafgaan aan het zoeken van christelijken invloed. Al ben ik niet blind voor de kunstmatige ontwikkeling der Yggdrasilmythe, zoo heb ik mij toch evenmin als Müllenhoff²⁾ kunnen overtuigen, dat de parallellen met den kruisboom, met den paradijsboom des levens, of met apokalyptische boomen wezenlijk ter zake dienen.

Er bestaat dus geen reden om in een zoo gewichtig punt, dat wij als voorbeeld aanhaalden, aan het zelfstandig karakter der indogermaansche mythen te tornen. Wij moeten echter nog nagaan welke bewijzen E. H. Meyer voor den babylonischen invloed op de indogermaansche kosmogonie bijbrengt.

Die bewijzen schijnen mij uiterst zwak. Het zijn grootendeels beweringen, die voor geen wederlegging vatbaar zijn, b. v. dat Zarathustra's persoonlijke overtuiging gerijpt zou zijn onder den invloed der babylonische beschaving, alsof wij van dezen historischen persoon, laat staan van zijn overtuigingen iets konden weten! Ook hier wordt altijd weer uit gelijkheid van inhoud tot historischen samenhang besloten. Dit nu is allerm minst geoorloofd, waar het zulke algemeene voorstellingen geldt, als het ontstaan der wereld uit het water, of de dondermythe. Alleen voor punten van fijnere of meer speciale observatie of voor uitgewerkte theoriën is het waarschijnlijk dat zij van een volk tot andere zijn overgeplant, dan dat zij allerwege zelfstandig zijn ontstaan. Zoo is het aannemelijk, dat de Babyloniërs inderdaad de leermeesters van een groot deel der menschheid zijn geweest in de kennis der 5 planeeten, van den Zodiakus, zelfs in de voorstelling van de zeven kringen of »Zonen» waarin de aarde verdeeld is³⁾, gedachten, die in de jongere

¹⁾ J. Darmesteter *Les cosm. aryennes* § 10, 18, 27.

²⁾ *D. Alt.* V p. 16 vlg. Iets meer plaats voor christelijken invloed op deze voorstelling geeft E. Mogh *Mythologie* § 79 (in Paul's *Grundriss*).

³⁾ P. Jensen, *Die kosmologie der Babylonier* p. 189 vlgg.

geschriften der indische en iranische litteratuur zeker uit Babylonie afkomstig zijn ¹⁾. Maar al stemmen wij dit gereedelijk toe, daarmede is de stelling van E. H. Meyer nog lang niet bewezen; integendeel mogen wij zijn aanval op het zelfstandig karakter der indogermaansche kosmogoniën als afgeslagen beschouwen.

II.

Van nog meer gewicht is de vraag of de kosmogonie der Edda in het germaansche heidendom in 't geheel geen aanknooppunten heeft. E. H. Meyer heeft alle moeite aangewend om de eddische voorstelling geheel te isoleeren, en hecht groote beteekenis aan de afwezigheid van alle kosmogonische gegevens bij Tacitus, in het germaansche folklore, en zelfs in het grootste gedeelte der oud-noorsche litteratuur. Het komt mij echter voor, dat het argumentum e silentio steeds van ondergeschikte waarde is, vooral echter hier, waar het gebruikt wordt met het oog op geschriften, die gelijk Tacitus of de noorsche saga's geenerlei aanleiding boden om kosmogonische mythen te verhalen.

Evenmin stringent zijn de bewijzen ontleend aan den indruk, dien de christelijke gedachte van een grooten Schepper aller dingen op heidensche Noormannen maakte, waarvan enkele, schaarsche voorbeelden door K. Maurer bijeengebracht, worden aangehaald. Ook de bewering, dat een eigenlijk woord voor de hoogere begrippen scheppen, schepping aan de Germanen, evenals aan de Grieken, vreemd is geweest, treft mij niet bijzonder ²⁾. Reeds deze combinatie met de Grieken is wederlegging genoeg: want niemand zal

---

¹⁾ Trouwens ook bij dergelijke meer speciale punten volgt uit gelijkheid van voorstelling nog lang niet altijd historische samenhang. Men zie de beide bundels van R. Andree *Ethnographische parallelen und vergelijke*. In de discussie wees prof. Kern op een paar treffende overeenkomsten, o. a. wordt iets dat aan de babylonische zonen beantwoordt op de Molukken gevonden, zonder dat men daarbij aan historisch verband mag denken.

²⁾ E. H. Meyer *Die edd. kosmogonie* p. 21.

ontkennen dat de Grieken kosmogoniën hebben gehad, al wil men hun dan het begrip »scheppen" ontzeggen, althans in philosophische afronding en scherpte. Hetzelfde is immers bij zoovele volken, ook op veel lager trap, het geval.

Aan de genoemde bewijzen heeft E. H. Meyer er een toegevoegd, dat mij allerzonderlingst voorkomt. Een in de Voluspa aangeduide, door Snorre uitgewerkte mythe, verhaalt van een burg, dien de Asen door een reus lieten bouwen, en waarvoor die bouwmeester Freya, zon en maan zou ontvangen. In deze mythe nu ziet E. H. Meyer een bepaalde, sterke ontkenning van de scheppende kracht der oude heidensche godheden. Dit argument nu noemde ik zonderling. Vooreerst toch heeft bovengenoemde jaargetijdenmythe niets met de kosmogonie te maken. Doch al had zij dit, en al gaf zij dus een voorstelling van het ontstaan der dingen, waarbij de reuzen ver boven de Asen verheven werden, zoo sluit toch de éene mythe de andere niet uit. Ik ken geen enkel volk, bij hetwelk men een zoodanig mythologisch systeem zou mogen aannemen, dat uit het voorkomen van eene gedachte de onmogelijkheid van een tegenstrijdige zou volgen. Eindelijk is het vreemdst van alles, dat E. H. Meyer zelf, dezen »Riesenbaumythos" uit Honorius van Augustodunum afleidt, en er in terugvindt zoowel den babelschen torenbouw als de lijdensgeschiedenis der »captiva anima" of der »ecclesia"; terwijl het stuk indogermaansche mythologie er in niet nader te bepalen zou zijn ¹⁾. Maar, wat blijft er dan over van het argument, dat de Germanen, die dit van hun goden verhaalden, ze niet te gelijk als scheppers konden beschouwen?

Doch, al kon de bestrijding van E. H. Meyer ons niet overtuigen, wij zoeken naar positieve gegevens bij de andere Germanen, die de noorsche kosmogonie steunen. Wij moeten bekennen, dat het hoofdstuk *Schöpfung* in J. Grimm's *Deutsche mythologie*, waar wij natuurlijk het eerst licht zoeken, onze verwachting teleurstelt. Vooreerst is J.

---

¹⁾ E. H. Meyer *Voluspa* p. 109 vlgg.

Grimm hier aan zijn bestek ontrouw geworden, en heeft het schema der noorsche voorstellingen, dat hij anders ter zijde laat, als uitgangspunt genomen. Ook komen de zwakke zijden van zijn methode in dit hoofdstuk bijzonder uit. Gelijk meermalen, maar hier bijzonder sterk, heeft hij middeneeuwsche christelijke voorstellingen als onwraakbare getuigen voor het germaansche heidendom opgeroepen. Dit geschiedt in een parallel, waarop wij nog later terug komen, nml. tusschen de eddische leer, die de wereld uit de deelen van het lichaam van den reus Ymir laat vormen, en midden-euwsche beschrijvingen van den mensch als mikrokosmos. Eindelijk had E. M. Meyer munt kunnen slaan uit J. Grimm's aanwijzing van de overeenkomst tusschen zekere ideën in de Edda met sommige in de middeneeuwen wijd verspreide theologumena¹⁾. In weerwil van dit alles, ontbreken echter de parallellen tusschen de kosmogonie der Edda en enkele gegevens omtrent het geloof bij andere Germanen niet geheel.

Het eerst komt in aanmerking de veelbesproken gelijkheid tusschen de 3e strophe der Voluspa en het z. g. Wessobrunner gebed, die beide aan de schepping een oorspronkelijk niets of chaos laten voorafgaan. Intusschen staat het christelijk karakter van het Wessobrunner gebed (9e e.) vast, en behoeft het gemeenschappelijke hier dus niet noodzakelijk van heidenschen oorsprong te zijn, al blijft dit m. i. altijd het waarschijnlijkst²⁾. Sterker spreekt, dat het gebruik der woorden *Muspilli* en *Nibelungen* bij de Zuid-Germanen de benaming der twee werelden uit de noorsche kosmogonie als echt germaansch stempelt. Aan deze punten van vergelijking, die wij bij J. Grimm vinden, wensch ik nog twee toe te voegen. Het eerste vind ik in het folklore. Wanneer E. H. Meyer wijst op de afwezigheid van kosmogonische ge-

---

¹⁾ J. Grimm *Deutsche mythologie*⁴ p. 475.

²⁾ Volgens B. Symons zou onze Voluspastrophe van het saksische gedicht „dat van stam tot stam werd gedragen door rondtrekkende zangers” afhankelijk zijn. *Bijdrage tot de dagteekening der Eddaliederen* (Verslagen en Mededeelingen dezer Akademie 3e reeks deel IV 1887).

gevens in het germaansche folklore, is dit maar zeer gedeeltelijk juist. Natuurlijk vinden wij hier geen scheppingsleer noch bespiegelingen over het ontstaan der wereld. Maar een trek der noorsche kosmogonie bevestigen de sprookjes doorgaande. In de noorsche kosmogonie treden verschillende soorten van wezens op den voorgrond, behalve Asen en menschen, de reuzen, die ouder zijn dan de Asen, en de dwergen, wier opsomming in de Voluspa geïnterpoleerd moge zijn, maar die — én blijkens die inlassching én blijkens Gylfaginning — in het noorsche beeld der wereld een belangrijke plaats innemen. Nu is stellig geen trek in de germaansche sprookjes sterker, dan de groote rol die reuzen en dwergen er in spelen. Ik weet natuurlijk zeer goed, dat zij in die sprookjes geen kosmogonische beteekenis hebben; maar toch blijkt het duidelijk dat de noorsche kosmogonie uit beelden en voorstellingen is opgebouwd, die gemeen goed aller Germanen zijn geweest.

In de tweede plaats wensch ik nog eens het bericht van Tacitus aangaande den oorlog tusschen Hermunduren en Catten over de heilige zoutbronnen bij de Saale¹⁾ in dit verband ter sprake te brengen. In deze plaats ziet Victor Hehn, die er trouwens maar een enkele zinsnede uit aanhaalt, niet anders dan een bericht omtrent een, ook van elders bekend, gebruik om zout te winnen door het zouthoudende water op brandende kolen te gieten en te laten verdampen²⁾. Dit schijnt nu wel de natuurlijkste opvatting te zijn; maar daarbij baart toch de plechtige toon van Tacitus' verhaal verwondering. De woorden »religione insita'', het geloof aan de nabijheid der goden op die plaatsen, het

---

¹⁾ Tacitus Ann. XIII 57 Eadem aestate, inter Hermunduros Cattosque certatum magno praelio, dum flumen, gignendo sale fecundum et conterminum, vi trahunt; super libidinem cuncta armis agendi religione insita, eos maxime locos propinquare coelo, precesque mortalium a deis nusquam propius audiri: inde indulgentia numinum illo in amne illisque silvis salem provenire, non, ut alias apud gentes, eluvie maris arescente unda, sed super ardentem arborum struem fusa, ex contrariis inter se elementis, igne atque aquis, concretum".

²⁾ V. Hehn *Das Salz* (1873) p. 31.

gewicht dat er aan gehecht wordt dat het zout uit de heterogene elementen ontstaat, schijnt toch op iets anders te wijzen dan op eene, naast andere, gewone manier van zoutbereiding. Mij dunkt, de vergelijking springt in het oog met de noorsche kosmogonie, die ook uit tegenstrijdige elementen de wereld laat ontstaan, en verhaalt hoe Buri geboren werd toen de koe Audhumla de zoutsteen lekte¹⁾. Welnu, men moge het wellicht te sterk vinden met L. Uhland in het bericht van Tacitus over het zout bij de Saale de »elementäre welterschöpfung» te zien²⁾, en het waarschijnlijk achten, dat Tacitus zelf hier aan geen kosmogonie heeft gedacht: het feit blijft toch staan, wat ook Mogk³⁾ erkent, dat de schepping uit heterogene elementen, en de groote beteekenis van het zout voor den oorsprong van het leven, grondtrekken der noorsche kosmogonie, in het bericht aangaande deze zuid-germaansche stammen een bevestiging vinden.

Wij zagen dus dat de punten van vergelijking niet ontbreken, al zijn zij niet talrijk, en dat het isolement der noorsche kosmogonie niet volstrekt is. De vraag of ook andere germaansche stammen een min of meer uitgewerkte kosmogonie, zich verheffend boven losse voorstellingen, hebben gehad, zal wel onbeantwoord blijven. Maar al zouden wij geneigd zijn haar in ontkennenden zin te beslissen, zoo volgt daaruit nog geenszins, dat de noorsche kosmogonie vreemd leengoed moet geweest zijn. Want het germaansche heidendom kan toch wel in een zijner afdeelingen kiemen hebben ontwikkeld, die elders bleven sluimeren. Waarom zouden de Noormannen niet onder de Germanen zijn geweest wat de Maori's waren onder de Polynesiërs, de Finnen onder de Ural-altaïsche stammen, de stam der Inka's onder de Quiche volken?

---

¹⁾ E. H. Meyer geeft hier de dwaze opmerking ten beste, dat Snorre dezen trek heeft ingevoegd met het oog op de »bekannte Liebhaberei der Kühe» (*edd. kosm* p 89).

²⁾ L. Uhland *Schriften zur Gesch. der Dichtung und Sage* VII p. 479.

³⁾ E. Mogk *Mythologie* § 77 (in Paul's *grundriss*).

III.

Wij zullen over de algemeene beschouwingen, die E. H. Meyer aan de Voluspa wijdt ¹⁾ kort zijn, en liever straks een bijzonder punt wat nader toetsen. De questiën over oorsprong, leeftijd, vaderland der Voluspa kan men niet incidenteel behandelen; ook vereischt zulk een behandeling meer philologische kennis, dan waarover ik kan beschikken. Het komt mij voor, dat E. H. Meyer te onrechte dit vraagstuk op een ander, dan het philologisch terrein wil oplossen. Want hoe belangrijk ook de filiatie van denkbeelden moge zijn, de aanwijzing daarvan moet volgen maar kan niet den grondslag vormen. Deze moet altijd door de studie van taal en metriek worden gelegd.

Laat ons echter E. H. Meyer's constructie zelf eens in oogenschouw nemen. Het is bij hem niet meer de vraag, of er in de Voluspa hier of daar enkele christelijke bestanddeelen zijn ²⁾; maar hij wil haar geheel als een soort van compendium van middeleeuwsche christelijke theologie beschouwen.

Met allen lof voor Bang heeft E. H. Meyer diens Sibyllen-hypothese ongeveer geheel ter zijde gezet, en de christelijke voorbeelden voor Voluspa in de middeleeuwsche litteratuur, van de »Carolingische Musterpredigt'' af aangewezen. Vooral de wijd verspreide handboekjes van Honorius van Autun totodunum ³⁾ zouden dan door den dichter gebruikt zijn. Nu

---

¹⁾ *Voluspa* p. 244—294; *die edd. kosmog.* p. 29—54.

²⁾ Zulke christelijke bestanddeelen vond reeds K. Weinhold *Zu Föluspá* (*Z. f. d. Alt.* VI 311 vlgg.), waartegenover Dietrich (*Z. f. d. Alt.* VII 304 vlgg.) het echt heidensch karakter der Voluspa, die hij tot de 8e eeuw deed opklommen, handhaafde.

³⁾ *Elucidarium* ± 1100, *Imago Mundi* 1122, *Expositio in Cantica Canticorum*, *Gemma animae*, *Speculum ecclesiae*, de meeste te vinden in het 172e deel van Migne *Patrologia Latina*. Over Honorius, wiens vaderland (Autun?) niet geheel zeker schijnt, maar wiens geschriften vooral in Zuid-Duitschland verbreid waren cf. W. Wattenbach *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter* II p. 230 vlgg. Van den invloed

is Honorius in het noorden bekend geweest: de saga van koning Olaf Trygvason heeft een citaat uit de *imago mundi* ¹⁾, en omstreeks 1200 was het *Elucidarium* in het noorsch vertaald ²⁾. Doch reeds omstreeks 1125 kunnen de geschriften van Honorius, die immers in het eerste vierde der 12^e e. vallen, op IJsland bekend zijn geweest. Zij gaven aan Saemund, den stichter der school te Odde, aanleiding tot het dichten der *Voluspa*, die dus tusschen 1125 en 1133, het sterfjaar van Saemund, ontstaan moet zijn.

Deze constructie nu ontmoet groote bezwaren. Vooreerst is het niet zeer waarschijnlijk — schoon niet onmogelijk — dat de geschriften van Honorius, die in Z. Duitschland schreef, binnen enkele jaren door geheel Europa verbreid, en met zulk een gezag bekleed werden, dat zij op IJsland aan het theologisch systeem ten grondslag strekten. Nog minder aannemelijk vind ik echter de meening, dat Saemund, die in 1076 als twintigjarig jongeling van zijn studiereis op het vaste land, waar hij o. a. te Parijs verscheidene jaren met lof had gestudeerd ³⁾, teruggekeerd was, nog als 70 jarig grijsaard de liefhebberij zou hebben gehad uit geheel nieuwe geschriften een samenhangend systeem bij elkander te knutselen.

Doch er is meer. Bij de uitwendige onwaarschijnlijkheden komen nog inwendige. nml. in de beschouwing van het karakter van het gedicht. Men kan over de *Voluspa* verschillend oordeelen. De vraag of wij hier een complex van liederen voor ons hebben (zooals o. a. Dietrich poogde aan te toonen) of wel één samenhangend geheel, is sedert Müllenhoff wel uitgemaakt, in dien zin, dat de *Voluspa*, na uitzuivering van niet onbelangrijke interpolatiën, een

zijner geschriften geeft voor de geographische gegevens der *Imago Mundi* een nauwkeurige aanwijzing O. Doberentz *Die Geographie Rudolphs von Ems* (*Zeitschr. f. d. Phil.* XII (1881) XIII (1882)).

¹⁾ J. Grimm *kl. Schriften* V p. 91. Grimm noemt echter Honorius niet.

²⁾ E. H. Meyer *Voluspa* p. 43.

³⁾ Finnus Johannaus *Historia Ecclesiastica Islandiae* 1772 Tom 1 p. 198.

éénheid vormt. Maar daarmede is ons oordeel over den inhoud nog niet gevestigd. Maakt het geheel, met zijn schema: schepping, schuld, strijd, ondergang, vernieuwing den indruk van een vreemd, gekunsteld gedicht of van een grootsche conceptie? Bevat de *Voluspa* de samenvatting van al de wezenlijke trekken der heidensch-germaansche beschouwing, of vinden wij er reeds christelijke gedachten in? Is het gedicht misschien een product van die periode van gisting, in de 10^e eeuw, toen ook de heidenen reeds gevoelden dat hun oude wereld voorbij ging? ¹⁾ Al deze gevoelens zijn bestaanbaar, laten zich verdedigen. Het gekunstelde en raadselachtige, dat reeds aan de skaldenpoëzie eigen was, is in de Eddaliederen overal aan te wijzen. Het mythologisch-poetisch handboekje *Gylfaginning* tracht de afhankelijkheid van de oud-vaderlandsche poëzie en mythologie met het christelijk geloof overeen te brengen. Het zou dus niet onmogelijk zijn, dat, tegenover Müllenhoff, een beschouwing nog eens veld won, die in de *Voluspa* meer van de gekunstelde kenningar der skalden en zelfs meer christelijke invloeden terug vond Wij praejudicieeren hier niet; maar moeten wel zeggen, dat het standpunt dat E. H. Meyer aan Saemund laat innemen ons geheel *ondenkbaar* voorkomt. Welk doel kan Saemund er mee gehad hebben philosophische probleemen in dezen vorm te behandelen? Speelde hem een zekere typologie voor den geest ²⁾, dan zou hij zich toch wel ergens verraden hebben. Laat ons ook niet vergeten, dat het over elkander heen schuiven en met elkander vermengen van het oude en het nieuwe geloof, iets geheel anders is, dan hier aan Saemund wordt toegeschreven ³⁾. Dat God en Christus trekken ontleenden aan deze of gene heidensche godheid, is geheel iets anders dan dat een gedicht, waarin voor het bloote oog alleen heiden-

¹⁾ Zoo J. Hoffory *Eddastudien* I (1889).

²⁾ Dit geeft E. H. Meyer *Voluspa* p. 267, schoon slechts in 't voorbijgaan, te kennen.]

³⁾ Dit tegen E. H. Meyer *Voluspa* p. 265.

sche mythen zijn te vinden, inderdaad de christelijke heilsleer zou behandelen, met hare feiten, hare mysterien, hare controversen punten, zoo verborgen, dat in de eeuwen die sedert dien tijd verlopen zijn niemand het raadselschrift kon ontcijferen. Zulke onderstellingen vergen toch wel wat veel van ons geloof, en niet onnatuurlijk heeft men E. H. Meyer's hypothese vergeleken met de voor eenige jaren zoo veler verbazing wekkende Baco-Shakespere theorie ¹⁾. Wij zijn geneigd er op toe te passen wat Müllenhoff gezegd heeft van Bang: zijn »dichter der Voluspa ist völlig ein »unding, das nie existiert hat noch existieren konnte, weder »als christlich gelehrter heide, noch als christ voll von »heidentum ²⁾».

IV.

Wilden wij alle bijzonderheden van het onderzoek van E. H. Meyer toetsen, wij zouden bij tal van onderwerpen moeten stilstaan. Zoo b. v. bij de vereenzelviging der Volva, niet meer met de Sibylle, maar met de *Sapientia* uit de OTsche en apokryphe litteratuur, bij de afleiding der 9 woningen uit Voluspa 2 van de 9 engelreien ³⁾, bij de voor het minst genomen zeer gedwongen wijze, waarop een »Vorschöpfung" en 6 scheppingsdagen in de kosmogonie der Edda worden teruggevonden. Ik wensch mij echter liever tot een enkel punt te bepalen, en kies daarvoor de Ymir-mythe.

De gegevens over Ymir zijn in de Edda niet talrijk. Voluspa 3:

---

¹⁾ Kauffmann in zijne recensie van E. H. Meyer's *Voluspa* in *Zeitschr. f. d. Phil.* XXIV I p. 100.

²⁾ *Deutsche Altertumskunde* V p. 38.

³⁾ Hierbij beroept hij zich ten onrechte op J. Grimm in wiens *D. myth.* 664 Anhang 237 niet te lezen staat, wat E. H. Meyer er uit afleidt.

Ar vas alda, þars Ymer bygðe.
 Vasa sandr né saer, ne svalar unner;
 Jorþ fanzk aeva, ne uphimenn:
 Gap vas ginnunga, en gras hverge¹⁾.

Hier is Ymir dus een wezen, dat vóór de geordende schepping bestond, als het eerste uit gap ginnunga voortgekomen; want, trots E. H. Meyer's tegenspraak, zullen wij hier toch wel met Müllenhoff een *ῥέγον προτέγον* moeten aannemen. In *Vafþrúðn.* 21 is Ymir een Jotun uit wiens vleesch de aarde geschapen is, de bergen uit zijn gebeente, de hemel uit zijn schedel, de zee uit zijn zweet, welk thema in de geïnterpoleerde strophen *Grimnism* 40,41 nog eenigszins is uitgewerkt. Dezelfde Ymir is *Vafþrúðn.* 28 de eerste der Jotnen, van wiens geslacht Bergelmir en de andere, vóór de vorming der aarde, stamden; als zoodanig komt Ymir ook voor in de fragmenten der *Voluspa* in *skamma* 35 (*Hyndluljóð*).

De meer systematiseerende behandeling in *Gylfaginning* bevat verscheidene dezer strophen: die uit *Voluspa* met de eigenaardige wijziging in den eersten regel »þat er ekki var'', dus in den aanvang het *niets* voor Ymir in de plaats stellend. De kosmogonie is hier belangrijk uitgebreid. Ymir voedde zich met de melk uit de uiers der koe *Audhumla*. Die koe lekte de ijsblokken, waaruit de reus *Buri* te voorschijn kwam, wiens zoon *Bör* 3 zonen gewon *Odhin*, *Vili*, *Ve*, de eigenlijke scheppende goden, die den reus Ymir doodden, hem in *Ginnungagap* wierpen, en uit zijn verschillende deelen de wereld en de wezens vormden. Theologische bedenkingen noopen den vrager om te onderzoeken of Ymir ook als een god moet beschouwd worden, waarop eigenaardig het antwoord luidt, dat dit geenszins het geval

---

¹⁾ Ik citeer naar de uitgave van Symons. Deze strophe vertaalt Müllenhoff.

Früh wars der zeiten, wo Ymir hauste,
 Es war nicht sand noch see, noch kühle wogen;
 Erde gab es nicht, noch himmel oben:
 Ein schlund war der klüfte, aber rasen nirgend.

kan zijn, omdat Ymir boos was, gelijk zijn geheele geslacht, de reuzen.

Laat ons zien, hoe E. H. Meyer meent deze gegevens te kunnen verklaren.

Allereerst vragen wij naar het heidensche in deze mythe.

In zijn *Voluspa* heeft E. H. Meyer dit heidensche karakter van Ymir wel beperkt, maar toch erkend, in *die eddische kosmogonie* laat hij het zoo goed als geheel wegvallen. Blijven wij bij die eerste concessie, volgens welke Ymir niet alleen een noorsche reus, maar ook een indogermaansche demon is geweest ¹⁾. Trouwens wil de schrijver niet dat wij daarbij denken aan den indischen Purusha, die, volgens een algemeen als laat erkend lied ²⁾, door de goden geofferd wordt, om uit zijn lichaam de wereld en alle wezens te vormen. Wij vragen echter: waarom kan niet dit late lied een oude indogermaansche mythe bevatten, desnoods met jonge bestanddeelen vermengd, of in een vreemd kader gezet? De zaak schijnt onzen E. H. Meyer dan ook geen rust gelaten te hebben, want, als hij er op terug komt ³⁾, laat hij stoutweg de indische Purushamythe uit Baḡel komen. Toch blijft, volgens E. H. Meyer's *Voluspa*, die Ymir een indogermaansche demon, donderwolk en windreus, identisch met Brimir, Fornjotr, Mimir en met dien Hymir, die in de Thormythe een rol speelt. Deze laatste gelijkheid, die intusschen uit het oogpunt der taal vaststaat ⁴⁾, bestrijdt E. H. Meyer weer in het latere geschrift, en wel met de opmerking, dat de Hymir der Thormythe het bestaan der wereld altijd reeds onderstelt, en het dus met de »laxeste Logik der mythenbildung" strijdt hem kosmogonische beteekenis toe te kennen ⁵⁾. Deze redeneering nu is mij geheel onverklaarbaar. De mythenvorming volgt geen logica; en niets is meer gewoon dan dat in verschillende

¹⁾ E. H. Meyer *Voluspa* p. 52—54. 63. *Germ. Myth.* § 184—187.

²⁾ *Rig Veda* X: 90.

³⁾ *Die eddische kosmogonie* p. 7, 72.

⁴⁾ K. Gislason *Om navnet Ymir*. Vidensk-Selsk. IV. 11. (1874).

⁵⁾ *Die edd. Kosm.* p. 71.

stadiën en kringen eenzelfde wezen nu een beperkte rol speelt, dan veelomvattende functiën heeft. En de tusschenstadiën tusschen den waterreus Hymir en den kosmogonischen Ymir liggen open en bloot in de Skaldenpoëzie, die E. H. Meyer zelf aanhaalt, en die ook de zee uit zijn bloed en den hemel uit zijn schedel laat vormen.

Wat hiervan echter ook zij, gewicht hecht E. H. Meyer eigenlijk alleen aan de speculatieve gedachten der Ymirmythe, die geheel aan de christelijke theologie, de platonische filosofie en de leer van sommige ketters ontleend zijn. Ymir nu is niet anders dan de verpersoonlijkte materie, de grondstof der wereld, in de middeleeuwsche kunst soms als »Abyssusriese" afgebeeld. De variant van Gylfaginning: *ekki* in plaats van *Ymir*: verplaatst ons midden in den dogmatischen strijd omtrent een oorspronkelijke grondstof of een creatio ex nihilo. Ook achter Snorre's leer aangaande de booze natuur van Ymir schuilt de booze materie van het Platonisme. Uitvoerig, te uitvoerig om hem in alle details te volgen, heeft E. H. Meyer de filiatie der denkbelden nagespoord, die uit de oude babylonische mythe, langs Genesis en Timaeus, vooral door Honorius, maar soms ook door de ketters, in de Edda zijn gekomen. Het resultaat is, dat de noorsche Ymir trekken van de meest verschillende herkomst vereenigt, en beurtelings is: de afgrond van Gen. 1: 2, de middeleeuwsche Abyssusreus, de platonische *ἔλν*, Adam, de ophitische Jaldabaoth, de mikrokosmos.

Ik ben geneigd te vinden, dat dit resultaat vrij wel zijn eigen vonnis medebrengt. Het is echter door den schrijver te uitvoerig en te ernstig toegelicht, om het zonder eenige redeneering te verwerpen. Wij moeten evenwel herhalen, dat de bewijzen voor historisch verband hier altijd aan overeenkomst van inhoud ontleend zijn, een overeenkomst die daarbij soms vrij zwak is ¹⁾, en ten slotte, al was ze nog zoo verrassend, toch geen bewijskracht zou bezitten.

---

¹⁾ Dit erkent in een enkel geval E. H. Meyer zelf: *Die eddische kosmogonie* p. 55.

Maar de bijzonderheden, die E. H. Meyer vermeldt, zijn in den regel juist het omgekeerde van treffend. Ware hij er b. v. in geslaagd om, niet alleen de algemeene gedachte van een oorspronkelijken waterafgrond, maar de zeer uitvoerige beschrijving en opsomming der kosmogonische wateren in Gylfaginning uit middeneeuwsche geschriften toe te lichten, dan zouden wij voorzeker zijn stelling nog niet in haar geheelen omvang bewezen achten, maar toch eenig licht ontvangen hebben omtrent een enkel punt: Snorre's verhouding tot de middeneeuwsche litteratuur. Nu zijn E. H. Meyer's parallellen van dien aard, dat zij bij nader beschouwing veelal vervallen.

Dit geldt allereerst van de bewering alsof de tegenstelling tusschen de koude en warme, de water- en de vuurwereld in de noorsche kosmogonie uit het Platonisme afkomstig zou zijn: een bewering, die eigenlijk door geen enkel argument wordt gestaafd ¹⁾. Meer werk maakt E. H. Meyer van de leer van den makro- en den mikrokosmos. In het straks aangehaalde hoofdstuk heeft J. Grimm de middeneeuwsche parallellen aangevoerd als bewijzen voor het oorspronkelijk heidensch germaansch karakter dezer gedachte. Dit nu kan men wraken, door te beweren dat al die stukken, zij het dan ook onafhankelijk van elkander, toch uit christelijke en philosophische bronnen vloeien. Zoo meent Mogk ²⁾, dat deze leer van stoïschen oorsprong en voornamelijk door Plutarchus verbreid is. Nu komen mij deze afleidingen volstrekt niet noodzakelijk en verre van aannemelijk voor. Men moet hier natuurlijk onderscheiden tusschen de algemeene gedachte, dat de wereld en de wezens uit het lichaam van een wezen als Purusha of Ymir, en omgekeerd de mensch uit de verschillende elementen ontstaan zijn, én tusschen de wijze waarop die gedachten in bijzonderheden zijn uitgewerkt. Ziet men nu van dit laatste af, dan vindt men voor het eerste allerwege parallellen: in Cochinchina, Japan, Ceilon, zooals J. Grimm aan-

¹⁾ *Die edd. kosm.* p. 80, 83.

²⁾ *Mythologie* § 77.

neemt ¹⁾, en in vele andere strecken. Daarmede nu valt alle grond weg om dezelfde voorstelling bij de Germanen uit christelijke geschriften of uit de grieksche philosophie af te leiden. Doch er is meer. De bedoelde kosmogonische voorstellingen liggen op de lijn van die mythen, waarin menschen in steenen, bergen, aarde veranderen, of de waten als bloed worden opgevat. Welnu ook bij de Germanen, alweer blijkens het folklore, kwamen die verhalen veelvuldig voor, en den overgang van die bijzondere tot meer algemeene, tot kosmogonische, mythen vinden wij in de kenningar der Skalden, die hemel, aarde en zee als het hoofd, het vleesch, en het bloed van Ymir aanduiden ²⁾. Wil men dus de mythen der Edda als uit de christelijke philosophie ontleend voorstellen, dan moet men in elk geval hooger opklimmen, en reeds de poëzie der Skalden uit die bron afleiden.

Kunnen wij nu op deze negatieve kritiek een bevredigende verklaring van de Ymir-mythe doen volgen? Ik acht er mij niet toe in staat. Indien men inderdaad ernst maakt met den kanon der mythologische wetenschap, den regel van K. O. Müller, dat de verklaring eener mythe niets anders mag zijn dan het blootleggen van haar geschiedenis — een wet door velen gehuldigd, door slechts zeer enkelen nageleefd — dan zullen wij moeten erkennen dat de gegevens, die de Edda omtrent Ymir bevat te schaarsch en te uiteenlopend zijn, om ons een helder inzicht in den oorsprong en de ontwikkeling van deze gestalte te geven. Wel schijnt het mij duidelijk, dat wij de mythe als echt mogen blijven handhaven, en in Ymir geen abstractie behoeven te zien, geen *ens allegoricum borealis mythologiae*, *Chaos primitivum giganteâ formâ repraesentans*", eene bepaling die Finn Magnussen trouwens zelf, door het materiaal dat hij bijeenbrengt, voldoende weerlegt. Al wat wij bespraken wettigt het resultaat, dat Ymir niet een kunstig

¹⁾ *Deutsche myth.* ⁴ p. 473.

²⁾ Finn Magnussen *Mythologiae Lexicon* (1828) p. 602 G. Vigfusson and F. York Powell *Corpus poeticum boreale* II p. 469.

ingekleed filosofisch begrip, maar een poëtisch ontwikkeld mythisch wezen is.

Door dit ééne voorbeeld hebben wij getracht ons oordeel over het geheel te motiveeren. Het schijnt mij onjuist toe van een eddische kosmogonie als van een samenhangend geheel te spreken. De enkele trekken der verschillende liederen laten zich niet tot eenheid brengen. De Voluspa weet niet van een schepping der wereld uit het lichaam van den reus, maar beschouwt Bor's zonen, de Asen, als de scheppers van den heerlijken Midgard. Eerst Gylfaginning maakt een systeem, waarbij den schrijver ongetwijfeld christelijke gedachten mede voor den geest staan. Nu acht ik, eenigszins afwijkend van Müllenhoff, ook in de liederen der Edda de aanwezigheid van christelijke ideën niet onwaarschijnlijk. Alleen, indien zij er zijn, zijn zij aan de noorsche mythologische stof toegevoegd, maar hebben die stof niet gevormd, beheerschen den inhoud niet. Van die mythologische stof nu kunnen wij de echtheid niet altijd strikt bewijzen, maar gewichtige gronden en vele analogiën pleiten er voor.

Die echtheid beschouwen wij echter eenigszins anders dan in de school van J. Grimm meestal geschied is. Velen, het sterkst misschien K. Simrock, verwarden hier eenvoudig de begrippen echt en populair, en hadden geen oog voor het groote onderscheid tusschen het volksgeloof en de kunstmythologie der zangers

Voor dat onderscheid is ons oog tegenwoordig gescherpt, niet alleen sedert het boek van Gruppe, maar reeds door de studiën der Germanisten zelf, door het meermalen genoemde *Corpus poeticum boreale*, en niet minder door de belangrijke bladzijden waarin Müllenhoff over de *Þulir* heeft gehandeld ¹⁾.

Wij vonden dus in de Eddaliederen wel de echt germaansche mythen, maar ontwikkeld door de gekunstelde poëzie der Skalden, dus niet uitgegroeid in den natuurlijken

---

¹⁾ *Deutsche Allert. k.* V p. 288—301.

bodem van een levend volksgeloof. Dit te erkennen is echter iets geheel anders, dan in de eddische poëzie de vreemdsoortige inkleeding te zien van middeneeuwsche bespiegelingen of dogma's. Ik meen voldoende gemotiveerd te hebben, waarom ik de op dien weg verkregen resultaten onaannemelijk acht, en weinig verwachting koester van verder onderzoek in dezen richting.

P R O G R A M M A.
CERTAMINIS POETICI
AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLAN-
DICA EX LEGATO HOEUFFTIANO
IN ANNUM MDCCCXCIII INDICTI.

Ante Kalendas Januarias huius anni decem carmina certamini oblata sunt, de quibus in conventu Ordinis litterarii pridie Id. Mart. habito sic iudicatum est:

Caelibis elegia in canem morientem, Messor et Hannibal au sommet des Alpes legitimum versuum numerum non attingunt.

Carmen sapphicum *Columnae Paesti* spiritu poetico plane caret.

Carmen *seculare Hoeufftianum, seu floseuli duo Manibus Hoeufftiacis oblata* duabus partibus constat nullo vinculo inter se iunctis. In utraque vitia sermonis et versus obscuri abundant.

Poema *de Indica lue in Siciliae regno* agit de diro morbo, qui olim insulam vexavit. Poeta argumentum suum non ita exornavit, ut etiamnunc legentes moveret.

Sapientiae flores. Carmen ethicum versibus elegiacis expressum et in tres libros distinctum est inscriptio carminis, quo CXXII praecepta moralia „pueris virginibusque imparibus numeris,” ut in praefatione legimus, offeruntur. Pleraque trita sunt et vitiis sermonis referta.

Finis prodit senem latine doctum et bonorum versuum artificem, sed qui, dum anni et saeculi et aliarum rerum

finem describit, non bene sibi proposuit quae dicere vellet.

In *Ludimagistro* multa laudanda sunt et hoc carmen laude et editione dignum esset iudicatum, si ultima primis mediisque responderent.

Veianius, gladiator ex Horatii Epistola I notus, canitur in poemate, quod inventionis laude, puro sermone, versuum suavitate se commendat. Itaque iudices eius poetam aureo praemio donandum censuerunt. Aperta scidula apparuit IOHANNEM PASCOLI Ligurnensem illud composuisse.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus, ut carmina latina non ex alio sermone versa nec prius edita argumentive privati nec L versibus breviora, nitide et ignota iudicibus manu scripta sumptu suo ante Kalendas Ianuarias anni proximi mittant IOANNI CORNELIO GERARDO BOOT, Ordini litterario Academiae ab actis, munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit.

Praemium victoris erit nummus aureus CCC florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciundis typis describetur, eique subiungentur alia laude digna, quando poetae scidulae aperiundae veniam dabunt.

Exitus certaminis iu conventu Ordinis mense Martio pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus non probatis additae comburentur.

Amstelodami
Kal. April. a. MDCCCXCII.

H. KERN,
Ord. litt. Praeses.

INHOUD

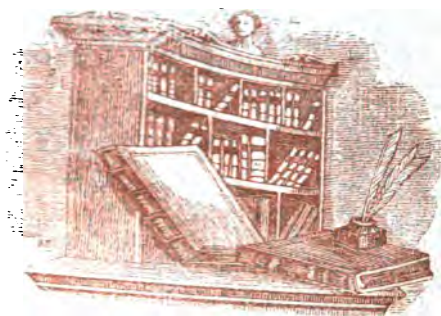
VAN

DEEL VIII. — STUK 3.

	bladz.
Gewone vergadering, gehouden 12 October 1891.....	253.
Gewone vergadering gehouden 9 November 1891.....	256.
H. E. MOLTZER. Beschouwingen en beoordeeling der fragmenten- Cramer van Aristoteles poetica.....	259.
Gewone vergadering gehouden 21 December 1891.....	280.
J. S. SPEIJER. Over den Romeinschen God Janus.....	285.
Gewone vergadering, gehouden 11 Januari 1892.....	331.
Gewone vergadering, gehouden 15 Februari 1892.....	333.
P. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE. Germaansche kosmogenie.....	336.
Programma certaminis poetici.....	365.

STOOMDRUKKERIJ DE ROEVER KRÖBER-BAKELS.

